



This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>









СЪВЕРНА

МАКЕДОНИЯ

ИСТОРИЧЕСКИ ИЗДИРВАНЬЯ

отъ

Йорданъ Ивановъ

Лекторъ въ Университета.



— Съ образи и карти —

СОФИЯ
1906.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS 354

PROBLEM SET 1



DATE: _____

NAME: _____

NUMBER: _____

SCORE: _____

§ 75

СЪВЕРНА МАКЕДОНИЯ

ИСТОРИЧЕСКИ ИЗДИРВАНЬЯ

отъ

Йорданъ Ивановъ

Лекторъ въ Университета.



— Съ образи и карти —



СОФИЯ
1906.

Slaw 7135.80
✓

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY
JAN 6 1961
Motel

Прѣдговоръ.

Прѣди четири-петъ години почнахъ да събирамъ материали за историята на Кюстендилъ и неговата околностъ. Като дойде редъ да проучавамъ събранитѣ извѣстия, видѣхъ, че прѣвъ древността и особито прѣвъ края на срѣднитѣ вѣкове и прѣвъ цѣлото турско владичество, до Танзимата, този градъ е билъ видно административно и духовно срѣдище на голѣмъ дѣлъ земя по горня Струма и Вардаръ и че заедно съ тази широка областъ той се е нахождалъ дълго врѣме подъ еднакви исторически сѣдбини. Това ме накара да разширя първата си цѣль и да напиша тѣзи издирванья за миналото на сѣверна Македония.

Откато Берлинскиятъ договоръ откъсна отъ Македония сѣвернитѣ ѝ крайща и ги остави подъ България, оттогава се измѣни и онова правилно схващанье на македонскитѣ граници, които обхващатъ именно всичкото пространство земя, което отъ Шаръ, Скопска Черна гора, Крайщкитѣ планини, Витоша, Рила и Родопитѣ се навожда на югъ къмъ Бѣло море и се пой отъ Вардаръ, Струма и Места. Тази природно отдѣлена частъ на Балканския полуостровъ дори и да нѣмаше общо име, трѣбваше, за улеснение, да се създаде. За щастие, въпрѣки всевъзможнитѣ политически прѣвратности и дѣлитби, въпрѣки официалното турско наименуване Румели, което обгръщаше и Македония, името на послѣдната не само че не изчезна, но се и заздравя напослѣдъкъ.¹⁾ За запазване на това име досега са спомогнали, между друго, старитѣ книжовни традиции. Охридскитѣ патриарси въ своя титулъ често са прибавяли и прозвището — *Macedonias*. Владицитѣ въ Битола,

1) Названието Македония е отъ името на едно малко племе, което въ прѣдкласично врѣме поселявало котловината между р. Бистрица и р. Мавро-неро (Воденската рѣка), юго-западно отъ Солунъ. Заякналата по-послѣ македонска държава протрѣла името на сѣверъ и изтокъ.

Струмица, Велесъ и др. са си прикачвали и титула *ἡγεμονος Македонίας*. Писателтъ и печатаръ Яковъ, родомъ отъ кюстендилска Каменица, казва прѣвъ 1566 г. изидоухъ ѿ Македоніе ѿтчества моего. Три години слѣдъ Якова се провиква единъ неговъ съименникъ отъ прѣделехъ македонскихъ ѿ места зовомъ Софиа. Прѣвъ 1771 г. пише попъ Алекси въ славной зѣмль македонстей, въ граде . . . Самоковъ. Прѣвъ 1670 г. Мохамедъ IV проводилъ въ Македонію . . . своего везира, който изтурчилъ между други и Крѣпникъ, Кочени. Въ единъ апокрифенъ разказъ се говори за Тимотея отъ Македоніе отъ града Коласита (Кюстендилъ). Прѣвъ 1689 г. австрийскитѣ войски, навѣзли въ Турско и пристигнали до Скопье, Щипъ, Кюстендилъ или, както се обяснява въ попъ Драголевия сборникъ . . . до пол' Македоны и до Гредца града. Въ запискитѣ на дупничанина Бисеровъ се бѣлѣжи, че Дупница е „най-последный градъ на сѣверный край на Македоніѣ“ и пр. Най-последъ, всичкитѣ чужди и домашни географии, като напр. на Фотинова, Неофита Рилски и др., отъ първата половина на XIX в., поставятъ сѣвернитѣ македонски граници по вододѣла на горня Струма, а градоветѣ Дупница, Кюстендилъ, Щипъ, Кратово — въ Македония.

Приключванъето на Дупнишко и Кюстендилско въ Македония се подкрѣпя не само географски и исторически; то има и силни етнографски основи: историческа горня Македония прѣдставя изобщо еднородна цѣлина по езикъ, обичаи носии и антропометрия. Сегашната, слѣдователно, турско-българска граница е изкуствена въ всѣко отношение: тя сѣче на двѣ не само цѣлото горньомакедонско население, но дори и малкитѣ му покраини Каменица, Пиянецъ и дупнишко-джумаиската котловина; тя прѣмахна духовнитѣ традиции на една бѣлѣжита и стара епархия, която е съществувала 16 вѣка; тя прѣкрати общението, търговията и прѣсуши изворитѣ за благосъстоянието на кюстендилския окръгъ, чиито стремежи не са бивали никога обрнати на сѣверъ.

Понеже, по липса на достатѣчни извори и паметници, сега не може да се даде пълно освѣтление на цѣлия миналъ битъ на горньомакедонското население, въ тази си книга давамъ само бирка отъ монографии по такива области, които южахъ да си уясня и за които успѣхъ да събера извѣстия.

часть отъ които тукъ се съобщаватъ за първи пътъ. Изоставихъ да говоря за Скопье, едно че за него се написа особито изслѣдванье отъ покойния В. Кънчовъ, а друго—защото, като отдѣлно нѣкогашно административно и духовно сѣдалище, Скопье се дѣли отъ сѣверомакедонскитѣ крайща Велбуждско, Овчеполско и се намира въ по-голѣма връзка съ сѣверо-западна Македония. Въ книгата си не засегнахъ и най-новата история. Съ описание на етничния битъ на населението — племенни наслоения, чужди културни влияния, езикъ, носии, обичаи, фолклоръ и пр. — ще се занимая въ друга книга.

На г да Н. Коцевъ, Н. Грънчаровъ, Йор. Захариевъ, Йор. П. Георгиевъ, Д. Ихчиевъ Т. Димчевъ, А. Харизановъ, Н. Наумовъ, М. Давидовъ, Т. Недковъ и др. особено съмъ благодаренъ, задѣто ме улесниха съ нѣкои извѣстия и паметници.

София, май 1906.

Й. Ив.

СЪДЪРЖАНИЕ.

	Стр.
I. Древнята Пауталия и нейната околност.	
Трако-неонски племена по горня Струма	1
Градъ Пауталия. Бълъжки и паметници	6
Пътища и селища въ Пауталийско	20
Етнографски бълъжки за пауталийската област	24
II. Срѣдновековниятъ Велбуждъ	
Името Велбуждъ	33
Сждбини на Велбуждско подъ Византия и България	35
Велбуждската битка въ 1330 г.	48
III. Християнството въ сѣверна Македония и епископийтъ брѣгалнишка и велбуждска	
Покръщане на сѣверомакедонскитѣ славѣне прѣзь VII вѣкъ	58
Епископийтъ брѣгалнишка и велбуждска	72
Първи български светители-изпостници въ сѣверна Македония и монастиритѣ имъ	83
IV. Велбуждското княжество.	
Основание на княжеството и задружно владѣние на Дѣяновци	110
Нѣщо за женитбата на Константина Дѣяновъ	117
Граници и уредба на княжеството при Константина	124
Послѣдни години на Константина	134
Послѣденъ велбуждски войвода Юсуфъ и падане на княжеството прѣзь XV в.	140
Спомени за Константина	143
V. Кюстендилскиятъ санджакъ.	
Главниятъ пътъ Самоковъ—Кюстендилъ—Скопье	149
История на санджакския градъ Кюстендилъ	159
Градове въ Кюстендилския санджакъ:	183
Дупница	183
Радомиръ	190
Враня	131
Паланка	192
Кратово	195
Щипъ	200
Велесъ	205
Радовишъ	208
Струмица	209
Кочани	213
Пиянецъ (покраина)	214
Крайше (покраина)	216
Куманово	220

VI. Земевладѣние и рударство при турското господство

За турското земевладѣние изобщо и особито въ Кюстендилско	221
Рударство въ сѣверна Македония	237

VII. Коласийската архиепископия.

Дѣ е билъ градъ Коласия	254
Обсегъ и история на епархията	258

VIII. Кюстендилъ прѣзь XIX вѣкъ.

Турцитѣ и управлението имъ	271
Българската община въ Кюстендилъ	294

IX. Кюстендилската епархия прѣзь XIX вѣкъ.

Бѣлѣжки за християнското население и черквитѣ въ епархията	313
Кюстендилски митрополити. Черковниятъ въпросъ	321

X. Бѣлѣжки за стари училища въ Щипъ, Кратово, Кюстендилъ и др. 355

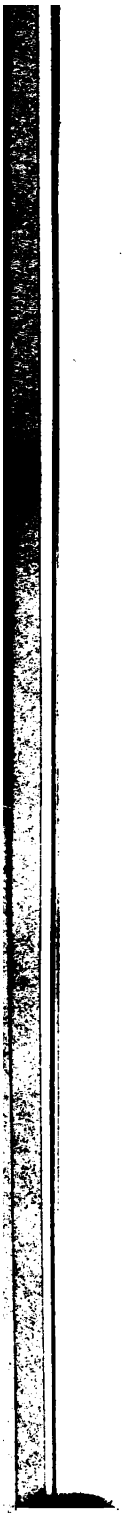
XI. Надписи отъ Кюстендилъ и околността му.

Антични надписи	381
Срѣдневѣковни и нови надписи	399

XII. Прибавки. 407

Показалець	415
----------------------	-----





Г.

Древнята Пауталия и нейната околностъ.

Трако-пеонски племена по горня Струма.

Отъ археологически и исторически извѣстия се учимъ, че 3000 години прѣди Христа, пѣтъ дору и по-рано, източната половина на Балканския полуостровъ е била заселена съ тракийски племена, събрата на индо-европейцитѣ — индийци, иранци, славѣне, грѣко-латини, германци. ¹⁾ Едни отъ тракитѣ минали изъ Европа прѣвъ морето и заели сѣверо-западнитѣ и срѣднитѣ малоазиятски области: Троя, Мизия, Витиния, Фригия. За общото потекло на европейскитѣ и малоазиятски тракийски племена говорятъ всичкитѣ запазени останки отъ тѣхното минало, езикътъ, погребалнитѣ могили и находкитѣ въ тѣхъ ²⁾; пѣтъ и древни историци, като Херодотъ, Страбонъ и др., твърдятъ сжщото и го подкрѣпватъ съ много езиковни посочвания. Това родство е било запазено и въ народнитѣ тракийски прѣдания и спомени, та кога избухнала прочутата троянска война, въ XII вѣкъ прѣди Хр., пеонцитѣ отгядѣ Струма и Вардаръ се отзовали на помощъ на съплеменника си Приама противъ елинитѣ. Илиадата, която възпѣва събитията на тая война, ни посочва какъ Резъ, царъ на струмскитѣ траки, отишълъ да помага на Троя. Той се возѣлъ въ злато и сребро обкована колесница и ималъ великолѣпно оржжие. ³⁾ Другъ войвода, Пирехмесь, прѣдвождалъ криволжкитѣ пеонски войници, дошли изъ страната на широкия Вардаръ. ⁴⁾

¹⁾ P. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache. Göttingen 1896, стр. 181.

²⁾ Zeitschrift für Ethnologie. 1905, I, стр. 91 и сл.

³⁾ Ἡσος βασιλεύς. Homeri Ilias X, 435.

⁴⁾ Πυραλμης ἄγς Παλονας ἀγκυλοτόξους . . . ἀπ' Ἀξιοῦ εὐρυρέοντος. Id. ib. II, 848 — 849.

Хиляди години вече тракитѣ живѣли засебенъ свободенъ животъ подъ водителството на племенитѣ си князѣ, когато прѣвъ 506 год. пр. Хр. Дариевиятъ военачалникъ Мегабазъ миналъ въ Европа, завладѣлъ голѣмъ дѣлъ тракийска земя и много жители пеонци прѣседилъ насилствено въ Азия. Агрианцитѣ обаче, които живѣли по горня Струма,¹⁾ не били покорени отъ перситѣ.²⁾ По-късно само, 492 г., тѣ влѣзли въ състава на едноплеменното одризско царство на Ситалка (431 — 424 пр. Хр.). Пеонцитѣ, които обитавали западно по горня Струма, по планинитѣ на сегашно Кюстендилско и Пиянешво, продължавали да се радватъ на нѣкогашната си свобода.

Кои са тия *пеонци*, тия *агриане*? Пеонитѣ били отъ тракийско потекло. Тѣ живѣли между Струма и Вардаръ. И сега цѣлиятъ край отъ Кадинъ-мостъ до Малешевско носи име Пиянецъ. Сѣверно отъ пеонитѣ, при изворитѣ на Струма, живѣло сродното племе агриане, тъкмо тамъ дѣто сега живѣятъ тѣ нареченитѣ българе граовци, въ мѣстността Граово. Името агриане (*Ἀγριάνες*, *Ἀγριαί*) ще рече „полци“, хора отъ полето, отъ нивитѣ, и въ това си значение името се схожда съ грѣцкото *ἀγρός* — нива, латинското *ager* — нива и албанското ага — нива или егге — дивъ, селски³⁾. Тукидидъ (V вѣкъ пр. Хр.) прѣвъ говори съ положителностъ за тоя народъ. Одризскиятъ царъ Ситалка, коренътъ на чието царство било Одриско, вато трѣгналъ на походъ противъ македонцитѣ, „събралъ войска и отъ агрианетѣ, леитѣ и други пеонски племена, които били подъ негова власть. Тѣ бѣха послѣднитѣ, продължава Тукидидъ, крайнитѣ народи на царството му, което се простираше до агрианетѣ въ Пеония и до Струма. Тая рѣка извира отъ планина Скомбъръ, протича прѣвъ земята на агрианетѣ, на леитѣ и служи за граница на одризката държава; задъ нея на западъ живѣятъ независимитѣ пеонци.“⁴⁾ Ще рече Тукидидъ смѣта агрианетѣ за пеонци; па Страбонъ⁵⁾ само казва, че нѣкога тѣ били подъ Пеония.

¹⁾ *Thucyd.* II, 96.

²⁾ *Herod.* V, 16.

³⁾ Срв. *Tomaschek*, *Die alten Thraker* I, стр. 22; *Meyer*, *vol. Wört. d. albanesischen Sprache.* s. v.

⁴⁾ *Thucyd.* II, 96.

⁵⁾ *Strabo*, 281, 40.

Въ IV вѣкъ пр. Хр., кога настанало силното македонско царство на Филипа и Александра, цѣла Пеония,¹⁾ заедно съ областта на агрианетѣ, били присъединени къмъ Македония, но сѣ се управлявали отъ своитѣ мѣстни, племенни князѣ. Такъвъ е билъ князътъ на агрианетѣ Лангаръ,²⁾ съврѣмениятъ на Александра. Въ 335 г. пр. Хр. виждаме пеонци и агриане съ Александра Велики въ похода му къмъ Дунава. Агрианетѣ, за които Диодоръ казва че били 1000 души,³⁾ съставляли най-първата частъ на Александровата лека инфантерия, като пращници, стрѣлци и метачи на копия.⁴⁾

Сѣ обаче прѣвъ сация IV вѣкъ пр. Хр. въ Кюстендилско почва да се слуша името на друго племе — *дантелети* или *дентелети*, чието войводство Птоломей поставя между софийското, дарданското, бесското и медишкото. Учениятъ изслѣдвачъ Томашекъ казва, че дантелетитѣ обитавали горната струмска долина отъ Осогово и Руенъ до Витоша и Знеполе, съ главенъ пунктъ кюстендилската котловина и града Пауталия.⁵⁾ Историкътъ Теопомпъ (IV вѣкъ пр. Хр.) ги нарича „дантелети, народъ тракийски — *Δαντακῆται ἔθνος τραπεζικόν*“; а неговиятъ съврѣмениятъ Хекатей Абдерски ги зове „десили, народъ тракийски — *Δεσιλοί ἔθνος τραπεζικόν*“.⁶⁾ Па като знаемъ, че и Херодотъ още поменавя да са живѣли траки по изворитѣ на Струма,⁷⁾ ще трѣбва да приемемъ, че на изтокъ отъ агрианетѣ, въ Кюстендилско и Дупнишко, лека-полека по-воинственитѣ, а може би и по-многобройни траки дентелети сѣ взели връхъ надъ съсѣдитѣ си полци-агриане, които прѣстанали да се чуватъ. И еднитѣ и другитѣ обаче сѣ били донѣидѣ подъ македонската държава, било като съюзници, било като васали съ вжтрѣшна автономия. Прѣвъ 280 г. пр. Хр. нахлули отъ сѣверъ келти, опустошили Пеония, Македония и разбили македонската войска. Послѣ, като оставили Маке-

¹⁾ *Diodori siculi*, XVI, 22.

²⁾ Това име (*Λάγγαρος*) е тракийско; срѣща се и на единъ надписъ намѣренъ до Коня, въ Мала-Азия: *Λάγγαρος*. Срв. *Μα* XVI—XVII, стр. 5.

³⁾ ... *τοσοῦτων δὲ καὶ τῶν Ἀγριάνων κίλωνι χίλιοι*. *Diodori siculi*, XVII, 17, 4.

⁴⁾ *Arriani Anabasis* I, 1; Срв. *Tomaschek*, *Thraker* I, 22.

⁵⁾ *Tomaschek* I, 63.

⁶⁾ *Idem* I, 62.

⁷⁾ *Οἱ ἄνο, θρηῖνος οἱ περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Στρυμόνος οἰκημένοι*. *Herod.* VIII, 115.

дония, втурнали се въ Тракия, и тамъ основали силна държава съ столица Тиле, до Казанлъкъ. Слѣдъ 66 години келтската държава се разсипала отъ възстанието на тракитѣ. Последнитѣ се замогнали, подновили одризката държава и се опълчили и противъ македонцитѣ, които държали Филипополъ. Тогава именно, 183 г. пр. Хр., македонскиятъ царь Филипъ V тръгналъ противъ одризитѣ, беситѣ и дентелетитѣ, да ги усмири и накаже тѣзи, що се отметнали отъ него.¹⁾ Слѣдъ двѣ години, на връщанье отъ похода, отъ онази „хемусска“ височина — вѣроятно Рила (Dunax),²⁾ отдѣто ужъ могли да се видятъ всички околни морета и народи, изгладнѣлитѣ и изморени Филипови войски ударили прѣзъ земята на съюзницитѣ си, дентелетитѣ. Ето думитѣ на самия историкъ: „Този народъ (дентелетитѣ) бѣше съюзникъ на Филипа, но послѣдниятъ, поради злочестивитѣ, въ каквито бѣ изпадналъ, опустоши полята имъ, като да е въ вражеска земя. Македонцитѣ ограбиха изпърво уединенитѣ чифлици, а послѣ нападнаха и на нѣколко селища, за вѣченъ срамъ на царя Филипа, който гледаше какъ неговитѣ съюзници напусто молятъ съ жалостенъ гласъ боговетѣ, що закрилятъ договоритѣ, и споменаватъ и самото Филипово име. Слѣдъ като задигна жетвата отъ тази страна, той се обърна къмъ медитѣ и почна да обсажда града Петра (Петричъ).“³⁾ Ограбенитѣ дентелети се отметнали тогава отъ македонското приятелство и взели да помагатъ на новитѣ госте, римлянетѣ, които при Пидна разбили съвсѣмъ македонския царь Персея и завладѣли земята му (168 г. пр. Хр.). Прѣзъ 90 г. пр. Хр. ги виждаме да помагатъ на претора К. Сенций⁴⁾ противъ медитѣ, които били разбити. Но слѣдъ 5—6 години римскиятъ военачалникъ, Сула подчинилъ дентелетитѣ, прѣжни съюзници, задѣто грабѣли Македония, която била римска областъ.⁵⁾ Стратегичнитѣ мѣста обаче на кюстендилския край накарали римлянетѣ да са добрѣ съ дентелетитѣ и да ги не дразнятъ,

¹⁾ *Διελθὼν δὲ διὰ μέσους τῆς Θράκης, ἐπέβαλεν εἰς Ὀδρύσας, Βέσσους, καὶ Λυθρήλους. Polyb.* XXIV, 6, 4.

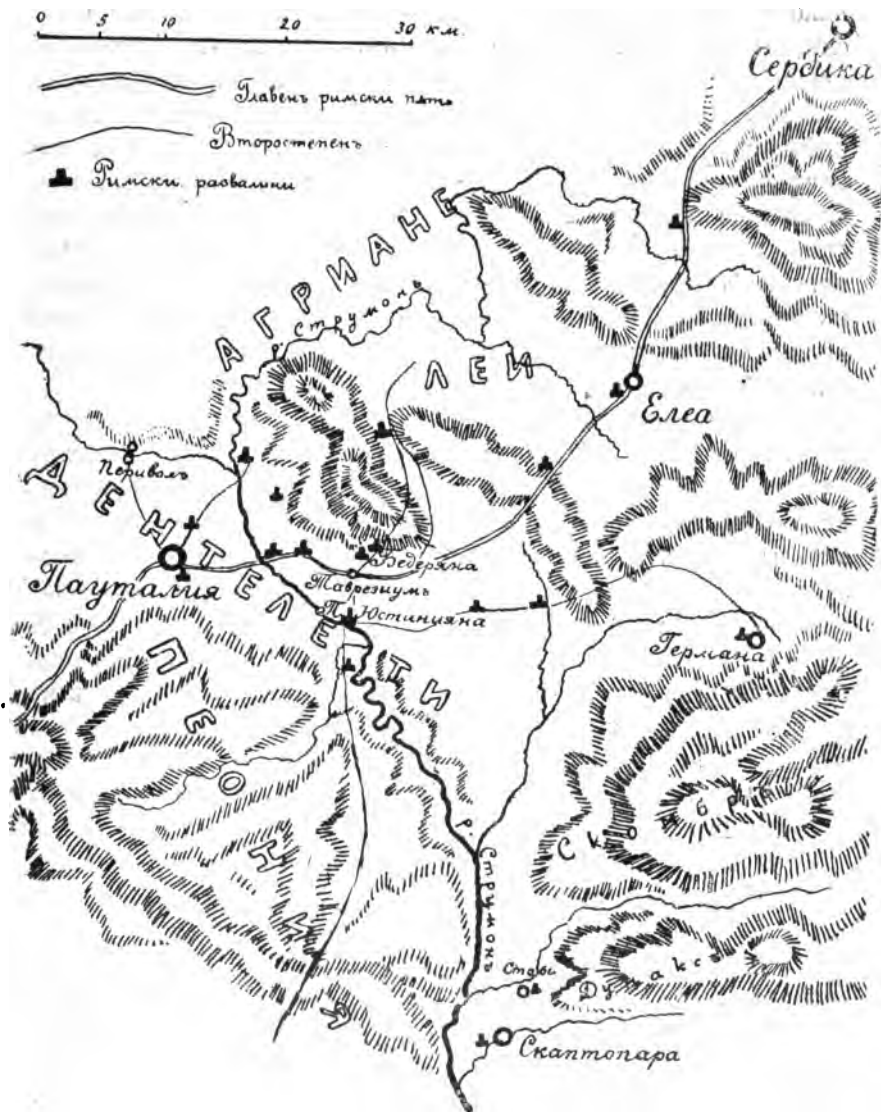
²⁾ Часть отъ югоизточната рилска верига, отъ лѣво на рѣка Рила, и сега носи у народа име *Дунѣва*.

³⁾ *T. Livius* XL, 22.

⁴⁾ *Cicero*, *In Pisonem* § 34.

Sulla Dardanos et Denselotas ceterosque, qui Macedoniam in deditionem recepit. Цит. у *Tomaschek* I, 62.

завто това личи отъ рѣчта на Цицерона противъ Пизона. Като проконсулъ въ Македония, прѣзъ 57 г. пр. Хр., тоя послѣдниятъ заслужилъ Цицероновия уворъ въ сената, задѣто, съ



1. Карта на Крестендаско въ древнитѣ вѣкове.

лошото си отнасяне къмъ дентелетитѣ, спечелилъ новъ врагъ на империята. Ето думитѣ на римския ораторъ: „Ти отвори

война и на дентелетитѣ, народъ винаги покоренъ на тази империя, дору и когато всички варваре отъ Македония са се подигали въ обща буна; на тѣхъ, които бѣха защитили нѣкога претора Сенция, ти имъ обяви война колкото несправедлива, толкова и жестока, и вмѣсто да ги вземешъ за вѣрни съюзници, ти благоволи да ги направишъ страшни врагове. По тоя начинъ защитниците на Македония станаха нейни опустошители. Тѣ ни нападнаха кога събирахме данъцитѣ, прѣвзеха градоветѣ ни, опустошиха нивитѣ ни, подчиниха си нашитѣ съюзници, завлѣкоха робетѣ ни, закараха стадата ни; а солунчане отчаени, задѣто не могатъ да бранятъ (отъ тѣхъ) града си, бидоха принудени да се затворятъ въ крѣпостта.¹⁾ Тѣзи и други буйства на тозъ планински народъ са накарали и Страбона да причисли нѣкои отъ дентелетитѣ къмъ хайдушкитѣ, грабителски народи.²⁾ По-късно дентелетитѣ станаха пакъ съюзници на римлянетѣ, затова, когато бастранетѣ нахлули въ дентелетска Тракия, съюзна на римлянетѣ, римскиятъ управител на Македония пращаль на два пѣти помощ на дентелетския царь Сита, прѣзъ 29 и 28 год. пр. Хр. Извѣстно врѣме още дентелетитѣ се ползували съ полузависимостъ, докато подпаднатъ подъ пълната власть на империята и станатъ римски провинциалисти³⁾. Въ 46 год. сл. Хр., при императора Клаудия, цѣла Тракия била обѣрната въ римска провинция и раздѣлена на 50 войводства. На дѣсниа брѣгъ на Струма Плиний Стари (23—79) поменава като най-видни тракийски народи дентелетитѣ и медитѣ⁴⁾, които обитавали въ днешната кюстендилска котловина, въ Пиянецъ и Малешево.

Градъ Пауталия. Бѣлѣжки и паметници.

Нѣколковѣковниятъ свободенъ и самостоенъ животъ на пеонитѣ-траки въ кюстендилската котловина вече ни навежда на мисль, че тукъ ще да е имало и по-голѣми заселени

¹⁾ *Cicero* In *Pisonem* § 34. Цицеронъ ги нарича *Denseletæ*.

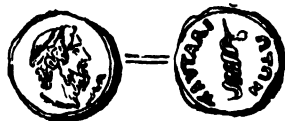
²⁾ . . . *Κόραλλοι καὶ Βέσσοι καὶ Μαίδων τινὲς καὶ Λαυθηλιτῶν. Πάντα μὲν οὖν ταῦτα ληαιρικῶτατα ἔθνη. Strabo* VII, V, 12.

³⁾ Срв. *Tomaschek* I, 63.

⁴⁾ *Populorum ejus, quos nominare non pigeat, amnem Strymocolunt dextro latere Denseletæ et Medi. Plin.* IV, 18.

центрове. Историкът Титъ-Ливий споменава, че въ 181 г. пр. Хр. македонската войска ограбила нѣколко дентелетски паланки (*vicos evasterunt*), ¹⁾ но имената не са имъ казани. За пръвъ пътъ обаче срѣщаме името на древния Кюстендилъ

— Пауталия — по тѣй нареченитѣ автономни монети²⁾, сѣчени въ тоя градъ прѣвъ I вѣкъ слѣдъ Христа. На лицето на тѣзи монети обикновено е изобразено нѣкое божество, а на opakото — нѣкой религиозенъ



Обр. 2. Автономна монета отъ Пауталия.

мотивъ съ името на града. Така напримѣръ, на една автономна мѣдна кюстендилска пара (обр. 2), пазена въ Софийския Народенъ Музей, на лицето ѝ стои главата на Асклепия (Ескулапа), богъ на медицината, а на opakото — змия, знакъ на цѣлебни извори, и името на общината на кюстендилци (*ΠΑΥΤΑΛΙΩΤΩΝ*). Друга такава пара, съ глава на бога Аполона отъ лицето и волска глава и надписъ *ΠΑΝΤΑΛΕΩ*.

ΕΝ. ΠΑΙΩ. на opakото, показва че градътъ Пауталия билъ въ Пеония (*Παυταλιωτῶν ἐν Παιωνία*). ³⁾

Тукъ му е мѣстото да кажемъ нѣколко думи за това название на града — Пауталия. Прѣди всичко бие на очи различното прѣдаване на пѣрвата сричка на думата: *Παυταλία* (на автономната кюстендилска пара; у Птоломея, отъ II вѣкъ, *Geographia* III, 11; на императорскитѣ кюстендилски монети, сѣчени отъ врѣмето на Хадриана та до Гордиана, 117 — 244; по надписитѣ, намѣрени въ Кюстендилъ и неговото войводство; у нѣкои други писатели, като Малхъ и т. н.); *Παυτάλια* (на автономни кюстендилски монети, у Екеля II, 37); *Peutalia* (въ Пайтингерската карта); *Пауталла* (у Стефана Византийски) ⁴⁾; *Παυταλεια* (у историка

¹⁾ *T. Livius* XL, 22.

²⁾ Автономни монети са били сѣчени отъ отдѣлни градове, които се ползували съ свободно вжтрѣшно управление или които, като васални или съюзни на римската империя, сж имали право да сѣкатъ пари на свое име, безъ образа на императора или управителя на областъта. По мнѣнието на бургаския италиански вицеконсулъ Д. Такела (Свѣтлина, 1895 стр. 91) кюстендилскитѣ автономни монети по типъ и направа се оснасятъ къмъ I в. сл. Хр.

³⁾ *Eckhel*, *Doctrina numorum* II, стр. 37.

⁴⁾ Срв. *Tomaschek*, *Zur Kunde der Nämus-Halbinsel*. Wien 1882, стр. 7.

Прокопия, De ædific. IV, 4); Potelense (въ единъ по-въсенъ надписъ ¹⁾). Това разнообразно прѣдаване съ елинската и латинската азбуки вече показва, че името не е нито елинско, нито латинско, а мѣстно, тракийско. Първата гласна на името се прѣдава съ *au*, *an*, *ai*, *o*, а това посочва, че тракийският съответственъ звукъ ще е билъ двугласка и то най-близка до *au*, както стои въ най-вечето надписи.

Що се отнася до самото значение на името Пауталия, това може само да се прѣдполага, защото тракийският езикъ, освѣнъ по нѣкои отдѣлни имена, е непознатъ още за науката, а сроднитѣ езици едва ли би могли да дадатъ винаги посочвания за правилно обяснение на името. Тълкуванието, че името трѣбва да се извожда отъ кореня *пу*, съ значение *чистъ* (срв. санскритското *pótr* — чистачъ, латинското *putus* — чистъ), и да се довежда въ свръзка съ *чистенъето*, плавењето на златото ²⁾ въ Кюстендилско, ни се вижда доста изкуствено. Ние ще прѣдложимъ друго, ново тълкувание. Изобилнитѣ и лѣковити топли извори въ Пауталия не са могли да не обърнатъ вниманието на старитѣ. Тѣзи извори ще да са били първата причина, че на това именно мѣсто да стане по-голѣмо заселище. На



Обр. 3. Пауталийска монета отъ имп. Карѣкала.

много пауталийски монети личи образа на змия (обр. 3), лѣчебенъ символъ у древнитѣ, образа на бога Асклепия, на Телесфора, на богиня Хигея — всички покровители на здравъето и лѣчебнитѣ води, бани. Още отъ срѣднитѣ вѣкове та досега градътъ носи и названието Бана, поради топлитѣ си извори, банитѣ. Италия ни дава сѣщо такъвъ примѣръ. Градътъ ПUTEOLI въ Кампанія (сега Pozzuoli) е получилъ името си отъ мѣстнитѣ топли лѣвовити извори (*puteus*, изворъ), тѣй че названието му напълно отговаря на нашето

¹⁾ Срв. *Tomaschek*, Zur Kunde usw. 23; *Idem*, Traker II, 63.

²⁾ Срв. *Idem*, Zur Kunde, 15.

име Бана, Бани¹⁾. Този примѣръ, който се подкрѣпя и отъ стотина подобни, дѣто селището носи името Бана (нѣмското Bad, френското Bains и пр.) поради топлитѣ води, прѣдставя и другъ честитъ случай за сравнение: името ПUTEОЛИ съдържа сщия индоевропейски езиковенъ корень и суфигиси, както и името ПауТалия, и както първото означава Бана, тъй и второто. Тази мисль се подкрѣпя положително и отъ запазеното тракийско име *Ποτε*, давано на топлитѣ извори, топлици, при с. Катрище надъ Кадинъ-мостъ (Кюстендилско). И тъй първото име на Кюстендилъ — ПауТалия — е било прѣддено и на поволѣнната, само че прѣведено отъ тракийски на елински, и запазено прѣзъ срѣднитѣ вѣкове и досега като неофициално име на Велбуждъ — Кюстендилъ „Бана“ (отъ *βαλανεῖον*, balneum).

Римлянетѣ, като покорили съвсѣмъ тракийската земя, 46 г., раздѣлили я на отдѣлни войводства (стратегии), които съответствували на заваренитѣ мѣстни, племенни дѣлсния. Дентелетската областъ била сщцо тъй прѣименувана на дентелетско войводство (*στρατηγία Δαντηλητικῆς*) около Кюстендилъ; племето серди около София образувало сердско войводство (*στρατηγία Σερδικῆς*); медитѣ по срѣдня Струма образували медическо войводство (*στρατηγία μαδικῆς*) и т. н.²⁾ Войводства на сердитѣ и дентелетитѣ били най-западнитѣ на тракийската областъ, чийто главенъ градъ тогава билъ Филипополисъ (Пловдивъ).

Землището на дентелетци е било доста обширно. Свърлищиятъ надписъ,³⁾ царибродскитѣ надписи по пауталийски млиарни стълбове,⁴⁾ скаптопаренскитѣ надписъ,⁵⁾ осоговскитѣ надписъ на „Грамадитѣ“⁶⁾ могатъ донѣйдѣ да посочатъ границитѣ на войводството: Рила вждѣ Джумая (Скаптопара) — на изтокъ, Осогово — на югъ, тимошевитѣ притоци и сердиш-

1) Puteolos dictos putant ab aquæ calidæ putore, quidam a multitudine puteorum earumdem aquarum gratia factorum. Срв. у E. Desjardins, Tab. Peutinger. стр. 222.

2) *Ptolomæi Geographia* III, 11.

3) Arch. epigr. Mittheilungen X, 240.

4) Мсб. XVI—XVII, 101—104.

5) Athenische Mittheilungen XVI, 267—279.

6) Той посочва именно *границата* (ὄρος) между Пауталийското землище и Македонската провинция.

кото войводство — на сѣверъ, като е оставало Царибродско на Пауталия, а балканскитѣ спусъци къмъ Пиротъ на Сердика; западната граница ще да е била по вододѣла на Българска Морава и Струма. При прочутия държавенъ организаторъ Траяна, Пауталия била възобновена съ сгради, храмове, бани и водопроводи и получила име Улпия (*Oὐλπίας Πανταλίας*), по прозвището на самия императоръ Улпий Траянъ (97—117 г.). Половинъ вѣкъ по-късно градътъ билъ още по-украшенъ отъ добродѣтелния и ученъ императоръ Маркъ Аурелий (160—180), та Пауталия захванала да се вика още и Аурелиова (*Pautalia Aurelii*).¹⁾ Пауталия спадала къмъ тракийската провинция до 271 г., когато царъ Аурелианъ като изоставилъ незащищаемата вече заддунавска Дакия, прѣнесълъ послѣдното име на западна Мизия, дѣто влѣзли Сердика и Пауталия. Малко по-късно, при Диоклетияна, новата Дакия, за по-лесно управление, била поддѣлена на двѣ: прибрѣжна и вжтрѣшна или срѣдиземна (*Dacia ripensis et Dacia mediterranea*). Това дѣление било запазено дору и прѣзъ византийската епоха. Градове на Срѣдиземна Дакия били 5: Сердика — главенъ градъ, Пауталия, Германа (Сапаревска Бана до Дупница), Наисосъ (Нишъ) и Ремесия на (Бѣла-Паланка между Нишъ и Пиротъ).²⁾

Благодарение на мира, що се закрѣпилъ въ областъта прѣзъ II и III вѣкъ, благодарение на рударскитѣ и земеделски богатства, за които ни говорятъ тогавашнитѣ паметници, Пауталия станала голѣмъ и хубавъ градъ. Тукъ минавалъ голѣмиятъ римски пѣтъ, що съединявалъ Македония съ Дунава. Отъ Стоби (сега Грацко, при вливането на Църна въ Вардаръ) прѣзъ Транупара, прѣзъ Астибо, пѣтьтъ прѣввалъ Осогово, минавалъ прѣзъ сѣдловината и вододѣла „Грамадитъ“, спущалъ се въ Пауталия, и прѣзъ Струма, селата Долня-Гращица, Горня-Гращица, Таваличаво, край Брдуна (Бедеряна), прѣввалъ е къмъ града Елеа (въ радомирската котловина), за да се отпрати прѣзъ Крапецъ и Цръква за

¹⁾ Corpus Inscr. latinarum VI, № 2671.

²⁾ *Ἐπαρχία Δακίας μεσογείου, ὑπὸ κοινουλάριον, πόλεις ἐ, Σαρδικὴ μητροπόλις, Πανταλία, Γερμανά, Ναϊσός, Ῥεμεσιάνα. Hieroclis Synchronemus, Bonnae, 393.*

Сердика ¹⁾ и Дунава. Другъ пътъ прѣвъ Пауталия съединявалъ Византионъ съ Дирахионъ (Драчъ) на Сивьото море.

Прѣвъ IV и V вѣкъ, поради нашествията на готи и хуни, много градове на полуострова пострадали. Прѣвъ 447 г. Атиловитѣ орди разсипали градоветѣ на Дакия, и столицата ѝ оплѣнили и обърнали на пепель. При все това Пауталия ще е спазвала още отъ своитѣ прѣлести, та императоръ Зенонъ въ 479 г. я прѣдложилъ за столица на готския прѣдводителъ Теодориха, Валамировъ синъ. Съ това Зенонъ мислилъ да спре нападенията на тогози Теодориха и дору да постави усамотенъ другия Теодорихъ, синъ Триариевъ. За това ни разправя историкътъ Малхъ. „Зенонъ изпрати при Теодориха патриция Адамантия, синъ Вивиановъ, вѣкогашенъ градоначалникъ, когото бѣ въздигналъ и въ консулски санъ. На Адамантия биде прѣдписано да отстъпи на Теодориха мѣсто въ Пауталия, окръгъ въ илирската областъ, която отстои не далече отъ тракийскитѣ проходи. По тоя начинъ Зенонъ би го ималъ като най-близъкъ пазителъ противъ другия Теодориха, синъ Триариевъ, въ случай че този прѣдприеме вѣкое настѣпление. Па дори ако и самси Теодорихъ Валамировъ се опита да наруши договора, то Зенонъ ще може по-лесно да го надвие, като го е поставилъ между илирски и тракийски войски. Ако ли Теодорихъ захване да говори, че войската му прѣвъ тази година ще страда поради недостатъкъ на събстни припаси, тѣй като въ Пауталия не може вече да се надѣе ни на посѣвъ, ни на жѣтва, Зенонъ отпусна на Адамантия 200 литри злато и му заповѣда да прѣдаде тая сума на тамошния ипархъ за снабдяванье готитѣ съ достатъчно продоволствие въ Пауталия.“²⁾ Прѣговоритѣ обаче били прѣвжснати, понеже Теодорихъ прѣдпочелъ да стои малко по-настрана и свободенъ, за което се отправилъ възмъ Дирахионъ на Сивьото море.

Историческитѣ извѣстия за Пауталия продължаватъ и прѣвъ VI вѣкъ. Макаръ политически градътъ и да билъ подъ

¹⁾ Разстоянията въ *Tabula Peutingeriana* сж поставени въ мили така: Stobis. XXX. Tranupara. XX. Astibo. L. Peutalia. XX. Aelea. IX (corr. XXX). Sertica.

²⁾ . . . ἑπιειφὲ παραγγελίας, χάραν μὲν αὐτῷ (на Теодориха) δοῦναι ἐν Πανταλίᾳ . . . Malchus, Excerpta, Bonnæ, 247.

източната римска империя, черковно той зависѣлъ подь Римъ. Въ врѣме на черковнитѣ спорове между императоръ Анастасия и римския архиепископъ, пауталийскіята епископъ Евангелъ билъ повиканъ въ Цариградъ, 516 г.¹⁾ Организаторътъ на византийската държава Юстинианъ прѣзъ този вѣкъ поправилъ много градове и други нови въздигналъ. Между първитѣ историкъ Прокопий споменава София, Нишъ, Германа и Пауталия, чиито крѣпостни стѣни бидейки порушени отъ врѣмето, били поправени, за да могатъ да устоятъ на вражескитѣ нападения.²⁾ Поправени били и други крѣпости въ землището на пауталийския градъ; такива били непознатитѣ сега: Търпоровъ, Сѳвастасъ, Хердускера, Влѣпусъ, Сеспуріесъ.³⁾

Тя са оскъднитѣ извѣстия, що знаемъ отъ писателитѣ за Пауталия. Много повече говорятъ за града различнитѣ вещественни старини, запазени въ Кюстендилъ или прибрани по музеитѣ. На първо мѣсто по важността си стоятъ многото *монети* сѣчени въ Пауталия; до сега са познати повече отъ 200 различни вида, едни описани въ трудоветѣ на Мионе, на Коенъ и пр., а други, необнародвани още, се намиратъ въ обществени и частни сборки. Проучванъето на монетитѣ хвърля свѣтлина върху много тъмни страни на древната мѣстна, па и обща история. Поради това и нумизматиката вече не е, както нѣкога, любима забавка на безработни голѣмци, а сигуренъ инструментъ на историята; тя е разрѣшила цѣлъ редъ спорни въпроси и то отъ най-непознатото минало. Кюстендилскитѣ монети, автономнитѣ и сѣченитѣ при императоритѣ, отъ Хадриана до Гордиана (117—244), както ще видимъ, ни даватъ добъръ примѣръ за това; отъ тѣхъ се учимъ за положението на древния градъ, за природнитѣ му богатства, за занятието на населението, за религията му и пр.

Положението на града край Струма е засвидѣтелствувано отъ редъ монети съ изображение на рѣченъ богъ дър-

¹⁾ *Tomaschek, Zur Kunde, 27.*

²⁾ *'Αλλὰ καὶ Σαρδικῆς καὶ Ναῖσωνπόλεως, ἔτι μέντοι Γερμανῆς τε καὶ Πανταλείας διεφθωγόντα τῷ χρόνῳ τὰ τεῖχη εὐρῶν οἰκοδομησάμενός τε ξὺν τῷ ἀσφαλεῖ ἄμαχα τοῖς πολεμίοις διεπράξατο εἶναι.* *Proc. De Aedific. IV, 1, Ed. Bonnæ, 267—8.*

³⁾ *Ἰπὸ πόλιν Πανιά(λειαν) Τάρπωρον, Σόβαστας, Χερδοούκερας, Βλέπους, Σεσπουρίες. Id. ib.*

жащъ ладия, или трѣстика, или класъ и пр. съ надписъ *Στρουμίν* — Струма.¹⁾ Ладията, освѣнъ като символъ на рѣчно божество, ни наумѣва и плавателна рѣка, нѣщо което е противорѣчиво съ съврѣменното непълноводие на рѣката, която обикновено може да се газии и едва може да влаци ладии или салове. Знае се обаче отъ стари, че дѣйствително Струма до прѣди 50—60 години е била по-пълноводна, не е могла да се прѣброди, та са я прѣплавали съ ладия. Исичането на прочутитѣ нѣкога Витошки гори, отдѣто извира Струма, не ще съмнѣние, е причинило това сѣкване на водата.²⁾

По-точното положение на Пауталия е засвидѣтелствувано отъ нѣколко вида монети съ изображение на хѣлма, що се издига надъ Кюстендилъ, извѣстенъ съ турското си име „Асарлъкъ“. Така, на една голѣма бронзова монета отъ императоръ Каракала (196

—217) се рисува хисарлъка, покритъ съ растителностъ и увѣнчанъ на върха съ храмъ на бога Асклепия. Подобенъ храмъ съ стѣпала, четири стѣлба и статуя на



Обр. 4. Пауталийска мон. съ хисарлъка и храмове.

Асклепия се издига и при политѣ на хѣлма; три други храма украсяватъ странитѣ му; три човѣшки фигури излизатъ отъ долния храмъ (обр. 4)³⁾. На други подобни монети⁴⁾ богътъ на медицината, Асклепий, бива придруженъ отъ дѣщеря си Хигея, богиня на здравето, или отъ Телесфора, лѣкаръ-ясновидецъ. Това посочва, че тукъ около горещитѣ извори е имало Асклепионъ т. е. храмъ посветенъ на тѣзи богове-лѣкаре, и посѣщаванъ отъ болни и неджгави за цѣренье,

¹⁾ Сръ. у *Mionnet* I стр. 398, № 238, *Supplément* II, № 987 *М. Постолажа, Κατάλογος* I, стр. 140 и др.

²⁾ Народътъ си го обяснява съ просичаньето и проширяваньето на Крѣсенската клисура, която прѣди това, поради тѣснотата си, възпирала горня Струма и я правила по-пълноводна. „Сега Струма се изтече“, казватъ.

³⁾ Отъ собствената ми сбирка.

⁴⁾ *Mionnet* I, № 982, 1155 и др.

както ни учи култът на Асклепия напр. въ светилището му въ Епидавъръ и другагѣ. Пауталийци са били изразили благодарността си и почетъта си къмъ тия богове чрѣзъ едно посвещение, изпратено въ прочутия храмъ на Асклепия въ гр. Епидавъръ (Пелопонесъ) ¹⁾. Бъдещитѣ разкопки на върха и при подножието на хисарлъка ще ни зарадватъ съ откриванье на нѣкоя отъ тѣзи изобразени на монетитѣ храмове-лѣчбеници, пакъ и други още древности. Вредомъ по върха и по странитѣ на хисарлъка се роваятъ парчета отъ голѣми тухли и жерамиди, камъне отъ градежъ и хоросанъ. На нѣколко мѣста, главно по полянката на хисарлъка, са правени бързи нощни разкопки отъ иманяре. На сжщата полянка се разври прѣди години цѣла хубава римска постройка, а на страната откъмъ града, на линията дѣто захваща наклонъ, още се търкалятъ нѣколко голѣми дѣлани гранитни камъне (база, жертвеникъ и пр.) съ явни слѣди отъ основи. Споредъ току-що споменатата монета отъ Каракала на това мѣсто се е издигналъ Асклепиовиятъ храмъ. По ребрата на хисарлъка сега дѣйствително не личатъ храмовитѣ постройки, що виждаме на монетата, но несъмнѣнъ тѣхенъ замѣстникъ е тѣй нареченото по турски мѣсто „Кръкълъкъ“, или св. Четиридесетъ мжченици. Прѣди освобождението, вечеръ на това свето мѣсто набожни туркини палѣха свѣнци по продълговати пѣсъчни камъне, въ които бѣха извъртени 40 дупки за залавянье на свѣцитѣ. На българетѣ не е било позволено да се бъркатъ въ този обредъ. Допущано е било обаче при 39-тѣхъ турски свѣнци да се запали и една българска, за споменъ на загиналия единъ българинъ сямичния, който случайно е билъ попадналъ между избититѣ за вѣрата 39 мусулмане мжченици. Слѣдъ освобождението, на 9-и марта, деньтъ на св. Четиридесетъ, християнското население посѣщаваше това оброчище и правѣше голѣмъ съборъ на полянката на хисарлъка. Сега съборътъ става долу въ полето, защото върхътъ е залѣсенъ съ борчета. Въ свръзка съ този хълмъ стои и една геологическа легенда, позната отъ всички въ тоя край. Нѣкога кюстендилската котловина заедно съ града били езеро. Отъ хисарлъка до върха Спасовица, единъ часъ нѣщо на сѣверъ, била прѣхвърлена дебела желѣзна верига, по която ставало и съобщението между

¹⁾ Ἀσκληπιῶν — Ἱγυίαι — Τελεσφόρος(ω) — Πανταλιώταις — Ἡρακλιανὸς — ὁ ἱερὸς. Срв. Dumont, Mélanges, стр. 482.

двата бръга. Веригата се скъсала, кога минавали сватбаретѣ на царѣ Костадина, чиито дворци били на хисарлъка. Прѣданието прибавя, че сватоветѣ отъ сватбата са още живи, прѣобърнати на червени червейчета и живеци сега въ топлитѣ води ¹⁾.

Извънредно поучителни за природнитѣ богатства на пауталийския край са двѣ рѣдки монети, едната отъ Юлия Домна ²⁾, жена на Септимия Севера, а другата отъ посиненика имѣ и наследникѣ Каракала ³⁾; първата монета ще рече е отъ края на II-я вѣкъ, а втората — отъ началото на III-я, когато градътъ е билъ най-цвѣтущъ. Любопитно е опакото на тия монети. На срѣдата е изобразена богиня-рѣка, напомняща Струма, полегнала на лѣво; дѣсната си рѣка опира върху ладия, а лѣвата върху сѣдъ, отъ който се излива вода. Задъ богинята и надъ нея се извива лозница



Обр. 5. Пауталийска мон. отъ Юлия Домна.

съ гроздове, а подъ нея се простира нива съ високи житни класове. Четири ангелчета украсяватъ картинката: едно протѣга рѣцѣ къмъ гроздъ и до него надписъ *ΒΟΤΡΥ* (*βότρυς*, гроздъ); друго, при краката на богинята, е нарамило торба и отгорѣ надписъ *ΑΡΓΥΡΟΣ* (*ἄργυρος*, сребро); трето, въ нивата, бере житни класове и до него надписъ *ΣΤΑΧΙ* (*στάχυς*, класъ); четвъртото протѣга рѣцѣ къмъ водата, що изтича изъ урната, и надъ него надписъ *ΧΡΥΣΟΣ* (*χρυσός*, злато); изоволу стои и името на града *Οὐλπίας Παυταλίας*. Ще рече римската Пауталия се е славѣла съ грозде и жито, сребро и злато. За изобилно обработване на лозата, житото и други овочия въ Пауталия говорятъ и много дру-

¹⁾ Такива червейчета, дълги 1—2 сантиметра, дѣйствиелно се срѣщатъ въ топлитѣ кюстендилски води.

²⁾ *Α. Ποστολάκας, Κατάλογος τῶν ἀρχαίων νομισμάτων*, стр. 141 и таблица 5.

³⁾ Тази монета е била описана подробно още прѣзъ 1789 г. въ дисертацията *Epistola Nicolai Schow ad principem Borgiam cardinalem presbyterum, in qua numus Ulpiae Pautaliae ineditus ex Museo Borgiano Velitris illustratur. Romae 1789* Срв. *Mionnet*, Suppl. II. стр. 388 №1108; *Tomaschek, Zur Kunde usw., и Beschreibung der antiken Münzen I, Berlin 1888*, стр. 202.

ги монети, по които личат гроздове, класове, купъ овощия, образа на богиня Кибела, закрилница на земнитѣ произведения и др. ¹⁾). За изваждане на сребро въ Пауталийско и злато въ притоцитѣ на Струма имаме и по-вѣсни свидѣ-



Обр. 6. Пауталийска мон. отъ Каракала.

тества у турскитѣ историци Хаджи-Калфа, Сеадедина, Евлия Челеби, у домашнитѣ български и сръбски документи, па и у неотколѣшни спомени. За всичко това ще кажемъ по-долу, като му дойде редъ.

Като прибавимъ къмъ горньото, че и Хермесъ (Меркуръ),

богъ на търговията и индустрията, е изобразенъ на твърдѣ много пауталийски монети, можемъ каза въз основа на нумизматиката, че градътъ се е радвалъ на голѣмо богатство, оживена търговия и околностъ надарена съ всѣкакви земни блага.

За величието на римска Пауталия говорятъ и множество други старини, едни прѣснати изъ града и околията, други затрупани въ землището на града и околността, и които лека-полека се откриватъ. По тѣхъ прѣди всичко можемъ сѣди и за нѣкогашното пространство на града: тѣ се намиратъ по цѣлото току-речи сегашно селище и по цѣлата източна незаселена страна на града, именно отъ върха Петъръ-тепеси надъ Слокощица, Галевипкитѣ лозя, Герено, лозята и градината на Овощарското училище, та до воденицата на г. Сарийски. Ето по-главнитѣ старини, които свидѣтелствуватъ, че градътъ дѣйствително е билъ простиралъ много по-наизтокъ долньото си крило. 1-о Въ лозята на г. г. Т. Масъровъ и К. Лѣварски («Банскитѣ» лозя) се намѣри старъ водопроводъ съ направление Богословъ—Герено. Тржбитѣ са се сглобавали отъ дебели хубаво изпечени глинени коруби. Опитни хора разправятъ, че дѣйствително по източния сѣлонъ на богословския хълмъ много по-леко може да се докара водата, стига да се има нужда отъ нея, за запусгѣлата сега източна страна

¹⁾ *Mionnet*, Suppl. II №№ 986, 994, 1022, 1056, 1093, 1122; *Мсб.* XVI—XVII, 93.

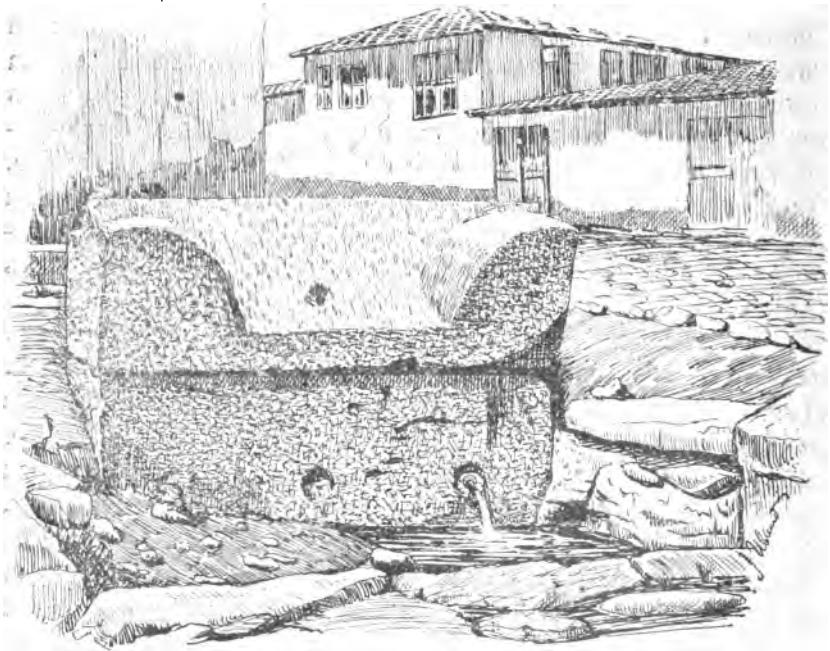
на града. 2-о Тукъ-тамъ по долината Герено се виждат останки отъ старъ градежъ. Една сводова римска гробница бѣ открита миналата година въ долния край на тази долина, току до слокошкя пѣть. По нивитѣ до мостчето на сѣщия пѣть и долинка се роватъ множество стари тухли, хоросанъ и камъне отъ градежъ. 3-о Въ Галевшикитѣ лозя са намѣрени неотколѣ отъ лозаре много сребърни императорски монети. (Кокалитѣ и черепитѣ въ тази мѣстность са ново нѣщо, отъ врѣмето на кърджалиитѣ, както ще видимъ послѣ). 4-о Хълмътъ между дупнишкя пѣть и слокошкя, дѣто нѣкога бѣха турски гробища, а сега лозье на Овощарското училище, крие подъ поврѣхнината си обширни кявгирени римски постройки, една часть отъ които бидоха открити прѣди 20 год. нѣщо и скоро затрупани. Друга часть отъ тия градежи е била закачена при посаждане на училищното лозье, изъ което се роватъ голѣми тухли и голѣми камъне. 5-о Току подъ сѣщия хълмъ, по случай проширяванье на дупнишкето шосе, се изкопа голѣма гранитна плоча съ подпорки като маса и съ надписъ.¹⁾ 6-о Въ училищния дворъ освѣнъ много слѣди отъ старъ градежъ, се открилъ и тригълень каналъ, образуванъ отъ много голѣми и дебели тухли, кавъито г. Вапичекъ, управитель на училището, ми показа. Подобенъ каналъ се откри тази година при копанье основитѣ на храма Ал. Невски въ Софя. 7-о На софийското шосе, тъмно подъ долната сграда на училището, са били намѣрени нѣколко гроба и голѣми глинени врѣчви. 8-о Още по-долу, въ самия разсадникъ г. Вапичекъ ми показа мѣстото на откритъ отъ него олтаренъ градежъ съ жертвенъ камъкъ и надписъ едва запазенъ.²⁾ Отъ храма на западъ имало слѣди отъ камененъ пѣть, сега разрушенъ за разсадника. 9^о Воденицата и имѣнието на г. Сарийски са надъ развалини.

Вятрѣ изъ града единъ-два метрови дълги гранитни плочи служеха доскоро за калдъръмъ въ нѣкои улици на махалата Велбуждъ (Стамболъ-вапия), като напр. прѣдъ къщата на Иванчо п. Николовъ, на свещеникъ Георги Гралицки, около Аджундарската чешма и баня, мѣстото Фуркаташи въ махала Тополище (Каваклия), старата улица въ сѣщата махала и др. Голѣми дѣлани гранитни стълбове и че-

¹⁾ Гл. № 4 на прибавенитѣ въ края на книгата надписи.

²⁾ Гл. № 18 отъ надписитѣ.

твъртите камъне се гледаха изъ нѣвогашнитѣ голѣми ханове и имарети, като Деве-хани, Ташъ-хани, Таиръ-хани, Табакъ-хане и др., сега едни съвсѣмъ съборени, а други полуразвалени. Банитѣ, джамиитѣ, пералищата, абдестльцитѣ — всички издаватъ въ зидарията си староврѣмски камъне, дѣлани за друга служба. До прѣди освобождението градътъ бѣше заграденъ отъ три страни, край пѣтищата, съ пространни турски гробища — на Стамболъ-капия, надъ Аджундаръ на хълма „Намазге“ и на Голѣмъ-мостъ, край пѣтя за Соголяно. Хиляди мраморни и гранитни камъне и хубави стълбове отъ



Обр. 7. Саркофагъ при имарета, служащъ за абдестлькъ.

разна голѣмина стърчеха като гора изъ тия покоища. Подобни камъне се издигаха изъ двороветѣ на текетата и джамийскитѣ гробища. Най-послѣ, всѣка току-речи стара вюстендилска къща има у двора си, въ земника си, на прага си или другадѣ нѣкой старъ камъкъ или каменна колона. Само многото голѣми 3 -- 5 метрови колони би били доста, за да си прѣдстави човѣкъ колко и какви хубави са били храмоветѣ, частнитѣ и обществени сгради, които са красѣли едноврѣмския градъ Пауталя. Голѣмитѣ, тежки гра

нитни саркофази (гробници корита) и тѣхнитѣ роговати по-хлупаци, приготвени тѣй трудно отъ древнитѣ за вѣчнѣ покой, сега са прѣснати изъ града и служатъ за разни цѣли: на мѣста тѣ са чешмени корита (Инджили-чешмеси, Имаретъ-чешмеси, Аджундаръ, Айдивъ и пр.); другадѣ, въ турскитѣ абдестлъци, сега вече изпоразвалени, изъ коритата текатъ по 4—5 шопки топла вода; въ трети домакинитѣ си турятъ сливи; четвърти, разсѣчени на парчета, се пригаждатъ за стѣпала и други постройки. Не малко са и подставкитѣ на статуи и жертвеницитѣ, едни изъ дворове, други по улицитѣ. Това надъ почвата; колко много пѣкъ старини се кривятъ зариги въ земята и на каквито зидаретѣ почти винаги са се патѣквали при копанье основи за нови сгради! Така, подъ сегашното голѣмо здание на Педагогическото училище и около него се таятъ чудни постройки, сега затрупани. Ето какво говори за тѣхъ единъ ученъ свидѣтель: „На пустото сега пространство между реалното училище и окръжното управление, при изравняванье на земята за публична градина прѣвъ лѣтото на 1880 г. случайно закачили, около 2—3 метра дълбоко, основитѣ на нѣкоя великолѣпна антична сграда. Понеже се намирахъ въ града и официално патувахъ, можахъ самъ да разгледамъ това откритие. На изкопаното мѣсто се виждаше дебела стѣна отъ огромни четвъртити дѣлани камъне, около 20 метра дълга, която вървѣше отъ западъ къмъ изтокъ; къмъ нея отъ югъ се прилѣпляха тухлени стѣни съ сводове на нѣваква си врата и съ кѣсчета отъ многобройни глинени водни трѣби. При туй се намѣриха пѣколко мѣдни пари, между които една отъ царя Антонина, сѣчена въ Никополъ при Търново, и една отъ царя Юстиниана. Но откритието по-нататѣкъ се не продължава, и изкопанягъ откъслекъ пакъ се засипа отъ градското управление. Тя е била безъ съмнѣние сѣверната страна на римска баня, съединена съ нѣкоя отъ споменатитѣ Асклепиови светини“¹⁾.

Голѣма часть отъ тѣзи тракийски и римски старини иматъ и надписи, нѣщо което ги прави особно цѣнни. Надписитѣ, които са обнародвани по разни списания и сборници, както и тѣзи нови, които азъ можахъ да открия, събрахъ

1) *Иречекъ*, Пътувания стр. 544—545.

въ една сбирка, като приложение къмъ историята на Кюстендилъ. Отъ тѣзи надписи любопитенъ е този отломъкъ, що е завиданъ въ сѣверната стѣна на банята Дервишъ-хамамъ и въ който се споменава за старата крѣпость на града, надъ вратата на която е билъ вѣроятно поставенъ надписаниятъ гранитъ: „Всички, които вървятъ отъ града (крѣпостъта) или къмъ града, виждамъ и забѣлѣзвамъ“¹⁾.

Пжтища и селища въ Пауталийско.

Заедно съ елинската образованостъ и римска държавна уредба въ пауталийския край захваналъ и по-спокоенъ животъ. Населението се отдало на земеделски и индустриаленъ животъ, благосъстоянието се уголѣмило, селищата станали по-благоустроени. Това личи отъ многото паметници, останали отъ вѣмето. За градскитѣ пауталийски старини вече казахъ шо-годѣ, за да спомена на кратко и за тѣзи отъ пауталийската околностъ, доколко съмъ могълъ да ги споходя лично и разгледамъ. Ще поставя на първо мѣсто селищата по пжтия Пауталия—Сердика, който е прѣсичалъ полето, Струма, и по источнитѣ склонове на Конявската планина е прѣвалялъ въ радомирското поле, въ градъ Елеа²⁾. Отъ Пауталия пжтътъ е трѣгвалъ източно, и, покрай могилитѣ наредени къмъ с. Жабокъртъ, прѣсичалъ Струма прѣдъ село Долня-Гращица, дѣто е имало укрѣпенъ градецъ. На Струма е имало тамъ 70 метра дълъгъ гранитенъ мостъ, отъ който още са запазени основитѣ отъ крайщата и подпоркитѣ, полупотънали въ сухо рѣчно корито. Тѣзи мостови останки отъ голѣми дѣлани гранитни плочи и сега се наричатъ отъ околното население „Раклитѣ“. Поради постоянното и незабѣлѣвано подпълване на тувашния лѣвъ брѣгъ отъ политѣ на Конявската планина, Струма се измѣстила по-назападъ, та мостътъ останалъ на сухо и материалътъ му дигнатъ. Село Долня-Гращица се таи въ хубава долинка, изобилно напоявана. Изоколу се издигатъ хълмове, по двата западни и южния отъ които личатъ слѣди отъ римски по-

¹⁾ Гл. № 1 отъ надписитѣ.

²⁾ Казвамъ по источнитѣ склонове, защото сегашното шосе прѣзъ Коняво—Цървеняно е по-ново; то е било прокарано по настояване на единъ влиятеленъ бей, който ималъ имоти въ Конявско.

стройки. На върха на най-западния хълмъ, дѣто са сега християнскитѣ гробища, личатъ оголени квадратни основи и нѣколко разхвърлени дѣлани гранитни камѣка, единъ отъ които е половина отъ саркофагъ. Селянетѣ казватъ на развалината „лятинската црква“. На отсрѣщното западно понизко възвишение личатъ основи на продълговатъ римски кастронъ (укрѣпление), наричанъ отъ селянетѣ „кальѣто, градѣщето“. Селянетѣ оттамъ са вадили гранитни камѣне, тухли; намѣрили са императорски бронзови и златни монети, бронзова статуйка на Хермеса, прѣдницата на глинена конна статуйка, вѣроятно отъ тракийски конникъ.¹⁾ Подобенъ градежъ билъ откритъ неотколѣ и на южното продълговано бърдо отъ г. Станимира Димитровъ, жителъ на сѣщото село. Названието на селото, както и туй на близкото надъ него въ сѣщата долина Горня-Гращица, дѣто се забѣлѣзватъ развалини (и тамъ има „кальѣ“) и дѣто са намѣрени много парчета отъ мраморни човѣшеистатуи, сега зазидани въ черевата, трѣбва да обяснимъ отъ думата „градъ“ — укрѣпление.

Римскиятъ пѣтъ, отъ споменатиятъ мостъ на Струма, е продължавалъ по долината на Долня-Гращица, Горня-Гращица, за да стигне въ слѣдното селце Таваличаво (Таврезимумъ) и до крѣпостта Брдуња (Бедеряна), родни мѣста — първото на Юстиниана, а второто на лелина му Юстина. За тия селища азъ писахъ по-подробно другадѣ²⁾, а тука ще кажа на кратко само най-интересното за читателитѣ на тая книга. На единъ източень скалистъ и издаденъ хълбокъ на Конявската планина, току надъ село Таваличаво, и сега стоятъ развалинитѣ на древенъ укрѣпенъ замѣкъ, който е владѣлъ както римския пѣтъ, що е минавалъ подъ него, така и цѣлото поле на югъ до и прѣзъ Струма. За стратегичното положение на укрѣплението, което прилича донѣдѣ на боянското, ако и да е много по-голѣмо отъ послѣдното, говори и още единственото тѣсно съобщение съ замѣка отъ сѣверъ и страшнитѣ изоколу урѣсти скали, които се спущатъ отвѣсно въ дълбоки долове. На близо се намира хубава балканска чешма и околото нея монастирски развалини. За тѣх-

¹⁾ Монетитѣ (една златна отъ Юстиниана), статуйката и конника ги видѣхъ у г. Ст. Димитровъ.

²⁾ Архиепископията и градътъ Първа Юстиниана (Приложение на Църковенъ вѣстникъ за 1903 г., стр. 110—139).

ната древностъ свидѣтельствува намѣрената тамъ бронзова монета, сѣчена въ гр. Сердика прѣзъ III вѣкъ. Укрѣпленieto на „Брдунo“ има правоъгълна форма съ дължина отъ югъ къмъ сѣверъ. Освѣнъ останкиятъ отъ струтени зидове, поцѣлата полянка и околни стрѣмнини се намиратъ много стари тухли, керамиди, парчета отъ глинени домашни сѣдове малки и много голѣми. И всичко това се вижда отгорѣ безъ всякаво разравяне. Говедарьтъ Янѣ Костовъ отъ с. Таваличаво лани бѣ изровилъ подъ рушевинитъ бронзова монета отъ Юстиниана, която се съхранява у мене, заедно съ горнята отъ императоръ Каракала. Селянетъ отъ Таваличаво си прѣкарватъ още товари тухли и голѣми керамиди отъ укрѣпленieto. Току подъ крѣпостъта долу, по двѣтъ страни на една долинка, е село Таваличаво. По горния селски мегданъ и при южния входъ на селото личатъ много слѣди отъ стари тухли, керамиди, хоросанъ. Въ мѣстото „Грѣбо“ се намѣри сводова гробница съ познатитъ Юстиниански кръстове по стѣнитъ. По лани открихъ въ селото и единъ камененъ надписъ, посветенъ на тракийския богъ Сабазия отъ селски общинаре.¹⁾

А за тѣзи двѣ мѣста—Брдуня и Таваличаво, които лежатъ въ нѣвогашна Сръдиземна Дакия, имаме документални стари извѣстия. Историкътъ Прокопий свидѣтельствува, че императоръ Юстинъ (518—527) билъ роденъ въ крѣпостъта Бедеряна, поради което носѣлъ и прозвище Бедерянски — *Justinus ὁ ἐκ Βεδερῶνης*.²⁾ Юстиновиятъ сестринецъ и наследникъ се родилъ пѣкъ въ село Таваличаво. Затова историкътъ говори така: „Близу при село Таврезуимъ се намира крѣпостъта наречена Бедеряна. Въ това село се родилъ всемирниятъ владѣтель царъ Юстинианъ“³⁾ (527—565).

Що се касае до други селища въ пауталийската котловина, и особито за града Първа Юстиниана, горепоменатиятъ историкъ казва: „наблизу до селото (Таврезуимъ) царьтъ съгради великолѣпенъ градъ и го нарече Юстиниана Прима (което на латински ще рече Първа), за награда на страната, що го е откърмила.“⁴⁾ Селището си е съществувало и по-

1) № 343 отъ надписитъ.

2) *Proc. Anecdota*, VI.

3) *Proc. De Aedif.*, VI, 1.

4) *Id.* Ibidem.

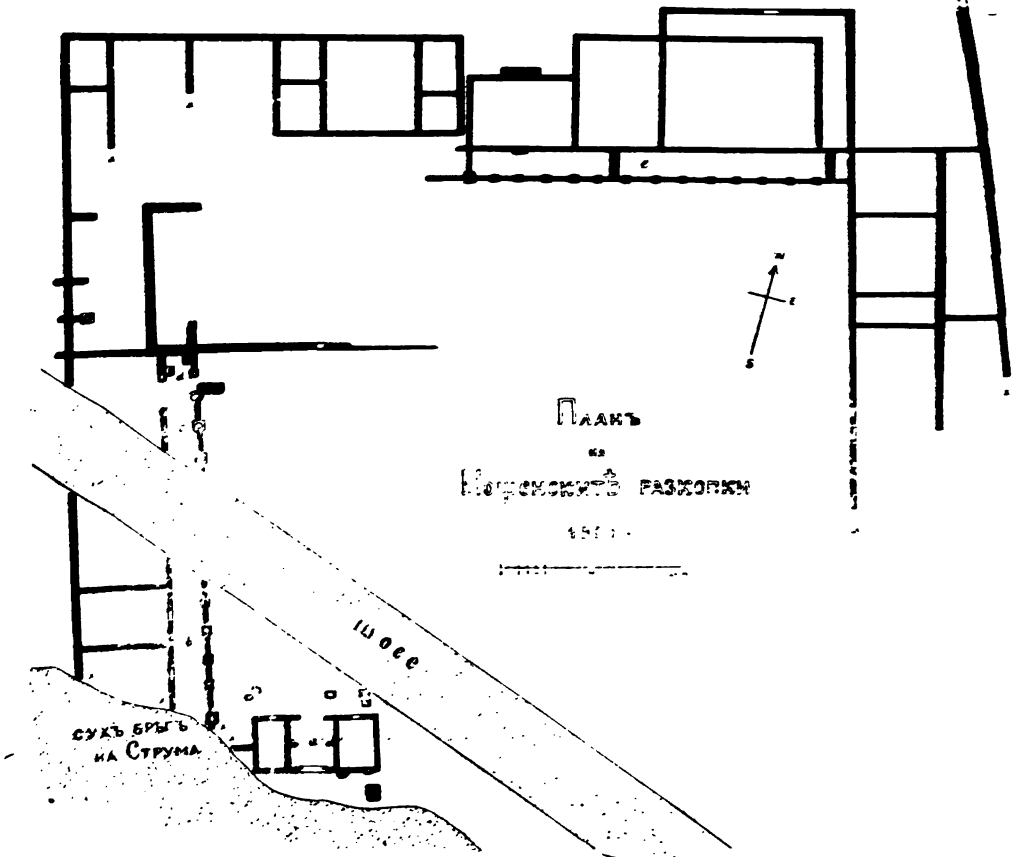
рано съ друго име, но царятъ го е уголѣмилъ, украсилъ, снабдилъ съ вѣрпостъ и направилъ сѣдалище на независимъ архиепископъ, подъ чието вѣдомство били подчинени епархитѣ: Срѣдиземна Дакия, Дардания, Горня Мизия, Превалитана и часть отъ Панония. За новоучредената духовна ѣтолица на западната балканска половина били издадени отъ императора двѣ заповѣди, въ 535 и 545 г., втората отъ които, кратката, гласи така: „Заповѣдвамъ, щото блаженѣшиятъ архиепископъ на Първа Юстиниана, нашето отечество, да има винаги подъ архиерейската си власть епархитѣ на Срѣдиземна Дакия, Превалитана, Дардания, Горня Мизия и Панония, а пѣкъ той да се рѣкополага отъ своя собственъ синодъ и да заема надъ подвластнитѣ си епархии мѣстото на Римския прѣстолъ, съгласно съ опрѣдѣлението на светѣйшия папа Вигилия.“¹⁾ Съврѣменникътъ Прокопий описва новия градъ съ слѣднитѣ думи: „Тамъ Юстинианъ съгради водопроводъ и снабди града съ постоянно текуща вода. Той издигна и други много грамадни постройки достойни за основателя си. Трудно е да се изчислятъ божиитѣ храмове и богатитѣ дворци на първенцитѣ, величието на колонитѣ, хубостята на стѣгитѣ, източницитѣ, улицитѣ, банитѣ и пазарящата. Съ една дума, градъ голѣмъ и многолюденъ, съ всичко изобиленъ, достоенъ за главенъ градъ на цѣлата тая страна. При това царятъ го опрѣдѣли за сѣдалище на илирския архиерей, като прѣвъ по важността си измежду градоветѣ на областята.“²⁾ Извѣстията за този новъ градъ се прѣкъсватъ къмъ самото начало на слѣдния VII вѣкъ,³⁾ когато прѣстава да се говори и за другия голѣмъ градъ въ кюстендилската котловина, именно Пауталия. Слѣдъ 50—60 годишно траене Първа Юстиниана е била изгорена и ограбена отъ аваритѣ и славѣнетѣ, които опустошавали цѣлия полуостровъ. Рушевинитѣ на този градъ и сега личатъ въ котловинката, що се образува току подъ Кадинъ-мостъ, въ мѣстността „Мощеѣни“, дѣто и народното прѣданіе ни посочва „гулѣм гратъ“, който се простираше и по двата брѣга на рѣката, но билъ изгорѣлъ. Разкопкитѣ, които имахъ възмож-

¹⁾ Corpus juris civilis, Vol. III—Novelæ. Berolini 1895, стр. 655—6.

²⁾ Proc. De Aedif. VI, 1.

³⁾ Срѣ. писмата на св. Григория Велики въ Migne, Patrologia, pars lat. LXXVII, col. 607—609.

ността да захвана през лятото 1904 г. въ тази мѣстность и въ околнитѣ могили, доказаха, че дѣйствително тукъ е имало старо селище, което е било уголемено и разукрасено по-послѣ, за да бъде запазено, порутено и ограбено най-сетнѣ. Находкитѣ въ могилитѣ ни посочватъ прѣдхристианска египетска епоха, а повечето отъ намѣренитѣ монети и домашни



Обр. 8. Планъ на Моченскитѣ разкопки презъ 1904 г.

вещи въ градището са отъ по-послѣдния, римско-византийска епоха какъвто е тази отъ врѣмето на Юстиниана. За тѣзи находки любезнательниятъ читателъ ще намѣри повече въ моя рапортъ за разкопкитѣ въ Извѣстия за командировкитѣ на Министерството на Народното Просвѣщение кн. II 1905, а

тувъ отсрѣща може да види плана на разкрититѣ прѣзъ 1904 г. градски основи.

Пътъ отъ Таврезинумъ се е отбивалъ и къмъ Първа Юстиниана, а оттамъ прѣзъ Друмоаръ (добъръ път) и Фролошъ (укрѣпление, стража), е прѣвалялъ осоговския гребенъ на югъ. Другъ път отъ Пауталия—Първа Юстиниана—по сегашното дупнишко шосе е минавалъ прѣзъ единъ градецъ, чиито развалини се познаватъ при клисурското ханче до с. Паничарево; по-нататкъ на височината, между разметанишката и долистовска рѣки е лежалъ другъ градъ, паметниците, камънетѣ, статуитѣ отъ които се разнасятъ изъ селата на цѣлата разметанишка долина. Отъ този градъ пътътъ е вървѣлъ източно край могили при Голѣмо село, прѣвалялъ е височината, безъ да заобикаля надѣсно къмъ Дупница, и прѣзъ Яхиново, край могили, прѣзъ Црвени-брѣгъ е стигалъ въ голѣмия градъ Германа, сега Сапаревска Баня. По тоя пътъ е ставало съобщението между Византионъ (Цариградъ) и Дирахионъ на Синьо море. Обаче дали този западенъ пътъ е минавалъ прѣзъ Руенъ, задѣто е билъ пътътъ къмъ Стоби на Вардаръ, или прѣзъ криворѣчната клисура, дѣто минава сегашното шосе, не личатъ древни слѣди.

Единъ второстепененъ пътъ е съединявалъ Пауталия съ голѣмото пазарско село Ямборано (тържище, пазарище). Другъ таквъ съ направление къмъ Спасовица, е отивалъ на единъ градецъ, чиито слѣди личатъ около с. Рѣждавица, дѣто е имало укрѣпление и особенъ воененъ крѣпостенъ пазител (кастрофилаксъ); ¹⁾ оттамъ покрай струмския проломъ пътътъ е прѣхвърлялъ въ областъта на агрианетѣ.

Етнографски бѣлѣжки за пауталийската областъ.

Докато не се проучатъ историческитѣ паметници за тракийтѣ, докато не се изслѣдватъ езиковнитѣ останки на този народъ, докато, най-сетнѣ, не се разкриятъ нѣколко древни селища и могили, та да се види и веществената тракийска култура, едвали би могълъ да се дири ясенъ отговоръ за първитѣ етнографски сѣдбини на Балканския полуостровъ.

¹⁾ Срв. Надгробния надписъ на единъ отъ тѣзи военни отъ кждѣ III столѣтие, № 38 отъ надписитѣ.

Съ други думи, смѣло ще бѣде да говоримъ сега и за племенни отлики между пеонци, денделети, мѣди, агрианѣ и др., докато не са положени още крѣпки основи на една бѣдеща наука — тракологията; смѣло ще бѣде сега толковъ повече, че и познатитѣ откъслечни езиковни данни не дѣлятъ неонската областъ отъ денделетската напримѣръ или тракийската въ етнографско отношение. Нѣщо повече може да се каже само за срѣщата на тракийската култура съ елинизма, послѣ съ латинския организаторски духъ и най-сетнѣ съ славѣнската стихия, на която било речено да залѣе балканскитѣ области.

Тракиитѣ живѣли раздѣлени на племена, които имали демократическо управление, уреждано отъ събранията на племето и войводитѣ му ¹⁾. Тѣ се занимавали главно съ скотовѣдство и рударство, па и военнитѣ работи не занемаряли. Древнитѣ писатели хвалятъ металическитѣ тракийски издѣлия; а по отглеждане на хубави конѣ Тракия не е имала съперникъ. И отъ друга страна тракиитѣ били напредналъ народъ: тѣ имали установена своя религия, светилища и тайнствени обреди, много отъ които били прѣсадени твърдѣ рано въ елинската култура, както за това свѣдочатъ най-старитѣ грѣцки поети и писатели. Обичаитѣ и вѣрата у тракиитѣ най-напредъ е описалъ историкътъ Херодотъ, който живѣлъ прѣзъ V вѣкъ пр. Христа. „Тракийскиятъ народъ, каже той, е най-многобройниятъ на свѣта слѣдъ индийцитѣ. Ако би този народъ да се намиралъ подъ властѣта на едно лице и да живѣше единодушно; той би билъ непобѣдимъ, и споредъ мене, много по-силенъ отъ всички други народи. Това обаче за тракиитѣ е мѣчно и току-речи невъзможно. Затова и тѣ са слаби. Тѣ носятъ имена споредъ областитѣ. Освѣнъ гегитѣ, траузитѣ и онѣзи. Що живѣять надъ крестонитѣ, всички други траки се ползватъ еднакво отъ свои закони. Азъ вече порано разказахъ какво вършатъ гегитѣ — народъ, който се брой за безсмъртенъ. Траузитѣ живѣять въ всичко друго тѣй, както и другитѣ траки. А съ новородено и умрѣло ето какъ постѣпватъ: роднинитѣ, като заобиколятъ новородения младенецъ, скърбятъ за бѣдитѣ, що трѣбва да понесе човѣкъ и изреждатъ всичкитѣ човѣшки злочестини; умрѣлия пѣкъ

¹⁾ Срв. *Dumont, Mélanges*, 216 и слѣдващи.

погребватъ въ земята съ шумъ и веселие, като припомняватъ бѣдитѣ, отъ които се е избавилъ, за да почива послѣ въ пълно блаженство. Крестонитѣ, що живѣять по-горѣ, постѣпватъ тъй: всѣки има по нѣколко жени, та когато нѣкой отъ тѣхъ умре, женитѣ почватъ да спорятъ и приятелитѣ му гледатъ да узнаятъ коя измежду женитѣ е била най-любимата на покойника. И тази, която се признае за първа, мъже и жени я занасятъ тържествено надъ гроба, дѣто бива убита отъ най-близкия роднина и послѣ погребена съ мъжа си. Останалитѣ пъкъ жени смѣтатъ това като нещастие за себе си, защото то се брои у тѣхъ за най-голямъ позоръ. Другитѣ траки иматъ слѣдния обичай: тѣ продаватъ на паваря дѣца за чужбина, момитѣ не пазятъ, а имъ позволяватъ да се съобщаватъ съ когото поискать. Женитѣ си купуватъ за много пари отъ родителитѣ имъ. Татуировката у тѣхъ се брои като признакъ за благороденъ произходъ, а отсъствието му — за признакъ на низко потекло. Да бездѣйствува човѣкъ — това у тѣхъ е завидно, да борави съ земедѣлие — това е най-срамотно, а най-почтено е да се занимава съ война и грабежъ. Такива са главнитѣ имъ обичаи. Отъ боговетѣ почитатъ само Ареса, Диониса и Артемида, а царетѣ имъ, независимо отъ другитѣ граждани, почитатъ най-вече измежду другитѣ богове Хермеса, нему единому се кланятъ и казватъ, че отъ него произхождатъ. Богатитѣ се погребаватъ тъй: тѣ излагатъ три дѣна наредъ трупа и пируватъ, като колятъ всевъзможни жертвени животни, и като оплачатъ прѣдварително покойника, послѣ го погребватъ, било като го изгорятъ, било като го зароватъ по нѣкой другъ начинъ и, като насипатъ могила, устрояватъ всевъзможни състезания. При най-важното състезание се даватъ и съответни на играта награди. Така се погребватъ тракитѣ¹⁾“.

По тия и други свидѣтельства бидоха дадени и на български нѣколко кратки, но хубави бѣлѣжки по религията на тракитѣ²⁾. Тамъ се изпъкна признатото вече отъ ученитѣ религиозно влияние отъ трако-фригийскитѣ племена върху елинитѣ, какъвто е билъ напримѣръ шеметния, орги-

1) V, 3—9.

2) Гл. Сборка отъ нови и интересни четива. Събралъ А. Боруйски. Пловдивъ 1900, стр. 19—22; *Еврипидъ*, Вахханки, прѣв. Д-ръ Г. Кацаровъ, Пловдивъ 1903, стр. 3—10.

аленъ вултъ на Сабазия, познатъ у елините съ името Дионисъ. Също тъй и вултътъ на Деметра, елевзийскитѣ тайни водятъ потеклото си отъ Тракия, отдѣто дошли и първитѣ религиозни пѣвци и музиканти, като Орфея, Музея и др. да сѣятъ божеско слово между елините.

Езикътъ на тракитѣ не е запазенъ нито въ единъ текстъ. За него знаемъ само отъ нѣкои отдѣлни думи, за които случайно ни говорятъ старитѣ писатели, и отъ собственитѣ имена, чието число сѣ повече и повече се увеличаватъ съ обнародване на надписи отъ Тракия. Колкото обаче и да са оскъдни до сега тракийскитѣ езиковни данни, нѣма съмнѣние, че тракитѣ са клонъ отъ голѣмата индоевропейска раса, къмъ която се числятъ индийцитѣ, перситѣ, славѣнетѣ, германцитѣ, елините и латинитѣ. При това може да се каже, че тракийскиятъ езикъ е най-сроденъ съ славѣнския и староперсийския, къмъ които се приближава не само по цѣлата си консонатна звукова система ¹⁾, но и по рѣчица, колкото и малко да е той познатъ до сега. За любопитство, ние ще посочимъ нѣколко общи и близки трако-славѣнски думи, каквито намираме въ стари свидѣтелства и въ издирванията на Томашека, Кречмера и др.: *багайос* — когъ, *земела* — земя, *веди* — вода, (*Ведеса* — Боденъ (градъ въ Македония), *матар* — мати, матере, *зелкиа* — зелие, *акмониа* — камы, камени, *гордо* (зордо, Сарда) — градъ, *Струмон* — струта, *кетри* — четвори, *гар* — гора, *рабо* — работа, *раиск-* — рай (честитѣ, веселѣ), *ороло* — орълъ, *вриза* — рѣжъ, *Bustritius fluvius* — Быстрица рѣка и др. Било поради подобни езиковни близости между славѣнскитѣ езици и тракийския, било поради други исторически съображения, нѣкои писатели смѣтатъ славѣнетѣ за единъ и същи народъ съ тракитѣ, обитаващи полуострова въ Влашко и Трансилвания още отъ край врѣме; други мислятъ, че траки и славѣне, като сродни народи, са обитавали заедно полуострова. Едното или друго отъ тия мнѣния са били бранени отъ Лелевела, Чертжова, Шафарика, Куно, Богуславски ²⁾ и др., за да не по-

¹⁾ Срв. *Kretschmer*, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, стр. 229.

²⁾ Въ лани излѣзлата книга на Едуарда Богуславски *Einführung in die Geschichte der Slaven*. Iena 1904, се защищава това гледище и съ по-нови научни доводи.

менавамъ и домашнитѣ югославѣнски писатели Раковски, Ст. Захариевъ, Верковичъ, Милоевичъ и др. Само при бждещитѣ издирвания на тракийското минало, когато езикътъ и културата на това племе се уяснатъ повече, само тогава ще може да се рѣши въпроса за истинското историческо и етнографическо сродство между тѣй нареченитѣ траки и славѣне. Отъ досегашнитѣ свѣдѣния се знае, че тракитѣ не са си служили съ езика за книжовни, писмени нужди: както що са заели елинското писмо, тѣй са писали и на елински езикъ. Трѣбва обаче да забѣлѣжимъ, че въ старата тракийска областъ са открити три-четири каменни надписа (въ Ямболско, Самововско, Пещерско, Кюстендилско), които приличатъ помежду си по знацитѣ и не се схождатъ съ никое отъ познатитѣ древни писмена. Безъ съмнѣние, туй ще е рано паднало отъ употреба древно писмо; дали обаче е дѣло на тракитѣ или на друго племе, туй ще поважатъ бждещитѣ издирвания, когато обнародваме казанитѣ надписи.

Гръцката култура е дошла въ досѣгъ съ тракийската още въ незапомтени врѣмена, когато по бѣломорскитѣ брѣгове се образували елински колонии, и по-късно, слѣдъ VII вѣкъ Хр., когато и по черноморскитѣ брѣгове се вѣстиха елински пришелци изъ Мала-Азия и основаха града Аполония (послѣ Созополъ), Анхиало и др. Гръцкото влияние слѣдователно е могло още твърдѣ рано да се упражни върху тракитѣ, които били по-далечъ отъ културнитѣ центрове на Египетъ и Асиро-Вавилония. И дѣйствително, тракийскитѣ монети отъ V вѣкъ пр. Хр. ни учудватъ съ хубавия си художественъ ковъ, като при това по своята форма ни напомнятъ по-старитѣ елински образци. Гръцката образованостъ бѣ пуснала толкова дълбоки корени въ тракийската земя, главно въ югоизточния ѝ дѣлъ, че дору когато римлянетѣ завладѣха страната прѣвъ I вѣкъ, побѣдителитѣ бѣха длъжни да употребяватъ въ Тракия гръцкия езикъ като официаленъ. Затова всичкитѣ надписи отъ града Пауталия и неговата котловина са писани на елински. Изключение правятъ: единъ латински надгробенъ надписъ на саркофагъ,¹⁾ единъ малъкъ християнски латински надписъ отъ VI столѣтие,²⁾ и другъ двоезиченъ³⁾ на гръцки и латински, и третѣ намѣрени въ Кюс-

¹⁾ Надпись № 22

²⁾ и ³⁾ Срв. надписитѣ № № 20, 3.

тендилъ; единъ малъкъ латински надгробенъ надписъ въ с. Смоличино, ако не смѣтаме нѣкои надписи отъ Радомирско и Дупнишко, както и голѣмия двоезиченъ скаптопаренски надписъ въ Джумая.

Римляпетѣ, съ организаторската си дарба, съ легионитѣ си, съ жертвитѣ що са давали за уреждане селищата, укрѣпленията, съобщенията и търговията, много надминали елинитѣ. Императоръ Траянъ чрѣзъ своя довѣреникъ легатъ въ Тракия (procurator, *προεβουτῆς Σεβαστοῦ ἀποστράτηγος*) особено се погрижилъ и за образуване на търговскитѣ колонии, за прѣуспѣване на които далъ и особени правдини.¹⁾ Оттогава ще води потеклото си кюстендилското голѣмо село Ямборано (*ἐμπορίον*; тържище, пазаръ), верѣдъ една отъ най плодороднитѣ долини въ този край, както и прилѣпеното до него село Периволъ (*περιβολή*, градина, баџча). Такива са още селата: Друмоаръ (*δρομος*, пъть, *χάρις*, добъръ), Фролошъ (*φρούρησις*, стража, постъ), Целатиково (*τελατικόν*, войнишко село, село на наемни войници), Паралово (*παρα-λόφια*, гребенъ, хълмъ), Яменъ (*ιαμεναί*, мочуръ, низина),²⁾ Койно (*κοινός*, община, държава) и др. Гръцката образованостъ закрѣпнала още повече, когато, съ раздѣлата на империята, Кюстендилско се паднало подъ Византия, която отново засилила елинския езикъ и укрѣпила християнството. Разбира се, не тъй ефимерно ще са минали римското владичество и езикътъ на римскитѣ легиони. За романизирани траки отъ Пауталия са запазени нѣколко бѣлѣжки въ сборника на латинскитѣ надписи;³⁾ па дору и сегашниятъ езикъ по Кюстендилско живо е запазилъ романски езиковни останки, като: беневреци (*bracae*), капа (отъ *caput*), пиле (*pullus*), пипонъ (*perro*, *peronis*), церъ (*ceruus*), фурка (*furca*), клисура (*clausura*), егрекъ (*grek*, стадо), оцетъ (*acetum*), тугла (*tegula*), калчунѣ т. е навуца (*calceus*, обуца) и др.

• При всичкото обаче духовно и материално влияние на елинизма и на Римъ върху тракийскитѣ племена, послѣднитѣ са могли да запазятъ повечето отъ расовитѣ си отлики и до началото на срѣднитѣ вѣкове. Онѣзи племена, що били приели елинския езикъ, какъвто е билъ случая въ града Пауталия,

¹⁾ Срв. Bulletin de corresp. hellénique XXII, 533.

²⁾ Въ Яменъ има дѣйствиелно топлици и подъ тѣхъ мочуръ.

³⁾ Срв. надписи №№ 29, 30.

били останали по кръвъ траки, защото никога не е имало елински колонии въ тѣзи мѣста, а само елинска образованост. Не е чудно, слѣдователно, че тракийската култура, която познаваме главно по елински езиковни паметници, да ни се прѣдставя на пръвъ погледъ като погърчена. Погърчена е била тя само формално, а въ сщностъ е запазила своя религия, свои обреди, свой домашенъ битъ, и, въ планинскитѣ мѣста, свой тракийски езикъ. Открититѣ до сега надписи отъ Пауталийско потвърждаватъ това най-нагледно съ своитѣ мѣстни тракийски имена, като: Дизасъ, Долесъ, Мукастралъ и др. Чисто тракийскитѣ божества: Сабазий (Дионисъ), покровитель на природата и живота; Кибела (Семела—земля—Деметра), животворна земна богиня; тракийскиятъ конникъ; богиня Артемида—всячки личатъ обидно, кои на многовиднитѣ пауталийски монети, кои по каменни паметници отъ сщия градъ и край. Пѣтъ и погребалнитѣ обреди, въ могили, запазили тракийския си характеръ и прѣзъ римското владичество въ Кюстендилско¹⁾. Отъ таквъ характеръ са напр. могилитѣ №№ 1 и 3 при Кадинъ-мостъ, разкрити лани отъ менъ. Знае се още, че дору до края на VI вѣкъ слѣдъ Хр. тракийскиятъ езикъ още се е говорилъ въ планинскитѣ мѣста.²⁾

Това обаче, което не могли да извършатъ елини и римляне спрѣмо тракийскитѣ племена, направили го по-среднитѣ до тѣхъ славѣне. Честитѣ нахлувания и опустошения на разни сѣверни народи—готи, хуни, авари, вече били орѣдили и тѣй елинизиратото и пороманено на много мѣста тракийско население, че кога и славѣнетѣ дали послѣдния силенъ напоръ, рухнала съвършено разклатената тракийска сграда. Разорението отъ славѣнетѣ било хунско: „Никоя мѣстностъ, говори съврѣменникътъ, никоя гора, ни пещеря, нито едно кѣтче отъ римската земя не остана неповрѣдена. Случваше се, че нѣкои крайща биваха опустошавани и по петъ цѣти.“³⁾ И, когато

¹⁾ Отъ намѣренитѣ Юстинианови и др. монети въ разкритата тази година погребална могила въ с. Горня-Глоговица (Радомирско) се учимъ, че тука тракитѣ запазили своята религиозна индивидуалностъ и прѣзъ VI вѣкъ.

²⁾ По свидѣтелството на Антонина Плезански въ *Itinera Hierosolomytana*. Цит. у *Densusianu*, *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris 1901, стр. 21.

³⁾ *Proc. Anecdota*, XI.

до началото на VII в. славѣнскиятъ потопись бѣ залѣлъ Балканския полуостровъ, останалитѣ тукъ-тамѣ тракийски вироуе се слѣха за винаги въ славѣнското море. По политѣ и полята на тракийската Рила и Осогово закипѣ новъ животъ, новъ народъ, нова кръвь. Балкани и води, села и градове получиха нови славѣнски имена или старитѣ се осмислиха по славѣнски: тракийското име „Струмонъ“ (Стримонъ) се сближи съ славѣнския корень „строуѣ“. Крѣпостъта Бедеряна се осмисли съ славѣнското име Брдунъ. Пеония взе да се изговаря съ славѣнски суфиксъ ѡцъ на Пинѡницъ, както и сега се нарича мѣстото отъ Кадинъ-мостъ до Малешевско; много села съ тракийско, елинско или латинско име бидоха по-славѣнени съ суфикса *ан*, *ов* и т. н.: Згѣрово (*scaugia* или *scogia*), Ямборано (*ѣмпарѡв*), Пелатяново (*пелатикѡн*) и др. Най-сетнѣ и самото име Пауталия изчезна още въ началото на VII в.,¹⁾ за да бѣде замѣстено по-послѣ съ друго славѣнско — **Бѣльвоуждѣ**.

¹⁾ Наистина императоръ Константинъ Багрѣнородни прѣзь X вѣкъ поменава още града съ старото му име Пауталия, но знае се, че той въ случая се е водилъ по стария пктопись на Хиероклеса, като дору и буквално е заелъ думитѣ на послѣдния, както се види отъ слѣднѡто сличение

У Хиероклеса:

*Ἐπαρχία Λακίας μεσογαίου, ὑπὸ
κονσουλάριον, πόλεις ἑ, Σαρδική
μητρόπολις, Παυτάλλια, Γερμανή,
Ναϊσός. Ῥεμεσιάννα.*

У Константина:

*Ἐπαρχία Λακίας μεσογαίου, ὑπὸ
κονσουλάριον, πόλεις 5, Παυτάλλια,
Γερμανός, Ναϊσός, ἡ πατρὶς τοῦ
μεγάλου Κωνσταντίνου, Ῥεμεσιάννα.*

(*Const. Porphyr. Edid. Tafel, Tubingæ, 1846, стр. 6 и 13*).

Срѣдневѣковниятъ Велбуждъ.

Името Велбуждъ.

Извѣстията за старинската Пауталия се прѣвжсватъ въ самото начало на VII вѣкъ, и прѣвъ слѣднитѣ четири столѣтия не се чува ни думица за града. И едва когато славѣнетѣ прѣживѣха цѣла културна епоха — приеманье християнството, развитие на своя книжнина, образуване на снажна държава при Симеона и Самуила и най-послѣ подпаданье подъ Византия — едва тогава за пръвъ пѣтъ се чува славѣнското име на нѣкогашна Пауталия — Велбуждъ. Това обаче не ще рече, че прѣвъ тѣзи четиристотинѣ години градътъ ще да е прѣстаналъ да живѣе по една или друга причина. Наистина, той е пострадалъ отъ славѣнскитѣ нахлуванья и обири, обаче, по-късно, при въздиганье на българската държава и гражданственостъ, градътъ е вече съществувалъ и то като епископско сѣдалище. За това ни учатъ актоветѣ на Василия Българоубиецъ, който, като покори България, утвърди въ 1019 г. заварената вътрѣшна и черковна автономия на страната, както що е била при царетѣ Петра и Самуила. Между заваренитѣ градове стои и Велбуждъ (*Βελεβοῦσδιον* или *Βελεβοῦσα*). ¹⁾

Въ срѣдневѣковнитѣ паметници името Велбуждъ се срѣща написано по слѣднитѣ начини: *Βελεβοῦσδιον*, *Βελεβοῦσα* ²⁾ и *Βελεβοῦσδα* ³⁾ прѣвъ XI вѣкъ; *Βελεβοῦσδα* ⁴⁾, *Velebusdium* ⁵⁾,

¹⁾ Срв. поправено издадения текстъ на хрисовулитѣ отъ проф. Гелцера въ *Byz. Zeitschrift* II, стр. 42—46.

²⁾ *Byz. Zeitschrift* II, 43; срв. по-долу стр. 46.

³⁾ Начертанието *Βελεβοῦσδα* се срѣща въ Даниловото тълкувание, паметникъ който описва събития отъ XI вѣкъ, а самъ той е запазенъ въ по-късенъ прѣписъ. Срв. Споменик V, стр. 12—13.

⁴⁾ Споменик III, 124.

⁵⁾ *Zachariæ Lingenthal, Jus Græco-Romanum*, III, Lipsiæ 1857, стр. 560.

*Βελεβοῦσιδιον*¹⁾ прѣвъ XII в.; *Belebusdium*, *Belesbusdium*²⁾, *Бѣлѣждъ*³⁾, *Βελεβοῦσιδιον*⁴⁾ прѣвъ XIII в.; *Βελεβοῦждъ*⁵⁾, *Βελεβοῦσιδιον*⁶⁾, *Бѣлѣвѣшка камила*⁷⁾ прѣвъ XIV в. До сега са се изказвали различни мнѣния за потеклото и значението на това име. Тѣй, въ Показалеца на градоветѣ, що си мнѣнявали името, името Велбуждъ, което има тамъ начертание *Βελεβοῦσιδιον*, е посочено като произходеще отъ по-старо *Βελεντιούπολις*.⁸⁾ Това тълкувание е много изкуствено, защото знаемъ, че и подиръ императора Валентияна (IV в.), отъ когото градътъ е могълъ тѣй да се нарече, името Пауталия е живѣло още два вѣка. Пѣкъ и втората съставна часть не може да се докара въ успоредица — *πολις* съ *βοῦσιδιον*. Тава произвеждаха името и Рали и Потли,⁹⁾ пѣкъ и Григоровичъ¹⁰⁾.

Второ мнѣние, на Томашека¹¹⁾, като да свързва названието Велбуждъ съ името *βελβυδъ* (камила, дума заета отъ готското *Ulbandus*), дадено на града ужъ поради издигнатата надъ града стрѣмна гърбушка, хисарлъкъ. Въ свързка съ това мнѣние стои и обяснението на Неофита Рилски¹²⁾, че ужъ Велбуждъ билъ нареченъ тѣй по близнята гора Девебагъръ, което значело «камилски гърди». Названието Девебагъръ, произнасяно изкривено и Девебаиръ, както се нарича прѣломътъ между Кюстендилъ и Паланка, ще рече на турски «камилски ревъ» поради рева на камилитъ-верване, които въ турско врѣме минаваха съ трудъ и пѣшканье по стрѣмния осоговски вододѣлъ.

Споредъ третъо мнѣние, изказано отъ Е. Карановъ¹³⁾, Пауталия е била прѣменувана Велбуждъ по името на Юсти-

1) *Byz. Zeitschrift* I, 256.

2) *Migne, Patrologia* p. lat. Inocentius III, t. II, 289, 292.

3) Синодикъ царя Бориса, Изд. картографически институтъ въ София 1896, стр. 75.

4) *Acropolita*, 84; *Satha*, *Bibliotheca græca* VII, 494.

5) *Safarik*, *Pámatky*, 61.

6) *Cantac.* I, 428.

7) *Гласникъ* XXII, 216.

8) *Tafel*, *Const. Porphyg.* 21. Показалецътъ ще да е паметникъ отъ XI—XII вѣкъ.

9) *Σύνταγμα τῶν κανόνων*, V, 496.

10) *Очеркъ путешествія по европ. Турци*, 2 изд., 172.

11) *Zur Kunde* usw. 27.

12) *Описание болгарскаго священнаго монастыря рильскаго*. София 1879, стр. 31.

13) *Отчетъ на Кюст. д. педагогическо училище за 1897 г.*, стр. 50.

нияновия войвода славѣнинътъ Хвилибудъ отъ VI вѣкъ. Тукъ ще прибавя, че истинското изговаряне на послѣдното име е Хилбудъ (*Χιλβούδις*), споредъ надгробния надписъ намѣренъ неотволѣ въ Цариградъ и обясненъ отъ менъ въ Периодическото списание ¹⁾. У историка Прокопия името е писано *Χιλβούδιος* ²⁾.

Ученитѣ слависти Миклошичъ и Иречекъ произвеждатъ думата Велбуждъ отъ славѣнското лично сложно име *Вѣлвѣждъ*, тъй както е станало отъ Драгобудъ—Драгобуждъ ³⁾ или отъ Радибудъ—Радibuшъ (македонско село). Иречекъ посочва сѣщото име запазено въ Чехия—Велбудице ⁴⁾. Това мнѣние трѣбва да се приеме за най-правдиво и не трѣбва да отиваме до нѣкоя юсова старобългарска форма — *Вѣлвѣждъ*, както е написано веднажъ въ единъ български паметникъ, по прѣписъ отъ XV в ⁵⁾, защото не е тази епоха, която ще ни посочи правия изговоръ на носовекитѣ, а по-прѣжната. А именно старитѣ начертания на името са съ *оу*, и ако на това мѣсто името да имаше *ѡ*, това щѣше да бѣде отбѣлѣзано въ гръцкия оригиналъ, както е сторено съ имената, които дѣйствиелно иматъ тагѣвъ звукъ, като: *Σουδέασκος* (Сѡдѣаска), *Σφεντέρουμος* (Сѡвѣт-...) и др. ⁶⁾

Сждбини на Велбуждско подъ Византия и България.

Ни единъ паметникъ, ни едно свидѣтелство на нѣкой историкъ не ни казватъ кое именно славѣнско племе е заседнало по горня Струма и Осогово. Само нѣкои нови диалектични и антропологични издирвания хвърлятъ слаба свѣтлина върху тъмното минало. Думата ми е за констатираното голѣмо езиковно единство между Кюстендилско, Душничко, Джумайско, Пианешко, Кочанско и Щипско, които краища съставятъ ядрото на централнитѣ български говори, про-

¹⁾ Спс. LXII, стр. 63—65.

²⁾ De bello Got. Bonnæ, 331.

³⁾ *Miklosich*, Bildung der slavischen Personennamen въ Denkschriften на вѣнската академия, 1860, стр. 254.

⁴⁾ Пжтувания по България, 546.

⁵⁾ Синодикъ на Царя Бориса, 75.

⁶⁾ Byz. Zeitschrift II, 43.

стрѣни отъ Стара-планина, прѣзъ Рила и Осогово, та по срд-
ния Вардаръ и Прилѣпско ¹⁾). Антропологическитѣ измѣрванія
на българетѣ отъ княжеството и отъ Македония, правени
отъ Д-ра С. Ватевъ, като че да изключаватъ кюстендилския
и дунишки крайща отъ сѣверобългарската и тракийска
група и ги поставятъ въ единство съ македонската, както по-
широчината на черепа, тъй и по количеството на мозъка.
Къмъ такъво единство говори и носята въ Дунишко (Долно-
поле), Кюстендилско, Осоговията, Пианецъ, Джумая и др.,
дѣто са чернодрешковци; па най-сетнѣ и историческото ми-
нало поставя Рила и Осогово сѣ въ македонскитѣ граници. Тѣ-
зи данни показватъ, че велбуждскиятъ край е билъ поселенъ отъ
славѣне, различни отъ сръбскитѣ славѣнски племена, които се
прѣселиха по-късно на полуострова и заеха сѣверо-западния
му дѣлъ. За това различие говорятъ, нека споменемъ пакъ тѣмъ,
два твърдѣ важни езиковни бѣлѣга, запазени въ старитѣ ино-
езични паметници, именно ж и ѣ, произнасяни прѣзъ X, XI,
XII и XIII вв. първиятъ носовно, а вториятъ като ѿ, ѿа у
велбуждци и у тѣхнитѣ съсѣди, докато сръбскитѣ племена
прѣзъ тази епоха замѣстватъ редовно ж съ ѿ, ѣ съ ѿ ²⁾. Съ
това и изобщо съ топонимията на Македония азъ ще се за-
нимаю въ особено издирване, а сега нека посоча полити-
ческата хронология на Велбуждско.

На силнитѣ и чести нахлувания на славѣнетѣ въ ви-
зантиската империя прѣзъ VI вѣкъ императоритѣ не можаха
нищо да сторятъ: изтрѣбеното и плѣнено население отъ
трако-илирци и гърци скоро биде замѣстено съ славѣне по-
цѣлия полуостровъ между тритѣ морета. Съврѣменникътъ
Провопи по тоя случай казва: „Илирикъ, цѣла Тракия,
цѣлата страна отъ Йонийско море та до прѣдградията ца-
риградски, сетнѣ Гърция, Херсонъ биваха опустошавани
току-речи всѣка година отъ хуни, славѣне и анти прѣзъ
всичкото Юстинианово царуване, и тѣхнитѣ жители стра-
даеха отъ неописуеми теглила. Азъ мисля, че прѣзъ всѣко
отъ варварскитѣ нахлуванья по 200000 ромей биваха из-
трѣбвани или плѣнявани, тъй че областитѣ заприличаха на

¹⁾ Срв. Б. Цоневъ въ Сборникъ за нар. ум., наука и книж-
нина, XVIII, XIX; Й. Ивановъ, Томъ X.

²⁾ Ъ. Стојановиќ въ Глас Ц, 3 и слѣдващи.

святски пуцинаци¹⁾. Императоръ Константинъ Багрянородни не се свѣни да използва истината, че пришелцитѣ ослабѣнили всичката страна и направили ромейтѣ варваре (славѣне)²⁾. Славѣнското множество заживѣло по цѣлата византийска държава като у дома си, еждѣ съвсѣмъ независимо, еждѣ васално подѣ властѣта на императора. Струмскитѣ крайща съ останала Македония влизали въ голѣмото славѣнско княжество; което се намирало спрѣмо Византия ту независимо, ту васално. Така напр. въ края на VII в. славѣнскитѣ струмски племена въ Славиния били не само свободни, но и воювали съ империята. Прѣвъ 685—687 год. тѣ, заедно съ други славѣнски племена, нападали на Солунъ да го прѣвзематъ. Императоръ Юстинианъ II Ринотметъ трѣгналъ на срѣща имъ съ войска въ 687 год., но тѣ се бранили юнашки въ клисуритѣ и не го допуснали въ земата си³⁾. Че струмцитѣ останали и слѣдъ този походъ свободни, свидѣтельствува извѣстието въ житието на Св. Димитрия Солунски, споредъ което споменатитѣ военни операции се свършили съ помиряване на слѣдната 688 г.⁴⁾ Въ сжщото извѣстие се говори още, че тѣзи варваре били подѣ заповѣдничеството на свои отдѣлни войводи (*ἐκ διαφόρων ἑταῶν*)⁵⁾. Макаръ да нѣмаме положителни данни за врѣмето, когато е било подчинено окончателно македонското славѣнско княжество (княжніс словенско)⁶⁾, можемъ да се дотаждаме, че заедно съ засилване на християнството между славѣнетѣ, тѣзи послѣднитѣ декаполена по миренъ начинъ са и подпадали подѣ по-прѣва византийска властъ; а прѣвъ VII вѣкъ тукашнитѣ славѣне вече били покрѣстени, както ще видимъ по-долу.

Населението по горня Струма видѣло български (Крумови) войници прѣвъ 809 г., когато и Софня била взета отъ

¹⁾ *Proc. Historia Arcana*, 108.

²⁾ *ἐσθλανθη πάσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος*. De Thematibus II, 6.

³⁾ *Theophanis Chron.* II, Bonnæ, 557.

⁴⁾ *Τὰ τῆς ἐσχάτης ἀπενευκόμενοι οἱ βάρβαροι, εἰς εἰρήην λοιπὸν Προσελάλησαν*. Tougard, De l'histoire profane, 186.

⁵⁾ *Jd. ib.* 184.

⁶⁾ Пан. житие на Методия, гл. 2-а на края.

рцѣтъ на Византия слѣдъ единъ сѣчъ на 6000 византийски войника ¹⁾. Въ коя година обаче и при кого отъ Крумовитѣ наслѣдници миналъ и Велбуждъ подъ българетѣ не се знае; извѣстно е само, че при царя Бориса (845—884) Македония до Струмица и Охрида били български. Глуха и неизвѣстна е за насъ исторіята на Велбуждъ прѣвъ всичкото врѣме на първото българско царство; па дори и името на града ни става извѣстно едва въ 1019 г. ²⁾, когато всичката българо-славѣнска земя била въ рцѣтъ на Византия.

Има обаче двѣ исторически събития отъ първото българско царство, които са станали въ землището на града Велбуждъ, едното — подвигътъ на св. Ивана Рилски отъ село Скрино на Струма, другото — убийството въ Разметаница на Арона, братътъ на царя Самуила. Нека ми бже позволено тука да се поспра на второто, защото извѣстието за убийството на Арона въ Разметаница има не само мѣстенъ интересъ за кюстендилци и дупничане, но е важно и за българската история. Съ името на царя Самуила са свързани редъ въпроси: отдѣ води потеклото си Самуиловиятъ родъ, кога и кждѣ е положено началото на западното българско царство, царували ли са всичкитѣ Самуилови братя, кога е станалъ Самуилъ самовластенъ господарь и др. И въпрѣки разнитѣ извѣстия (грѣцки, славѣнски, арабски, арменски и латински), както и грижливитѣ издирванья на Гилфердинга ³⁾, Рачки ⁴⁾, Дринова ⁵⁾, Иречека ⁶⁾, Прокича ⁷⁾, всичкитѣ тѣки въпроси стоятъ още отворени за науката. Това произлиза отъ недостатъчността и противорѣчията на съотвѣтнитѣ паметници, и докато къмъ послѣднитѣ не дойде нѣкой новъ по-надежденъ или по-ясенъ, въпросътъ за потеклото на Самуиловата царщина сѣ ще си бже тъменъ. Малъкъ, но полезенъ приносъ въ това отношение ще прѣдставятъ, вѣрвамъ, слѣднитѣ ми вѣсти за Разме-

¹⁾ *Theophanus*, Ed. Voog, I, 475.

²⁾ Въ хрисовулитѣ на Василия Българоубиецъ до охридския български архиепископъ.

³⁾ Сочиненія I, 159—255.

⁴⁾ *Rad Jug. Akad.* XXIV и слѣдв.

⁵⁾ Южные славяне и Византия въ X вѣкѣ, Москва 1876, гл. III.; Началото на Самуиловата държава, Бр. псп. IX—X.

⁶⁾ *Исторія Болгарь*, стр. 245-257; *Archiv für sl. Ph.* XXI, стр. 543 сл.

⁷⁾ Почетак Самуилове владе, въ Глас LXIV, стр. 109—145.

таница, дѣто се е разиграла кървавата и жестока сцена между Самуила и брата му Арона. Историкътъ Кедринъ (собствено Скилица), чието свидѣтелство за поражданъето на западното българско царство е най-цѣнно за сега, говори за Самуила и братята му така :

Τούτων δὲ τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν Δαβὶδ μὲν εὐθὺς ἀπέβλεω ἀναίρεθεις μέσον Καυτορίας καὶ Πρέσπας καὶ τὰς λεγομένας Καλὰς δεῦς παρὰ τινῶν Βλαχῶν ὀδιτῶν, Μωϋσῆς δὲ τὰς Σέρρας πολιορκῶν λίθῳ ἀπὸ τοῦ τείχους βληθεὶς ἐτελεύτησεν· καὶ τὸν Ἀαρὼν δὲ τὰ Ῥωμαίων, ὡς λέγεται, φρονοῦντα ἢ τὴν ἀρχὴν εἰς ἑαυτὸν σφειτερίζομενον ἀνείλεν ὁ ἀδελφὸς Σαμουὴλ παγγενεὶ, κατὰ τὴν ἰδ' τοῦ Ἰουλλου μῆρὸς, ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Ῥαμετανίτζας, μόνου Βλαδοσθλάβου τοῦ καὶ Ἰωάννου διάσωθέντος, τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, παρὰ Ῥαδομηροῦ τοῦ καὶ Ῥωμανοῦ, τοῦ υἱοῦ τοῦ Σαμουήλ.

(Cedreni Hist. comp. II, 435.

А отъ тѣзи четиримата брата Давидъ наскоро се помина, убитъ отъ нѣкои власи пѣтници между Костуръ и Прѣспа и тѣй нареченитъ Хубави джбове; Моисей пъкъ, като обсаждаше Сѣръ, умрѣ ударенъ отъ каменъ хвърленъ отъ крѣпостъта. А Арона, било за това, както казватъ, че съчувствувалъ на ромейтъ, или било за това, че искалъ да присвои за себе си властъта, уби го братъ му Самуилъ съ цѣлия му родъ на 14-и юли, въ мѣстностьта Разметаница, освѣнъ Владислава, наричанъ още Иоанъ, неговъ синъ, спасенъ отъ Радомира, наричанъ и Романъ, Самуиловъ синъ.

Разметанишката долина и рѣка Разметаница и сега стоятъ съ старото си име на 8—10 километра западно отъ гр. Дупница. Рѣка Разметаница е дѣсенъ притокъ на р. Джерманъ; тя извира отъ Бобовдолската и Колошка планина, тече на югъ, прѣсича шосето Кюстендилъ-Дупница при „Бинево“ и подъ село Грамадѣ се влива въ Джерманъ, а този последниятъ въ Струма. Слѣдитъ отъ древни градежи, антични монети, статуи, надписи изъ Разметаница (така се нарича и долината) говорятъ достатъчно за нѣкогашната трако-елинска култура по тия мѣста. Старинитъ особено изобилватъ по височинката заключена между двата притока — долистовски и бобовдолски, току сѣверно до шосето. Това мѣсто отъ години насамъ е бивало копано и ровено било отъ иманяре, било отъ селянетъ изобщо, които си вадѣли дѣлани камъне и тухли за градежъ. Положението на полянката между двѣ рѣки и брѣ-

говетѣ, които я обграждатъ отъ три страни, както и просторътъ на развалинитѣ показватъ най-добрѣ, че на това мѣсто се е издигало и сръдновековно укрѣпление, феодална кула съ всичкитѣ ѝ принадлежности. Развалинитѣ и мѣстото сега се наричатъ Царичина и се свързватъ въ народнитѣ уста съ слѣднитѣ прѣдания, които ни напомнятъ горѣприведения разказъ на Кедрина за убийството на Арона и цѣлия му родъ отъ Самуила въ мѣстността Разметаница. Едното прѣдание, по-старото, се намира записано въ бѣлѣжкитѣ на покойния дупнишки учитель Д. Бисеровъ. Споредъ тѣхъ нѣкога въ Разметанишко живѣли братя царе съ двѣ живѣлица: лѣтното — на планинската височина Врмъ (източно отъ с. Корвина), а постоянното — на горѣпоменатото мѣсто Царичина. Веднажъ, незнайно за какво, единиятъ братъ спогналъ другия отъ Врмъ и, като го застигналъ на Царичина, убилъ го. Другото устно прѣдание, което, при обиволката ми на туй мѣсто съ учителя Георги Манасовъ, можахъ да чуя отъ неужи говедаре и селяне, е слѣдното. На Царичина живѣлъ нѣкога нѣкой царъ. Царскиятъ синъ побѣгналъ веднажъ (неизвѣстно по какви причини) отъ родния край, въпрѣки жалбитѣ на майка си. Царичката сѣ гледала какъ се отдалечава чедото ѝ, докато найсетниѣ послѣдната височина не го затулила отъ майчинъ погледъ. Затова, казва прѣданието, сега най-високиятъ хълмъ юго-западно отъ Царичина, задъ Върбовникъ, се нарича „Погледъ“. Интересно е, че току до „Погледъ“ другъ единъ хълмъ се вика «Издай-глава» и може да се доведе въ свързка съ сжщото прѣдание.

Кедриновото извѣстие и тѣзи прѣдания, съпоставени при други познати свидѣтелства за царуванъето на Самуила — могатъ поясни, чини ми се, и други въпроси относещи се до потеклото на западното българско царство. Извѣстието, че въ Разметаница е билъ избитъ цѣлиятъ родъ на Арона, съ жената и дѣцата му, че тукъ тѣ си имали лѣтно и зимно живѣлище, показва какво частъ отъ владѣнията на четиримата братя се намирили въ западна България. Прибавимъ ли при това още и факта, че първото духовно и политическо сръдище на Самуиловата държава бѣ гр. Сръдецъ, та сетниѣ Воденъ, Прѣспа и Охридъ; че при убийството на Арона и рода му въ Разметаница ще е билъ и Самуиловиятъ синъ Адомиръ-Романъ, който пощадилъ (спасилъ) братовчеда си

Владислава, комуто е било дадено възможност да избѣга по направление на върха „Погледъ“ — идѣло би да потърсимъ огнището на Самуиловата държава въ Разметаница. Освѣтъ това фактътъ, че Аронъ си ималъ земи и живѣлъ съ рода си въ една мѣстность, дохожда въ свързка и съ свѣдѣнията които имаме за сръдновековната държавна феодална организация на българетѣ, дѣто боляретѣ били едва-ли не самостоятелни областни управници. Самъ Кедринъ казва, че бащата на четиримата въпросни братя билъ мощенъ българскъ болѣринъ, графъ, комисъ (*δυνηθέντων κόμητος ὄντες παῖδες*). Интересно е тукъ и названието Царичина, произходеше отъ «царница», както и името на близкия градецъ Радомиръ, носено и отъ Самуиловия синъ Радомиръ-Романъ.

Близу 200 години врѣме, отъ 1018 г. до края на XII в., Велбуждскиятъ край се е намиралъ подъ византийска власть. Тази власть обаче, поради слабостта на Византия, била твърдѣ лабава: областитѣ се управлявали често пѣти отъ мѣстни боляре и страната изобщо станала арена на иноплеменни нахлуванья и народни възстания. Историата на Велбуждско отбѣлѣзва слѣднитѣ извѣстия отъ това врѣме, нахлуването на печенѣзитѣ прѣвъ 1048—49 г., посѣщениата на Велбуждско отъ Романа-Диогенъ, по-послѣ отъ кръстоносцитѣ, изгарянѣто на града отъ сърбитѣ и др.

Прѣвъ зимата на 1048 г. голѣмъ брой *печенѣзи*, около 80000 души, прѣминали замръзналия Дунавъ и се втурнали въ византийската царщина да обиратъ. Византийскитѣ войски, съ помощта на българския боляринъ-войвода Михаила, сполучили не само да разбиятъ тѣзи монголски пълчища, но и да ги изловятъ, обезоръжатъ и поселятъ по полетата на София, Нишъ и Овче-поле, както ни учи историкътъ Кедринъ¹⁾. За тѣзи печенѣжки боеве, главно около София и Бояна, ни разправа и единъ старъ български памѣтникъ. Българскиятъ войвода Михаилъ, който помагалъ на византийцитѣ, билъ надвигъ изпърво, та се дръпналъ въ Велбуждъ, отдѣто, като събралъ дружина, тръгналъ отново срѣщу печенѣзитѣ и

1) . . . τὰς δὲ τῶν Παρζινάκων μυριάδας ὃ τῆς Βουλγαρίας παραλαβὼν ἄρχων Βασίλειος ὁ Μοναχὸς ἐγκαθίδρυει ἀνά τε τὰς πεδιάδας τῆς Σαρδικῆς, τῆς Ναισσοῦ καὶ Ἐντζαπέλου διασπίρας πάντας καὶ πᾶν ὄπλον ἀφελόμενος διὰ τὸ ἀνεπιβούλευτον. Cedr. II, 587.

ги надвиль ¹⁾). Поселенитѣ въ западна България печенѣзи, бидейки прѣснати между населението и оженени за българки, скоро се пославѣнили и изгубили, като оставили само името *шопѣ*, шопи, както се наричатъ и сега жителитѣ отъ Софийско, Трънско, Босилиградско, Радомирско, частъ отъ Паланешко, Кумановско, Овчеполско и Кратовско. Това име е въ свръзка съ печенѣжкото племе «шопѣ», което у византийския императоръ Константина Багрянородни се вика *ιζονοι*. Любопитно е сѣщо да се заблѣжи, че печенѣжката носия — кѣси дрежки до надѣ колѣнитѣ и кѣси рѣкави ²⁾ съотвѣтствува досѣщъ на сегашната шопска носия, особено въ Софийско. Пѣкъ и самиятъ женски типъ въ софийското поле ни наумѣва за неславѣнско, татарско потекло, въ отливка отъ мѣжкото население въ сѣщитѣ мѣста, което е стройно, високо, съ славѣнски типъ. Това нагледъ противорѣчиво явление е вече доказано въ антропологическата наука въ смисълъ, че у женитѣ се спазватъ винаги по силно расовитѣ бѣлѣзи; пѣкъ то се обяснява и съ принципа на кръстосването, дѣто бащинитѣ качества, — въ случая печенѣжитѣ, се прѣдаватъ на женскитѣ рожби. Въ Софийско, Нишко и Овчеполско, дѣто Кедринъ казва че били поселени печенѣзитѣ, и сега са запазени имената: Печенско-бърдо на пътя между

¹⁾ Това извѣстие е заплѣтено съ апокрифни примѣси въ Даниловото тълкувание (Споменикъ V, 12—13), дѣто името на българския войвода Михаила е смѣсено съ това на Бориса-Михаила, и се прѣдхожда отъ титула „каганъ“ (ханъ, князь), който се дава на българскитѣ царе Бориса, Симеона, Петра, а може-би той ще да е въ свръзка съ името Кегенъ, който е помагаль на възстаналитѣ въ Софийско славѣне:

и тоу пакы прѣде дѣхъ уести измѣнлѣтѣмъ. и поплѣнитѣ есоу земаю вѣльгѣрскоюу. и шѣдѣ мѣганѣ. съставитѣ е на срядѣци. и тоу створитѣ сѣудъ дѣа. и речетѣ оу боимѣ (както е исправено у Дринова въ Сборниче Дриновъ, стр. 110) оставите тоу плѣмѣ. идѣте же домошѣ. и науноуѣ галголати измѣнлѣте. не дѣимѣ мы нѣ вѣнемѣ се и тоу створетѣ разѣвои велики. и іестѣ же тоу стоуоденѣцѣ дромъ врата нмы и боудетѣ пролитнѣ крѣки мнозѣ. мно оутоноуѣти оу крѣки жѣдрѣвѣцоу трѣнѣтѣноу. и тѣ оудохлѣютѣ емоу іегры изѣнѣютѣ іемоу воіе а самѣ оуѣзжитѣ кѣ Вельглоуждѣ. и тоу пакы сверетѣ сироты. и попе и дѣакы. и минѣхы кѣ Витоши горѣ идѣже соутѣ събрали мнози светні ѿ всѣхъ земля. и пондоуѣ съ крѣты на изманла. патриарѣхъ пондетѣ прѣдѣ нимн. науноуѣтѣ боитѣ се іегры, и ѿмоуѣтѣ плѣмѣ (стр. 13).

²⁾ *Const. Porphy.* De Administrando imperio, гл. 37, дѣто се говори за народа печенѣзи, неговитѣ обичай и носия.

София и Берковица, село Печеное около Крагуевацъ, Печенева при Лѣсковецъ на Българска Морава, Печенци — връхъ въ Кратовско ¹⁾. Любопитно е при това извѣстието на Константина Багрѣвородни за името *Батанъ*, както се е викалъ войводата на печенѣжкото племе «шопъ». Сщото печенѣжко име носи и селото Батановци, между Перникъ и Радомиръ. Печенѣжската кръвъ и типъ се засилили по тия мѣста и отъ куманетѣ, тѣхни съплеменници. Тѣ върлували въ полуострова 2 — 3 столѣтия, докато най-сетѣ се слѣли съ славѣнското население, като оставили и тѣ слѣди отъ името си по цѣлата българска страна. Само въ Македония има 12 селища съ името Куманово или Куманичъ, или Куманичево. И софийската околия си има своята Кумановачука, Куманица и др.

По-нататкъ, историята на велбуждската област дохожда въ досегъ съ името на императора *Романъ-Диогенъ IV* (1068 — 1072). Прѣзъ византийското робство Срѣдешко и Велбуждско съставлявали една голѣма административна провинция—*Provincia Triadice et Velevusdii*²⁾. Извѣстно време Срѣдецъ е билъ и столица на покорената подъ Византия българска страна, сѣдалище на дукветѣ и стратегитѣ. Кждѣ 1066—67 г. дукъ на България е билъ този Романъ-Диогенъ³⁾. Той принадлежалъ на знатенъ родъ и водѣлъ потеклото си

¹⁾ Срв. *Карановъ* въ Мсб. IV, 282.

²⁾ *Zachariæ*, Jus Graeco-Romanum, III, 560.

³⁾ Диогенъ билъ синъ на Константина Диогена отъ Кападокия, който въ 1024 г. билъ назначенъ управитель на Срѣмско, а по-послѣ, кждѣ 1028—1030 г. билъ дукъ на солунската област. Като солунски управитель направилъ сговоръ съ славѣнскитѣ войводи съ цѣль да сваля тогавашния византийски императоръ и да възкачи сина на послѣдния български царь Ивана Владислава, Фружина, който слѣдъ паданъето на царството билъ назначенъ началникъ на придворната стража въ Цариградъ. Наклеветенъ за този заговоръ, Константинъ, който водѣлъ византийска царкня, билъ само прѣмѣстенъ за стратегъ въ Мала-Азия, а послѣ, като продължавалъ въ старитѣ си замисли, билъ уловенъ, подстриженъ силомъ монахъ. Той свършилъ живота си съ доброволно хвърляне прѣзъ прозореца, за да го не сполети участъта и на други тогавашни политически прѣстѣпници, именно ослѣпяването (Срв. *Н. Скабалановичъ*, Византийское государство и церковь въ IX вѣкѣ, Спб. 1884, стр. 20—22, 223, 229).

по баща изъ Кападокия; самъ баща му билъ жененъ за императорската сестриница. Прѣди да стане дукъ на България Диогенъ управлявалъ придунавскитѣ градове. Диогенъ се родѣлъ и съ българската царска породица, защото се оженилъ за царъ Иоанъ Владиславовата дѣщеря, Фружинова сестра, отъ която ималъ синъ Константинъ. Слѣдъ смъртта на императора Константинъ Дука († 1067), византийскиятъ прѣстолъ останалъ въ рѣцѣтъ на жена му Евдокия. Диогенъ скроилъ съзаклетие отъ София да заеме царския прѣстолъ, но билъ уловенъ издайнически отъ единъ арменецъ, заваранъ въ Цариградъ и осъденъ на смъртъ. Императрицата присѣдствувала при прочитанье смъртната прѣсѣда. Благородниятъ изгледъ на тридесетогодишния Романа, снажното му тѣло, хубавитѣ му очи съкрушили царицата, чието сърдце се изпълнило съ жалость и очитѣ съ сълзи. Сенаторетѣ заблѣжливи явното състрадание на царицата и Диогеновата смъртна прѣсѣда била замѣнена съ заточение въ Кападокия. Скоро обаче заточениетѣ билъ повиванъ въ Цариградъ и на день Великденъ билъ назначенъ стратилатъ, за да бѣде по-късно избранъ за съпругъ¹⁾ на Евдокия и прогласенъ императоръ подъ име Романъ-Диогенъ IV²⁾. Тука не е дѣйствувала само личната обичъ на царицата; имало е цѣла дворцова група, която е симпатизирала на юначния Диогена, познатъ въ боеветѣ срѣщу печенѣзитѣ, и въ негово лице е дирила онази вѣрка мъжка дѣсница, която трѣбвало да подигне мощта на Византия. И подобно на царетѣ отъ македонската династия, Диогенъ се поставилъ лично на чело на войскитѣ и се отправилъ срѣщу селджукскитѣ турци, които застрашавали малоазийскитѣ области. Слѣдъ три славни войни съ турцитѣ (въ 1068, 1069, 1071) Диогенъ билъ раненъ въ едно сражение и уловенъ въ плѣнъ, но се освободилъ съ откупъ. Противната Диогену партия въ Цариградъ прогласила Евдокииния синъ Михаила царъ, а срѣщу Диогена била проведена войска. Уловенъ прѣдателски, Диогенъ билъ силомъ покалугеренъ и ослѣпенъ. Той умрѣлъ отъ ранитѣ си при ослѣпяването и билъ погребенъ отъ Евдокия въ год.

¹⁾ Първата жена на Романа, българката, се била поминала.

²⁾ Скабелановичъ, 99.

1072¹⁾, на островъ Прота, въ основанія отъ тѣхъ монастырь.

Такива са накратко историческитѣ извѣстия за сръдешкия дукъ Диогена. Домашнитѣ обаче свѣдѣнія даватъ нѣкои любопытни допълненія. Въ описа на турскитѣ области отъ сръбския патриархъ Василия Брвичъ отъ 1771 год. намираме: Четвртог: Кнѣжество Дарданско: Кюстендилъ Бана, Диогена кесаря гдѣ онъ родисл.²⁾ Ако е истинско това извѣстие за кюстендилското потекло на Диогена, то трѣбва да се обясни съ управлението на Диогеновия баща Константина въ Сръмско, Солунско, и възможното прѣбываніе на сѣмейството му въ Кюстендилъ, който още отъ древность се е славѣлъ съ банитѣ си. Извѣстието у Аталиота, че Диогенъ *ἐξῆλθον οὐκ εἰς Καππαδοκίαν, ἐξ ἧς τὴν ἀρχὴν τῆς γενέσεως ἔσχυκε . . .*³⁾ трѣбва се разбере въ смисълъ, че Диогенъ водѣлъ потеклото си отъ Канадокия, защото знаемъ, че когато се е раждалъ той, баща му вече живѣше въ югославѣнскитѣ земи. А може би славѣнското свидѣтельство за рождението на Диогена въ Белбуждъ ще е произлѣзло отъ споменитѣ за сѣщия български дукъ Диогена, който е живѣлъ въ Сръдецъ и като ловецъ спохождалъ осоговскитѣ гори и Козяка, дѣто и съградилъ монастыря на св. Прохора Пчински. За това се говори както въ житието на св. Прохора, тѣй и въ надписитѣ околочартиннитѣ сцени изъ живота на светеца, както са запазени още въ Пчинския монастырь⁴⁾. Пѣтъ и между народа а запазена легендата⁵⁾.

Диогенъ, като дукъ на България, споходилъ веднажъ, по случай на ловъ, светеца Прохора, който му прѣдрекълъ царско достоинство. И дѣйствително, послѣ поставише Диогена цара у Цариградъ, и владгослови его патриар. Когато слѣдъ време царьтъ дошълъ въ жеглиговската страна, проводилъ да подирятъ постыниа, но послѣдниятъ билъ вече починалъ. Царьтъ почелъ мощитѣ на светеца и му съградилъ храмъ.

¹⁾ Срв. Скабелановичъ, 107, 109.

²⁾ Споменик X, 54.

³⁾ Mich. Attaliota, Вопнѣ 99.

⁴⁾ Срв. статията на А. С. Јовановиъ въ Гласник XLIX, 321 и сл.; Мсб. IV, 312.

⁵⁾ Срв. Јовановиъ, тамъ; Новаковиъ въ Споменик XXIX, 5.

на рѣка Пчина, сегашниятъ монастирь Св. Прохоръ Пчински. За Прохора ще се повърнемъ.

Наистина, нѣмаме извѣстия за византийското културно влияние върху Велбуждско прѣзъ XI — XII вѣкъ, но изглежда, че то ще да е било доста силно, особено въ центроветъ, въ градоветъ. Знае се напр., че велбуждскиятъ епископъ Ниффоръ, отъ края на XI в., билъ всецѣло отдаденъ на грѣцката образованостъ и дору се подвизавалъ на литературно поле съ бесѣдитъ и тълкуванията на св. Ивана Златоуста. Единъ грѣцки рѣкописъ отъ този велбуждски епископъ (*ὁ ἐπίσκοπος Βελεβουσίου*) отъ 1072 г. се намира въ Парижъ.¹⁾ Какви обаче са били послѣдуещитъ сѣдбини на този край, нѣмаме нивакви извѣстия. Едва къмъ края на XII в. Велбуждско се чува въ историята. Слабата Византия пакъ станала арена на чужди нахлувания. Кръстоносцитъ, на чело на Фридриха Барбароса, се разполагали съ византийскитъ земи като съ свои владѣния. Слѣдъ отминаване на кръстоносцитъ, сѣрбитъ се възползували отъ византийскитъ безредици и, прѣзъ зимата 1189/90 г., навлѣзли въ градоветъ Сръдецъ, Перникъ, Земенъ (*Землянъ*, укрѣпление на Струма при Велбуждъ), Велбуждъ, Житомирскъ, Скопье и др., оплѣнили ги и ги изгорѣли²⁾, но безъ да се задържатъ, защото не ги оставили гърцитъ. Сѣверна България вече била освободена и влизала въ новата държава на Асѣня и Петра, а Велбуждъ сѣ си оставалъ грѣцки. Така отъ една грамота отъ императора Алексия III, дадена на венецианцитъ за право търгуване въ византийскитъ земи, се учимъ, че софийската и велбуждска областъ прѣзъ 1198 г. били грѣцки (*Provincia Triadice et Veleusdii*).³⁾ Въ разпрѣдѣлението на грѣцкитъ земи отъ 1204 г. името на Велбуждъ не личи, защото градътъ вече билъ миналъ подъ българетъ, при царъ Калояна.

Царъ Калоянъ, като издигналъ политически българската държава, намислилъ да се отърве и духовно отъ гърцитъ, та направилъ уния съ папата. Тогава (1204 г.) папа Инокенти III далъ на търновския митрополитъ Василия титлата

¹⁾ *Coletti*, *Italicum sacrum* VIII, 246. Цит. у Томашека.

²⁾ Сън же Стефанъ Немани . . . разсина гракомъ градъ Средецъ и Петриникъ и Землянъ и Велбуждъ и Житомирскъ и Скопье и Лешскъ. Д. Стојановић, *Споменик* III, 124.

³⁾ *Zacharice*, Цит. съч. III, 560.

примасъ, а на епископитѣ въ Велбуждѣ (Анастасия) и Прѣславъ, които именуваха архиепископи, изпратилъ палдумъ ¹⁾ въ знакъ на тѣхното древно достоинство, да единия като замѣстникъ на архиепископията Първа Юстиниана, а на другия за споменъ на царското сѣдалище отъ първото българско царство. Сщиятъ митрополитъ Анастаси се споменава по-късно съ двама свои намѣстници епископи Бѣлбжждьстѣн Епифани и Димитъръ въ Синодига на царя Бориса. ²⁾

Слѣдъ смъртта на Асѣня II (1218—1241) грѣцкиятъ царъ Ватацесъ завладѣлъ прѣзъ 1247 г. много български крайща, родопскитѣ градове, Македония, а между тѣхъ и велбуждската областъ. ³⁾ Скоро обаче Велбуждско ще е мина-

¹⁾ Ето и писмото отъ папата до велбуждския архиепископъ:

Anastasio Archiepiscopo Bellebusdiensi.

Cum omnes unum corpus sumus in Christo, singuli autem alter alterius membra, nec omnia membra eundem actum habere noscuntur sed non solum in officiis sed in forma et a se distent, distantia hujusmodi, vel differentia potius, non deformitatem corporis sed decorem potius operante, cum stella etiam in claritate distet a stella, decet, ut qui majorem locum in Ecclesia Dei tenent, honorentur amplius, et specialibus honoris insignibus adornentur. Cum igitur venerabilem fratrem nostrum . . . archiepiscopum Trinovitānensem in omnibus terris, in quibus charissimus in Christo filius noster, Calojannes, rex Bulgarorum et Blacorum illustris, imperat, primatem duxerimus statuendum, honoris insignia, quæ ad officium ejus spectant, et juxta sedis apostolicæ consuetudinem concedentes; ut te quoque, tanquam honorabile membrum ecclesiæ Trinovitānensis, et *metropolitanum Belebusdiensis* ecclesiæ, ac suffraganeis ejus metropolitanico jure praclatum, specialiter honoremus, per dilectum filium, L. tituli Sanctæ Crucis presbyterum cardinalem, apostolicæ sedis legatum, virum honestate morum et dote scientiæ commendatum, quem inter cæteros fratres nostros specialis dilectionis brachiis ampexamur, insigne videlicet plenitudinis pontificalis officii, tibi dirigimus conferendum juxta formam bullæ nostræ munitæ mine roboratam. Monemus igitur fraternitatem tuam, et exhortamur in Domino, et per apostolica tibi scripta mandamus, quatenus illud humiliter et devote suscipias, et eo, non ad elationem sed humilitatem potius infra ecclesiam tua in missarum solemnibus, diebus illis utaris, quos idem tibi cardinalis exponet, talemque te studeas exhibere, ut interior virtutum ornatus exteriorem vestium ornatum excedat, et amictus exterior interiorem mentis habitum, non imaginaria tantum simulatione sed vera potius expressione figuret.

(Migne, Innocentius III, Том. II, стр. 292).

²⁾ Стр. 75.

³⁾ *Acropolita* 84: καὶ χάρος ὁ Βελεβοσδιόν.

ло пагъ у българетѣ, ако се сѣди по хрисула на Вирпинския до Своще манастиръ отъ българския царь Константинъ Тихъ (1248—1277) ¹⁾, за да отиде слѣдъ това пагъ подъ Византия и, най-сетнѣ, въ 1282 г., съ обсебването му отъ краль Милутина II, подъ Сърбия. Велбуждъ станалъ изгубенъ за винаги за търновското царство.

Велбуждската битка въ 1330 г.

Прѣвъ лѣтото 1330 г. велбуждската котловина видѣла за послѣденъ пѣтъ българския царь и войскитѣ му, дошли да възвѣрнатъ тия краища къмъ българската държава. Тогава е станала прочутата *велбуждска битка*, тѣй важна по своитѣ послѣдници не само за тази областъ, но и за балканскитѣ държавици изобщо. За това нека се посремъ повечко за нея.

Слѣдъ Асѣновци България взела да пада. Войнитѣ съ Византия, наклуването на татаретѣ при Тертеровци, вжтрѣшнитѣ размирици и често смѣняване на царетѣ—всичко това разстроило търновското царство. Юго-западнитѣ и южни области минавали една по друга подъ съсѣдитѣ. Тогава именно енергичниятъ сръбски краль Стефанъ Урошъ II, нареченъ Милутинъ, проширилъ сръбската държава на юго-изтокъ въ щета на българското господарство. Когато слѣдъ междуособицитѣ българскитѣ боляре си избрали за царь Михаила Шишмана, видински деспотъ (1323), България до толкова се свѣстила, че станала главенъ факторъ, отъ който зависѣла сѣдбата на Византия и Сърбия. По свидѣтелството на историчитѣ Калтакузена и Грегора, воинственитѣ Михаилъ взелъ да се бърва въ вжтрѣшнитѣ византийски разпри и до ру кроелъ планове да влѣзе въ Цариградъ; а отъ друга страна мислѣлъ да си възвѣрне западнитѣ български краища, които се намирали подъ сѣрбитѣ ²⁾. Слѣдъ бървитѣ побѣди въ Тракия, конницата на българския царь Михаила се явила прѣдъ вратитѣ на Цариградъ. Стариятъ императоръ Андроникъ, като нѣмалъ довѣрие у гърцитѣ, искалъ да пусне въ столицата българската конница, която да го пази отъ младия Андроника, претендентъ за императорския прѣстолъ. Обаче

¹⁾ *Срезневскій*, Свѣдѣнія и замѣтки LXXXI—XC, 14—22.

²⁾ *Флоринскій*, Южнѣ славяне и Византия, II, 49.

младиятъ Андроникъ, като разбралъ плановетѣ на дрѣвния български владѣтель, съ когото ималъ таенъ задруженъ договоръ, побързалъ и той съ войскитѣ си къмъ Цариградъ и съобщилъ на дѣдо си да бже прѣдпазливъ. Слѣдъ това богато обдарениятъ български войвода Иванъ, който само съ нѣколцина другаре билъ пуснатъ въ столицата вжтрѣ, се повърналъ назадъ. Пъкъ и сърбитѣ се били нахвърлили на византийскитѣ области, та когато прѣзъ 1328 г. младиятъ Андроникъ свалилъ дѣдо си и влѣзълъ въ Цариградъ, обърналъ очи къмъ сърбитѣ и рекълъ да се избави отъ тѣхъ. За тая цѣлъ той заврѣпилъ още повече прѣжния съюзъ съ българетѣ и го насочилъ срѣщу сърбитѣ.

Неприязненитѣ отношения между сръбския дворъ и българския се бѣха проявили и по-рано, когато Михаилъ изпхдилъ жена си Неда (1324), сестра на сръбския кралъ Стефана Дечански, и взелъ Андрониковата сестра Теодора. Съ това Михаилъ е гледалъ да се популаризира слѣдъ българетѣ и свърже прѣстола си съ този на покойния български царъ Светослава, чиято съпруга била тази Теодора.¹⁾ Още по-вражески се настроили сърби и българе, когато се намѣсили въ византийскитѣ междусобици, именно въ борбата на Андрониковци, дѣто българетѣ подврѣпяли младия, а сърбитѣ — стария Андроникъ. Разбититѣ военачалници на Андроника стари избѣгали въ Сърбия. Въ противовѣсъ на сръбското участие, Андроникъ млади въ 1327 г. заключилъ договоръ съ Михаила главно противъ дѣдо си. На слѣдната година договорътъ билъ подновенъ и насоченъ къмъ Сърбия, която трѣбвало да се нападне прѣзъ лѣтото 1330 г. Сърбитѣ отъ своя страна било поради изпжданъето на Неда, било поради гръко-българския съюзъ, сжщо тѣй се настроили срѣщу българетѣ, та въ 1328 г. виждаме какъ Стефанъ Дечански се договаря съ дубровничане да му доставятъ оржжие, което ще му трѣбва за войната съ Михаила, български царъ²⁾. Освѣнъ това, сърбитѣ почнали и да дразнятъ българетѣ, като забранили на дубровничане да внасятъ соль въ България³⁾.

¹⁾ *Gregoras* I, VIII, 289.

²⁾ *armi per la guerra, che gia era cominciata tra lui et Michiel re di Bulgaria. Resti* подъ 1328 г. Срв. у *Флоринскій* II, 51.

³⁾ *Ljubic, Monumenta slav. merid.* I, 377.

Войната била въ надвечернето си. ¹⁾ Прѣз пролѣтъта 1330 г. въ Търново се събрала българската войска, на помощ на която дошли влашки и татарски отреди съ Иванко Бесараба и зетъ му Александъръ. ²⁾ Отъ Търново ³⁾ Михаилъ потеглил съ 15 хиляди войска къмъ Видинъ ⁴⁾, прѣзъ София за Македония, дѣто да се съедини съ съюзника си Андроника III, който го очаквалъ въ Битоля. Уплашенъ отъ помногобройнитѣ съюзници, сръбскиятъ кралъ изпратилъ посланици при българския царь да го молятъ за помирение, ⁵⁾ но получилъ отказъ. Тогава кралътъ Дечански събралъ войскитѣ си въ полето наречено Добриче, между Ястребаць планина, рѣка Морава и крайвацкия притокъ, сѣвѣрно отъ гр. Прокупле, ⁶⁾ и заминалъ на югъ да посрѣщне Михаила прѣди още да се е съединилъ съ гърцитѣ. Отъ долината на Българска Морава той се прѣхвърлилъ въ долината на Пчиня, отдѣто, слѣдъ като се помолилъ въ Нагоричкия манастиръ св. Георги (въ с. Старо-Нагоричино, до Куманово), завилъ на сѣверо-изтокъ къмъ сегашна Крива - Паланка, отдѣто, слѣдъ нова молитва въ манастира св. Якимъ Осоговски, се спрѣлъ на станъ въ вторникъ 24-и юли 1330 г. при рѣка Камънча (Камычана), сегашното Каменичко до Кюстендилъ. Българетѣ били вече заели Струмския проломъ при Земенъ, на около 18 километра далечъ отъ сѣрбитѣ. Крѣпостта Земенъ съ Велбуждъ били тогава сръбски владѣния. По-нататѣшното развитие на сражението е описано у архиепископа Данила, у Кантагузена и у Грегора така :

¹⁾ Тя е описана главно отъ *Грегора*, томъ I, стр. 454—456; отъ *Кантагузена* I, 428—430; отъ *Данило*, 170—195.

²⁾ Срв. *Руварацъ* въ *Гласник* XLIX, 17—21.

³⁾ *Данило*, *Животи краѣва и архиепископа српскихъ*, Загреб 1866, стр. 179.

⁴⁾ *Idem*, *ib.*, 181.

⁵⁾ И тако прѣквысокии кралъ посъла сълы (посълы) своѣ къ сѣмоу цароу вългарьскомоу мирныи и любовныи глаголы въшатаѣ сѣмоу реку: помени въ оумѣ своѣмъ, драгыи и любимыи брате кралѣвъства ми, како ни единниѣ дѣтѣли зълые не сътворихъ ти противоу зълобамъ твоимъ многымъ, наже ты въздаешъ ми (*Данило*, 180).

⁶⁾ Сръбскиятъ „историкъ“ П. Сретковичъ напусто дири Добриче кждѣ Враня (*Историја*, II, 309; *Гласник* LP, 269) съ цѣлъ

Михаилъ български билъ заелъ Земенъ съ близкитѣ околности и отъ четири дена наредъ, както казва Грегора, опустошавалъ земята съ огънь и мечъ, като изсѣкълъ дору и дърветата, вѣроятно да оголи мѣстността и да не позволи на сѣрбитѣ да се приближатъ незабѣлѣвано изъ гѣстацитѣ. ¹⁾ Два-три дена се протакали изкуствени прѣговори между лагеритѣ, докато пристигнатъ закѣснѣлитѣ сѣрбски войски. ²⁾ Въ това примирие българската войска се прѣснала по селата да събере храна и сѣно. Въ петъкъ обаче, като пристигнали всичкитѣ сѣрбски отреди, кралътъ заповѣдалъ всенощно бдѣние и моление и на утрето, петия денъ отвато вражескитѣ войски стоели една сѣща друга, т. е, въ сѣбота 28-и юли 1330 г. ³⁾, кралътъ като знаелъ, че Михаилъ не мисли за война този денъ, поради уговореното примирие, заповѣдалъ щото войската му да трѣгне рано за борба и се яви внезапно прѣдъ българетѣ ⁴⁾. Отъ стана на Каменица сѣрбитѣ ще са слѣзли едни прѣвъ Велбуждъ, за да заематъ височината Спасовица надъ Струма, а други са се спуснали по рѣка Драговищица току надъ с. Шишковци, дѣто е станало сражението. Войската на Дечански е била около 10,000 души сѣрби и маджаре; главната му сила образували 300 души тежко въоръжени нѣмски конника. ⁵⁾ Грегора посочва пѣкъ на 1000 души келтски всадника, които се отличавали

да посочи, че центрѣтъ на тогавашния сѣрбски животъ тегнѣлъ нѣйдѣ по на юго-изтокъ. Миличевичъ веднажъ за винаги право посочи положението на въпросното мѣсто, па и косвено отговори на Сретковича, че кждѣ Враня „нема никаквога великога поља, и да нико не зна место које би се звало Топлица, или Добриче“ (Краљевина Србија, 307). Добричкото поле не веднажъ е служило за воененъ станъ и бойно мѣсто, при Лазара, при Гюргя Бранковичъ и пр.

¹⁾ Мѣстността и сега е гѣсто покрита съ сливови градини.

²⁾ . . . оживааше во господинъ кралъ (Стефанъ Дечански) съвѣкоуплиениа коиски своеніе, нѣкоторымъ властѣлемъ оукъснѣвъшимъ на работѣ него (Данило, 182).

³⁾ . . . καὶ τριακσίους ἐξ Ἀλαμανῶν (Cantac. I, 429).

⁴⁾ Данило, 183; Miklosich, Monumenta serbica, 93.

⁵⁾ Дѣневи соуботѣ свытаюшти и всен коисцѣ него приспѣвши къ нѣмов, семоу же цароу мѣнештоу, тако не хоштеть прѣвысокымъ кралъ брати се съ нимъ, и въ незапоу оубо тако решти въ само полоудѣне соуботѣнаго дѣне опльчивъ се съ кон своимъ, и иде тѣштѣно на рать . . . (Данило 183).

съ снажностъ и рѣдка опитностъ въ военното дѣло ¹⁾). Сръбскитѣ извѣстия казватъ, че едната часть отъ тѣхната войска командувалъ младиятъ наслѣдникъ Стефанъ Душанъ, а другата — самъ кралтъ. За лично командуванье на Дечански и дума не може да става, защото той е билъ току-речи слѣпъ ²⁾, та въ случая се е задоволилъ да стои съ шаба си на височината Спасовица. Ненадѣйното появяванье на сръбската войска прѣдъ българския лагеръ произвело ужасаеще смущение. Юначниятъ царъ Михайлъ се метналъ на конь и се старалъ да събере войската и я окуражи. И дѣйстви-телно, ако и изненадана и разпасана, българската войска се пазила доблестно. При цвиленьето на коньетѣ, викътъ на воюващитѣ, мѣтаньето на стрѣлитѣ, тразаньето на мечо-ветѣ и копията, лѣщцата се кръвь между братски народи, картината е била грозна: Струма почервенѣла отъ кръвь и българетѣ били поразени. Царъ Михайлъ, споредъ свидѣ-телството на Кантакузена и Грегора, билъ люто раненъ, падналъ въ плѣнь и слѣдъ четири дена издъхналъ отъ ра-нитѣ си. Споредъ Данила, царьтъ, като видѣлъ, че войската му е разбита, побѣгналъ и падналъ отъ коня. Тогавъ билъ застигнатъ отъ сръбски войници, които го умрѣтвили и тѣлото му било донесено отсетнѣ на конь прѣдъ сръбския краль, който плабалъ надъ трупа на своя зеть. А пѣвъ Стефанъ Душанъ казва въ една своя повеля, че той самси отрѣ-залъ съ мечъ главата на Михаила. ³⁾ Българскиятъ станъ падналъ въ ржцѣтъ на сърбитѣ. Заловенитѣ плѣнници боля-ре били задържани, а българскитѣ войници, като едноплемен-ници, били пуснати веднага на свобода. Тѣзи, които били отишли по селата за храна, като чули за изхода на боя, прѣснали си кой кждѣто види. Хилядитѣ християнски трупо-ве, що покривали долината на Струма, между Стенско, Ръж-

¹⁾ *ἔχων περὶ αὐτὸν χίλους ἵππους καλοῦς μετέτι τε σώματος καὶ ῥώμης περιουσίᾳ ὀπλῶν ἐμπειρίᾳ πολέμησιν κράτιστα ἠορημένους τε καὶ ἐκτασμένους.* (Greg. I, 455).

²⁾ Въ Пшинския поменикъ . . . стѣфана краля слѣпаго (Споменикъ XXIX, 29), а въ единъ записъ отъ 1330 г. се говори за сжция . . . ѿгоже отьць ѿслѣпи (Б. Стојановић, Стари српски записи I, 26).

³⁾ и Михаилоу, цароу Българскомоу, мьчель главоу отьчѣ (Новаковић Законник Стефана Душана. 1898. стр. 4.)

давица, Шишковци и Ниволичавския връхъ, били погребвани до късна вечеръ, а татаретѣ били оставени незаровени. Така се свършила битката при Велбуждъ (*εν τόπω Βελμάσδιω*)¹⁾, дѣто казва кралъ Дечански . . . цара **Михаила оубихъ** на мѣстѣтѣ рекомѣмъ Бельбоужда въ лѣто. яшли мѣсица июли въ. кй. дньнъ.²⁾

На утрето, въ недѣля, въ първия часъ на деня, прѣдъ побѣдителя били доесени всичкитѣ заловени богатства, а подиръ това привели и плѣнитѣ велможи, оковани въ жельза. Мнозина отъ тѣхъ, като не вѣрвали, че царьтъ имъ е убитъ, кральтъ заповѣдалъ да имъ извадятъ царевото тѣло. Кога видѣли истината, велможитѣ горко плакали и, като се биели по гърдитѣ, викали о любимыи и сладкыи нашъ господинѣ . . .³⁾ Слѣдъ това бояретѣ измолили отъ краля да позволи да се погребе прилично тѣлото на господаря имъ. Кральтъ, като се посвѣтвалъ съ войводитѣ си, заповѣдалъ тѣлото да бже прѣнесено и погребено съ почести въ черквата на светаго великомъченика Георгия⁴⁾. А на самото мѣсто, дѣто билъ шатърътъ на сръбския кралъ, именно на Николичавското бърдо на върха, въ честь на спасението



Обр. 10. Михаилъ изобразенъ на сребрениъ грошъ.

1) *Cantac.* I 428.

2) *Miklosich*, Monumenta serbica, 93.

3) *Данило*, 188.

4) Архиепископъ Данило казва, че тази черква ще е Св. Георги Нагорички, при Куманово (стр. 188). Менъ се чини, че въ свидѣтелството на Данило, който билъ далечъ отъ бойното поле, прибавката „нагорички“ е направена по незнание мѣстата. Старинската черква св. Георги, дѣто е билъ погребенъ царьтъ, стои още съ своята сръдновѣковна византийска архитектура въ селото или по-добрѣ прѣдградието на Кюстендилъ, наречено Колуша (старата Коласия). Тая черква, чийто образъ е помѣстенъ по-нататкъ, е била митрополитска. Запазено е и прѣдание за гроба на убитъ тукъ български царъ. Наопаки, за старонагоричкия храмъ св. Георги нѣма никакво подобно прѣдание (Срв. J. X. - Василевичъ, Нагоричке цркве, Београд 1901, стр. 11). Василевичъ поменава нѣкаквъ въ кивотъ въ нагоричката черква, но фалшивиятъ надписъ на този кивотъ може и друго да говори. . . .

и побѣдата, билъ издигнатъ храмъ св. Спасъ (Възнесение), развалинитѣ на който още стърчатъ усамотени и гледатъ замислени цѣлото кюстендилско поле¹⁾. По името на черквата, и бърдото се нарича Спасовица. Нѣкой „патриоти“ се бѣха заванили да съборятъ този поучителенъ вѣковенъ паметникъ на братски вѣвопролития!

Велбуждската битва оставила дълбоки слѣди въ околното население. И сега още низината сѣверо-източно отъ с. Шишковци, край Струма, тъкмо дѣто е билъ боята, носи название *Шиманица*, по името на загиналия тамъ Михаила Шиманъ²⁾. Запазено е живо прѣданіе и за сражението и пролѣ-



Обр. 10. Черквата Спасовица издигната въ честь на побѣдата 1330 г.

нитѣ кърви край Спасовския хридъ, дѣто сега напролѣтъ расте много божуръ — аленіятъ ужъ отъ българската крѣвь, а тъмніятъ отъ сръбската. У побѣдителитѣ сръби споменѣтъ е запазенъ и въ пѣснитѣ. Така, кралъ Стефанъ казва на своя банъ да се приготви :

¹⁾ Кралъ Стефанъ Дечански, казва лѣтописецѣтъ, оубивъ българскаго цара Михаила на Велкоуждѣн, и црковъ светаго Възнесенія създади тоу, идѣже тѣнѣта (шатъръ, палатка) его бѣ, иже и до нынѣ стоить, всен земли тои зрѣніе доброты подаваѣтъ. (*Safaik, Ramátky, 61*).

²⁾ Интересно е въ случая ударението на началния слогъ на думата. Така срѣщаме името и у нѣкои византийски писатели.

Јер хоћемо, бане, војевати
На далеко у земљу Бугарску,
На Мијајла краља Бугарскога. ¹⁾

Првѣз врѣме пѣз на самата битка Стефанъ, казва
пѣсенѣта, застигналъ Михаила на едно равно поле и го
посѣвѣлъ:

Сустиже га у поља равна,
Сабљом ману, одс'јече му главу. ²⁾

Прѣданието за битката минало отъ славѣнетѣ и у тур-
цитѣ, отъ които ще да го е заелъ и описалъ яничаринѣтъ срѣ-
бинъ Михаилъ отъ Островица XV в.. Ще има обаче нѣщо
вѣрно и въ този чудноватъ и легендаренъ разказъ, катo напр.
за граденѣто на черква, за примиренето, за убиванѣто на Ми-
хаила и др.. Ето буквалниа прѣводъ на Михаиловия разказъ.
„Срѣбскиятъ краљ, който се наричалъ Милутинъ, отъ рода на
първия краљ срѣбски Уроша, далъ да се ослѣпи синъ му Сте-
фанъ. Този Стефанъ слѣдъ смъртѣта на баща си е владѣлъ и
по Божия промисълъ могълъ е да вижда. Той събралъ войска
и отишълъ въ българската земя срѣщу българския царъ Ди-
митрия (resp. Михаила); и когато дошълъ до една рѣка въ
българската земя, която се вика Искъръ (resp. Струма), на-
станилъ се на отсамната страна на тази вода съ цѣлата си
войска. Пристигналъ сѣщо тѣй и българскиятъ царъ съ всич-
ката си сила. И двамата владѣтели били набожни хора, та
когато българскиятъ царъ захваналъ да гради сияйна черква
въ името Спасителево на отвѣдната страна на рѣката, и краљ
Стефанъ захваналъ сѣщо тѣй съ голѣми разходи да гради на
отсамната страна черква въ името на св. Богородица. Като
влѣзди въ черквата, мирно се договарали по между си безъ
проливанѣе крѣвъ; тѣзи черкви стоятъ и до денъ днешенъ.
Тогавъ, синѣтъ на срѣбския краљ събралъ войска, безъ да
знае баща му, прѣминалъ прѣзъ водата, ударилъ на българ-
ския царъ, разбилъ войската му, него самага заробилъ и го
довелъ при баща си Стефана, краљ срѣбски или рашки.
Краљѣтъ катo видѣлъ туй неблагородно дѣяние на сина си,

¹⁾ Вук Караџић, Српске народне пјесме, 2-о изд. II, № 30.

²⁾ *Id.* II, № 30.

много се наскърбилъ и дочавалъ съ хубави почести българския царь. Прѣзъ врѣме на обѣда, кралтъ понеже отстъпилъ на царя, както се и слѣдва на царь, по-горнѣото мѣсто, дошълъ синѣтъ кралевъ прѣдъ баща си съ боздуганъ въ ржцѣ и му казалъ: „не е пристойно да поставяшъ неприятеля си по-горѣ отъ себе си“, и слѣдъ туй замахналъ по българския царь и го убилъ на мѣсто. Туй ожалостило твърдѣ много башата, краля. Кралтъ заповѣдалъ да се отнесе мрътвецътъ и честно погребе въ единъ градъ, който се нарича Търново; и оттамъ веднага се повърналъ нажаленъ въ своята сръбска земя, безъ да пожелае да вземе за себе си българското царство, сѣ заради онова неблагородно дѣло на своя синъ. Послѣ туй дошли при него българскитѣ велможи и го помолли да ги приеме и стане тѣхенъ милостивъ господарь. Кралтъ туй направилъ, но синъ му като се боелъ, отдалечилъ се въ албанската земя; при все това баща му нищо зло не му е мислѣлъ. Послѣ кралтъ отишълъ въ единъ градъ, нареченъ Звечай; но и синъ му пристигналъ тайно, безъ да угади нѣкой, тѣй че прѣзъ ноцта влѣзълъ крадешкомъ при леглото на родителя си и тамъ удушилъ баща си краля. Баща му проговорилъ и казалъ: „небето чуе воплитѣ ми, че баща ми ме ослѣпи, а синъ ми ме удуши“¹⁾.

Слѣдъ побѣдата сърбитѣ продължили похода си и навлѣзли въ радомирското поле, въ българската държава, чиято граница тукъ била по Конявската планина. Побѣдителитѣ водѣли съ себе си вързани и българскитѣ боляре, които трѣбвало да прѣдадатъ градоветѣ и областитѣ владѣни дотогава отъ тѣхъ.²⁾ Кога дошли въ Мраката³⁾ и послѣ въ с. Изворъ, тѣ били причавани отъ пратеници на Белаура, братъ на убития царь Михаила, и други велможи отъ сръбската партия, съ съжаление за братската война и молба за сливанъето въ едно на сръбската и българска държави.⁴⁾ Сърбитѣ не

¹⁾ Гласник XVIII, 72—73. Споредъ легендитѣ, Душанъ се нареклъ тѣй, защото удушилъ баща си.

²⁾ *Данило*, 192.

³⁾ . . . и приде на мѣсто глаголемо Мракоу (Дан. 193). Долнята, юго-западна часть на Радомирско и сега се нарича Мрака, Мраката. Тамъ е и село Изворъ, току надѣсно отъ шосето Кюстендилъ-Радомиръ.

⁴⁾ . . . И отъ тоудоу прѣдвигнушоу се ишоу съ кон своимъ приде прѣдълъ землѣ българскыи въ мѣсто рекомо Изкори. *На утрето*

приели предложението и, незнайно защо, се повърнали назадъ. На търновския прѣстолъ билъ възкаченъ роднината на Михаила — Иванъ Александъръ.

Велбуждъ останалъ още по-здраво въ сръбски ржцѣ, докато слѣдъ тридесетина години се отдѣлилъ отъ сръбската държава, за да стане сѣдалище на отдѣлно сѣверомакедонско княжество, велбуждското или Константиновото, което, както ще видимъ, било усвоено отъ турцитѣ едва прѣвъ XV столѣтие.

дошли пратеници отъ брата царю томоу; Михаилоу рекомлаго Бялоури и отъ всѣхъ велемоштыныхъ земле тою (Дан. 193), които имали власть надъ отдѣлни области, да извѣстятъ и молятъ краля отъ селъ во сръбское княжество и царство българское въ едино соуште съвкоупление и миръ боудеть (Дан. 195).

III.

Християнството въ сѣверна Македония и епископнитѣ брѣгалнишка и велбуждска.

Покръщанье на сѣверомакедонскитѣ славѣне прѣзь VII вѣкъ.

Християнското учение се появило на Балканския полуостровъ още въ врѣмето на апостолитѣ, отъ които Павелъ лично е проповѣдвалъ въ Солунъ и Филипи, главенъ градъ на нѣкогашна Македония ¹⁾. Още въ I вѣкъ за македонскитѣ градове Солунъ, Филипи и Верей (Беръ, Караферия) са били поставени епископи отъ самага апостолъ Павла, както за туй ни учатъ дѣянията и посланията апостолски, пѣеъ и извѣстията на първитѣ християнски писатели. Така, въ Солунъ са светителствували Аристархъ ²⁾, Гай ³⁾, въ Филипи — Епафродитъ ⁴⁾, Ерастъ ⁵⁾, Олимпиадъ ⁶⁾, Виталисъ ⁷⁾, въ Верей — Онисимъ ⁸⁾. При всичкитѣ несгоди и гонения, християнството се ширило изъ Македония, та когато прѣзь IV вѣкъ новата вѣра се общепрогласила за държавна въ римското царство, разливанъето на християнската струя бѣ залѣла всичкитѣ току-речи крайща на Македония и съсѣдна

¹⁾ Филипи сега е развалини на пѣтя отъ Драма за Кавала.

²⁾ Дѣяния 19, 29; 20, 4; Колос. 4, 10.

³⁾ Римл. 16, 23; *Le-Quien*, Oriens Christianus II, 27 слѣдв., ц. у *Лепорскій*, Исторія Оесалон. Экзархата, Спб. 1901, стр. 303.

⁴⁾ Филип. 2, 25; *Le-Quien*, 67; *Лепорскій*, 305.

⁵⁾ Дѣяния 19, 22; Римл. 16, 23; II Тим. 4, 20; *Martyrologium Romanum*, 367, ц. у *Лепорскій*, 305.

⁶⁾ *Le-Quien*, 67; *Лепорскій*, 306.

⁷⁾ *Id. ib.*

⁸⁾ Колос. 4, 9; *Лепорскій*, 306.

Срѣдиземна Дакия, чиито главни градове били: Сердига (София), Пауталия (Кюстендилъ), Наисосъ (Нишъ), Ремесияна (Бѣла-Паланка), Германа (Сапаревска Баня). Всички поголѣми градове били вече и епископски сѣдалища. Прочуть проповѣдниекъ между дацитѣ и беситѣ прѣзъ IV вѣкъ билъ ремесиянскиятъ епископъ Никита. Неговиятъ сподвижникъ Павлинъ ни разправа, че другарьтъ му училъ еднитѣ и другитѣ даки (*utroque Dacus*)¹⁾ т. е. тѣзи цо живѣли въ двѣтъ Дакии: прибрѣжна и срѣдиземна. Християнството тѣй прѣуспѣвало прѣзъ този вѣкъ, особено слѣдъ приemanето му за господарствена вѣра отъ императоръ Константина Велики, че Македония напр. и Дакия имали тогава повече епископски сѣдалища, отколкото сега ги има въ сѣщитѣ крайща. Така, столицата на Македония II — Стоби (сега развалини при Грацко, до вливанъето на р. Църна въ Вардаръ) е пратила на I вселенски съборъ въ Никея, въ 325 г., своя епископъ Вудия. Слѣдъ малко, прѣзъ 343 г., въ София се събралъ другъ черковенъ съборъ, въ актоветѣ на който личатъ имената и на епископитѣ: отъ Дионъ (сега село Малатрия, източно отъ Серфидже до морето), Верея, Диоклетиянополъ, Хераклия Линвестийска (Битоля), Лихнида (Охрида), Тесалоникъ, Филипи, Партикополъ, Скупи (Скопье) и др.²⁾ Малката Македония II (сега сѣверна Македония по Брѣгалница и Струмица), освѣнъ въ столицата си Стоби, имало е и други епископства, отъ които ни са извѣстни двѣ — баргалското и запарското; тѣхни епископи присѣтствуватъ на халкидонския съборъ (451 г.) и V вселенски (552)³⁾.

И тѣй, когато славѣнетѣ прѣзъ V—VI вѣкъ почнали да се поселяватъ по полята и планинитѣ на Македония, тази послѣдняята била напълно християнска. Славѣнскитѣ колонисти трѣбвало лека-полека да приематъ религията на своитѣ сѣсѣди християне, всрѣдъ които живѣли; пѣеъ отъ друга страна, при строгитѣ заповѣди на Юстиниана противъ невѣрницитѣ и еретицитѣ, немислима била друга вѣра прѣдъ християнската. Право е, казва императорьтъ въ своя кодексъ, да се отнематъ земнитѣ блага на тѣзи, които не почитатъ

¹⁾ Срв. *Соколовъ*, Изъ древней исторіи Болгаръ, Спб. 1879, стр. 101.

²⁾ *Idem*, ib, 104; *Лепорскій* 331.

³⁾ *Лепорскій*, 310.

истиннаго Бога ¹⁾. Ненавистъта на императора напр. към манихеитѣ е крайна. На тѣзи „проклетѣ“ (*καταράτους*) хора, казва императорътъ, само смъртъта може да изкупи прѣстѣпленията имъ: затова трѣбва да се прѣслѣдватъ всѣкъдѣ, да се изличи името имъ отъ земното лице, да се изтезаватъ съ най-крайни мъчения, дѣто и да ги намѣри човѣкъ. ²⁾ На езичниците и манихеитѣ императорътъ запрѣщава да си иматъ свое, „тѣй че, бидейки лишени отъ всичко, да погинатъ въ нищета“. Самото езическо богослужение било запрѣтено подѣ страхъ на смъртна казнь; пъкъ дори и тѣзи отъ новопокрѣстениитѣ, които би се помамили да си послужатъ отново съ бащината си вѣра, бивали убивани. При голѣмитѣ обаче нахлуванъя на славѣнетѣ въ византийската земя, прѣзъ края на Юстиниановото царуванѣе и прѣзъ втората половина на VI вѣкъ, ослабнала държавната властъ надъ провинциитѣ, та настѣпили пакостни минути и за христианетѣ. Ето що разказва съврѣмникътъ Прокопи за нахлуванѣето на „мирнитѣ“ ужъ славѣне прѣзъ 551 год. „Още щомъ славѣнетѣ се нахвърлиха у земята на ромеитѣ, тѣ изклаха, безъ да гледатъ мало-голѣмо, всички, които имъ падаха на рѣцѣ. Цѣлата страна на Илириѣа и на Тракия бѣше посѣяна съ трупове, повечето оставени непогребени. Славѣнетѣ не убиваха съ мечъ, или съ брадва, или по другъ познатъ начинъ, но като зачуваха яко въ земята островърхи колове, набиваха жестоко на тѣхъ злочеститѣ жертви и като забиваха коловетѣ дору прѣзъ червата, тѣй ги умѣртвяваха. Или пъкъ, тѣзи варваре побиваха въ земята четири едри греди, завръзваха о тѣхъ своитѣ плѣнници за рѣцѣ и краѣа, и, като ги удряха послѣ постоянно и силно по главата съ камшикъ, тѣ ги прѣбиваха като кучета, змии или други врѣдителни животни. На мѣста затваряха по ежщята хората заедно съ добитѣа, що не можеха да покоратъ съ себе си, и тѣй ги изгаряха безъ милость. И така, славѣнетѣ погубваха всички, които имъ се изпрѣчваха на пътя“ ³⁾. Византия сѣ се броела за владѣтелѣа на балканитѣ, нейнитѣ войски сѣ пазѣли дунавскитѣ покрайнини, но нейната вжтрѣшность вече обгрѣщала по-голѣми или по-малки оазиси славѣн-

¹⁾ Codex Just. I, 5, 12.

²⁾ Типична е заповѣдъта, споредъ която къдѣ се срѣщне манихей да се заколе: *Ὁπουδῆποτε οἱ Μανιχαῖοι ἐνδοσκόμενοι κερφαλῶς τιμωροῦνται*. Cod. Just. I, 5, 11.

³⁾ Proc. De bello goth. Bonnæ 443—444.

ски княжества, едни полузависими, други свободни. За това време напълно подхожда рѣчта „държава въ държава“. Християнството слѣдователно е могло да вирѣе главно у онѣзи славѣне, които биле по-сближени съ туземцитѣ християне и се намирали въ областитѣ прѣко подчинени на империята. То прониквало обаче и посрѣдствомъ напуснатитѣ военната ромейска служба наемни войници славѣне, както и чрѣзъ завърналитѣ се плѣнници, що били прѣкарали повече време като християне въ Византия. Надгробниятъ камененъ надписъ на славѣнина Хилбуда († 534), войвода при Юстиниана, показва че покойникътъ, убитъ отъ съотечественицитѣ си на Дунава, е билъ християнинъ, рабъ божи (*δούλος του θεου*).¹⁾

Компактната обаче славѣнска маса въ Македония дълго време се държала о своята бащина вѣра, главно поради полузависимия или съвсѣмъ свободенъ животъ на славѣнското княжество, което се простирало отъ Родопитѣ до Синьо море. Отъ житието на св. Димитрия знаемъ, че струмцитѣ и др. славѣне, които живѣли въ Македония и нападали на Солунъ въ VII вѣкъ, били езичници и прѣди захващане на боя си служели съ славѣнски гадания.²⁾ Слѣдъ утихване на кръвопролитията между гърци и славѣне около Солунъ, вждѣ 680 год., е станало едно важно събитие, което още не е станало достояние на историческата наука. Думата ми е за приемане на християнството отъ цѣлъ славѣнски край въ Македония, именно брѣгалнишкиятъ. Извѣстията по това събитие бидейки важни не само за историята на разпространение християнството между славѣнетѣ, но и за началото на писмото у тѣзи послѣднитѣ, ще трѣбва не само да се посочатъ, но и освѣтлятъ, защото досегашнитѣ издирвачи — черковни историци и слависти, било поради оскѣдни географски свѣдѣния, било поради несъзиране историческата подкладка, що се съдържа въ извѣстни паметници, познати като легендарни, не са използвали въпроснитѣ извѣстия. А тѣзи извѣстия ще уяснятъ доста тѣй наречения Кирило-Методиевски въпросъ, който сега като че да е застаналъ при слѣднитѣ положения: 1-о Изпърво славѣнетѣ-християне са си служели съ грѣцка азбука и грѣцки черковенъ езикъ; 2-о

¹⁾ Спсп. LXXI, 64.

²⁾ *Tougard*, De l'histoire profane, 126.

дѣйността на Кирила и Методия не е засегнала прѣко югославѣнскитѣ земи; 3-о Климентъ е положилъ начало на славѣнска писменостъ и славѣнски богослужебенъ езикъ у българетѣ; 4-о отъ двѣтѣ познати стари славѣнски азбуки — кирилица и глаголица, — глаголицата се отдава на св. Кирила, а кирилицата на неговия ученикъ Климента.¹⁾ И при всичката едновѣковна работа по разрѣшението на този въпросъ, може-би ни едно отъ току-що посоченитѣ негови положения не ще да е вѣрно, и той сѣ си остава, както го нарече единъ руски славистъ — „непорѣшенный вопросъ“. Явно е слѣдователно, че или изворитѣ са недостатъчни, или тълкуванията едностранчиви.

Въпроснитѣ извѣстия се заключаватъ въ Солунската легенда, Успѣнието на Кирила философа, кастамонийския записъ, двѣ български лѣтописи, Страданиято на тивериополскитѣ мченици и другадѣ.

Тѣй наречената *Солунска легенда* или Слово на Кирила философа е кратка автобиографна бѣлѣжка на нѣкого си Кирила, който изнамѣрилъ азбука на македонскитѣ славѣне и ги кръстилъ въ градъ Равенъ на рѣка Брѣгалница. Легендата е югославѣнски паметникъ запазенъ въ нови прѣписи, всички намѣрени въ Македония и обнародвани единъ въ Гласникъ кн. VIII (сжщиятъ прѣпечатанъ въ Български книжици отъ 1859 г., стр. 15—16; послѣ прѣпечатанъ отъ Бильбасова въ неговото дѣло Кирилъ и Методій II, Спб. 1871, стр. 217—219; най-послѣ помѣстенъ отъ П. Успенскій въ неговата Исторія Аѳона, II, отд. I стр. 103—104), други въ Солунскитѣ български книжици отъ 1889, стр. 44—45, като изводъ отъ тивешкия рѣкописъ (Срв. Мин. Сб. VIII, IX, X.), трети отъ Г. Ангеловъ, въ книгата му за Кюстендилъ, по прѣписъ направенъ още прѣзъ 1861 г. отъ пергаментния сборникъ на с. Търново, кривоаланешка каза. Благодарение на любезността на родолюбивия кюстендилецъ Г. Ангеловъ, азъ можахъ да се снабдя съ току-що поменатия прѣписъ и да допълня съ него праздинитѣ и тъмнитѣ мѣста на тивешкия текстъ, който, ако и по-новъ отъ търновския, ще ми послужи за основа, защото прѣписътъ на послѣдния е

¹⁾ Срв. V. Jagic, Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Wien. 1900.

много побългаренъ и модернизиранъ отъ прѣписвача. Ето самата легенда съ прѣводъ:

Слово Кирила философа

како оувѣри вѣ оугаре шче влѣ ви.

(Слово Кирила славенца солунскаго философа бугарскаго, к. 1)

Бѣше житіе (рожденіе, *м.* ²⁾) мое въ Кападокїи, и зченіе мое въ Дамасцѣ, и въ юзїинъ днѣ стахъ въ црѣкви великой патриархини, Александрини, и вѣ гласъ къ мнѣ изъ солтара глѣ: Кириле, Кириле, иди въ землю (пространнѣ *м.*) и въ ѣзики словинскыѣ се рекше Българе, тебе во рче гѣ оувѣрити и^к и законъ дати имъ. Азъ вскрѣбѣхъ велико, понеже не зна^х камо ѣ земля Българска, и придохъ въ Кипарь, и не ѣхъ гласъ во земли Бугарской, и хоточѣхъ възвратити се, ноу оубогахса да не бѣдѣ тако пророкъ Иона, и паки сънидохъ въ Критъ. И тоу мнѣ рѣша: съниди въ Солунъ градъ, и сънидохъ и явихсе митрополитоу Ионашъ и негда повѣдахъ ѣмѣ, шнѣ порѣгасе мнѣ велико и рече: во старце безвѣрни, Българе соутъ члѣкоуци и тебѣ хотеть изести. Изидохъ на тръгъ и чоухъ Българь говориши, и оустрашисе срѣце мое въ мнѣ, и вихъ тако

Слово

на

Кирила философа какъ покръсти българетъ.

Благослови отче.

Азъ се родихъ въ Кападокїя и се учихъ въ Дамаскъ. Веднажъ, като бѣхъ въ великата черква на Александрийската патриаршия, чухъ изъ олтаря гласъ, който ми вазваше: „Кириле, Кириле, иди въ обширната земя при славѣнскитѣ народи, наричани българе, защото Господъ ти заповѣда да ги обърнешъ въ християнство и да ги научишъ на законитѣ“. Стана ми много тежко, защото не знаехъ дѣ е българската земя. Азъ дойдохъ въ Кипарь, и като не чухъ ни дума за българската земя, поискахъ да се върна, но се побояхъ да не бѣда като пророкъ Иона, та пакъ слѣзохъ въ Критъ. И тука ми вазаха тогава: „Отиди въ градъ Солунъ“, — и азъ отидохъ и се явихъ на митрополита Иона, и когато му разказахъ, той ми се поруга много и ми рече: „О

1) к. = Константиновъ прѣписъ въ Гласник VIII, стр. 146.

2) м. = търновски прѣписъ.

въ адѣ и тмѣ. И въ единъ днѣ въ неделю стоу изидох исѣрквѣ и седох на мраморѣ мислеши и скръвещи, и видѣхъ голѣба глѣющи, въ оустехъ ношаше зборькъ, съчици скокине соупоуль свезаноу (сворокъъ счице со кѣки и голѣ свезана, *м.* зворькъ съчици скокине соупоуль свезану, *к.*) ¹⁾ и връже мнѣ на крнло, и прочетохъ ихъ, и шрѣтохъ всехъ лѣ (лѣ, *к.*) и вложихъ ихъ въ пазоухоу (и) несохъ митрополитѣ. Тог^а ш(ни) въ тело мое съкришесе, и азъ ист(ре)вихъ грѣцки языкъ, юг^а посл(а) митрополитѣ звати ме на т(ра)пезѣ, азъ не развѣмѣ шю грѣцк. . (что мнѣ грѣцки глаголетъ, *м.*) къ мнѣ, тѣ сънидоше се въси Голоне, чюдеще се ш мнѣ. Тако ис(ка)хоу мене, и чѣхъ Българе ш мнѣ (такожде и скриха мене чѣха Българы о мнѣ, *м.*) говорѣ. (Беликій князь Десимиръ Моравски и Радикови князь Прѣславски и вси князи Български собраша се околѣ Голѣна и ратовахъ Голѣна за 3 лѣта кръви великиа проливающа, и *м.*) глаголахоу: дадите намъ чѣвка игоже иестъ намъ Бѣтъ послаатъ, такожде и даше мене. Поюше мене Българе съ радостию великою, и приведоше мене въ

старче безумни, българетѣ са челоуѣкоядци, тѣ ще искатъ да те изѣдятъ!“ Излѣзохъ тогава на пазаря и чухъ българе, които разговаряха, и уплаши се сърдцето ми, та бѣхъ като въ адъ и тъмнина. И въ единъ день отъ свѣтлата недѣля (Великденъ) излѣзохъ изъ черквата и поседнахъ на мрамора замисленъ и натъженъ; тогава видохъ гълѣбъ, който говорѣше и който носѣше въ устата си връзчица съчици връзани въ края съ червено; той ги хвърли на рамото ми, азъ ги прочетахъ и намѣрихъ, че са 32 (или 35); послѣ ги вложихъ въ пазвата си и занесохъ на митрополита. Тогава тѣ се скриха въ тѣлото ми и азъ забравихъ грѣцкия езикъ, та когато проводи митрополитътъ да ме повиватъ на трапезата, азъ не разумѣвахъ каквото ми приказваха по грѣцки. Тогава се събраха всички солунчане и ми се чудѣха. Мѣлвата дойде и до българетѣ, а великиятъ князь Десимиръ Моравски, Радикови князь Прѣславски и всички князе български се събраха около Солунъ и воеваха съ града, като проливаха прѣзъ три години много кръви и говорѣха:

¹⁾ *Вороновъ* (Главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кирилла и Меодія, Киевъ 1877, стр. 244) прѣдлага слѣдното четенье на текста: „ношаше зворькъ (volumen, свитѣкъ) съуци (gamis, вѣтвями) кокини (сосѣ хѣжюу, красильнаго дерева) соупоуль (dupliciter, вдвойнѣ, вдоль и поперекъ) свезанъ.“

гра^а Равьна на рѣцѣ Брѣгал-
ницѣ. Азъ написахъ имъ лѣ-
словѣ. Азъ ихъ мало зчахъ, а
вни сами много прѣковрѣтахъ.
Те ко рѣи Г^а православноу вѣрѣ
и Христ^ото Бѣ предадохъ
Боуже (Боже, к.). (Гѣмъ ко
рече Господъ прака вѣра и хри-
стианство Богъ предадѣтъ. т.)

„Дайте ни човѣка, що ни е
проводилъ Богъ“, и ме дадохъ.
Българетѣ ме приеха съ вели-
ка радость, заведоха ме въ гра-
да Равенъ на рѣката Брѣгал-
ница. Азъ имъ написахъ 32
(35) букви. Азъ ги учехъ малко,
а тѣ сами много приучаха. И
Господъ ги научи на право-
славна вѣра и християнство.

Като изключимъ анахронизмитѣ и легендарнитѣ страни, които се съдържатъ въ Словото, както е случая съ всички паметници за живота и дѣйността на Кирила и Методия, пакъ оставатъ цѣни исторически извѣстия. Пръвъ акадѣмикъ А. А. Кунѣвъ обърна внимание на историческата страна на Солунската легенда, а Билбасовъ се постара да го подвърѣпи главно съ посочванья изъ дѣлата на архиепископа Теофилакта за „Страданията на тивериополскитѣ (струмишви) мченици“¹⁾. Както единиятъ обаче, тѣй и другиятъ, като съзиратъ историческата цѣна на паметника, отъ друга страна грѣшатъ, като поставятъ описанитѣ събития два вѣка по-послѣ и дѣлата на едного Кирила смѣсватъ съ дѣлата на Кирила, братѣтъ Методиевъ. Оттамъ иде натегнатото и прѣсилено третиранье на питањето и, което е главно, недовѣрието на критиката слѣдъ това и къмъ самия паметникъ. Не е чудно, слѣдователно, ако Вороновъ, въ капиталното си съчинение за изворитѣ на Кирило-Методиевския въпросъ, слѣдъ като потърси въ историята на IX вѣкъ, когато живѣлъ Кирилъ, братѣтъ Методиевъ, нѣкой солунски митрополитъ, който да се нарича Йоанъ; слѣдъ като подири дали прѣзъ това врѣме българетѣ са воювали три години противъ Солунъ, и като се попита за нѣкакъвъ градъ Равенъ на Брѣгалница и не намѣри отговоръ на ни едно отъ тия питањя, — прогласи Солунската легенда за единъ отъ малонадежнитѣ, послѣдни източници за живота и дѣйността на св. Кирила. Па за подобно отричанье му спомогнаха и други несъобразности, що

¹⁾ Срв. *Билбасовъ*, Кирилъ и Методій II, стр. 2—8.

личать въ Словото: Кирилъ роденъ въ Кападокия, училъ се въ Дамаскъ, ходилъ по Александрия и Кипър и др.¹⁾

При все това Словото е съ широка историческа подкладка. И Куникъ, и Билбасовъ, и Вороновъ, втрѣнчени въ солунския урожденецъ св. Кирила, синътъ на Лъва, въ неговата славна дѣйностъ, не са се и досѣщали да се озърнатъ въ други вѣкъ, да помислятъ за други Кирилъ. А такива Кириловци са трима: единътъ — просвѣтителъ на брѣгалникитѣ славѣне, други Кирилъ, братътъ Методиевъ — учителъ на мораво-паноскитѣ славѣне и трети Кирилъ — проповѣдникъ грѣцки срѣдъ руситѣ. Отдѣли ли се дѣйността на тѣзи трима Кириловци, ще се изяснятъ привиднитѣ противорѣчия въ Солунската легенда.

За насъ историческа цѣна въ Словото иматъ извѣстията за митрополита Йоана Солунски, за личността на Кирила Кападокийски, за врѣмето кога славѣнетѣ нападали Солунъ, за покръщанъето на славѣне на Брѣгалница, за града Равенъ и за изнамиранъе на славѣнска азбука. Нека се опитаме прочее да ги разяснимъ.

Между солунскитѣ митрополити, Йоановци има двама — единъ прѣзъ VII и други прѣзъ XIV вѣкъ. За послѣдния въ случая и дума не може да става, защото тогава южнитѣ славѣне са били вече отдавна кръстени и просвѣтени, та остава да видимъ дали епископъ Йоанъ отъ VII вѣкъ има нѣкаква връзка съ този поменатъ въ Словото и съ дѣлата, които се разказватъ въ него. Въ актоветѣ на VI вселенски съборъ въ Цариградъ прѣзъ 680 г. стои подписа на „Йоана, по божията милостъ епископъ тесалоникски, викари на Римския апостолски прѣстолъ и легатъ“²⁾. Сщиятъ Йоанъ, като солунски епископъ, се спеменава и въ житието на св. Димитрия Солунски, кога се говори за нападанъето на Солунъ отъ славѣнетѣ прѣзъ 676 год.:

<i>Ἐγένετο τοίνυν, ὡς εἴρηται, ἐπὶ τῆς τοῦ ἐν ὁσίᾳ τῇ μνήμῃ ἐπισκοπῆς Ἰωάννου, τὸ τῶν Σλαβίνων ἐπαρθῆναι ἕθνος, πλῆθος ἀπειρον</i>	И тѣй, случи се, както се рече, прѣзъ епископството на светопаметния Йоана, че се повдигна славѣнскитѣ народъ,
--	--

¹⁾ Вороновъ, Главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кирилла и Меѳодія. Кіевъ 1877, стр. 222—237.

²⁾ Mansi, Conciliorum Collectio, XI, 640, ц. у Лепорскій, 305.

αναχθέν ἀπὸ τῶν Δραγουβιτῶν, Σαγουνδατῶν, Βελευσιτῶν, Βαιουνητῶν, Βερζητῶν καὶ λοιπῶν ἐθνῶν βουλευσασθαι τὰ ὁμοθυμαδὸν καὶ κατὰ τῆς εἰρημίνης ἡμῶν φιλοχριστοῦ ταύτης πόλεως παρατάξασθαι, καὶ ταύτην ὡς τὰς λοιπὰς ἐκπορθῆσαι. (Tougaard, De l'histoire profane, 118).

безкрайно множество състоюще се отъ драговичи, сагудати, белѣгезити, бабуни, бързаци и отъ други народи тѣ рѣшиха едногласно да трѣгнатъ и противъ тоя христолюбивъ градъ (Солунъ) и да го опустошатъ като другитѣ градове.

При друго нападение, сѣщиятъ Йоанъ увѣщава уплашенитѣ граждане да се не боятъ, а да се въоръжатъ и да чакатъ неприятелитѣ уповайки се на Бога и на св. Димитрия, закрилникъ на града; за примѣръ дору епископъ Йоанъ е стоялъ между въоръженитѣ на градскитѣ стѣни. ¹⁾ Йоанъ се поминалъ прѣзъ 695 г. ²⁾ За сѣщитѣ събития, както видохме, говори и Словото: събраши се ὁκοῦθ Γουλνα ἢ ρατοναχῶ Γουλνα за 3 лѣта ³⁾, само че при думата князи са прибавени отъ послѣдня рѣка имената Десимиръ, Радивой, които туйъ са анахронизми. Слѣдователно, изпѣква най-неоспоримо, че посочениятъ въ Словото фактъ за солунския епископъ Йоана и за борбитѣ между славѣнетѣ и гърцитѣ около Солунъ е съвършено исторически и се отнася къмъ края на VII вѣкъ, когато били направени послѣднитѣ най-силни нападения на славѣнетѣ въ южна Македония и Солунъ.

Въ свръзка съ поменатитѣ събития около Солунъ стои и едно грѣцко извѣстие, запазено въ архивитѣ на кастамонийския светогорски манастиръ и обнародвано отъ еп. П. Успенски ⁴⁾. Като изоставимъ анахроничнитѣ въ това извѣстие

¹⁾ Ὁ δὲ τὴν ἐπισκοπὴν μετὰ χειρὸς ἔχων ὁ προνομισθεὶς πατὴρ ἡμῶν Ἰωάννης, μὴ θάθυμεῖν παρήκει, ἀλλὰ προθύμως τῶν δεινῶν ἀνθοπλίξασθαι, διαβεβαιούμενος μηδὲν λυπηρὸν ἢ ὀκνηρὸν φέρειν, τῷ Θεῷ δὲ μᾶλλον καὶ τῷ μάρτυρι τὰς ἐλπίδας ἐπιρρίπτειν τοῦτοις δὲ καὶ τοῖς τοιοῦτοις τὸ θάρρος διὰ τῆς παραινεσεως τὴ καὶ θειώσεως ὃ δαος πατὴρ τοῖς τῆς πόλεως παρέχων καὶ τῷ τεῖχει μετ' αὐτῶν ἐνδιατριβῶν. Tougaard, De l'histoire profane стр. 130—2.

²⁾ Гласник XVII, 324.

³⁾ Това се схожда и съ историята: прѣзъ 676 г. било третата война на славѣнетѣ около Солунъ и двѣ години послѣ (678 г.) — четвъртата.

⁴⁾ Исторія Аѳона, III, 311.

тенденциозни редове, насочени противъ иконоборцитѣ, останалата частъ, що говори за славѣнскитѣ племена сагудати и ржхни, които вземали главно участие при обсадата на Солунъ прѣвъ VII вѣкъ, дава цѣнно съобщение за разпространение на християнството срѣди обсаждачитѣ. Ето това извѣстие:

Κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν εἰκονομάχων βασιλέων, τὰ ἔθνη ἀπὸ τὰ παρὰ δουράδια μέρη, εὐρόντα καιρὸν ἀναρχίας, διότι οἱ βασιλεῖς τῶν Ῥωμαίων εἶχον πόλεμον κατὰ τῶν ἁγίων εἰκόνων οἱ ἀσεβεῖς, τότε δὴ τότε οἱ λεγόμενοι ῥηχίνοι, καὶ ἀπλοῦστερον βλαχορῥηίνοι καὶ σαγουνδάτοι, ἐξουσιάζαντες τὴν Βουλγαρίαν, καὶ ἀπλώσαντες ἀπὸ ὀλίγον κατ'ὀλίγον εἰς διάφορα μέρη ἐκνείψουσαν καὶ τὴν Μακεδονίαν, τέλος ἦλθον καὶ εἰς τὸ ἅγιον Ὄρος μὲ ὄλα τοὺς τὰ γυναικόπαιδα, διότι δὲν ἦτο τινᾶς νὰ τοὺς ἀντισταθῆ καὶ νὰ τοὺς πολεμήσῃ. Οὐτινες μὲ τὸν καιρὸν ἐπειδὴ ἐτατηχῆθησαν ἀπὸ τοὺς ἁγίους πατέρας, ἐπίστευσαν καὶ ἐγιναν τέλειοι χριστιανοί.

Прѣвъ днитѣ на неблагочестивитѣ ромейски царе иконоборци, които водѣха война срѣщу светитѣ икони, народитѣ отъ дунавскитѣ крайща, възползувани отъ безначалнитѣ врѣмена, тѣ нареченитѣ ржхни или по-просто влахо-ржхани и сагудати, като покориша България и се разшириха малко-по-малко въ различни страни, завладѣха и Македония. Най-послѣ тѣ дойдоха и въ светата гора Атонска съ всичкитѣ си челяди, защото нѣмаше кой да имъ се опре или да воюва съ тѣхъ. Слѣдъ нѣколко врѣме светитѣ отци ги огласиха съ евангелско учение и тѣ повѣрваха и станаха съвършени християне.

Кой е билъ този Кирилъ Кападокийски? Той не е сжщиятъ Кирилъ, който прѣвъ IX вѣкъ въвеждалъ християнството у руситѣ и имъ далъ азбука, паъ не е и Кирилъ, братѣтъ Методиевъ ¹⁾. Прѣвъ 864 г. руситѣ обсаждали Цариградъ, но се повърнали слѣдъ като били обдарени отъ византийцитѣ. Въ 866 г., когато съ Михаила III съуправявалъ и Васили Македонецътъ, руситѣ проводили пратеници въ Цариградъ да искатъ наставници за новата вѣра. Царъ Васили имъ проводилъ Кирила и Атанасия, които кръстили руситѣ и имъ начертали 35 букви: „Тогавъ Васили Македонецътъ държе-

¹⁾ Това разяснение и отдѣляне на тримата Кириловци прѣвъ даде *Успенскій* въ своята Исторія Аѳона.

ше скиптра на ромейтъ. Той прие съ голѣма радость проведенитѣ отъ тѣхъ (руситѣ) людѣе и имъ изпрати единъ архiereй, извѣстенъ съ благочестие и добродѣтель, и съ него още двама человекъ — Кирила и Атанасия, които сжщо тѣ бѣха добродѣтели, много учени и разумни, и не само че знаеха нашътно божественото писание, но и мирскитѣ науки бѣха хубаво изучили, за което свидѣлствуватъ написанитѣ отъ тѣхъ съчинения. Тѣ като отидоха тамъ, поучаваха всички, зръщаваха ги и ги наставляваха въ християнско благочестие (*Οὗτοι δὲ ἐκείτους ἀπελθόντες πάντας ἐδίδασκον καὶ ἐβάπτισον καὶ πρὸς τὴν τῶν χριστιανῶν εὐσέβειαν ἐνήγγον*). Но като видѣха варварството и съвършенната простота на този народъ, реченитѣ многоучени мъже не заблагоразсждиха да го учатъ по елинскитѣ 24 букви, да не би да го отклонятъ пакъ отъ благочестието, та по тая причина му начертахъ 35 писмена и по тѣхъ го учеа. А названието на тия писмена е тагъво: азъ, буви, вѣдѣ, глаголи и пр. . . . Такива са 35-тѣ букви у руситѣ (*ταῦτα μὲν εἰσι τα λῆ ῥαμίματα τῶν Ῥωσῶν*).¹⁾

Епископътъ, що е билъ проведенъ въ Русия, се е викаль Алекси, както това е можаль да обдири Порфири въ една арабска лѣтопись, отдѣто ние изваждаме нѣколко важни за случая редове, прѣведени отъ арабски на френски: „Un évêque nommé Alexios alla prêcher en Russie la sainte religion . . . ceux qui étaient présents, ainsi que le roi, embrassèrent la sainte religion. Ce fut à cette époque que régnait à Constantinople l'empereur Basile le Macédonien“. (Единъ епископъ по име Алекси отиде въ Русия да проповѣдва светата вѣра. (Слѣдъ едно чудо) . . . всички присжтствуващи, както и самиятъ царъ, приеха светата вѣра. Това се случи кога царуваше въ Цариградъ императоръ Васили Македонецътъ“²⁾). Сподвижникътъ на Алексия, Кирилъ, като се

¹⁾ Часть отъ извѣстието бѣ намѣрено изпърво отъ далматинеца Бандурия и помѣстено при объясненията на сжщия къмъ съчинението на Канст. Багрѣнородни за Управлението на империята, отдѣто ние заемаме горнитѣ редове (*Bandurii Animadversiones in Const. Porph. lib. de Administrando Imperio, Bonnæ 362 — 363*); Напоследъкъ едвамъ рускиятъ византистъ Регель намѣри цѣлото извѣстие на о. Патмосъ и го издаде въ *Analecta byzantino-russica*, Спб. 1891 г. Срв. Сочинения Канст. Багрѣнороднаго: „О еемахъ“ и „О народахъ“ Пер. Гавриль Ласкинъ, Москва 1899, стр. 213.

²⁾ *П. -Успенскій*, Цит. съч. и часть, стр. 106.

върналъ въ Цариградъ, билъ ржвоположенъ за епископъ въ сицилийския градъ Катана, който духовно зависѣлъ отъ цариградския патриархъ. Тамъ се и поминалъ и погребенъ вмѣстѣ съ Катанскъ градъ¹⁾.

Горнитѣ посочванъа, чии ми се, са достатъчни да се установи съществуванъето на трима Кириловци, дѣйстващи срѣдъ славѣнетѣ, единътъ Кирилъ Кападокийски прѣвъ VII в., другиятъ Кирилъ — братътъ Методиевъ, дѣйстващъ въ Моравия въ IX в., и третиятъ Кирилъ — просвѣтителъ на руситѣ въ IX в., по-късно катански епископъ.

Историческата цѣна на Солунската легенда, колкото тя се касае за проповѣдванъе християнството между сѣверомакедонскитѣ (брѣгалнишки) славѣне и създаванъе за тѣхъ славѣнска азбука отъ Кирила Кападокийски, 200 години прѣди Кирила Солунски, се подкрѣпя и отъ други извѣстия, най-вече домашни. Така, въ една българска лѣтописна бѣлѣжка стоятъ тия многознаменателни думи, поставени въ устата на Константина Философа, кога го пованили да прѣведе писанието на български езикъ: Какъ могѣ азъ извести писаніе на Болгарскаго ѡзыка? Дрѣгги филозофе, бѣвшии прежде мене, трѣдишася 200 годъ и ничто не ѡспѣша, понеже болгарского ѡзыка греческими бѣквлами пословити невозможно²⁾. Тази бѣлѣжка наистина е отъ много късенъ прѣписъ, отъ XVIII вѣкъ, обаче за нея е черпано отъ непознатъ още по-старъ изворъ³⁾. Въ тази бѣлѣжка слѣдователно имаме запазенъ споменъ, че 200 год. прѣди Константина Философа (т. е. 680 до 864) е имало човѣкъ, който се опиталъ да даде на славѣнетѣ въ сѣверна Македония азбука. А понеже тя е имала, споредъ Солунската легенда 32 или 35 букви, личи, че тя се е различавала отъ грѣцката, ако не по 24-тѣхъ нейни букви, то поне по останалитѣ до 32 или 35, които ще да са били нагодени по славѣнскитѣ звукове. Най-вѣроятно е, че частъ отъ народътъ бидейки отчасти свивналъ съ тогавашнитѣ грѣцки букви, Кирилъ Кападокийски

¹⁾ *Бодянский*, О времени произхожденія Славянскихъ письменъ. Москва 1855, 67. Бодянский на врѣмето дирѣше градъ Катана въ Кюстендилъ (Костендже). Стр. 69.

²⁾ *Спиридонъ*, Исторія во кратцѣ и пр. Изд. В. Н. Златарски, София 1900, стр. 46.

³⁾ Срв. *Id. ib.*, стр. XXXVIII обясненіята на В. Н. Златарски.

ще да е притурилъ къмъ 24-тѣхъ познати гръцки букви нови нѣкои. Но дали бървописното (курсивно) тогавашно гръцко писмо му е послужило за основа или пѣкъ главното унциално, това на литургическитѣ книги, не може да се утвърди. Фактъ аналогиченъ обаче ни прѣдставятъ и сегашнитѣ македонци, особено въ южнитѣ крайща, които си служатъ съ гръцкитѣ букви за да пишатъ бащиния си славѣнски езикъ. Не е чудно, че гръцкото бървописано писмо отъ VII в. е дало повечето отъ буквитѣ на тѣй наречената „глаголица“. Източнитѣ елементи у тази азбука лесно би се обяснили съ гръко-семитскитѣ азбуки на Мала-Азия и Сирия, отдѣто динѣлъ Кирилъ Кападокийски.

А че наистина дълго врѣме прѣди Кирила и Методия славѣнетѣ са си служели съ гръцката азбука и съ нея са писали на своята родна рѣчь, това се твърди и отъ прочутото сказание на черноризеца Храбра, който дословно говори слѣднѣото :

Кръстивѣше же сѧ, римь-скѣиими и грѣчьскѣиими писменѣи нѣждаахъ сѧ писати словѣньскѣи рѣчь безъ оустроенниа. Нѣ како можетъ сѧ писати добрѣ грѣчьскѣиими писменѣи Богъ, или животъ, или зѣло, или црѣккѣи, чагание, или широта, или гдѣ, или ждоу, или юность и ина подобнаа симъ. и тако вѣша многа лѣта.

Като се кръстиха (славѣнетѣ) бѣха принудени да пишатъ славѣнски думи съ римски и гръцки букви безъ уредица. Но какъ може да се пише добрѣ съ гръцки букви Богъ, или животъ, или зѣло, или црѣккѣи, или чагание, или широта, или гдѣ, или ждоу, или юность и други подобни на тѣхъ? И така бѣше прѣвъ много години.

„И така бѣше прѣвъ много години“, т. е. откакъ се кръстили славѣнетѣ, едни по-рано други по-късно, тѣ са си служили съ гръцката азбука, търговцитѣ за търговията си, отдѣлнитѣ лица — за катадневнитѣ си нужди, така са правѣли и сѣверомакедонскитѣ славѣне, кръстени още вѣдѣ 680-та година.

Въ „Успѣнието на Кирила Философа“, рѣвопись намѣренъ въ Призрѣнъ отъ Хилфердинга, има едно заблѣжително извѣстие, че Кирилъ е отивалъ на Брѣгалница, както казва и Солунската легенда, и покрѣстилъ 4050 души между славѣнетѣ, които още били езичници :

Потомъ же шѣ въ Брѣгалници и обратѣ ѿ словѣн-скаго языка нѣколко крщениѣ. (и лицѣхъ не обратѣ крщениѣ онѣ же) крѣтивѣ ихъ приведе на православнѣю вѣрѣ. и написахъ имѣ книги словѣнскимъ языкомъ. и сихъ ихъже (иже) обрати на вѣрѣ хрѣтианскѣ, четири тысячѣ и ѿ (на тысящѣ) ¹⁾.

Тѣзи редове са главната цѣна на този паметникъ, който ще да е изобщо компилативенъ трудъ, дѣто влѣзли прѣдимно извѣстия отъ пространното, Панонско житие на св. Кирила ²⁾. Ако се удаде на Воронова довѣйдѣ да пообясни употребеното тукъ число 4050 ³⁾, ни най-малво не е можалъ той да отхвърли, въпрѣки всевъзможни залитания, свидѣтелството, че на Брѣгалница именно е станало нѣкакво събитие при крѣщение на славѣнетѣ, както за това ни говори Солунската легенда. Но още по-цѣнно е тука извѣстието, че отъ славѣнския народъ (ѿ словѣнскаго языка) на Брѣгалница вече по-рано е имало покрѣстени (нѣколко крщениѣ). Естествено е, че тѣзи свидѣтельства не са свързани съ св. Константина Философа, въ чието житие тѣ са приложени отъ компилаторитѣ, които не са били съврѣменици на описваемитѣ събития и са сливали единия Кирилъ съ другия. И дѣйствително, критиката намѣри, че „Успѣнието“ е съставено не по-рано отъ края на XI или началото на XII вѣкъ ⁴⁾ т. е. 400 г. слѣдъ Кирила Кападокийски и 200 слѣдъ Кирила братъ Методиевъ.

Епископиитѣ брѣгалнишка и велбуждска.

Въ горѣприведенитѣ извѣстия за покрѣщанье на славѣнетѣ се споменаха имената Равенъ и Брѣгалница. Тѣ са важни по край друго и за историческата топография, па и за българската черковна история, та нека ми бжде позволено да ги разясна и съпровода съ кратки свѣдѣния, повечето отъ които се излагатъ тука за пръвъ пѣтъ.

Прѣвъ началото на срѣднитѣ вѣкове въ Македония II т. е. около р. Брѣгалница и Струмица, се споменава между

¹⁾ Бильбасовъ, Кирилъ и Меѳодій II, 240.

²⁾ Срв. Вороновъ, 192 и слѣдв.

³⁾ Id. ib., 197.

⁴⁾ Id. ib., 203.

други и градъ 'Αρμονία¹⁾, чието име прѣддено на славѣнски ще рече тъкмо Ракънъ, не само по смисълъ, прѣводъ, но и по тогавашнитѣ славѣнски звукови закони, толкова повече, че сѣверомакедонскитѣ славѣне казватъ Раменъ вм. Равенъ ('Αρμονία — Рамония — Рамънъ или Равънъ — Раменъ). Попослѣ градътъ е споменатъ и у Константина Багрѣнородни²⁾, когато селището е било вече въ славѣнски рѣцѣ и съ славѣнско име Ракънъ. Нито единъ другъ славѣнски паметникъ, освѣнъ Солунската легенда, не ни говори за градъ Равенъ на Брѣгалница. За мѣстоположението му може да се догаждаме отъ днешната мѣстность Рамна до с. Тработивище, единъ километъръ до срѣдня Брѣгалница. На тази мѣстность се намиратъ развалини отъ стари сгради³⁾.

Много повече знаемъ за името Брѣгалница. Въ древность, прѣди да дойдатъ славѣнетѣ, това име звучело Баргала (*Βαργαλα*) и било давано на градъ въ Македония II⁴⁾. Баргала било и епископско сѣдалище; това знаемъ отъ актоветѣ на халкидонския съборъ въ 451 г., дѣто стои и името на баргалския епископъ Дардания⁵⁾. Когато славѣнетѣ заседнали въ Македония, името на града Баргала получилъ славѣнско осмисленіе и сближение съ думата *br̄agъ* произнасяна тогава *br̄agъ* или *br̄agъ*, та Брѣгалница. За това има неоторимо свидѣтелство и у Теофилакта, който пише името както се е произнасяло — *Βραγαληνίτζα*⁶⁾. Дали обаче въ славѣнската епоха името Брѣгалница се е давало и на рѣката и на градъ край нея, както сега Струмица се вика и рѣката и лежащиятъ край нея градъ, не може да се каже положително. Съ изричното горно известіе за сѣществуванъе на християне и епископия въ Брѣгалница, редоветѣ въ Успѣнието на Кирила Философа петомъ же ш^А въ Брѣгалницѣ и обрѣтъ ѿ словѣнскаго языка нѣколко крѣнѣ се оправдаватъ найпълно, защото е немислимо нѣколковѣковната брѣгалнишка епископия да не е успѣла да посѣе християнското сѣме между пришелцитѣ славѣне. Кирилъ Кападокийски слѣдъ това е разширилъ още по-вече новата вѣра, та когато тукашниятъ

¹⁾ *Hieroclis Synecdemus*, у *Tafel*, Const. Porph. 12.

²⁾ *Tafel*, ib. 3.

³⁾ Г. Ангеловъ, Кюстендилъ, 1900, стр. 7.

⁴⁾ *Hieroclis*, 12.

⁵⁾ *Лепорскій*, 310.

⁶⁾ Гл. по-долу.

край подпадна подъ българското царство, на Бориса, новиятъ господарь на Бръгалница, не оставаше друго освѣнъ да съгради черкви за заваренитѣ славѣне християне и да въздигне старото епископство (прѣвъ 870—871 г.)¹⁾, което до тогава съществувало подъ славѣнското княжество (княженни слогѣнско).

Изрично свидѣтелство за урежданъето на бръгалнишката епископия намираме у Теофилакта, въ неговото дѣло „Страдание на тивериополскитѣ мъченици“²⁾. Въ врѣмето на Бориса въ българската земя се явили покойни вече свети хора, които цѣрѣли неджавитѣ вѣруещи. Особени чудеса вършели струмишкитѣ (тивериополски) мъченици, чиито тѣла почивали въ Струмица (Тивериополъ). Мълвата дошла и до царя Бориса. Като горещъ закринникъ на божественитѣ нѣща, царьтъ заповѣдалъ да издигнатъ храмъ въ бръгалнишката епископия (*ἐν τῆς Βραγαλνίτιδος ἐπισκοπῆ*)³⁾ и тамъ да прѣнесатъ мощитѣ на чудотворцитѣ. Мѣстниятъ български управитель (*ἀνδρα Βούλυαρον*) Таридинъ построилъ храма и, като събралъ архiereитѣ и свещеницитѣ, всйводитѣ и много народъ, тръгналъ съ множеството съ пѣснопѣния къмъ Струмица. Струмичане обаче не давали по никой начинъ да имъ се взематъ светцитѣ; но по увѣщанието на войводата (комисъ) и архиепископа да послушатъ желанието на своя царь Бориса, тѣ опустнали мощитѣ на трима отъ светцитѣ. Въ бръгалнишкия храмъ, дѣто били поставени мощитѣ, билъ учрѣденъ и особенъ влиръ, който извършвалъ богослуженнето на български езѣкъ (*Ἀφωρίσθη δὲ τῷ θεῷ τούτῳ ναὶ καὶ κληῖρος, βουλύαρων ὑλώττη τὰ θεῖα πελαιδευμένος*)⁴⁾. При Симеона били прѣнесени мощитѣ и на другитѣ светци отъ Струмица въ голѣмия бръгалнишки храмъ. Покрай митрополитския храмъ, Борисъ е съградилъ и други черкви въ бръгалнишката епископия, която се е наричала и овчеполска. Това извѣстие е запазено

¹⁾ Голубинскій, Краткій очеркъ, 46.

²⁾ *Theophylactus*, *Bulgariae archiepiscopus*, *Martyrium* ss. quindecim illustrium martyrum qui imperanti impio Iuliano Apostata Tiberiopolis, qua Strumitza bulgarice dicitur, passi sunt, помѣстено въ гръцката Патрология на Миня т. 126 или въ IV т. на Теофилактовитѣ съчинения.

³⁾ Tom. IV, col. 201.

⁴⁾ Tom. IV, col. 208.

въ старъ български лѣтописъ, отдѣто извличаме слѣднитѣ важни за случая редове:

Тъи царь (Борисъ) кръсти всу землю българскую и създа цркви по земли българстѣи; и на рѣцѣ Брѣгалници и тоу приеми царство, на Окчи поли създа вѣли цркви ¹⁾.

Що се касае до питањето—защо да се прѣнасятъ мощитѣ на светцитѣ отъ Струмица въ Брѣгалница, когато се знае, че при Бориса и Симеона и двѣтѣ мѣста са принадлежели на българетѣ ²⁾, миѣнието на черковния историкъ Голубински, който отдава прѣнасяњето на нѣманье до тогава епископия въ Струмица, е най-правдивото ³⁾.

Като е дума за брѣгалнишката епископия, умѣстно е да се освѣтли още единъ тъменъ въпросъ отъ българската черковна история, въпросътъ за сѣдалището на епископията. За сществуванье на градъ и епископия Баргала въ римско-византийската епоха споменахме по-горѣ. Дали обаче при нахлуванъята на славѣнетѣ, аваритѣ и др. народи градътъ Баргала не е загиналъ, както туй е станало съ повечето Юстинианови градове и крѣпости, що ни изброява историкътъ Прокопи отъ VI вѣкъ? Чини ми се, че разорението не е пощадило и Баргала, защото впоследствие освѣнъ рѣка Брѣгалница не се споменава изрично и градъ Брѣгалница. Само епископията е носѣла името на рѣката, както туй е бивало и съ много други епископии: маравската, величката ⁴⁾ и др. Пък и самото название „брѣгалнишка епископия“ не е траяло много, защото още при Бориса тамкашната епископия се е красѣла и съ друго име — проватска (овчеполска); сжщо и по-нататъкъ брѣгалнишката епископия се именува ту морозвиздска, ту малешевска, ту злетовска или лѣсновска, докато въ началото на турското робство не подпадна подъ кюстендилската. Това промѣняванье на названията е въ

¹⁾ Споменик III, 191.

²⁾ Въ списъка на епископскитѣ мѣста подчинени на Цариградския патриархъ въ царуванъето на Лъва Мждрия (886—912) Струмица не личи между епархийтѣ. Срв. *Tafel, Const. Porph.*, 45—51. Тивериополскиятъ епископъ на събора въ 879 г. е отъ фригийския Тивериополъ. Срв. *Гильфердингъ*, Сочиненія I, 76.

³⁾ Голуб. 63.

⁴⁾ *Баласчевъ*, Климентъ епископъ словѣнски, София 1896, стр. XXVIII—XXIX.

свързва съ епископското сѣдалище и областното название. Освѣнъ въ Теофилакта, другадѣ не се срѣща названието „брѣгалнишка епископия“. Така, на цариградския съборъ въ 879 г. не личи никакѣвъ брѣгалнишки епископъ, а личатъ двама „проватски“. Единиятъ проватски епископъ (*Προβάτων*), билъ Мануилъ, а другиятъ проватски (*Προβάτων*) се викалъ Лъвъ ¹⁾). Първиятъ е билъ провадийския епископъ (*πρόβατον*, овца, както се и нарича Провадия отъ турцитѣ — Овчѣ, име заето отъ българетѣ), а вториятъ — брѣгалнишкиятъ, чийто титулъ е даденъ по името на брѣгалнишката котловина — Овче-поле, *Πρόβατα*. По-нататѣкъ виждаме, че титултѣ на епископа пакъ се мѣни. Епископътъ отъ брѣгалнишкитѣ крайща е нареченъ морозвиздски въ списъка на епископитѣ прѣвъ първото българско царство при Симеона, Петра и Самуила. Тука нѣма никакво закриване на брѣгалнишката епископия, а прѣименуване, защото, въ тѣй късо врѣме не било възможно, пѣтъ най-сетнѣ и недопустимо отъ черковнитѣ традиции, да се затвори основаната отъ Бориса брѣгалнишка епископия отъ сжция царъ или отъ близкитѣ му наслѣдници.

Брѣгалнишката епископия, слѣдъ като се е викала овчеполска, по-сетнѣ личи като морозвиздска. А Морозвиздъ е билъ градъ на срѣдня Брѣгалница, южно отъ градъ Качани въ политѣ на Плачковица. Сега „Мородвизъ“ или „Морозда“ е село съ около 350 души население, повечето турци и малко българи, и съ развалини отъ стари черкви. Градътъ се поменава прѣвъ 1018 г., при паданъето на България подъ Византия. Когато византийскитѣ войски се промушнаи въ тѣснинитѣ на горня Струма и взели Перникъ съ други 35 крѣпости, когато самси императорътъ трѣгналъ къмъ Македония да вземе земитѣ на току-що убития послѣденъ български царъ Ивана Владимира, българскитѣ велможи и градове мирно се прѣдавали на императора съ цѣлъ да запазятъ правдинитѣ си. Пратеници отъ Морозвиздъ (*Μωροβιδοσ*), Битоля и Липлянъ прѣчакали императора въ града Мосинополъ и му прѣдали своитѣ градове ²⁾). Арабскиятъ географъ Едризи отъ XII вѣкъ миналъ прѣвъ Морозвиздъ

¹⁾ Срв. у Голуб. 54.

²⁾ *Ἐνταῦθα δὲ (въ Мосинополъ) καὶ πρόσβεις ἦγον ἐκ Πελαγονίας καὶ Μωροβιδόσων καὶ Λιπενίου, παραδιδόντων τῷ βασιλεῖ τὰς πόλεις. Cedreni Hist. II, 467.*

отивайки отъ Кратово за Малешево. „Формендисъ“, казва той въ своята география, е градъ разположенъ на планински хълмъ и заобиколенъ съ лозя и обработени земи¹⁾. Въ хрисовула на Василия Българоубиецъ отъ 1019 г. се изброяватъ главнитѣ мѣста подчинени на морозвиздската епископия, която по-рано се викала брѣгалнишка :

*Καὶ τὸν ἐπίσκοπον Μοροβισδοῦ εἰς αὐτὸν Μοροβισδοῦ καὶ τὸν Κοζιάκον καὶ τὴν Σλάβιστην καὶ τὴν Σζλѣтоβάν καὶ τὸν Λουκѣβιζον καὶ τὴν Πιάνιζαν καὶ τὴν Малѣσοβαν κληρικοὺς 15 καὶ παροί-μους 15.*²⁾

И морозвиздскиятъ епископъ (да има подчинени) въ самия (градъ) Морозвиздъ, въ Козякъ, въ Славище, въ Злетово, въ Луковица, въ Пиянецъ и Малешево 15 клирици и 15 парици.

Освѣнъ Злетово и Луковица, първото — голѣмо село въ Кратовско съ 1000 жители, а второто — съ сегашно име Луково въ Кратовско или Лузавица въ Осоговията, останалитѣ изброени въ морозвиздската епархия имена са названия на мѣстности, жупи, а не на отдѣлни селища. Така, Козякъ наричатъ мѣстността и селата, около 60, между рѣкитѣ Крива и Пчиня; Славище или сега Славишко поле се нарича долината на рѣка Крива съ около 30 села; Малешево и Пиянецъ (Пеония стара) са мѣстности, първата по горня Брѣгалница съ около 15 села, а втората — по срѣдня Брѣгалница та до Струма въ Кюстендилско, съ около 50 села.³⁾

Под-нататъкъ въ списъцитѣ на епископитѣ подъ Охридската патриаршия отъ XI—XII в. намираме морозвиздската епископия названа веднажъ малешевска (ἡ Малѣσοβα)⁴⁾, втори пъкъ пакъ морозвиздска (ὁ Μοροβισδοῦ), а епископътъ се нарича малешевски (μαλѣσσοβης)⁵⁾. Отъ това проф. Гелцеръ заключава, че прѣзъ XI в. епископското сѣдалище било минало отъ Морозвиздъ въ Малешево.⁶⁾ Твърдението обаче е прибрзано: сѣдалището на епископията сѣ си е оставало въ

¹⁾ Tafel, Const. Porph. 32.

²⁾ Byzant. Zeitschrift II, 43.

³⁾ Сега сѣверниятъ Пиянецъ съ главни села: Тишаново, Ваксево, Койно, Раково, Страдалово, Рашка-Гращица и др. припада къмъ кюстендилската околия, въ княжество България.

⁴⁾ Byz. Zeitschrift, I, 257.

⁵⁾ Ibidem, II, 52.

⁶⁾ Ibid. II, 52: Es scheint demnach, dass im 11. Jahrhundert die Kathedra von Morozvird nach Malesovo verlegt ward.

Морозвиздъ. Прѣвъ XI—XII в. крайщата Морозвиздско и Малешевско съставяли една обща провинция, и понеже обикновено второто име е поставяно на първо мѣсто (Provincia Malesovi et Morovisdii, както е въ грамотата на имп. Алексия III отъ 1198 г. ¹⁾), и епископа споредъ това са титулували, покрай морозвиздски, още и малешевски. Знае се при това, че градъ Малешево не е имало. Пѣвъ най-сетнѣ и хрисовула на Душана отъ 1347 г. за присъвоуленнето на морозвиздската епископия къмъ злетовската показва най-убѣдително, че името „малешевска“ не е било въ свръзка съ епископското сѣдалище. За този хрисовулъ ще кажа ей сега.

За по-нататъшната близка съдба на морозвиздската епископия не знаемъ нищо, но изглежда че тя ще да е западнала а епископството съ градътъ — осиромашели. Ето защо въ 1347 г., кога се събралъ черковенъ съборъ въ Скопье за уреждане черковнитѣ дѣла на Душановата държава, било рѣшено, щото запусѣлата отъ много години морозвиздска епископия въ село Морозвиздъ да се присъвоуши подъ новочрѣдената нова епископия, злетовската, която била въздигната отъ игумения въ епископия. Духовниятъ центъръ на злетовската епископия билъ наистина близкиятъ манастиръ на св. Гаврила Лѣсновски, обаче официално епископията се именувала злетовска, по името на близкия градецъ Злетово, важно на врѣмето си рударско мѣсто, дѣто е прѣбивавалъ и епископътъ. Душанъ казва: *Поискаше обрѣтосмо въ власти тои епископию Морозвиздскую ꙗ многыихъ лѣтъхъ запустѣвшоу и подложисмо ю под епископниу светыхъ архидялахъ въ Злетовѣ съ селомъ темъ Морозвиздомъ . . .* ²⁾ Първиятъ епископъ въ Злетово, както се учимъ отъ единъ записъ отъ 1353, г. билъ Арсени. ³⁾

Но и съ прѣмѣстванье на сѣдалището си брѣгалнишката епископия не е промѣнила своитѣ граници, посочени въ горѣприведената извадка отъ хрисовула на Василия Българоубиецъ, защото и Лѣсновско и Злетовско са влизали въ брѣгалнишката или овчеполска област. както се учимъ отъ селата, изброени въ сѣщия хрисовулъ на Душана и отъ слѣдния

¹⁾ *Zachariae Lingenthal, Jus Graeco-Romanum III, 560.*

²⁾ Гласник XXVII, 290; *Флоринскій, Памятники законод. дѣят. Душана. Киевъ 1888, стр. 88.*

³⁾ *Стоајновић, Записи I, 38.*

записъ отъ 1330 г.: въ тоже лѣто свърши се книга сина въ власти вичпольскои въ хорѣ златовстѣки, въ горѣ лѣсновъстѣки, въ монастири стго архистратига Михаила ¹⁾. И тъй; още отъ самото основание на брѣгалнишката епископия, било ѝ речено да мѣни сѣдалища и наименования. Слѣдъ изоставяше официалното „морозвиздска“ епископия, името Морозвиздъ се споменава прѣзъ 1571 г. въ записъ писанъ при игоуменуу веромонахоу Павлоу, сыноу Никифора Морозвиздскаго въ лѣто 504 мана ка ²⁾.

А кога точно е била закрыта и лѣсновската епископия, паметниците не ни казватъ. Знае се само, че вече рапо прѣзъ турското робство всичкитѣ морозвиздци и овчеполски крайща бѣха подъ велбуждската или воласийска (кюстендилска) архиепископия ³⁾. А сега е редъ да кажемъ на кратко и за нея.

Християнството, както видѣхме, бѣ пуснало отрано още корепи въ Македония и Дакия. Давийски епископи участвуватъ на първитѣ черковни вселенски и помѣстни събори въ IV вѣкъ. Давийската и македонска области бидейки римски, пѣкъ и слѣдъ раздѣлата на империята като попаднали въ голѣмата илirsка префектура, която духовно била подъ западъ, то и слѣдъ свършъка на римската империя въ 476 г. илirsкитѣ епископи продължавали да са въ зависимостъ отъ римския папа. Цариградскитѣ императори, като не искали да подигатъ черковни спорове, признавали по неволя черковната папска властъ въ западнитѣ свои области, толкозъ повече, че се забѣлѣзвало извѣстно доброволно влѣчение у илirsкото духовенство къмъ римския прѣстолъ. Ето защо, когато византийскитѣ императоръ Анастаси се опиталъ, прѣзъ 515 г., да упражни извѣстни репресалии спрѣмо духовенството въ Илирика, не сполучилъ. Прѣзъ есенъта сщцата година били повикани въ Цариградъ петима илirsки епископи: Лавренти лихридски (охридски), Домнионъ сердикски (софийски), Алкисонъ никополски (отъ Епиръ), Гайлянъ пански (пишки) и н Евангелъ пауталийски. Прѣстарѣлиятъ лихридски епископъ, слѣдъ дълго арестуванье въ императорския дворъ, билъ върнатъ при паството си, но на панския и никополския било съдено тамъ да си намѣрятъ гроба; само сердикскиятъ и

¹⁾ Стојановић Записи I, 26.

²⁾ *Idem.* ib., 214.

³⁾ *Id.* ib., 371; Глас. LVIII, 222—224.

пауталийскиятъ епископи били допуснати да се върнатъ на катедритѣ си затова, че императорътъ се боелъ отъ бунтъ въ илирскитѣ войски въ Софийско и Кюстендилско (ob metum illyriciani catholici milites)¹⁾.

За избѣгване на по-пататъщи черковни спорове, императоръ Юстинианъ въздигналъ въ Илирика въ 545 г., съ позволение на папа Вигилия, нова архиепископия. — Първа Юстиниана, замѣстница на римския прѣстолъ. Пауталийската епископия, близка до първоюстинианската, влизала съ много други подъ послѣдната. На втория цариградски съборъ (553 г.) присѣдствувалъ и пауталийскиятъ епископъ Фока (Phocas religiosissimus episcopus Potaliensis).

Заедно съ прѣкъсване извѣстията за града Пауталия прѣзъ слѣднитѣ вѣкове, спиратъ и свѣдѣнията за пауталийското епископство, което подъ име велбуждско се вѣстява едва къмъ края на първото българско царство, при Петра и Самуила. Отъ хрисува на царъ Василия личи, че епископството се е простирало между срѣдешкото, нишкото и морозвидекото (брѣгалнишкото), като е обхващало на изтокъ Германия (Сапаревска Бая) и Разлогъ:

Καὶ τὸν ἐπίσκοπον Βελεβοῦδιου εἰς αὐτὴν τὴν Βελεβοῦσαν καὶ τὸν Σουδιάσκον καὶ τὴν Γερμανίαν καὶ τὸν Τερίμερον καὶ τὸν Στοβὸν καὶ κάτω Σουδιάσκον καὶ τὰ Ῥάσλουα κληρικῶς ἐ' καὶ παροίκους ἐ' ²⁾.

И епископа на Велбуждъ (да има) въ самия Велбуждъ, въ Сжтѣска, въ Германия, въ Теримеръ, въ Стобъ, въ Долна Сжтѣска и въ Разлогъ 15 клирици и 15 парици.

За сѣдбата на епископията отъ XI до XIII в. е казано на стр. 46—48.

Повечето отъ току-що изброевитѣ градове и мѣста още съществуватъ било подъ същото име, било подъ друго. Най-близу до епископския градъ Велбуждъ е била покраината Горня Сжтѣска, около пролома на Струма, между радомирското поле и кюстендилското. Самото старобългарско име сжтѣска, прѣдадено съ гръцки букви като Σουδιάσκος или Σουδιάσκος, значи дефиле, тѣснина, и тъкмо слотвѣтствува да е било дадено на селищата край клисурата отъ с. Калище до с. Ръждавица, а вѣроятно и на едноимененъ градъ. За неговитѣ развалини и за надписа съдържачъ името на крѣпостния

¹⁾ Лепорскій, 158—159.

²⁾ Byz. Zeitschrift II, 43.

управителъ азъ поменахъ по-горѣ, стр. 25. Сега ще забѣ-
лѣжа, че въ свръзка съ старото име сжтѣска е названието
на близкото село Стѣнско¹⁾, на изтокъ отъ което личатъ по
нивитѣ стари зидове, тухли и хоросанъ.

Градъ Германия е сегашното село Бая при Дупница.
И това име ни учи за езиковно родство между траки и сла-
вѣне. По звукъ и смисълъ тракийското *герма* отговаря на
славѣнското *горещъ*, литовското *горме* (горещина)²⁾ и ще
е дадено на града поради изобилнитѣ горещи води, бани. Се-
гашното слѣдователно название на селището е свободенъ прѣ-
водъ на старото му име. Въ VI вѣкъ Германия е билъ единъ
отъ виднитѣ градове на Сръдиземна Дакия.³⁾ Императоръ
Юстинианъ поправилъ крѣпостта му.⁴⁾ Великиятъ войвода,
чието име пълни военната история на сжщия вѣкъ, Велиза-
ри, се родилъ въ Германия, както ни учи самиятъ му
секретаръ историкъ Провопи⁵⁾ Градътъ е продължавалъ
да съществува и прѣвъ X в., при българското царство, както
видѣхме, съ сжщото си име. Прѣвъ XII в. прѣвъ него зами-
налъ арабскиятъ географъ Едриси. Пътникътъ дошълъ отъ
Малешѣво въ „Бермания“, градъ хубавъ, разположенъ на
равнище и заобиколенъ съ лозя и обработени полета; оттамъ
и продължилъ пътя си за Стобуни (Ихтиманъ) и Атралса
(Сръдецъ).⁶⁾ По-нататъкъ името на града заглѣхва. Имаме
обаче извѣстия за името на протичащата оттамъ рѣка, наречена
въ грамотата на Иванъ Шишмана за Рилския манастиръ —
рѣка Германцица, сега Джерманъ. Сегашното селце Джер-
манъ, което нѣма никакви древности, ще е по-ново селище,
получило името си отъ рѣката⁷⁾. Наопаки, много са стари-

¹⁾ Името би трѣбвало да звучи по сегашния мѣстенъ говоръ
Сатеска. Изговорътъ Стѣнско е по-късенъ гръцки прѣводъ на сла-
вѣнската дума съ прибавенъ още по-послѣ славѣнски суфиксъ—ско,
защото сжтѣска, дефиле, на гръцки ще рече *στενόν*.

²⁾ И у другитѣ родни езици *горещъ* се казва: *гарма* у ста-
рониндийцитѣ, *гарема* у иранцитѣ (Срв. *Bartholomae, Altiranisches
Wörterbuch, Strassburg 1905, s. v.*). Персийската дума *герма, герме*
(گرمه)—горещина е минала и въ турски езикъ, та оттамъ ще бжде
оназванието *гѣрме*, давано на стария римски водопроводъ край Скопье.

³⁾ Срв. по-горѣ, стр. 10.

⁴⁾ Срв. стр. 12.

⁵⁾ *Proc.*, Bonnae, I, 361.

⁶⁾ *Tafel, Const. Porph.*, 32.

⁷⁾ *Иречекъ, Пжтувания, 615.*

нитѣ въ с. Баня: дѣлани гранитни камъне, зидове, стълбове, саркафази, жертвеници, парчета отъ мозаика и монети отъ римската епоха. Отъ единъ латински надписъ, посветенъ на Септимия Севера Благодестиви, виждаме, че селището е било още прѣзъ 193—211 г. ¹⁾ По-новъ, българско-византийски стилъ е хубавата византийска черевичка св. Никола, както и двѣтѣ бани, отъ които едната е изоставена.

Селището Теримеръ ще се е намирало по сѣвернитѣ поли на Рила, ако може това да се сѣди по реда указанъ въ хрисовула на Василия, дѣто подиръ Германия иде Теримеръ и послѣ Стобъ.

Името Стобъ ни наумѣва другъ едноимененъ древенъ градъ Стоби, столица на Пеония; названието е слѣдователно старо трако-пеонско, както и самото селище. Въ паметницитѣ се явява най-напрѣдъ въ горѣприведения хрисовулъ отъ 1019 г. По-късно, въ 1190 г., слѣдъ навлизанье на кръстоносцитѣ къмъ Цариградъ, сѣрбитѣ се възползували и ограбили покрай други градове и Стобъ. Стобъ се е държалъ като градъ и прѣзъ XIV вѣкъ. Иванъ Шипманъ заповѣдва, щото градъ Стобъ никакоже да не имать властъ надъ рилскитѣ монастирски хора и тѣхнитѣ имоти. Стобъ сега е село на р. Рила съ много зидища, камъне и др. древности.

Покрайнината Долня Сжтѣска ще да е обхващала селищата по струмската влисура между Четирци и Бобошево. Ако е съществувала въ X—XI вѣкъ едноименна паланка — Сжтѣска, тя трѣбва да се дири при с. Бобошево, не само породи посочения въ хрисовула редъ (Сапаревска Баня, Стобъ, Долня Сжтѣска, Разлогъ), но и поради стратегичността на мѣстото, пѣкъ и по нѣкои запазени старини. Въ и до Бобошево, което е на края на влисурата (сжтѣска) има 5 черевци, много оброчища, старински манастиръ св. Дмитрия; надъ селото въ влисурата стоятъ рушевинитѣ на едно градище, вѣроятно нѣкогашно укрѣпление. И при с. Пастухъ, въ горнята частъ на влисурата, има 4 стари черевички като паралиси и едно уединено градище срѣщу селото, обаче въ селото нѣма никакви други старини, които да свѣдочатъ, че тукъ е имало въ срѣднитѣ вѣкове градъ, както се мисли; пѣкъ и мѣстоположението не благоприятствува за

¹⁾ Arch. epigraph. Mittheilungen X, 73.

градъ ¹⁾: Търсениятъ градъ Житомирскъ е другадѣ. А че и прѣди 300 години Пастухъ не е билъ по-голѣмо и заможно селище, знаемъ отъ надписа въ черквата св. Богородица, горѣ на канарата срѣщу селото, споредъ който ктитори на черквичката са били не прѣдполагаемитѣ граждани, а селянетѣ отъ село Блато.

На изтокъ велбуждската епископия се е простирала дори до Родопитѣ и обгръщала мѣстността Разлогъ, чиито главни цаланки сега са Мехомия и Банско. Това обаче не траяло дълго врѣме. Прѣвъ XIV вѣкъ, бидейки останалъ извънъ границитѣ на кюстендилското княжество, пѣкъ и при турцитѣ като се е броелъ подъ санджака Калиполи²⁾, Разлогъ билъ отцѣпенъ отъ Велбуждъ въ черковно отношение.

Първи български светители-изпостници въ сѣверна Македония и манастиритѣ имъ.

При първото българско царство християнството бѣ тѣй проникнало срѣдъ славѣнетѣ, че покрай обикновени ревнители за новата вѣра — проповѣдници, книжовници и бѣло духовенство — изпѣвнаха и други юнаци на вѣрата — изпостницитѣ, които съ своето самоотричане въ непристѣпнитѣ нѣдра на Балканитѣ турнаха основа на монашеството и на ония манастири, които прѣвъ слѣднитѣ вѣкове на народни крушения и изпитни прѣсваха свѣтлина и внушаваха бодростъ и надежди. Значението на тѣзи светители бѣше толкова по-голѣмо, че тѣ, като се вѣстиха тѣкмо въ срѣдището на Балканския полуостровъ, въ Рила и Осогово, станаха свѣтилници не само за мѣстнитѣ племена, но и за по-далечни крайща; и не безъ право първиятъ отъ тѣзи служители св. Иванъ Рилски е названъ патронъ на българския народъ. Другитѣ изпостници били св. Якимъ Осоговски или Сарандапорски, св. Гаврилъ Лѣсновски и св. Прохоръ Пчински.

¹⁾ Сръ. *Иречекъ*, Пжтувания, стр. 608. Да се влѣзе въ селото или излѣзе съ кола е съвсѣмъ немислимо. Тукъ дори и лѣтно врѣме са принудени да си служатъ съ малки сани за сваляне дърва. Пастухци, както и скринци, по-долу, са бѣдни и измжчени хорица. „Да не је останало отъ баща, кој би се свртѣл у това место . . .“, ми казваше единъ пастухчанинъ.

²⁾ *Hadschi Chalfa*, Rumeli und Bosna, 73 .

Колкото обаче множо се знае за живота на св. Ивана и за историята на неговия величественъ монастырь, толкова малко е проучено и оповѣстено за неговитѣ събрата, пъкъ и това, що е писано за тѣхъ, е недостатъчно, тъмно, а нѣидѣ и криво. Ето защо ще изложя на кратко, въз основа на запазени извѣстия, истината по живота и монастыритѣ на тѣзи светители.

Въ сѣверна Македония, именно въ пчинския край, сжествува прѣдание, че свв. Иванъ, Якимъ, Гаврилъ и Прохоръ били рождени брата ¹⁾. Бащата на българската история Паиси изкарва послѣднитѣ трима и Йоанкиня Дѣвички за ученици на Ивана Рилски: „За тия четири святыхъ преподобныхъ отци наши Гаврила, Прохора, Иоакима, Иоанкиня глаголется и обретається писано въ 50 славословія людская и мірская, за що су были ученици преподобнаго отца Иоанна Рилскаго: онъ ихъ научилъ и просвѣтилъ святымъ житіемъ и правиломъ монашескимъ. За много время въ Рилскую пустыню пребывали съ нимъ; последи пратилъ ихъ святы отецъ Иоаннъ по оны пустыни составлять монастыри и собирати человекы, кои ка нимъ приходятъ и желаютъ быти монаси, предавати имъ чинъ и правило монашаско. И тако молитвами отца Иоанна святаго просіяли како звѣзди четири ученици его тия святыи. Отъ нихъ ся почело въ Болгарію первочинъ монашески и много монастыри ся соградили въ время ихъ въ Болгарію . . . Така святы отецъ Рилски началныкъ инокомъ въ Болгарію былъ“ ²⁾. Иречекъ смѣта споменатитѣ светители за съврѣменици ³⁾. Новаковичъ е наклоненъ да постави Якима, Гаврила и Прохора слѣдъ Ивана Рилски, прѣвъ XI вѣкъ ⁴⁾. Прѣданието, което изкарва тѣзи изпостници брата или ученици на св. Ивана, трѣбва да се разбира въ духовенъ смисълъ, — че тѣ са били брата ратници за Христовата вѣра или че св. Иванъ, като прѣвъ български пу-

¹⁾ Гласник XLIX, 337. Сжщото прѣдание записано отъ Васи левица гласи: „Свети Прохор је био брат св. Јовану Рилском, св. Јаћиму Сарандапорском, и св. Краљу нашему Дечанском!“ (Споменик XXIX, 5).

²⁾ Издание на А. Теодоровъ, 114.

³⁾ Историја Болгаръ, 226. Пжтувания; 536.

⁴⁾ Први основи словенске књижевности, Београд 1893, стр. 161, 165.

стиножителъ, е станалъ образецъ, учителъ на останалитѣ трима, които се подвизавали въ съседнитѣ крайща на Рила.

Че само св. Иванъ е живѣлъ прѣзъ X в., а другитѣ трима сѣверомакедонски пустинници — прѣзъ слѣдния XI в., за това ни говорятъ историческитѣ елементи, запазени въ житията на тѣзи светци. Досегашнитѣ посочванья за врѣмето когато са светителствували Якимъ, Гаврилъ и Прохоръ са бивали или погрѣшни или несигурни, пѣзъ и Новаковичъ, който най-вече се е спиралъ на питанъето, се задоволява съ думитѣ „може бити XI века.“ За рѣшението на въпроса ще спомогнатъ находещитѣ се у менъ нови прѣписи отъ житията — едното на св. Якима и другото на св. Гаврила, толкова повече, че вториятъ паметникъ е още непознатъ за науката, необнародванъ. Тѣзи прѣписи ще ни упѣтятъ да установимъ и врѣмето, когато са били съставени житията.

*Св. Иванъ Рилски*¹⁾ се родилъ около 876 г. въ село Свринѡ на Струма и умрѣлъ въ 946 г. Споредъ легендитѣ, запазени и сега между населението на струмския край, както и споредъ познатитѣ шесть животописа на светеца, Иванъ останалъ отрано сиракъ, та билъ принуденъ да се цѣни пастиръ у едного свринчанина. Легендитѣ разправятъ, че когато пастирчето Иванъ трѣбвало да прѣмине на отвѣдния струмски брѣгъ, мѣталъ доламичката си на водата, качвалъ се отгорѣ и прѣминавалъ водата като по сухо. Уплашенъ отъ тази «дьяволщина», господарьтъ казалъ веднажъ на момъ-

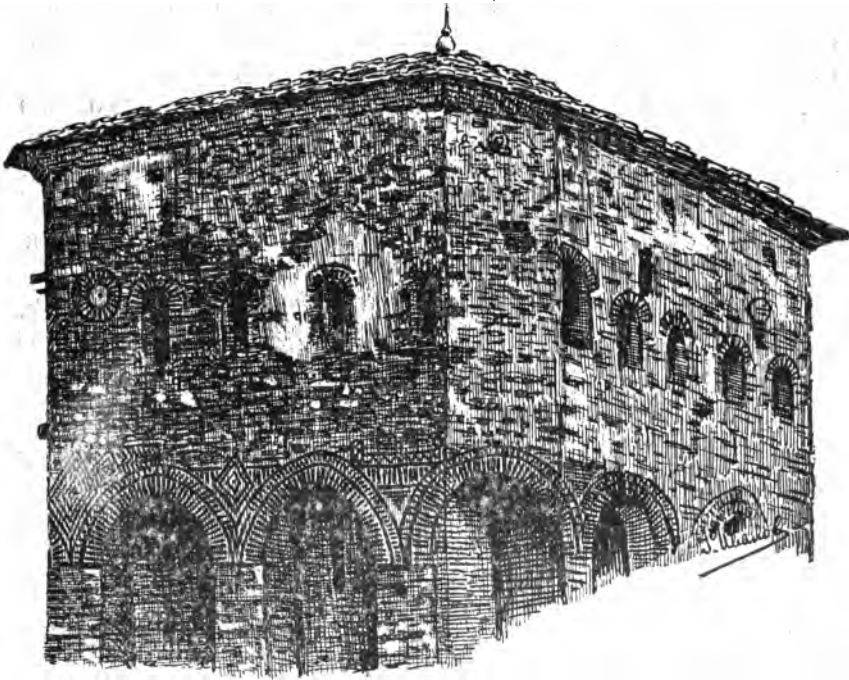
¹⁾ Най-старото житие на светеца е написано отъ непознатъ авторъ прѣзъ XII в., главно възъ основа на живи народни прѣдания, и запазено въ прѣписъ съ българска редакция отъ XIV в. То биде обнародвано отъ проф. Милетича (Прилож. на Църковенъ Вѣстникъ за год. 1902, 130—140). Има и два по-нови прѣписи на това безименно житие: единъ отъ 1602 г. въ Рила, а другъ отъ 1756 г. (издаде Гильфердинъ, Сочиненя I, 125—131). Второ, безименно житие е написано отъ срѣдешкия чиновникъ Георги Скилица отъ XII в.; печатано е въ минеитѣ на Макария. Третьо, кратко житие се намира въ Пролога на 20-и окт., съставено прѣзъ XIII в. Четвъртото житие е съставено отъ търновския патриархъ Евтимия (издадено въ Гласник XXII). Петото житие е отъ Димитра Кантакузена отъ XV в. и шестото отъ Владислава Граматика отъ сщция вѣкъ. И двѣтъ тѣзи са вписани въ голѣмия рилски Панегирикъ; второто печатано въ Гласник XXII. Разборъ на житията; безъ прѣписа обнародванъ отъ Милетича, вж. у П. Сырку въ Сборникъ статей по славяновѣдѣнию, Сиб. 1883.

ченцето да му плати, че да си дири работа другаждъ. Въмѣсто възнаграждение Иванъ поискалъ теденцето, което се родило при неговото слугуванье, и то му било дадено. Оттогава на сетнѣ пастирчето се изгубило. Наклонено къмъ усамотенъ животъ, то се поселило въ съсѣдната планина Руенъ, дѣто и приело иночески санъ¹⁾. Между оброчищата тукъ по дѣсния брѣгъ на Струма и особено надъ с. Бобошево, край манастира на св. Димитрия, ще да е имало стари скитове, дѣто св. Иванъ е прѣкаралъ първитѣ си калугерски години. Бидейки подгоненъ отъ своитѣ съселяне²⁾, изпостникътъ заминалъ къмъ Перникъ край Струма, и слѣдъ като прѣстоялъ нѣколко врѣме тамъ, прѣминалъ къ планинж. Битѣшж. Отъ Витоша св. Иванъ отишълъ въ пѣстѣини Рѣластѣки, дѣто, всрѣдъ дивата и необитаема природа, прѣварвалъ въ постъ и молитва изпърво въ една хралупа, а послѣ въ една пещера, находяща се на единъ часъ нѣщо надъ сегашния манастиръ. Когато светецътъ се прочулъ между овчаретѣ и околнитѣ селища съ своитѣ подвизи и лѣкуванья надъ разни недѣгави, набрали се и други другаре сподвижници, приправили скитове и черквица. Съ това се положило начало на бѣдещия великъ манастиръ. Житията приказватъ и за посѣщението, което направилъ на светеца българскиятъ царь Петъръ, по името на когото от тѣлѣ сѣ прозвѣ мѣсто тѣ Царевъ връхъ. Слѣдъ смъртъта на пустиножителя, царь Петъръ заповѣдалъ да прѣнесатъ тѣлото му въ Срѣдецъ. Поради това св. Ивана старитѣ служби сѣ го прѣвъзнасятъ като срѣдечьскыи свѣтликъ, срѣдечьскаа похвала. Въ 1183 г. маджарскиятъ кралъ Бела III плѣвилъ Срѣдецъ и мощитѣ на св. Ивана занесълъ въ гр. Гранъ (Esztergon). Слѣдъ малко, въ 1187 г., византийскиятъ царь Исакъ Ангелъ, за да благоразположи срѣдешкия край къмъ себе си и да не се послѣдва примѣра на подигналитѣ се българе въ Търновско съ Асѣня и Петра, измолилъ отъ маджаретѣ българската народна светиня, мощитѣ на св. Ивана, и ги прѣнесълъ тържествено въ Срѣдецъ. Слѣдъ седмъ години Асѣнъ прѣвзелъ Срѣдецъ и за-

¹⁾ И въстѣвъ пѣстѣиножителя штеца Иванъ и иде на мѣсто, иде же прѣвѣе прѣлѣтъ иночество под планинж, ма би Рѣень, къ мѣстѣ зѣвомае Скрыно (Милетичъ, 136).

²⁾ Срв. легендата Мсб. IV, 153.

повѣдалъ да се прѣнесатъ мощитѣ въ Търново. Калугеретѣ отъ рилския манастиръ взели живо участие въ прѣнасянето имъ. Останкитѣ на светеца били пазени въ Търново до 1469 г., когато по настояванье на тримата брата граничане (с. Граница при Кюстендилъ), които възобновили манастиря, и по ходатайството на вдовицата султанка Мара, Георги Бранковичева дъщеря, мощитѣ били най-сетнѣ възвѣрнати въ манастиря, дѣто почиватъ и до днесъ.



Обр. 11. Горната часть на Хрельовата кула.

Стариятъ манастиръ ¹⁾ на св. Ивана се издигалъ на полянката подъ постницата св. Лука. Прѣзъ XIV в. владѣтельтъ на Струмица и Мелникъ—Хрельо, който ту бива Душановъ велможа, ту независимъ войвода, ту гръцки приятель, обновилъ манастирскитѣ сгради. Хрельовата черева стояла

¹⁾ Свѣдѣніята за историята на манастиря са събрани отъ *Неофита Рилски*, *Описаніе болгарскаго касвященнаго манастиря рилскаго*, София 1879.

до 1834 год. Тогава тя била съборена като малка и тѣсна и на мѣстото ѝ направена сегашната. Запазена е здрава само Хрельовата кула, въ монастирския дворъ, висока 25 метра и съ надписъ за съгражданъето ѝ прѣвъ 1332 г. ¹⁾ Последнитѣ си години Хрельо прѣвкаралъ въ монастиря като калугеръ Харитонъ и се поминалъ въ 1343 г. ²⁾ При турското нашествие монастирътъ билъ оплѣненъ, та братята се прѣснали и всичко запусъло. Скоро обаче, както ревохме погорѣ, монастирътъ билъ възобновенъ отъ граничанетѣ братя Йоасафъ, Давидъ и Теофанъ, синове на киръ Якова, който станалъ епископъ на Крупниѣ, сега помашко село въ горнободжумайската каза. Прѣвъ 1469 г. били прѣнесени мощитѣ на светеца въ монастиря. Събраното братство се отнело до турското правителство за закрила и получило фермани, които закрѣпили правдинитѣ на светата обителъ ³⁾. Монастирътъ се замогналъ, калугеретѣ нараснали до 200, и славата му минала дору извънъ българскитѣ земи, откъдѣто пращали дарове.

Ето какъ вѣрно са схванати отъ Иречека заслугитѣ, принесени отъ Рилския монастиръ за българския народъ и то тъкмо прѣвъ най-усиленитѣ турски врѣмена. „Като се намиралъ посрѣдъ българскитѣ земи, той станалъ общенародна светиня, посѣщавана отъ поклонници отъ всички страни. Животописецъ на св. Ивана съ разказитѣ за царя Петра, царя Асѣня и хрисовултъ на царя Шишмана спомагали да се запази паметта на отволѣшното българско царство. Навѣрно подъ влиянието на монастиря ислямътъ, който отъ Родопитѣ напрѣдналъ дори до долината на Струма, не се разпространилъ по-нататкъ на сѣверъ, ами само прѣвъ планинитѣ на западъ къмъ Вардаръ. Инакъ и Дупнишко и Кюстендилско щѣше да се напълни съ помаци. Епископитѣ на

¹⁾ При дрѣжавѣ г(осподи)на прѣквысокаго Степана Дѣшана краля съзъда сын пиргъ господинъ просевасть Хрел(а) съ трѣдомъ великомъ и ексодомъ с(ве)томъ оцѣ Іоаннѣ Рылско-мѣ и м(а)т(е)ри Б(о)жинъ нарыцаемѣки Осѣновица в л. г. ѣ. ѡ. ѣ. г(оспод)нѣ 6840 = 1332). *Милетичъ*, Приложение къмъ Ц. В. за 1902, стр. 108.

²⁾ Срв. Мсб. XVIII, 205.

³⁾ Срв. ферманитѣ въ Мсб. IV, 610 и сл.



Обр. 12. Сѣверното крило на Рилския манастиръ.

тѣзи покрайнини въ миналото и наше столѣтие (19-о) били повечето гърци, които къмъ своето стадо знаели да проговарятъ само грѣцки или турски; словото Божие на народенъ езикъ славѣнското население тукъ слушало само отъ валугеретѣ на Рилския манастиръ, въ който черковнитѣ служби безъ прѣкъсване се чели само на славѣнски. Въ тази своя дѣйностъ манастирътъ се опиралъ о многобройнитѣ метоси, които ималъ въ цѣль редъ градове¹⁾. Не е чудно, слѣдователно, ако първиятъ двигателъ на българщината — Паиси свѣдочи, че манастирътъ на велику ползу е той всемъ Болгаромъ и прибавя: за то су должни вси Болгари прилежно чувати и милустину давати въ той святи Рилски манастиръ, да не угаснетъ толикаа полза и похвала Болгарская²⁾

Прѣвъ размирнитѣ врѣмена отъ края на XVIII и началото на XIX в. манастирътъ страдалъ извънредно много отъ турци, арнауте и вѣрджалии, докато прѣвъ 1833 г. цѣлиятъ манастиръ билъ погълнатъ отъ силенъ пожаръ. Благодарение обаче на щедростта на цѣлия български народъ, манастирътъ билъ подновенъ великолѣпно прѣвъ 1833 — 1847 г., за да стане такъвъ, какъвто до виждаме днесъ.

Това което е билъ св. Иванъ и неговиятъ манастиръ за рилския край и Струма, неговитѣ сподвижници свв. Якимъ, Гаврилъ и Прохоръ са били за Осоговско, за сѣверна Македония.

Св. Якимовото родно мѣсто не е извѣстно. Знае се само, че изпърво светецътъ дошълъ въ ѿвласть ѿсогѣвскѣю³⁾ и се спрѣлъ въ селото Градецъ, въ дома на тамъ

¹⁾ Пжтувания по България, 641.

²⁾ Теодоровъ, 113.

³⁾ Цитатитѣ вая отъ прѣписъ на житието направенъ въ Хилендарския манастиръ прѣвъ 1789 г. отъ Теодосия Лековъ. Житието е познато още и по други прѣписа: единъ въ българската скопска митрополитска библиотека (издаденъ въ прѣводъ отъ Д. Мариновъ; *Слѣжка преподѣнаго ѿтца нашего Іѡакима ѿсогѣвскаго*, Сръдецъ 1900, стр. 41—54); втори, обнародванъ отъ Ламански въ *Записки Имп. Ак. Наукъ VI*, 123—138; трети, обнародванъ въ *Гласник XXII*; четвърти, непълненъ, се намира въ ржкописната сбирка на синодалната библиотека въ София № 99; и най послѣ нашиятъ, Лековъ прѣписъ, който ще издада при удобенъ случай. Всички тѣзи прѣписи са нови; най-стариятъ, синодал-

вашния князь¹⁾. Князът далъ прибѣжище на чужденеца, позволилъ му да живѣе въ своята областъ и му посочилъ мѣста по сарандапорската рѣка²⁾. Постникътъ си избралъ бакинъ долъ³⁾, дѣто имало добра пещеря. Тамъ св. Якимъ прѣкаралъ живота си въ постъ и покаяние. Като умрѣлъ, тѣлото му било намѣрено отъ ловци, които го погребали до пещерята и отъ врѣме на врѣме посѣщавали цѣлебния и чудотворенъ гробъ на светия отецъ, докато и тѣ слѣдъ дълги години се поминали. По-нататѣкъ, въ днитѣ на гръцкия царь манойла царь грѣческаго Глемаго багранорѣднаго (1143 — 1180), нѣвой си овдовѣлъ йерей по име Теодоръ отъ овчеполското село Уранъ-долъ⁴⁾ (в'странкѣ швичполстѣй въ селѣ

ниятъ, ще е отъ XV в. Това не ще рече обаче какво и житието е било съставено по това врѣме, понеже въ два рѣписа (Гласник XXII и Записки И. А. Н. VI) личели редове, че отъ насилията на безбожнитѣ агаряне много мѣста и монастири ще запустѣятъ. Новаковичъ заключава, че житието ще се отнася къмъ XIV или XV в., когато дошли турцитѣ; а понеже обнародваниятъ въ Гласника рѣписъ билъ намѣренъ при единъ рѣкописъ на Владислава Граматика отъ XV в., то и Якимовото житие ще да е дѣло на тогози Владислава (срв. Први основи, 166). Новаковичъ е прибързалъ; рѣписи има нѣколко, даже синодалниятъ изглежда още по-старъ, а Лековиятъ и скопскиятъ съдържатъ други извѣстия, и тъкмо пасажътъ за турцитѣ, на който се позива Новаковичъ, не личи тамъ. Този пасажъ е билъ прибавенъ отъ рѣписвачитѣ. Изглежда, слѣдователно, че Якимовото житие е било още прѣди XIV вѣкъ; иначе и не бихме могли да си обяснимъ послѣдователното хронологично прѣдаване на исторически случки отъ XII и XIII вѣкове.

1) Градецъ сѣществува още като село въ Паланешко, въ източнитѣ склонове на Козякъ-планина, 2 часа нѣщо далечъ отъ Паланка. При Градецъ има развалини. Тамъ е било по-рано сѣдалището на мѣстната жупа. Паланка е основана въ XVII в.

2) Така се викала въ срѣднитѣ вѣкове сегашната Крива-рѣка. Името е гръцко и ще рече „четирidesетъ брода“ (*σαράντα πόροι*) поради многото лжкатушки на рѣката и съотвѣтнитѣ бродове. Българетѣ прѣкръстили рѣката на Крива, за да я нарекатъ по-сетнѣ така и турцитѣ—Егри-дере. Интересно е, че има и село по горня Крива-рѣка, което се нарича Кръкля, турски прѣводъ на по-старото Четирidesетъ брода (*къркъ*—40).

3) Така се вика и сега долътъ на дѣсно отъ монастиря св. Якимъ, при Крива-Паланка, нѣщо на 30 километра юго-западно отъ Кюстендилъ.

4) Въ едни рѣкописи е Осмирдолъ, въ други Осмердолъ, въ трети Осидолъ (срв. Гласник, XXII 250; *Спространовъ*, Описъ

рѣкѣмѣмъ ѡсмѣкѣдшѣ) дошълъ въ гората славищеа (славянской)²⁾ въ Сарандапоръ, дѣто се билъ прочуль покойнии свети Якимъ, видѣлъ мѣстото и се завърналъ въ родното си село да продаде що ималъ и да употрѣби паритѣ за богоугодни дѣла. Като продалъ имотитѣ си и тръгналъ за Сарандапоръ, спрѣлъ се да прѣнощува въ кратовското село Тополовикъ. На сънь му се явилъ св. Якимъ и го поощрилъ за намѣрението му. На другия день Теодоръ пристигналъ въ Сарандапоръ, постригълъ се самъ монахъ, нарекълъ се Теофанъ и станалъ пръвъ игуменъ на манастиря, който почналъ да гради въ името на св. Якима (. . . ѡмѣ ѡгò дешѣанъ, ѡ кѣсть ѡгъминъ первыи мѣстѣ томѣ ѡ начѣ творѣти црѣкѣ). Светецътъ се явилъ веднажъ на игумена и му зарѣчалъ да извади мощитѣ му отъ земята, дѣто лежели отъ 50 години, да направи дъбовъ кивотъ и ги положи въ манастиря. Теофанъ извършилъ порѣчаното заедно съ всичкитѣ останали манастирски брата.

Току-що приведенитѣ животописни и други бѣлѣжки са важни и за установяване времето, кога е живѣлъ св. Якимъ. Теофанъ съградилъ манастирската черква и извадилъ мощитѣ на светеца, откато лежали 50 години въ земята (извади мѣ ѡзъ грѣба, нѣсть ли мѣ лѣпо ѡзвѣдити мѣ предвеликимъ сѣмъ мрѣкомъ престѣблена, ѡ : лѣтъ). Това като било прѣвъ царуванъето на грѣцкия царъ Мануила Багрѣнородни (1143—1180), смъртъта на светеца ще трѣбва да отнесемъ 50 г. нѣщо по-рано т. е. еждѣ края на XI и началото на XII в., а самия му животъ—прѣвъ втората половина на XI вѣкъ. Въ този смисълъ говори и извѣстието, че слѣдъ смъртъта на Якима ловци посѣщавали чудотворния му грѣбъ и, като живѣли и тѣ дълги години (и потѣмъ же многимъ лѣтомъ минѣшимъ, ѡ томѣ родѣ преминѣвшѣ ѡ житѣ сегò), поминали се, за да дойде слѣдъ това Теофанъ и открие мощитѣ подиръ петдесетгодишното имъ стоение въ

на рѣкописитѣ въ библиотеката при св. Синодъ. София 1900, стр. 79; Записки И. А. Н. VI, 128). Истинското название е Усранъ-долъ, село въ Кочанско.

²⁾ За Славище и Славшко поле срв. стр. 77.

гроба¹⁾. Думитѣ пъкъ отъ житието отпосеци се до Теофана, който соверши цѣкова. ѿ собра ѿгѣменъ кратію, установяватъ най-нагледно, че манастирътъ св. Якимъ Осоговски е билъ въздигнатъ прѣвъ срѣдата на XII в. отъ игумена Теофана, въ днитѣ на царя Мануила Багрѣноредни (1143 — 1180), и че не е слѣдователно дѣло отъ XIII—XIV в., както обичатъ да твърдятъ нѣкои.

Въ по-нататѣшната история на манастиря св. Якимъ Осоговски намираме извѣстието за българския царь Калояна (1196 — 1207) — Калѣа цѣга болгарскаго, който посѣтилъ обителта за празника на св. Якима на 16-и августъ²⁾. Слѣдъ 50 години сѣверна Македония пакъ минала отъ България подъ Византия и послѣ подъ Сърбия. Прѣвъ 1330 г. Стефанъ Дечански се спрѣлъ на молитва въ манастиря и заминалъ срѣщу Михаила въкъ Струма³⁾. Житието свършва съ едно чудо, станало въ врѣмето на нивейския императоръ Ватацеса, отъ срѣдата на XIII вѣкъ (Еъ цѣтко вацатѣко вѣше же тишина велѣа . . . ѿ прихѣждахъ людѣе отъ ѿ всѣхъ странъ на празникъ сѣаѣ ѣца).

Отъ по-послѣшни извѣстия се учимъ, че прѣвъ XIV в. осоговскиятъ манастиръ е билъ въздигнатъ отъ владѣтеля на велбуждската област, войвода Костантинъ, който билъ и главенъ вѣиторъ на храма. Въздигнатитѣ отъ Константина манастирски сгради били порушени отъ земетресение прѣвъ 1585 г.,⁴⁾ та още сѣщата година отишли въ Москва кюстендилскиятъ митрополитъ Висарионъ, осоговскиятъ игуменъ Герваси и йеромонахъ Стефанъ да молятъ царя Теодора Ивановичъ да поднови манастиря и да стане неговъ вѣиторъ⁵⁾. Манастирътъ е билъ въздигнатъ, братството се поумножило и благосъстоянието заврѣпило. Турскиятъ географъ Хаджи Калфа

¹⁾ Въ прѣписа на житието издаденъ въ Гласник, както и въ обнародвания отъ Ламански (Записки Имп. Ак. Наукъ, VI, 123—138) вмѣсто 50 е поставено 8 поради погрѣшното замѣстванье на ѿ (50) съ ѿ (8). Въ нашия прѣписъ, въ скопския (Слѣжка прѣподѣбнагѣ ѣтѣца нашегѣ ѿвакіма ѣсогѣвскаго, Срѣдецъ 1900, стр. 46) стои право числото 50.

²⁾ Срв. въ скопския текстъ, стр. 53.

³⁾ Виджъ стр. 50.

⁴⁾ Стојановиѣ, Записи I, 234.

⁵⁾ Глас LXVIII, 223.

(умрялъ 1656), като говори за Осоговската планина, споменава, че на височинитѣ ѝ има много старъ монастырь и край него подъ едно куде положени тѣлата на вѣторъ и вѣторка. Кивотитѣ били покрити съ златотканенъ покровъ.¹⁾ И Евлия Челеби, турски историкъ, който проходилъ прѣзъ тия крайща прѣзъ 1661 г., свидѣтельствува, че монастырътъ билъ старъ, голѣмъ и цвѣтущъ. Светинята била посѣщавана отъ много гостеъ, за които имало приготвени стотини постилки и завивки отъ стари копринени и златоткани платове. Гостетѣ бивали услужвани отъ монаситѣ съ голѣми почести.²⁾ Когато слѣдъ това, въ 1686 г., печскиятъ патриархъ, който държалъ всехъ сръбскихъ и поморскихъ и вългарскихъ земи, дошълъ въ монастыря (прѣидохъ зде въ монастырь Осоговъ), намѣрилъ



Обр. 13. Монастирътъ св. Якимъ Осоговски.

въ него: 47 сребърни кандила, 20 позлатени, 7 чаши, 1 дискосъ, 1 нафорникъ, 1 голѣма чаша съ похлупакъ, 1 чаша отъ Черноевича, 2 потира, 1 потиръ старъ (древни), 2 кивота, 7 котлета, 1 голѣмъ котелъ, 2 тиквице, 2 дръжки (ручке), 2 кандилници, 4 евангелия, 47 кръста, 1 панагия, 109 лъжици, 2 звѣздици, 2 патерици. Всичко това било сѣ отъ сребро (сиа вы-

¹⁾ Rumeli und Bosna, 94.

²⁾ Сияхатъ Намеси, V, 565.

шеписана вса (Ѣ сребра), както забѣлѣзва собственорѣчно самъ патриархътъ¹⁾. Къдѣ срѣдата на слѣдния XVIII в. манастирътъ запусълъ, моцитѣ на светеца се изгубили. За това говори Паиси Хилендарски като съврѣменикъ²⁾.

Едва прѣвъ първата половина на XIX в. виждаме да се подигатъ отново сгради за запусълия манастиръ. Главенъ ктиторъ станалъ Хаджи Стефанъ Беглиевчията отъ Паланка (1845 г.). Той билъ много влиятеленъ човѣкъ, ималъ особени права и носѣлъ орѣжие. Сегашниятъ манастиръ се състои отъ голѣмата манастирска черква на св. Явима, отъ малка до нея—св. Богородица и отъ нѣколко сгради наоколу за гостуетѣ; има обаче само единъ калугеръ, игуменътъ. До скоро е стоялъ и единъ отъ скитоветѣ на манастиря, при близнѣното с. Станци.

За св. *Гаврила Лѣсновски* се е знаело твърдѣ малко. Срѣбскитѣ писатели, които най-вече са се занимавали съ миналото на сѣверномакедонскитѣ манастири, са се задоволявали за св. Гаврила съ онѣзи кратки извѣстия, които са вмѣстени въ житието на св. Явима. Новаковичъ, като приема, че ще да е имало стари легенди за св. Гаврила, твърди, безъ да е забѣлѣжилъ, че въ бѣлградската академска библиотека има кратко житие на светеца, какво „о Гаврилу Лѣсновском не наѣ се до сад ништа“³⁾, а Иванъ Хаджи Василевичъ дори отрича да е имало жития за Гаврила⁴⁾. Освѣнтъ бѣлградското кратко житие, азъ намѣрихъ друго по-пространно, пѣвъ и Ефремъ Карановъ е направилъ извадки отъ третъо едно Гаврилово житие⁵⁾. По-долу помѣстямъ двѣтъ първи.

Първото, проложно, житие на св. Гаврила е писано прѣвъ 1330 г. въ самия Лѣсновски манастиръ отъ българина

1) *И. Иastrebov*, Податци за историју српске цркве. Београд 1879, стр. 83—84.

2) Изд. Теодоровъ, 114: Но отъ скорая времена (той пише въ 1762 г.) манастиръ его запусълъ, и моци его или во землю лежатъ, или некуде ихъ пренели калогери; за то неизвѣстно естъ де ся обрѣтають.

3) Първи основи словенске књижевности, Београд 1893, стр. 176.

4) Свети Прохор пчињски и његов манастир, Београд 1900, стр. 9.

5) Срв. Мсб. IV, 308—309.

Станислава¹⁾; то се намира въ единъ пергаментенъ Синаксаръ, № 51 на академската бълградска библиотека. Това житие, както и другитъ отъ 69-и до 231-и листъ са прѣписъ отъ по-старъ другъ български текстъ, както забѣлѣзва проф. Ламански, който твърдѣ подробно разглежда езика на паметника²⁾. Проложното житие отъ 1330 г. показва, че е имало и друго по-обширно, защото обикновено проложнитѣ жития идатъ отъ пространнитѣ. Слѣдователно, бълградското житие ни учи какво не само то самото е копие на друго подобно по-старо най-малко отъ XIII в., но че е съществувало и пространно житие на св. Гаврила въ срѣднебългарската литература. Житието прѣписано отъ Станислава ни дава приблизителни извѣстия и за времето когато е живѣлъ св. Гаврилъ. Отъ думитѣ какво св. Гаврилъ постничествувалъ около 30 год. въ Лѣсновско и какво 30 г. слѣдъ смъртта му тѣлото му било обдирено отъ единъ русинъ, който живѣлъ въ София (въ градъ Бръдичествъ), живота на св. Гаврила Лѣсновски трѣбва да отнесемъ къмъ византийското робство, XI—XII в., когато София и Лѣсновско са били подъ една власть. Това се потвърждава и отъ подробноститѣ въ пространното житие, дѣто злетовскиятъ епископъ влиза въ писмени сношения съ софийския митрополитъ, за да му обади, че Обловъ-върхъ (дѣто били мощитѣ на св. Гаврила) се намира въ тѣхния край. Най-послѣ извѣстието въ краткото житие (отъ 1330 г.), че мощитѣ на светеца, слѣдъ като стояли дълго време въ манастиря, били прѣнесени въ Търново (и по многоу врѣмѣни прѣнесени въшжъ моце ѿго въ градъ Търновъ Българскы), показва какво прѣнасянето е могло да стане само прѣзъ XIII в., когато българетѣ за послѣденъ пѣтъ владаха тия покрайнини.

Пространното житие на св. Гаврила Лѣсновски е запазено по новъ прѣписъ отъ руска редакция. Старото манастирско житие било занесено прѣзъ 1862 г. въ Сърбия отъ попъ Христа³⁾, който обаче накаралъ дѣтето си Ивана да направи прѣписъ и го остави въ манастиря. Единъ отъ тѣзи

¹⁾ Срв. Записки Имп. А. Н. VI, 20.

²⁾ Ibidem, 19—108.

³⁾ Мсб. IV, 307.

прѣписи на Ивана попъ Христовъ е и нашиятъ, печатанъ по-долу¹⁾.

Нека изложимъ сега на кратко извѣстията изъ тѣзи жития за живота на св. Гаврила и неговия Лѣсновски манастиръ. Отъ пространното житие се учимъ, че Лѣсновскиятъ манастиръ (на св. Архангела Михаила, въ склоноветъ на Пластица планина, разклонение отъ Осогово, край Злетово въ Кратовско) е сѣществувалъ и прѣди Гаврила, но послѣдниятъ съ своя животъ и залѣганье проширилъ манастиря и славата му прѣсналъ на далече. Гаврилъ билъ родомъ отъ село Осиче до Градецъ (Паланешко). Гавриловитѣ родители били отъ знатенъ родъ, та и дѣтето си още отрано дали на книжно учение. Порасълъ Гаврилъ, билъ ожененъ, но сѣ пазилъ дѣвството си, казва житието, и, подиръ смъртъта на жена си, трѣгналъ на пѣть. На сънь му се явилъ ангелъ Господенъ и му рекълъ да се завърне въ Осиче и тамъ да построи храмъ Рождество на св. Богородица. Гаврилъ въздигналъ храма съ щедрата помощ на родителитѣ си, слѣдъ което отишълъ въ Лѣсновския манастиръ и билъ постриганъ. Новиятъ монахъ поискалъ отъ игумена да му позволи да отиде въ нѣкой отъ скитоветѣ; посоченъ му билъ скитъ по посока къмъ Злетово. Прѣдаденъ на постъ и молитва, Гаврилъ прѣкаралъ извѣстно врѣме въ този скитъ, послѣ го оставилъ и дошълъ въ странѣ Лѣково, село още по-навѣтрѣ въ Пластица планина, и найсетнѣ се отмѣстилъ по-нагорѣ на Обловъ-върхъ²⁾, дѣто гората била непроходима. На Обловъ-върхъ светецътъ прѣка-

¹⁾ Прѣписачътъ на житието (Препісица аз' іѡанъ прото попъ христовъ из' Кратово и ако ви имало грѣшки притѣрите (поправете, допълнете) вѣ: 1868 година, на листъ 12 б.) Ив. попъ Христовъ сега е кюстендилски гражданинъ. Той въ младини е билъ пристрастенъ прѣписвачъ и подвързвачъ на черковни и други книги, каквито и сега не липсватъ у домътъ му. Иванъ п. Христовъ си спомня съ въдушавение своитѣ младини въ Кратово, когато е тичалъ по полето да бере разноцвѣтни билки, отъ които е правѣлъ боитѣ за своитѣ цвѣтни заставки и образи по ржкописитѣ.

²⁾ . . . пришедъ дѣлнои гори ѣ непроходимѣи, оу некои върхъ ѡбловъ ѣко же казаетса грѣчески стронгило. Отъ тия думи личи, че и тукъ имаме мѣстно име запазено и на български и на гръцки; думата стронгило (*στρογγύλος*) ще рече *обвъл* (обвъл), валчестъ.

ралъ доста години, подвизавалъ се съ постъ и молитва, и непознатъ отъ монастирскитѣ брата, тамъ свършилъ живота си, за което въ службата му се пѣе кондакътъ: Радѣиса горѣ Лѣсновскаа ѣко обрѣтеса тебѣ свѣтилникъ веліки Гавриилъ, и радѣетъ са днѣсъ истінаа Стронгилова въ нѣже и прѣстѣленіе приатъ . . . Мощитѣ били намѣрени отъ единъ монахъ русинъ, отъ градъ Грѣдецъ, слѣдъ присъняванье, и послѣ прѣнесени тържествено въ Лѣсновскія монастирь, дѣто тѣ вършели чудеса и изцѣрение. Монастирътъ билъ често посѣщаванъ и обсипанъ съ богатства отъ „българския князь Михаила“¹⁾, комуто светецътъ помогналъ въ сраженията му съ нѣкого си Маврагана въ този край. Житието заблѣзва по-нататкъ, че когато приелъ властѣга въ този край другъ славѣнски войвода Оливеръ, Душановъ областенъ началникъ, той проширилъ монастиря, който дотогава билъ малка църква, и го обсиपालъ съ богатства и хубости. Пространното житие заврѣшва съ извѣстието, че при дохожданье на Мурада мощитѣ на светеца били занесени отъ българския патриархъ на съхранение въ Търново. Понеже мощитѣ били прѣнесени още въ XIII в., явно е че прибавката за турцитѣ въ пространното житие е поставена отъ нѣкой прѣписвачъ.

Монастирътъ особено прѣуспѣвалъ при Оливера. Но това не ще рече, както нѣкои обичатъ да твърдятъ, какво Оливеръ е билъ пръвъ устроителъ на монастиря. Лѣсновскія монастирь е билъ обширна калугерска община съ много бра-

1) Отъ даваньето на думата „князь“ въ сжшото житие на мѣстнитѣ славѣнски жупани, както и отъ ясната разлика, която правятъ житията за царь и князь, немислимо е тука титултъ да е даденъ на нѣкого отъ българскитѣ царе Михаила Асѣня (1246—1257) или Михаила Шишмана (1323—1330), особено пѣкъ на втория, който и не е владѣлъ тѣзи мѣста. Тукъ ще трѣбва да се разбира нѣкой мѣстенъ български князь, който се е сражавалъ съ „поганско“ нѣкое воинство, вѣроятно печенѣжско или куманско. Самото сражение има локаленъ характеръ и сѣ се върти въ кратовскитѣ села Ратковица, Злетово и пр. Мавраганъ, който билъ мѣжъ силенъ, стѣ противъ Михаилъ, ѣ . . . завладѣ ѣ державѣ ѣгѣ. Но послѣ, съ помощта на св. Гаврила, вземъ Михаилъ воинство своѣ, нападе на палѣта ѣгѣ (Маврагана) и поразѣ ѣгѣ . . . ѣ поганнихъ воинотъ разгна ѣ истреби. Тия събития ни наумяватъ печенѣжитѣ и кумански нахлуванья прѣзь XI—XII вѣкове. За Михаила срв. стр. 41—42.

тя и служители. Така, прѣди Оливера още, когато въ Злетово билъ управитель Драгославъ, 1330 г.; е писана една книга отъ българина Станислава: въ манастири сѣго архистратига Михаилъ и въ гроба прѣподобнаго Щца Гаврила, шедръжщѣ хорона златоваскона жоупаноу Драгославоу, при огоуменѣ Феодоси, и при иеромонасѣ Савѣ и при иеромонасѣ Кирилѣ, и при мнисѣ Данилѣ, и при икономѣ Германѣ, и при келари Кисарионѣ, и при прочиухъ братия. Съгласно съ това говори и житието, споредъ което Гаврилъ отишълъ въ Лѣсново, дѣто имало манастиръ, игуменъ и братя, и се постригълъ монахъ.

Манастирътъ е продължавалъ да се радва на тишина и прѣуспѣванье въ владичеството въ Кратовско на князь Константина. Пъкъ и въ началото на турското засѣданье въ тия земи, въ XV вѣкъ, манастирътъ е билъ врѣпенъ отъ приноситѣ на заможнитѣ рударски градове Злетово и Кратово. Кратовскитѣ князье и и маденджии (князь Димитръ † 1564, князь Никола слѣдъ Димитра, 1581 г., и др.) щедро подѣржали манастиря — сградитѣ му и рѣкописитѣ му. Прѣвъ 1627 г. бива направена отъ ново магерницата, прѣвъ 1635 г. се докарва вода и пр.¹⁾ но вече манастирътъ почва да запада. Ето защо въ 1660 г. вюстендилскитѣ митрополитъ Михаилъ далъ просба до руския царь въ Москва, който да вземе подъ покровителството си Лѣсновскитѣ манастиръ, западналъ отъ турски золуми, както и да се позволи на митрополита и на манастирскитѣ братя да дождатъ за милостиня въ Русия за сжщата обитель. Молбата била удовлетворена. Отъ сжщата просба се учимъ, че вюстендилскитѣ митрополитъ е прѣбивавалъ и въ Лѣсновскитѣ манастиръ.²⁾ Не много слѣдъ това, въ 1672 г., нѣкои отдѣления на манастиря сѣ още били разпаднали, като напр. трапезарията и келиитѣ, та група набожни паланчане направили всичко това и подарили сребърно кандило на храма.³⁾ И дѣйствително, манастирътъ ще се е замогналъ отново, защото знаемъ, че прѣвъ XVII—XVIII вѣкове тука е било срѣдище на черковна литературна работа.⁴⁾ Може би

¹⁾ Мсб. IV, 311.

²⁾ Глас. LVIII, 259.

³⁾ Стојановиѣ, Записи I, 408.

⁴⁾ Спомени за манастиря прѣвъ XVIII в. гл. Стојановиѣ, Записи II, стр. 63, 72, 144, 151, 154.

къмъ тази епоха, ако не къмъ XIV в., да се отнасятъ извѣстіята въ „Изяснителното писание“, което придружава житето на св. Гаврила и служи за негово продължение, и отъ което знаемъ, че манастирътъ съ своитѣ скитове, постници и множеството на монаситѣ е билъ една отъ най-обширнитѣ монашески републики на полуострова. По тѣзи обители изъ лѣсновската и злетовска гора са живѣли около 200 монаха¹⁾. Манастирътъ западналъ, вѣроятно, заедно съ Осоговския, прѣвъ XVIII в. Обновлението станало въ 1805 г. по инициативата на йеромонаха Теодосия, който казва: прѣдохъ ъ Лѣсновски манастиръ во време Яли-вегово ъ Скопѣ Маденцѣ и Ясан-вигъ синъ его, шретосмо манастиръ до сскръшенанаго запѣстѣніа, и соградимъ дванаесъ шдан, подъ подконѣшни, надъ манастиръ до кѣла, и магерница шенови се даннемъ благочестивѣ кристіанъ²⁾. Сега манастирътъ е заграденъ съ високъ зидъ; има доста стаи за гостѣтъ. Калугеретѣ са 6. До прѣди 50—60 години лѣсновската манастирска библиотека е била много голѣма и много рѣкописи, сега прѣснати по Бѣлградъ, София, Русия и частни библиотеки, сѣ са отъ Кратово, Лѣсново или Злетово. Този книжовенъ центъръ заслужава по-широко изучаване.³⁾

I.

Кратко Гаврилово житие отъ 1330 г.

15 януари.

Къ тѣ^ж де^н памѣт^т прѣпѣвѣнаго шѣца нѣнего поу-
стынножителѣ Гаврила Лѣсновскаг^а.

Тѣ прѣпѣвнши шѣць нѣшь Гавриль вѣкаше вѣгородноу и богатоу родителю сѣнъ и вѣданъ вѣ на оучению книжномоу, и вѣ ѣмъ изволениемъ поспѣшѣнъ вѣ. пришедшоу вѣзрастоу него и шержчишъ ѣмоу невѣстѣ добра рода. шномоу же не примѣшьшоу сѣ ѣ. и шедъ вѣ манастиръ и вѣ мнихъ. и вѣземъ вѣтѣво много и штиде. и проявленіемъ великаго архи-стратига Миѣаила вѣше вѣ горѣ Лѣсновскѣя. и сѣзѣа.

¹⁾ Мсб. IV, 301—302.

²⁾ Записъ, II, 330.

³⁾ За имотното състояние на мон. гл. прибавкигѣ.

храмъ въ имѣ стааго архистратига и нгоумена постави и мѣ-
нихы събра, и тоу встави все имание свое. и вшедь въ горж
и мльчаше въ вѣдѣнии, мѣтвѣ, безъ сна прѣбываѣа днѣ и
нощъ и много томлениа приеми ѿ вѣсовъ и сътвори ѿ лѣт.
и пришедь въ монастырь и прѣстависа, и сътвори тѣло его
въ земли дроугыѣ ѿ лѣт, и проависа ютероу роусиноу въ
градѣ Сръдечьстемь и прише и изать и сътвори ковчегъ
и тоу положи мощи его. сътворишоу же чюдесь много, слѣпни
прозрѣшж и хромии исцѣлѣшж, поражени ѿ дхъ нечистыхъ
вси исцѣленіе оулоучишж прикосновениемъ стыхъ мощен; и
по многоу врѣмени прѣнесены вышж моще его въ гра Трь-
новъ Бѣлга(ра)рьскы (sic) и положены вышж въ Трьпезици оу-
стыхъ айль, идеже и до ннѣ лѣжжтъ, точаши исцѣленіа и
до сего днѣ.

II.

Житіе прѣвнагѡ оца: Гаврыіла Деснѡвскагѡ.¹⁾

Сѣи прѣпни гаврыіла вѣше ѿ страні Ѹсѣчкѡмъ поле
родітелемъ богѣтѣ зѣло, и влгочестивѣ. влизѣ царскимъ
совѣтникъ вѣше. немѣшч чѣдо: и тако днѣ и нощъ слѣзи
проливаше, и квалѣна преклонѣ, мѣтви вѣшъ воздавѣше, оуподо-
вѣса, ѿкѡ же Ѹфиміанъ творѣ тихимъ срѣемъ вѣшъ огодив-
шимъ. вѣшъ починною многою прослѣшимъ, дѣрветъ и родѣ
чѣдо, и вѣстѣ неизглагблѣнаѣ радостѣ и кртѣша ѿрока, и
растѣше ѡтроче и креплѣше дхѡмъ стѣмъ и вѣвшъ лѣта
ѡкнижномо оученіемъ, и родітели вгѡ, дѣша оучити съ
кнѣкъ и минѣвши малѡ врѣмѣ, всѣ писѣніѣ развѣмѣтъ, не
едіномъ ѿзѣкомъ, но многимъ. "А вѣлскѣю кнѣгъ едінъ
чѣстѣ не встѣвѣше ѿ рѣки своеѣ. вѣвшъж ѡ вѣрчномъ лѣта
родітели сочѣтѣша вгѡ вѣркомъ, ѿ дѡвѣра и цѣка рѣда, "А
стѣий нѣ ѿ нютъ неизволѣше гѡре рѣцѣ въздвѣзаше дави
сохранѣлъ дѣвства своегѡ и припадѣ на молѣтвѣ дѣнъ и
нощъ ѡколъ молѣтва и крѣпостѣ и всѣкѣ страсти повѣда
различниѣ. посланъ вѣстѣ архѣнгѣлъ Мнхѣайлъ и пріемъ

¹⁾ Запавамъ правописа на прѣписа отъ Ивана погъ Христовъ отъ
Кратово. Само собственитѣ имена прѣдавамъ съ главни букви.

дѣшъ ѿ сврѣгъ вгд. Я стѣны омолои родители да ѿ пѣстатъ
вгѡ ѿ твѣрди адамантъ оуподобиса ѣакѡ же Ялѣксѣа вжѣтъ
члѣкъ. и родители ѿ пѣстиша вгд смиромъ преподобныи же
шѣдъ и дѣлаше пѣтѣмъ ѡвръѣте нѣкѡвгд дѣакѡна, именемъ
Ѳѡмъ, на пѣти цѣловавшесѣ вратскимъ цѣлованіемъ и сѣдшѣ
ѣмѣ на пѣтѣ и вѣсѣда многа прострѣша и оуспѣша мало во
снѣ ѣвѣисѣ ѣглъ гднѣ и рече стѡмѡ востани и ѣди на поле
Ѳѡсиче на мѣсто ѣзъ ти покажѣ и тѣмо оустрой храмъ,
рождѣ прѣстѣа вѣци. И стѣ воста ѿ сна и течѣ повѣда ро-
дѣтелемъ своимъ родители же дѣша ѡмѣ имѣнѣа доволно
на всѣхъ потребѣхъ и возвижѣ храмъ реченномъ мѣствѣ, со
всѣкимъ оукрашеніемъ. и пѣки приидѣ прѣпный, въ монастыръ
Лѣсновскый поклонисѣ и взѣмъ вгѡ вгѣменъ и вопроси вгѡ.
за кой вѣщи пришѣлъ ѡси чѣдо, онѣ же извѣсти и повѣда
негѣменѣ всѣа подрѡбнѣ, и вгѣменъ прѣйтъ вгѡ на много
днѣ искѡшашѣ вгѡ съ различнимъ искѡшеніемъ оусмотри
ѡмѣ смиреніе и терпѣніе. доврѣ подвижъ на мѣтѣхъ дерзѣше
постриже вгѡ аггѣскимъ ѡбразомъ, бѣвшѣ мало врѣмѣа при-
падѣ преподобни прошеніемъ, дѣлаъ блѣгословеніе вгѣменъ за
нѣкой скѣтъ, влѣзъ прѣмо монастыръ въ долъ прѣмо Злѣ-
тово. и вгѣменъ дадѣ ѡмѣ мѣръ, преподобный же приидѣ
дѡлъ, доволно днѣ пребѣвъ тѣмо молчаніе и сна николѣже
непрѣста, но слѣзи точѣшѣ дѣнъ и нощъ. мѣтѣхъ вѣхъ, оуспѣдно
воздаваще Явѣлъ вѣхъ жѣртѣхъ послашѣ и мирстины пришѣт-
шимъ ко стѡмѣ исцѣленіе прѣемлюще, ѿ различными недѣгъ
и вѣсѡвъ многыи исцѣленіе и прочна потомъ многою за ис-
цѣленіе приходѣшимъ къ немѣ. Я прѣпный слѣви рѣди люте-
скѣа, ѡстави той скѣтъ, и прѣидѣ во странѣ Лѣково, въ нѣ-
кои мѣли дѣврѣ и тѣмо мѣло врѣмѣа пребѣ. Тѣи дѣварѣ нѣкои
незнѣашѣ слѣчисѣа воединъ дѣнъ нѣкои пѣстирь пасѣще коз-
лицѣ оусмотривъ прѣпнаго стоѣща на молитѣхъ и прѣтѣкъ
пѣстирь припадѣ на колѣна ко стѡмѣ, проси блѣгвеніе и стѣи
рече ѡмѣ, вѣди тѣвѣ, и востаъ пѣстирь глѣа, ѡче стѣи горѣхъ
рѣди моѣгѡ, всѣа козлицѣа погивѡша ѿ нѣкомъ ѡгнема болѣствѣ,
мѡлимъ тѣа вѣа рѣди, сотвори мѣтѣхъ нанѣмъ и рече ѡмѣ
стѣи небѡйсѣа чѣдо хѡкѣ вѡгъ да ѡбжѡне печѣлъ твоѡ на ра-
достъ. ѣмашѣ тамѡ камѣнъ искѡпанъ, полѣнъ водѣми; ѿ дѣж-
дѣвнимъ налѣненіемъ испѡленъ. до . іо: мѣри водѣмъ, и прѣ-
идѣ стѣи влѣзъ камѣню прѣклѡнъ колѣна возвѣдъ ѡчи и

рѣцѣ на нѣо, молиса вѣс и прекрѣти водѣ крѣнимъ знаменіемъ и почерпѣ водѣ изъ камени и даде пастирѣ и рече ѣмѣ возми чѣдо и покропи козлищъ, и вземъ водѣ пѣстирѣ покропи козлищъ словѣдиса здравн зѣло вѣгодарн пѣстирѣ стѣмѣ. 'А прѣпени ѡстави тѣи дѣврѣ пришедѣ дѣлнон г ри и не приходимѣи, оу нѣкои верхѣ "Обловѣ ѣко же сказѣтса грѣчески Гронгило. Тамѣ многа времена и лѣта живѣ постѣмъ и мѣ ченіемъ без' сна пребѣваше ѡтѣ вѣсковскіа зависти многи скорби и томленіа терпѣше, мѣтвоею прогонѣше ихѣ и ѡполчишиса ѣкѣ доври и тѣврди ѣдамѣнтѣ, поживѣ же тамѣ доволно лѣта: ѣ и тамѣ престависа въ жнзнь вѣчнннй тамѣ ѡ вратѣа никон не знѣеше, нѣком мѣла пѣщера и дѣже почи вѣхѣ мощи стѣгѣ оу гвѣлемъ оу жѣзѣ и мнѣслѣ падѣша, и не оверѣтѣша помишлѣхѣ въ нѣкои дѣланѣи странѣ преселѣлѣ сѣ вѣстѣ по нѣколико мѣло дни, ѣвѣиса прѣпени во градѣ Грѣ децѣ, нѣкоемѣ монахѣ именемъ іѣсифѣ родомъ рѣсннннмъ снн вѣше смнренѣи и ѡ всѣкѣа мнрскѣа вѣщи воздержѣнѣ. постѣмъ и мѣтвѣю водренѣ вѣс, оугоденѣ и мнѣше томъ видѣннѣ да не ѣ нѣкое прелѣщеннѣ, дрѣгѣа ноцѣ пѣки ѣвѣиса, прѣпenny и рече 'Іѣсифѣ послѣшай поиди оу верхѣ "Обловѣ и тамѣ ѡверѣщени мѣщи, принесѣнѣ вѣти оу монастырѣ Лесновски, монахѣ зѣло прнстрѣшенѣ внѣвѣ, и пѣки тѣлѣше прѣзѣ тѣа ношѣ, пѣкн ѣвѣиса стѣи и рече, вогомѣ заповѣданомъ 'Іѣзѣ сказѣхтн. и востанѣ ѣвѣи монахѣ прнтекѣ повѣдѣ мнтрополнтѣ ѡвнѣдѣннѣ ѣмѣ, мнтрополнтѣ вопросн грѣждани и ѡкреснаа сѣла ѣма ли въ нашѣи ѣпархннѣ Обловѣ верхѣ, и тѣа рекѣша неѣмамо такѣваго мѣста въ нашѣи ѣпархннѣ. писѣ мнтрополнтѣ по дрѣвгнн епнскоповѣ гдѣ и на комъ страна и держѣва зове сѣ Обловѣ верхѣ, и прннде писѣннѣ оу Слѣтѣовѣ на епнскопа. епнскопѣ видѣ писѣннѣ, вопросн мѣсто рѣди и казѣша ѣмѣ мѣсто, писѣ епнскопѣ въ нашѣи ѣпархннѣ ѣма Обло верхѣ ѣзвѣщѣено вѣ мнтрополнтѣ и поѣмъ мнтрополнтѣ 'Іѣсифѣа и прочннѣ снѣеници и прѣзвнѣтери и кнѣзнн прншедше оу монастырѣ Лесновски сотворнша вѣдѣннѣ, внѣвшѣ днѣю поѣмъ мнтрополнтѣ епнскопа, 'Іѣсифѣ и монастырски ѣгѣменѣ, и прочнхѣ снѣеникѣвѣ и прндоша въ горѣ "Обловскѣю. Тѣ ноцѣ пѣки ѣвѣиса стѣиѣи ѡцѣ 'Іѣсифѣ рече ѣмѣ, влнзѣ ѣсѣмъ тѣвѣ волѣвон странѣ, и ѣвѣи воспранѣ ѡ снѣ 'Іѣсифѣ стѣа на мѣтвѣ, прншедшѣ днѣю прннде 'Іѣсифѣ речѣннѣмѣ мѣстѣ ѡверѣтѣе мощи стѣаго и поклониса мощемъ и мнтрополнтѣ со епнскопомѣ,

и егѣменъ и прочиы сѣеници, монаси и князи. **С** велика слава и радость, исхождаше благооуханіе іакѡже шипокъ кринъ благовонын и бѣвш пренесеніе мощи оу мѣтиръ Лесновски многи ѿ недѣкъ различнихъ исцѣленіе прѣша, за многоа лѣта въ тоа Обителъ почивахъ мощи стѣго, и приходѣщимъ съ вѣрою, прокаженный ѿ дѣхъ нечистихъ, скороа помощь и исцѣленіе оулачахъ, во градъ Кратово имаше некои арменинъ, велми бѣгтъ немѣлаше чѣда токмо едином дѣвѣици, и тои имаше рѣка дѣснаа съха пришедъ во монастыръ поклониса стѣимъ мощѣмъ и ѿ того чѣса исцѣлѣ рѣка дѣвѣицѣ. тѣкѡжде и дрѣгомъ князъ исцѣлѣи ѡтрока ѿ дѣхъ нечистихъ. Понѣколико врѣмя бѣвшъ владѣніе ѡ тои дѣржави и земли, **М**ихайлъ великин, князъ Болгарскіи, добрѣ оустраиваше владѣніе и дѣржави и своѣа врагъ завѣстию ради, возведи нѣкоегѡ ѣлинина родомъ зѣло богѣтъ мѣжъ силентъ именемъ **М**авраганъ, стѣа противъ **М**ихайла, и подѣже вранъ нанегѡ и завладѣ и дѣржавѣ егѡ, паки **М**ихайлъ оукрѣпивса соврѣа воинство ста противъ поганнаго и въ ваталіа мегѡ двѣма повѣди **М**авраганъ **М**ихайла и вѣждѣ во странѣ Рѣтковицѣ, тамъ ѡверѣте истѡчникъ своинствомъ и почѣ мало тѣ и горко заплака и помолиса бѣѡ и речѣ горѣхъ ради мои повѣди насѣ поганинъ. Паки воздѣи рѣцѣ горѣ благодарѣи, поможимъ препѡдовне **С**ѣе Гаврииле, много тихъ согрѣшихъ, не іакѡ родители мои добрѣ послѣжѣша тебѣ азъ ставѣхъта, и видѣхъ нѣждѣ предъ ѡчѣима моима помолиса и оуспѣ пависа ѣмѣ стѣи, во снѣ и речѣ ѣмѣ востани **М**ихайле и ѣди оу **С**лѣтоко къ сію ноцъ, и зѣми двѣа воина съ копѣе, и ѣди оу **Р**ѣтаницѣ и оу вѣи **М**аврагана, не войса азъ ѣсмъ стѡвѡю. и воспрѣнѣвъ **М**ихайлъ ѿ стѣна двѣе повелѣи войномъ и приидѣ оу **С**лѣтово и вистѣа ноцъ часъ ѣ: поемъ двѣа воина съ стѡвѡю нѣчесѡже не взѣша токмо поѣдиномъ копѣе приидоша въ палѣти **М**авраганови. ѡ чѣдо, толико воинства и стражѣи ни ѡнюдѣа кѡи оусмотри. защищеніемъ вѣжи имъ, іакѡже фараѡнѣа потопленнимъ, ѡчи имѣтъ и не оузратъ, и толкнѣвша во врата ѣдѣже спѣше, и ѡверзостаса врата и внидѡша ѣдѣже спѣше **М**авраганъ. **М**ихайлъ со двѣма воинома и **М**ихайлъ оупотрѣви копѣе паки оубоиса и вnezѣпѣа создаи стѣа пѣ пеныи фѣти рѣки князъ и проводе **М**аврагана такожде и воини сотвориша и двѣе ѿ тѣдѣа ѣзидѡша и приидоша во своѣа сѣи бѣвшъ днѡ. взѣмъ **М**ихайлъ воинство своѣа нападе на

палати ѿгвѣ, и порази ѿгвѣ ѿгнемъ сожеже ѿ поганыхъ воиновъ разгна ѿ истреви ѿкъ пшеница ѿзбрана ѿ тернѣ ѿ въ тишина велиа, по томъ чѣсно приходяше Михаїлъ князь ко стѣмъ поклоняшеся доволно ѿмѣнѣ подаваше, ѿ почи ѿ рѣкѣ, по томъ прѣдъ державѣ Іѡнъ Оливѣрхъ зѣло красенъ лицемъ, не токмо лицемъ, но ѿ дшю вѣсна хитрописецъ, не единымъ азѣкомъ но многимъ въ палата сѣвскога црѣ Стѣфана сѣланаго, первыи совѣтникъ ѿ писецъ вѣше зѣло оусердѣ ѿ любовь п пномѣ ѿцѣ Гавриылѣ ѿмѣше мѣтиръ мѣлаа цѣрковъ вѣше Іѡнъ мѣтвами архистратѣга нѣиныхъ силъ ѿ прѣпнагѡ ѿца воздѣже цѣрковъ доволно широтамъ ѿ висотамъ совѣскимъ оукрашенѣемъ оустрой, мѣтвами стѣомъ, ѿ вѣстѣ исцѣленѣе ѿкъже рѣка точаши, на многоа лѣта тишина вѣше зѣвистѣю рѣди дѣволски нѣкон тѣрки црѣ Ямѣратъ ѿ Шамъ подѣже вранъ на сѣрвомъ, триста сотъ тѣсащъ воиновъ. размѣвѣвъ тѣ, патриархъ воларски во гратъ Тѣрново оубома сожженѣе рѣди приудѣ ѿ взѣмъ мѣщи прѣпнаго пренесѣ ѿ положи ѿ въ Трапѣзецъ оу стѣны аплъ, ѿдѣже лежитъ ѿ до днѣ сѣго, точатъ исцѣленѣе: ѿмѣже слава въ вѣки вѣковъ Яминъ:

III.

Изъ службата на св. Гаврила Лѣсновски.

Слава гласъ ѿ :

Неселѣса пѣстинѣ, воспитавши блженнагѡ ѿца Гавриыла рѣдѣйсѣ гврдѣ прѣемшаа моши преславнаа, великаго страсто-терпца, Оца Гавриыла. Къ немѣже притекающны вси рѣды зѣмаенныи ликъ составаше, согласно вопѣемъ Хрѣтѣ вѣсѣ нашемѣ емѣже ти радѣшиса ѿ предѣстѣиши со аггѣли предъ прѣтоломъ слави ѿгвѣ вовозвеселилъ ѿси зѣмѣю свою оуподовѣвса непо-стѣпно во ѿвласть Лѣсновскѣю достѣино тѣ воспѣваемъ вси рѣди, непрѣстанно тѣ оублажаемъ. (л. 4).

Св. Прохоръ Пчински. Ако вземемъ прѣдъ видъ ре-да на имената на сѣверомакедонскитѣ светители въ житие-то на св. Якимѣ и въ други нѣкои стари забѣлѣжки и чер-ковни пѣсни, трѣбова да прѣдположимъ, че слѣдъ св. Ивана Рилски по врѣме до него най-близу е стоялъ св. Прохоръ. Тѣй, Якимовото житие дава слѣдния редъ на изпост-

ницитѣ: новосѣинный ѡцѣ Іоаннѣ, прохорѣ, ѡ гавріилѣ, ѡ
прѣпный ѡцѣ нашѣ Іоакимѣ. Въ единѣ сборникѣ отъ XVI
в., сега въ Бѣлградската академска библиотека № 24, четемъ
. . . Д. звѣзди иже въ послѣдныя врѣмена просїавше: Про-
хора Пчинскаго, Іоакима Стран'дапорьскаго, Илариона Мѣ-
глен'скаго ѡ Гавріила Дѣснѡв скаго ¹⁾. Тази бѣлѣжка, освѣтъ
че поставя Прохора прѣдъ Якимѣ и Гаврила, по тя учи и
друго: като поставя Прохора и Якимѣ прѣдъ Илариона
Мѣгленски, който е живѣлъ прѣвъ XII в. († 1164)²⁾, тя иде
въ съгласие съ поставеното по-горѣ мнѣние, че животѣтъ на
св. Якимѣ се отнася къмъ края на XI в. А прѣвъ този вѣкъ
е живѣлъ, както ще посочимъ, и св. Прохорѣ.

Макаръ и да се бѣха дали нѣколко извѣстия и статии
за св. Прохора отъ Хана ³⁾, Йовановича ⁴⁾, Каранова ⁵⁾,
Новакогича ⁶⁾, сѣ до послѣднѣо врѣме не бѣше обнародвано
научно житието на светеца, ако не смѣтаме некритично пе-
чтаното въ Бѣлградѣ прѣвъ 1879 г. за нуждитѣ на черквата.
Неотеолѣ, Иванѣ хаджи Василевичѣ въ своята книжка за свети
Прохора Пчински и неговия манастирѣ. Бѣлградѣ 1900, обна-
родва житието на светеца по прѣписъ отъ края на XVIII или
началото на XIX вѣкъ, както и часть отъ други прѣписъ.
Добрѣ щѣше да направи авторѣтъ да обнародваше и третия
прѣписъ на житието, съ който и сега си служатъ въ мо-
настиря. Що отъ това, че въ него житие било писано за св.
Прохора, че билъ родомъ же болгаринѣ? Сличени едно съ
друго тѣзи жития биха могли да ни позволятъ да сѣдимъ и
за по-стария имъ изворѣ, какѣвто отрича Василевичѣ ⁷⁾, при
все че го е имало. Тѣй, Паиси Хилендарски твърди най-
положително, че още прѣди 1762 г. той е челъ житието на
св. Прохора, въ което се описвали на широко дѣланията на све-
теца (писано пространо къ житію его)⁸⁾. Самъ игуменѣтъ на

¹⁾ Стојановиѣ, Записи I, 180.

²⁾ Голубинскій, Краткіи очеркъ, 660.

³⁾ Reise von Belgrad nach Salonik, 2-e Aufl. Wien 1868, стр.
87 и слѣд.

⁴⁾ Срв. Гласник XLIX, 316 и слѣд.

⁵⁾ Мсб. IV.

⁶⁾ Споменик XXIX, 1 и слѣд.

⁷⁾ Свети Прохор, 8—9.

⁸⁾ Изд. Теодоровѣ, 113.

монастиря, Диониси, пише прѣзь 1851 г. какво той прѣписвалъ службата и правилото на св. Прохора отъ рѣкописъ на зацки кожени книга¹⁾. Службата и житието на светеца се намиратъ и въ рѣкописа на Скопската българска митрополия въ прѣписъ отъ 1847 г., правенъ въ Кратово. Слѣдователно, подобно на св. Ивана Рилски, св. Якима и св. Гаврила, и св. Прохоръ е ималъ свое старо житие, което е запазено само по нови прѣписи.

По устнитѣ легенди и по житието можемъ очертати живота на св. Ивана-Прохора Пчински въ слѣднитѣ редове. Прохоровитѣ родители се викали Иоанъ и Ана; тѣ живѣли въ едно овчеполско село, дѣте се родилъ и бѣдещиятъ пустиножителъ. Кога станалъ Прохоръ на брачна възраст, родителитѣ му го посвѣтвали да се ожени, но юношътъ, бидейки влѣченъ къмъ духовенъ животъ и съзерцание, напусналъ домашнитѣ си и се поселилъ въ една пещера край Старо-Нагоричино, въ жеглиговския (сега кумановски) край. Въ тази пещера (срѣщу старонагоричката черква св. Георги) Прохоръ прѣваралъ дълги години строгъ изпостнически животъ. Тамъ веднажъ пустиножителътъ билъ посѣтенъ неочаквано отъ единъ ловець (споредъ други овчарче), по име Диогенъ. Прохоръ прѣдрекълъ на Диогена, че ще стане царь у Цариградъ (. . . Диогене раченѡ естѣ да идѣшѣ ꙗ Цариград ѡ вѣдѣши царѣ, но егда взидѣшѣ на прѣстолѣ помени и мене старца)²⁾ и го замолилъ да си спомни за стареца, кога седне на прѣстола. Че дѣйствително Диогенъ е билъ историческо лице и правилъ бунтъ противъ Византия и, отъ софийски войвода станалъ императоръ (1067—1071), това се посочи по-горѣ, стр. 43—46. Замѣсванъето на Диогеновото име въ житието и устнитѣ прѣдания установяватъ покрай друго, че Прохоръ билъ по-старъ съврѣменикъ на Романа-Диогена и че, слѣдователно, живѣлъ прѣзь XI вѣкъ.

Когато усѣтилъ, че въ жеглиговския край ще надойдатъ нѣкои варваре, диви човѣци³⁾, вѣроятно печенѣзитѣ, часть отъ които прѣзь 1049 г. бѣха поселени въ овчеполскитѣ

¹⁾ Споменик XXIX, 6; *Васильевитѣ* Свети Прохор. 8.

²⁾ Id. ib. 14.

³⁾ Id. ib. 12.

села, Прохоръ се прѣмѣстилъ въ по-удинена планинска мѣстность Козякъ. Тамъ на единъ отъ западнитѣ склонове на планината, надъ рѣка Пчиня, светецътъ си избралъ постница и тамъ се поминалъ. Царь Диогенъ се сѣтилъ за Прохора, та отишълъ въ жеглиговската страна, дѣто той знаелъ светеца (царь Диогенъ приде в' областъ жеглиговскѣи),¹⁾ построилъ манастиръ св. Георги²⁾ и проводилъ челоуѣци да дирятъ прѣмѣстилия се въ Козякъ старецъ. Прохоръ се билъ поминалъ, та челоуѣцитѣ намѣрили мощитѣ му въ пещерята. Диогенъ приде к пещерѣ, поклониса шертеніе мощы светаго, почисти его много оуспѣдно и, като поискалъ да ги прѣнесе въ новопостроения жеглиговски храмъ, светецътъ се явилъ на снѣгъ Диогену и пожелалъ да не се прѣнасятъ тамъ мощитѣ му. Тогава царьтъ заповѣдалъ да издигнатъ малка черква св. Лука на дѣсно отъ Пчиня и друга голѣма—св. Прохоръ, на лѣво отъ рѣка Пчиня, подъ село Ябланица, и тамъ поставилъ мощитѣ му. Деньтъ на светеца е на 19-и октомври, смѣсенъ съ този на св. Ив. Рилски,³⁾ а се празнува на 19-и септември⁴⁾.

И тѣй, манастирътъ на св. Прохора Пчински, наричанъ и св. Отецъ, както се викатъ и свв. Иванъ Рилски, Якимъ и Гаврилъ въ своитѣ покраини, е билъ съграденъ още прѣвъ XI в. Слѣдъ Асѣновци, сръбскіятъ краль Милутинъ, като освои сѣверна Македония, поднови между други и Пчинския манастиръ⁵⁾. По-нататѣшната сѣдба на манастиря е позната твърдѣ отежслечно. Отъ единъ надписъ на манастирския видъ се учимъ, че храмътъ на св. Прохора е траялъ прѣвъ началото на турското робство. Споредъ него, прѣвъ 1489 г. чер-

¹⁾ Id. ib. 16.

²⁾ Това е Нагоричкиятъ манастиръ при р. Серава. Той е сжщиятъ „Вирпински“ надъ Сѣрѣва, както стои у грамотата на Конст. Асѣня, дадена на този манастиръ, основанъ отъ царя Романа (Грамота у Срезневскій, Свѣдѣнія и замѣтки LXXX—XC, 15).

³⁾ Въ житието обнародвано отъ Василевича криво стои *їѣ* вм. *їѣ*, написано тѣй поради смѣсанье отъ прѣписвача на *Д* съ *Ѧ*.

⁴⁾ Въ житието четемъ: *мѣца септемврии ѡ! днѣ памать . . . Прохора, а въ службата: мѣсеца октомврии ѡ! днь памать . . . Прохора.*

⁵⁾ Šafařík, Památky, 60.

ввата била изписвана съ иждивението на Марина, попъ Радоневъ синъ, отъ Кратово¹⁾. Пъкъ и отъ слѣднитѣ вѣкове има бѣлѣжки, че манастирътъ е животувалъ както Богъ далъ. Въ манастирската библиотека още се пазятъ рѣкописи главно отъ XV и XVI вѣкове. Отъ бѣлѣжитѣ по тѣхъ и по рѣкописи прѣснати другадѣ узнаваме за просъществуванъето на манастиря. Тѣй на единъ миней четемъ чѣтние шкители и сщение храмъ преподобнаго шца нашего Прохора . . . въ лѣт. . зои (7078—1580); на едно евангелие стои: . . . придохъ въ манастирътъ сѣаго шца Прохора. . . ка лѣто 7206 свщъ и сз (7206—1698)²⁾; прѣвъ 1725 г. скопскиятъ митрополитъ Кирилъ взема една книга отъ Пчинския манастиръ³⁾; на единъ миней е записано: . . . въ обители свѣтаго оца Прохора пшинскаго шца (1749); на споменатото евангелие: да се знае кога шришъ Милентиа монахъ ка манастирътъ пшински лѣто 1791⁴⁾. Отъ една бѣлѣжка на безименна книга, вѣроятно отъ XVIII в., виждаме, че манастирското братство се е състояло отъ около 25 монаха.⁵⁾ Отъ 1816 г. насамъ манастирътъ не е прѣвжсвалъ сществуванъето си, макаръ на врѣме да е бивалъ управляванъ не отъ калугере, а отъ свещеници. Въ Софийския нар. музей се намира частъ отъ листъ хартия, на която се изреждатъ синоретѣ и земитѣ на манастиря. Документътъ не е цѣлъ; прѣписътъ е отъ XIX вѣкъ.

Покрай прочутитѣ обители на свв. Ивана, Якима, Гаврила и Прохора, по-късно възникнали и други по-малки манастири въ сѣверна Македония. По своето народополезно минало заслужаватъ да се споменатъ Бобошевскиятъ манастиръ св. Димитъръ край Струма, Карпинскиятъ — св. Богородца между Паланка и Куманово,⁶⁾ Жаблянскиятъ св. Ив. Кръститель въ Радомирско и др. Спомени запазени по стари книги свидѣтелствуватъ, че въ казанитѣ манастири е имало голѣми библиотеки и старателни прѣписвачи.

¹⁾ Стојановић, Записи I, 113.

²⁾ Срв. у Васильевића, 55 и слѣд.

³⁾ Стојановић, Записи II, 66.

⁴⁾ Васильевић, 62.

⁵⁾ Id. ib. 60.

⁶⁾ За Карпинския мон. гл. въ прибавкитѣ.

Велбуждското княжество.

Историята на велбуждското княжество или войводство съвпада съ сждбоноснитѣ врѣмена на турското нашествие на Балканския полуостровъ. Княжеството възниква прѣвъ срѣдата на XIV вѣкъ, разширява се по земитѣ между Струма и Вардаръ, съ столица въ Велбуждъ, живѣе съвсѣмъ независимъ самостоенъ животъ, става васално на турцитѣ при износни условия, прѣживѣва търновското царство и, слѣдъ владичеството на своитѣ господаре—Евдокия, Драгаша, Константина, Юсуфа, слѣдъ едно възстание, попада окончателно подъ турската държава въ XV вѣкъ. за да образува голѣмия кюстендилски санджавъ, който се простиралъ отъ Витоша до Бѣласица, отъ Вардаръ до Струма, па дори и прѣко тѣзи граници.

Основание на княжеството и задружно владѣние на Дѣяновци.

Слѣдъ смъртта на Душана (20-и декември 1355), въ чиято държава влизалъ цѣлиятъ току-речи западенъ дѣлъ на полуострова, сръбското царство било сполетѣно отъ невъобразимъ разгромъ. Безначалието се повело отъ самия царски родъ. На Душановия синъ и наследникъ, 19-годишния неопитенъ и мекъ Урошъ II, било оспорвано правото отъ чича му Синиша, който се прогласилъ за царъ на гърци и сърби въ Тесалия. Душаница—царица Елена, вмѣсто да защити сина си Уроша, взела сама да властвува, особено пѣкъ вато намѣрила и подрѣзка между нѣкои велможи. Маджаретѣ ударили на Бѣлградъ и го освоили, а гърцитѣ отнемали една по друга южнитѣ области. Сръбската държава, съставена отъ различни народни единици—сърби, българе, албанци, гърци, безъ яко политическо срѣдище, въ вжсо врѣме била подѣлена между дотогавашнитѣ областни управители на царството: Дѣяновци, Мрѣнявчевци, Балшичовци и др. Приживѣ на Душана деспоти и севастократори на сѣверна и източна Македония били Дѣянъ, Оливеръ и Богданъ.

Дѣянъ билъ синъ на македонския войвода Жарко¹⁾ и зеть на Душана, по сестра му Теодора, която послѣ въ монашество се нарекла Евдовия. Бащинията на Дѣяна, който въ паметницитѣ се зове севастократоръ²⁾ и деспотъ³⁾, била въ жеглиговската жупа. Тя му била утвърдена отъ Душана въ 1354 г.⁴⁾ и обхващала дѣлове отъ сегашнитѣ кази: кумановска, скопска, гиланска, прѣшовска и паланешка, както личи отъ селата дадени Дѣяну отъ Душана⁵⁾. Селище Жеглигово не е имало; това име се е давало само на жупата⁶⁾. Освѣтъ села и черевата св. Богородица, не се споменава нѣкой по-голѣмъ заселенъ центъръ. Центърътъ на Дѣяновата бащина ще да е билъ около Нагоричино и Архилевица (сега Алинци въ Страцинъ-планина), дѣто Дѣянъ имать съзидаль 8 своени бащинѣ оу земли жеглиговском а 8 мѣстѣ рѣкомѣмъ Архіліевица черева Въведение Богородично⁷⁾. И Куманово било тогава село⁸⁾.

Дѣянови съврѣменици и владѣтели на съсѣднитѣ источни

1) Срв. издирването на И. Руварца въ неговата книга О кнѣзу Лазару, Нови Сад, 1888, стр. 107.

2) Душанъ нарича Дѣяна свой братъ . . . Братъ цѣтва ми севастократоръ Дѣанъ (Д. Аврамовиѣ. Описание древностей сербски у Святой гори, у Београду 1847, стр. 51; *Miklosich*, Monumenta Serbica, 143).

3) Дѣянъ е нареченъ „деспотъ“ въ Пчинския поменикъ, издаденъ отъ Новаковича въ Споменик XXIX.

4) Mon. Serb. 145. Тамъ стои SOMS (6856—1349) при индиктъ 10. Руварацъ изправи датата на 1354, когато е билъ патриархъ Сава. (О кнѣзу Лазару, 101—105).

5) Срв. хрисовула у Аврамовиѣа, 52, у *Miklosicha*, Monumenta Serbica, 142 и сл. Топографията у хрисовула обясни Д-ръ Јован Хаџи Васильевиѣ, Драгаш и Константин Дејановиѣи и нѣихова држава, Београд 1902, стр. 44—47.

6) Сега името Жеглигово е съвсѣмъ забравено. Яничаринтъ Михаилъ отъ Островица (XV в.) споменава „поле Зегликовъ“ (Гласник XVIII, 75); по-късно, прѣзъ 1513 г., се говори другалѣ, че турцитѣ оплѣнили Жеглигово, Овче-поле (Стојановиѣ, Записи I, 128) и т. н. Турцитѣ нарекли съ това име (Жеглигова) въздигналото се при тѣхъ село Куманово въ градъ. Това свидѣтелствува пѣтникъ Буе (La Turquie d' Europe, I, 168).

7) Monumenta Serbica, 143. Сега Карпински манастирь.

8) Въ единъ хрисовулъ отъ 1326 г. на краля Дечански се поменуваъ селата: Куманово, Слатино, Бѣлѣковци, Лутовица и др., и сега сѣществующи въ Кумановско (Гласник XLIX, 363).

Душанови области били Оливеръ и Богданъ. Мнозина историци, Николаевичъ, Флорински, Новаковичъ и др., смѣтатъ Дѣяна, Оливера и Богдана за братя. Че послѣднитѣ двамина са били братя, свидѣтельствува императоръ Кантакузенъ, който лично познавалъ Оливера и Богдана и минавалъ прѣзъ земитѣ им¹⁾. Нѣма обаче свидѣтелство за братството на послѣднитѣ съ Дѣяна. Братя не са били, но са били роднина поради сродяването имъ съ Душана: Дѣянъ зеть на царя, а Оливеровица е една отъ царкнитѣ и се нарича „василиса“ (царица).²⁾ Споменитѣ за Дѣяна спиратъ въ 1354 г., та се мисли, че той не е прѣживѣлъ Душана. Оливеръ сжщо се изгубва отъ сцената слѣдъ 1355 г.³⁾ Богданъ или негови наслѣдници съ сжщото име се споменаватъ много по-късно, до 1413 г.⁴⁾

Слѣдъ смъртта на Дѣяна и Оливера, цѣла сѣверна Македония между Струма и Вардаръ останала въ рѣцѣтѣ на Дѣяновитѣ наслѣдници: съпругата му Теодора, синоветѣ му Йоанъ Драгашъ и Константинъ Драгашъ и дъщеря, съ името на майка си, Теодора⁵⁾. Това присъединение на околнитѣ области е станало било по роднински връзки, било силомъ, съ война. По членъ 41-и на Душановия законникъ, ако нѣкой властитель умре безъ наслѣдници, бащината му

¹⁾ . . . *Μπουδάνου τὸν Ἀβέρου ἀδελφόν* (Cant. II, стр. 260).

²⁾ Въ единъ записъ въ Лѣсовския манастиръ за Оливеровица Мария се казва: *καὶ τῆς πανευτυχιστατῆς βασιλίσσης Μαρίας τῆς Δυβερίου* . . . (Гласник XIII, 293).

Несигурната епирска хроника, дѣто Оливеръ е посоченъ за братъ на българския царь Александра и Елена Душаница и пр., е накарала Николаевича въ статията си за сръбскитѣ Комненовци (Гласник, XII, XIII) да изкара Оливера, Дѣяна, Богдана, Александра, Елена Душанова всички за дѣца на Кесаря Воихна и внуци на Новака Гребострека. Па тѣй мисли и Флорински (Памятники законодательной дѣятельности Душана, Киевъ 1888, стр. 83). Руварацъ поставя Дѣяновци извънъ това родство (О кнѣзу Лазару, Нови Сад 1888, стр. 97 и 107.)

³⁾ *И. Руварацъ*, О кнѣзу Лазару, 108.

⁴⁾ Гласник XLII, 308.

⁵⁾ Теодора била женена за Жарка Мркшичъ, а послѣ, слѣдъ 1371 г., като вдовица била дадена въ Зета за Георгия Балшича (Theodora—sorella di Dragas et Constantino, filiiuoli di Deano, както стои у Мавро Орбини, цит. у Рувараца, 108). Орбини (стр. 287) казва за Теодора, че била „госпожа мждра и хубава“. Въ монашество Теодора се е викала Ксения (Годишница Чупиѣа XV, 198).

се дава на неговъ роднина, до трето братовчедство най-вече: кон властелинъ не и оузима дѣце, али паки оузима дѣцоу, тере оумрѣ, по еговѣ смърти баштина поуста (останѣ) до гдѣ се оверѣте отъ еговѣ рода, до третѣга братоучѣда; тѣзи да има еговоу баштиноу¹⁾. Имаме, обаче изрично свидѣтельство у Халкокондила, че Дѣяновитѣ синове, които се отличавали между съврѣменицитѣ си по своитѣ дарби, проширили баштината си земя, къмъ която присъединили чрѣзъ война много области отъ албанцитѣ и сѣрбитѣ²⁾. Не се знае дали Велбуждъ, прѣди да попадне въ земитѣ на Дѣяновци, е билъ подъ прѣкото управление на Оливера или на нѣкой другъ по-малкъ властелинъ. Но тѣй или иначе Велбуждъ билъ изгубенъ за сѣрбското царство слѣдъ смъртта на Душана, коя година неизвѣстно, и станалъ столица на Дѣяновци³⁾.

Сѣверомакедонското княжество на Дѣяновитѣ наслѣдници е било съврѣшено независимо, както ще видимъ по-долу. То се е управлявало изпърво съвмѣстно отъ вдовицата майка Теодора, въ монашество наречена Евдокия, и отъ синовѣтѣ ѝ. Въ запазенитѣ актове на съуправелитѣ майка и синове Евдокия се титулува „царица“, било поради това, че е била царева, на Душана, сестра, било като прѣва наслѣдница на Неманичитѣ, слѣдъ смъртта на Стефана Уроша въ 1371 г. По-голѣмиятъ ѝ синъ Иоанъ Драгашъ се подписва въ тѣзи актове „деспотъ“, а по-младиятъ Константинъ — „господинъ“. Пълната външна и вътрѣшна независимостъ на княжеството трѣбвало да пострада слѣдъ прочутата Маричка битка въ 1371 г. За участието на Дѣяновци въ тази битка срѣщу турцитѣ нѣма запазено ни едно домашно или чуждо изрично извѣ-

1) Новаковић, Законикъ цара Душана, 1898, стр. 37 и 171.

2) Ἐνταῦθα μὲν οὖν ἐγγράται Κωνσταντῖνος ὁ Ζάρχου, Δραγάσιω δὲ ἀδελφός, ὅς ἐκείνου τελευτήσαντος τοῦ Ζάρχου ἦν ἀνδρῶν ἀριστοὶ τὰ ἐς σύνεσιν τε καὶ πόλεμον, οἵθεν ὡς λειπόμενος τῶν ἐς ἐκείνον τὴν χῶραν, καὶ πρὸς τὴν Ἀλβανὸς καὶ Τριβαλλοῦς πολέμους διαπολεμῶν χῶραν τε ἀντὶ ὑπηρεσίᾳ οὐ φαύλην, καὶ ἐπὶ τῇ τελευτῇ αὐτοῦ Κωνσταντῖνος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ κατέσχε τὴν χῶραν καὶ ἐφόρτα ἐς τὰς βασιλέως θύρας. (Chalc. De reb. turc. II, 81.)

3) Най-вѣроятно изглежда, че окончателното отцѣпване на Дѣяновци отъ сѣрбската Стефанъ Урошова власть е станало въ 1366 г., когато Вълкашинъ се отдѣли отъ Стефана Уроша и се прогласи за самостоенъ „кралъ“.

стие, ако не смѣтаме туй у Спиридона — въздвижеса Къла-
кашинъ крал и сынъ его Марко Кралювик, и братъ его Углешъ
деспот, и Константин деспот, княз сарскій, и нѣа князи
мнози . . .¹⁾ Отъ друга пѣкъ страна, народната повѣсть за
Маричкия бой разказва, че тогава Дѣяновци се отдѣлили отъ
сръбскитѣ войводи: „Марко сынъ краля Вукашина, и Коста-
динъ Жеглиговаць, сынъ воеводе Деиана и Драгашъ. те три
велике воиводе одбегоше од сръбске госпоре“²⁾. Тѣй или иначе
т. е. участвували въ боя сръщу турцитѣ или не, турското
нашествие сполетѣло и тѣхната земя прѣзъ сѣщата 1371 г.
За това говорятъ турскитѣ и византийски извѣстия. Това
събитие е отбѣлѣзано у Халкокондила съ общи думи, — че слѣдъ
заеманье царщината (въ Тракия) на българетѣ, Мурадъ си
подчинилъ и Драгаша сынъ Жарковъ (герр. на Дѣяна Жар-
ковъ) и Богдана, който владѣлъ Родопитѣ, както и други
войводи на сърби, елини и албанци³⁾. Турскиятъ географъ
Хаджи Калфа забѣлѣзва: „Този градъ (Кюстендилъ) е билъ
българска столица. При покоряване на тѣзи земи прѣзъ
година 773 отъ егира (т. е. 1371 — 1372), тогавашниятъ
заповѣдникъ се обърналъ къмъ Високата порта съ молба
да му се опрости данька, което му било обѣщано положител-
но“⁴⁾. Хаджи Калфа е отнесълъ погрѣшно къмъ год. 1371—2,
когато е билъ прѣвзетъ Велбуждъ, събитието за опрощаванье
на данька на Константина, а то, както ще видимъ, станало
послѣ, прѣзъ 1389 г.

Под-подробно е описано прѣвземаньето на града и
областьта въ турския историкъ Сеадедина, отъ XVII
в., единъ ръкописъ отъ чиято история (Тачъ-юль-Теварихъ,
Корона на историитѣ) се намѣри между турскитѣ книги на
Софийската народна библиотека. Прѣзъ пролѣтъта 773 г.
отъ егира или 1371 отъ Христа Лала Шахинъ паша трѣгналъ
съ многобройна войска (спахи) да земе кюстендилската
държава и да постави тамъ турски редъ. „Истина е, казва

¹⁾ История во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славенскомъ. Изд.
В. Н. Златарски, София 1900, стр. 89—90.

²⁾ Starine X, 187.

³⁾ *Είχε δὲ καὶ τῶν Μυσῶν βασιλέα, πρὸς δὲ καὶ Δράγασιον τὸν
Ζάρχου παῖδα καὶ Μπόυδανον τὸν τὴν Ῥοδόπην κατέχοντα καὶ ἄλλους
τοὺς ἐν τῇ Εὐρώπῃ ἡγεμόνας καὶ Τριβαλλῶν καὶ Ἑλλήνων καὶ Ἀλ-
ανῶν* (Chalc. De rebus Turcicis, II, 49).

⁴⁾ *Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna. Wien 1812, стр. 88.*

Сеадединъ (листъ 51), че за покоряването на вюстендилския владѣтель, извѣстенъ подъ името Константинъ, и за много други негови държавици и градове, както и за трѣгванье на войскитѣ въ казаната българска страна (ديار بلغار) се издаде височайши султански ферманъ. Жупитѣ (мемлекетитѣ), дѣто имало златни и сребърни рудници, били държавни. Ослабийки се на своята голѣма сила и хранейки надежда за независимостта си, Константинъ нивакъ не искалъ да се покори. Но като се научилъ, че великиятъ завоевателъ е рѣшенъ да трѣгне за страната му съ много войски, ва да я удари и завладѣе силомъ, склонилъ да се покори и подчини. Константинъ излѣзълъ на срѣща съ подобаващи почести и съ прѣвъзходни и избрани подарѣци. Послѣ, като прѣдалъ ключоветѣ отъ крѣпоститѣ и градоветѣ, прѣдставилъ и условията за своето васалство. Къмъ Константина било погледнато много снизходително и учтиво и му било позволено да се облѣче въ почетни (царски) дрехи; той билъ назначенъ отново за владѣтель на своята земя, съ условие да плаща джизие и харачъ. За това се издадо и височайши ферманъ. Слѣдъ това султанътъ ненадѣйно се върналъ въ Бруса¹⁾.

И тъй, прѣзъ 1371 или 1372 г. земята на Дѣяновци станала васална на Мурада, съ данъкъ джизие и харачъ. Но че цѣлата вътрѣшна система на управлението на княжеството останала неповѣтната, и Дѣяновци продължавали да властвуватъ като пълноправни господаре, това се вижда отъ нѣколкото запазени тѣхни актове, дѣто тѣ по своя воля се разполагатъ съ своята земя. Прѣзъ 1377 г. тримата владѣтели на княжеството — Евдокия, Драгашъ и Константинъ — подаряватъ чрѣзъ хрисовулъ, писанъ въ Струмица, нѣкои земи на руския светогорски манастиръ св. Пантелеймонъ²⁾. Отъ сѣщата 1377 г. са запазени два хрисовула отъ деспота Ивана Драгаша, отъ които единиятъ засѣга земитѣ на хилендарския

¹⁾ Сѣщото се разправа и въ турската история на Рамазанъ заде. Срв. прибавкитѣ.

²⁾ Ето началото и края на този хрисовулъ:

„И влагочьстника и христоловника господа царица Евдокия и съ прѣвъзлюбленни синовеи царства ми деспотомъ Иваномъ Драгашемъ и Костадиномъ, потѣшасмо се ѡванко, ѡе по силѣ нашии, дари и чѣсти приносити стѣимъ и вѣжастѣнимъ црѣквямъ . . .

монастирь у владѣнїята на Дѣяновци ¹⁾. Слѣдъ двѣ години (1379) двамата брата сами, бѣеъ майка си, отново потвърдяватъ съ грамота подарени села и мѣста на монастиря св. Пантелеймонъ. За забѣлѣзване е, че тукъ се утвърдяватъ по-рано подарени земи отъ Душана и сина му Уроша, пѣкъ и други нови се добавятъ. Това показва, както споменахме, че Дѣяновци се броели за прѣки наслѣдници на Неманичитѣ. Съ друга повеля отъ 1379 г. Евдокия и Константинъ записватъ на Хилендаръ своята „бащина“ — Архилевската черква у Жеглигово съ нѣкои други блага още ²⁾. Една повеля отъ 1388 г. е издадена вече само отъ Константина, за да освободи отъ всѣкаква работа людѣтѣ, които войвода Димитъръ заедно съ нѣкои имоти подарилъ на своята черква у Щипъ ³⁾. Пѣкъ не само вътрѣшно Дѣяновци се разполагали съ земята: тѣ били и външно свободни въ своитѣ отношения съ държавитѣ. Това се види напр. отъ разпоредбитѣ давани отъ добровнишкото „вече“ прѣзъ 1377 г. на своя пратеникъ при Драгаша и Константина.

При всичкото обаче вътрѣшно държавно добруване и богатство, турското сюзеренство сѣ е тегнѣло на Дѣяновци.

† Еъ Христа Бога благоверни Іѡанъ деспотъ Драгашъ †

† Повѣлениемъ господина ми Деспота Драгаша и Костадина та Драгосавъ Ялѣлгига писахъ сизи хрисовѣлъ & Стрѣмици градъ. (Гласник XXIV, 249—252).

¹⁾ Miklosich, Monumenta Serbica, 186.

²⁾ Miklos. Mon. Serb. 190—193. Тамъ стои 6887, индиктъ 4-и. Индиктъ 4-и е погрѣшенъ, а трѣбва 14-и. За годината по нѣма съмнѣние, защото прѣзъ 6887 = 1379 г. се е вече билъ поминалъ Драгашъ, та името му не личи въ грамотата. Срв. *Ersch und Gruber Allgem. Encyclopädie*, Th. 85, стр. 457.

³⁾ Гласник XXIV, 266—271. Понеже въ повелята Константинъ нарича Димитра „вратъ господства ми Димитаръ воевода“, нѣкои мислятъ, че и този Димитъръ е билъ отъ Дѣяновитѣ синове, заедно съ Драгаша и Константина. Явно е обаче, че формитѣ „братъ царства ми“, както Душанъ нарича Дѣяна, или „братъ господства ми“ се давали на сродници. Освѣнъ това, ако Димитъръ бѣше рожденъ братъ на Константина, нѣмаше нужда послѣдниятъ да утвърдява земи и хора на брата си, който би ималъ равни права въ случая съ него въ съуправлението.

Ето защо Константинъ и майка му Евдокия прѣзъ 1379 г. се обръщатъ съ молба къмъ св. Богородица да ги освободи отъ турцитѣ: *«покажемо же... нина враги и сѣпостате наше низложиши и покориши¹⁾»*.

Прѣзъ 1379 г. умира Драгашъ. Отъ сѣщата година (или гесп. 1381) е и послѣдното извѣстие за Евдокия. Държавната уредба на велбуждското княжество легнало изключително на Константина. Затова у турскитѣ извѣстия се говори само за Константина, пѣзъ и у по-сетѣвшитѣ славѣнски книжни и устни спомени изпѣква пакъ сѣщото лице.

Нѣщо за женитбата на Константина Дѣяновъ.

Прѣди да се говори за границитѣ, държавната уредба и послѣднитѣ сѣдбини на велбуждското княжество, нека се спремъ на *женитбата на Константина*, извѣстията за която са отъ общебългарски исторически интересъ и засѣгатъ прѣко въпроса за даването на „Мара“ за султанъ Мурада.

Въ срѣднитѣ вѣкове договоритѣ между съсѣдни държави се свързвали често пакти, за по-голъма здравина, съ брачни условия и женитби. Балканскитѣ държави — Византия, България, Сърбия, Влашкото войводство — ни прѣдставятъ много такива примѣри. Докато обаче повечето отъ тѣхнитѣ брачни договори били доброволни, тѣзи на турцитѣ и балканскитѣ държави станали принудителни, насилствени, нежелани. Вѣрата, която въ срѣднитѣ вѣкове бѣше главниятъ факторъ въ държавния и общественъ животъ, не тѣй лесно допускаше брачни връзки между иновѣрци: само въпиющи нужди са могли да накаратъ единъ християнски дворъ да жертвува нѣкой свой членъ въ иновѣрни рѣцѣ. Дори сломената Сърбия на Косовския бой не тѣй леко е рѣшила да даде Лазаровата дъщеря Оливера жертва Боязиду; майчиното сърдце на Милица не се рѣшавало само да стори тая жертва, та трѣбвало да се подкрѣпи, слѣдъ дълги съвѣщания и колебания, за доброто на отечеството, отъ съвѣта на владицитѣ, велможитѣ и Оливеринитѣ братя. При подобни принудителни договори са били оплакани и други двѣ югославѣнски княгини — дъщерята на Георгия Бранковичъ и тази на Ивана Але-

¹⁾ *Mikl.*, Monumenta Serbica, 19.

ксандра. А колко скъпи са били жертвитѣ, личи отъ дълбо-
китѣ слѣди, що са оставили тѣзи случки и до днесъ въ на-
роднитѣ прѣдания и пѣсни.

Докато обаче фактътъ за даванетоъ на двѣтъ сръбски
княгини въ султанския дворъ е потвърденъ и уясненъ въ
историята, въпросъ е още коя именно царъ Александрова
дъщеря е станала султанка. Установеното отъ години мнѣние,
че Мураду е била дадена *най-гольмата* Александрова дъ-
щеря, позната съ имената Кера Тамаръ или Мара, поради
новоиздадени нѣкои паметници и съображения, трѣбва да прѣ-
търпи извѣстно освѣтление и промѣна. Съобразно съ това,
азъ ще подложя на кратка оцѣнка старитѣ и нови извѣ-
стия по въпроса и ще се постарая да го прѣрѣша.

Главното и единствено посочване, че Кера Тамаръ била
дадена на Мурада, се намира въ Синодика на царя Бориса ¹⁾.
Дѣто се произнася упокой на търновския царски родъ и на

Керадѣмари дъщери великааго цѣкѣ 'иуанна александра, ве-
ликои гжи оубржчици же скъпи великааго амирѣ амуурата.
оданѣ же бывши за нь рода ради българскаго. Она же тамо
шѣдши ѣ родъ свои скобожъши. ѣ добрѣ ѣ благочестивѣ
поживши. ѣ съ миромъ скончавшиса, вѣчнаа паматъ.

Въ свързка съ това извѣстие стои близо и бѣлѣжката
въ българската лѣтопись, издадена отъ профессоръ Богдана,
дѣто се казва какъ възиде на царство Шишманъ царъ, сынъ
Александровъ. И посла Аморатъ къ немъ дати сестрѣ своѣ
за нь, и она, и не хотѣ, дастъ сестрѣ своѣ, кера Тамаръ
царицѣ ²⁾. Тука собствено се отрича, че Шишманъ е давалъ
сестра си Мураду, но се подкрѣпя горното извѣстие на
Синодика — за името на въпросната царквня.

Вече отдавна у народа се пѣха пѣсни на нѣкоя си
българка Мара и Султанъ Мурада; писменитѣ българи знаеха
отъ историтѣ на Паисия, Спиридона и други подобни тѣмъ,
че нѣкога българскиятъ царъ Шишманъ е далъ Мураду сестра
си Мария; съ издаванетоъ пъкъ на Синодика (1-о Палаузовъ,

¹⁾ Факсимилно издание на Картографическия институтъ въ
София отъ 1896 г., стр. 64 — 65, или у Попруженко, Синодикъ
царя Бориса, Одесса 1899, стр. 73.

²⁾ Archiv für slav. Philologie, XIII, 528.

Времянникъ Имп. Моск. Общ. исторіи и древн. російскихъ, XXI. отъ 1855 г., 2-о. Раковски, Нѣколко рѣчи о Асѣнѣ първому, 3-о Издание на Картографическия институтъ въ София, 1896, 4-о Попруженко, Синодикъ царя Бориса, Одесса (1899) се утвърди и въ ученитѣ людѣ мнѣнието, че споменатата въ български народни пѣсни, и патриотически истории Мара и Мария е същата оная Кера Тамаръ.

Има доста извѣстия и съображения, що говорятъ противъ това твърдение. Его по-главнитѣ:

Свидѣтелството на Синодика губи лично отъ досто-вѣрността си, защото този паметникъ е отъ XV вѣкъ¹⁾, и стои близо половинъ вѣкъ слѣдъ събитията, които ни интересувать.

На третия листъ на едно старобългарско чегвероевангелие отъ 1356 г., сега пазено въ Британския музей (срв. Мин. Сб. VП, 160 и слѣдв.), е изобразенъ цвѣтно Константинъ зетѣтъ на царя Ив. Александра и третѣ дѣщери на послѣдния. Яснитѣ виноварени надписи надъ ликоветѣ върху първитѣ два образа са: констандинъ деспотъ за великаго црѣкъ ѿ александра: керадамаръ деспотица и дѣщи црѣка. Съ други думи, още въ 1356 година, когато е писанъ рѣкописътъ, Кера Тамаръ е била женена. Свидѣтелството е *безспорно*, защото паметникътъ е писанъ по заповѣдъ на бащата на Мара, царъ Иванъ Александъръ. Слѣдъ прочита на това извѣстие веднага се поражда питанье — кой е билъ царевиятъ зетъ и какъ тѣй Кера Тамаръ, веднажъ женена за Константина, послѣ бива дадена Мураду.

Въ полза на мнѣнието, изказано отъ Успенски²⁾ и Грота³⁾, че Александровиятъ зетъ Константинъ е билъ Дѣяновиятъ синъ, владѣтель на сѣверна Македония при Мурада и Баязида, тука ще се дадатъ още нѣкои нови обяснения. Цвѣтниятъ добръ запазенъ ликъ на тогози Константина въ горѣспоменатото евангелие прѣдставя въ случая двѣ-три рѣшаващи особености. На главата на Константина е поставена малка

¹⁾ Прѣписътъ на синодика е отъ XV в. Това най-добръ личи отъ извѣстията за лица, които са се поминали прѣзъ началото на XV в., напр. патриархъ Евтими.

²⁾ Ж М Н Пр. отъ г. 1878, часть СХСІХ, стр. 19, 20.

³⁾ Р Ф В. отъ г. 1887, кн. I.

владѣтелска корона. А прѣзъ 1356 год., отъ когато е образа, Константинъ управяваше, слѣдъ смъртъта на Душана и на баща си, съвмѣстно съ майка си и брата си Драгаша, сѣверомакедонското княжество между Струма и Вардаръ.



Обр. 14. Константинъ, мъжъ на Кера Тамаръ.

Другъ младъ владѣтелъ Константинъ отъ товава не се знае. ¹⁾ Особено пѣкъ важна въ случая е обшивката на горнята дреха на князя: съ златни двуглави орли на червено поле — гербътъ на Неманичитѣ ²⁾ въ Сърбия, чийто потомецъ се броишь Константинъ, защото майка му царица Евдокия била Душанова сестра. Че велбуждскиятъ Константинъ е билъ зеть на Александра, потвърдява се и отъ единъ пасажъ въ Спиридоновата история, почерпанъ вѣроятно отъ по-старъ лѣтописъ, защото въ новитѣ тавива сръбски, грѣцки и български не се срѣща. Като иде дума за дѣпата на царъ Александра, казва се *вторая сестра отдана за мужа нѣкого княза Константинова сярскаго.* ³⁾ А че подъ това име авторътъ раз-

¹⁾ Наистина, балканската история отъ това врѣме знае още трима Константиновци: единиятъ — Константинъ воевода, при търновското царство, нареченъ въ монашество Теодулъ (Синодикъ Ц. Б., 59); другиятъ — Константинъ (*θεοπότης*) синъ на виз. царъ Андроника Старши, и третиятъ — Константинъ Страцимировъ. Нито единъ отъ тѣхъ обаче не е билъ зеть на Ивана Александра: първиятъ, „войводата“, не е деспотъ, не е отъ владѣтелско колѣно и не е могълъ да носи корона; вториятъ, грѣкътъ, билъ насилствено покалугеренъ съ име Калистъ и затворенъ въ Димотика, дѣто още билъ прѣзъ 1329 г. (Сant. I, 396) т. е. прѣди още Кера Тамаръ да е била родена; третиятъ — Константинъ, синътъ на Страцимира Видински, не е могълъ да бжде търсениятъ зеть едно по близко родство, а друго по неедноврѣстие съ Кера Тамаръ, която била женена (1356 г.) прѣди ражденьето на братовчедата си (той се поминалъ въ 1422 г.).

²⁾ *Du Cange*, Fam. Byzant. стр. 267 и *Жефаровичъ*, Стематографія, 1741, листъ 135 б).

³⁾ *Спиридонъ*, стр. 89.

бира велбуждския владѣтель, личи отъ по-долнитѣ редове, дѣто този князь *Константинъ* или Константин деспот, стр. 90), помага съ Марка Краевичъ на Баязида противъ влашния войвода Мирча, което е вече исторически фактъ.

Професоръ Иречекъ, като е знаелъ за извѣстието, че Тамаръ е била женена за Константина, лесно рѣшава втория нашъ въпросъ, като прѣдполага, че Мурадъ е взелъ царкинята на второ вѣнчило, като вдовица. Това мнѣние, чини ми се, е съвсѣмъ неприемливо, особено като се има прѣдъ видъ тогавашната, па и сегашна султанска женитбена практика, и особено натрупанитѣ години на „вдовицата Тамара“. Слѣдъ Косовската битка Баязидъ поиска *най-малката* Лазарова и Милицина дъщеря, момата Оливера; на Мурада II едва дадоха Бранковичовата дъщеря Мара, защото била още *млада* и *малка*. Нашата Тамара е била поискана отъ Мурада когато, Шишманъ, слѣдъ Маричвата битка въ 1371 г., като изгубилъ всѣка надежда за заетата отъ турцитѣ Тракия, видѣлъ застрашени и другитѣ си владѣния, та станалъ васалъ и въ залогъ далъ сестра си Мураду. За това врѣме свидѣтелствува Бистрицката влашка хроника, дѣто четемъ: „Най-послѣ турцитѣ побѣдиха, и загинаха Углешъ и Вълкашинъ въ долината на Марица, въ година 6879 (1371). И уловиха турцитѣ мнозина въ плѣнъ и ги закараха въ Калиполъ. Тогава се помрачи слънцето всрѣдъ день, тъй че звѣздитѣ се виждаха. Въ това врѣме умрѣ Александъръ, търновскиятъ господарь, и слѣдъ него наста Шишманъ. Мурадъ проводи да искать сестра му, която Шишманъ даде по неволя да стане владѣтелка“. ¹⁾ А тогава женената още въ 1356 г. Тамара е била вждѣ 40-тѣхъ си години, ако не и повече. Немислимо

1) "Ипѣи вироуѣрж тѣур'чин, ши перѣ оуглешъ, ши влъкашинъ лѣ валѣ марница, ани зѣвѣдъ. ши лоуѣрж тоу'р'чин плѣнъ моу'лтъ дель доу'серж ла калиполи, атоу'н'че атоу'нежъ собреле атрѣ амѣазжѣи, кѣтоу' сиведѣ стѣлеле, атоу'н'че моу'ри александъръ домноу'л трѣновоу'лши. ши фѣ'лѣокъ шоу'шманъ. ши тремѣ моу'ратъ де и чер'шоу' пре сѣроу' сѣ. ѡл денекѣ ѡдѣде сѣи фѣе доамнж. (В. Григоровичъ, О Сербѣи въ ея отношеніяхъ къ сосѣднимъ державамъ. Казань 1859, стр. 17—18 отъ прибавленията).

е слѣдователно и въ тоя случай султанътъ да е взелъ вдовица на повече отъ 40 години.

Византийскиятъ историкъ Халковондилъ казва, че Мураду е била дадена Александровата (у Халк. погрѣшно Шишманова) дъщеря, родена отъ еврейката. ¹⁾ Кера Тамаръ и Страцимиръ са били отъ влахинята. Александъръ е ималъ още двѣ по-малки отъ Тамара дъщери: едната наричана госпожда Василиса ²⁾, или госпожа Кираца (*κυρὸν Κυράτσα* ³⁾) или още Мария ⁴⁾ Тя е била бракосъчетана още на 9-годишнина възраст съ Андроника, синъ на императора Йоана V. ⁵⁾ Другата, най-малка, дъщеря се поменавя у едни паметници ⁶⁾ съ име Десислава.

Паиси нарича Мурадица *Мария*, ⁷⁾ Спиридонъ — *Мария* и още *Каламария* ⁸⁾. И въ пѣснитѣ султанката носи името Мара (Мария). Ще каже не Кера Тамаръ, женена за Константина, не Кераца-Мария-Василиса, бракосъчетана за Андроника, са били давани на Мурада, а третята сестра — Десислава ⁹⁾, която се викала и Мария. Досуцъ тѣй и членовѣтъ отъ мъжката линия въ българския царски родъ са носѣли по двѣ имена: Иванъ Александъръ Иванъ Шишманъ, Иванъ Страцимиръ, Иванъ Асѣнь.

Като имаме прѣдъ видъ отъ една страна сравнителната възраст на Ив. Александровитѣ дъщери и датитѣ 1355 и 1356, споменати по-горѣ, както и ликовѣтъ на царекнитѣ въ Лондонското четвроевангелие, трѣбва да смѣтаме Деси-

¹⁾ Διαπρεβευσάμενος δὲ ποῖς Ἀιουράτην Σούσμανος ὁ Ἀλεξάνδρου σπονδὰς τε ἐποιήσατο καὶ συμμαχίαν, ὥστε τὸν αὐτὸν ἐχθρὸν τε καὶ φίλον νομίζειν, καὶ ἐπιγαμίαν ποιησάμενος θυγατέρα αὐτοῦ κάλλι τε ἐπεφέρουσαν καὶ ἀπὸ Ἑβραίδος. (*Chasl.*, I, 37).

²⁾ Издание на Картогр. институтъ, 65.

³⁾ Раковски, О Асѣню, 101; Григоровичъ, О Сербии, и пр.

⁴⁾ Κατὰ δὲ τοῦτον τὸν χρόνον ἦκεν ἐκ Μυσῶν τῷ νέφ βασιλεῖ Ἀνδρονίκῳ, τῷ τοῦ βασιλέως Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου παιδί, τὴν φη Μαρία ἢ τοῦ βασιλέως Μυσῶν Ἀλεξάνδρου θυγάτηρ (*Gregoras* III, 557, Вонпае).

⁵⁾ Раковски и Григоровичъ въ цит. съчинения.

⁶⁾ Въ Лондонското евангелие. Срв. Мсб. VII, 166 и приложенитѣ картини отъ втория листъ; въ Синодика стр. 65.

⁷⁾ Исторія, издание А. Теодоровъ, стр. 80.

⁸⁾ Исторія, изд. Златарски, стр. 88.

⁹⁾ Ж М Н Пр. СХСІХ, стр. 20—21.

слава-Мария при женитбата ѝ за Мурада на около двадесет години.

Прѣхвърлянето на факта отъ Мария Десислава върху Кера Тамаръ се обяснява съ забравяне и невѣрно прѣдаване на истината, както туй личи напр, у Халкокондила, у Българската лѣтопись и др.

Оженването на Георги Бранковичовата дъщеря Мария-Мара¹⁾, наричана у нашитѣ паметници още кира *María* или кира *María*²⁾, за султанъ Мурада II, — ще рече и тука Мара и Мурадъ. — живѣнието ѝ като християнка вдовица въ Ежово (Сѣрско) и посрѣдничеството ѝ да се прѣнесатъ мощитѣ на св. Ивана Рилски отъ Търново въ манастира въ 1469 г.³⁾, е много спомогнало да закрѣпне въ народнитѣ прѣдания споменътъ за българската Мара и нейната вѣра.

Ясно е прочее, че най-старата Александрова дъщеря Кера Тамаръ е била женена още въ 1356 за Константина Дѣяновъ и че нейната най-малка сестра Мария Десислава е била дадена на Мурада въ 1371 г. Съ това име „Мария-Мара“, а не Кера Тамаръ, знаятъ Мурадица и българскитѣ прѣдания и пѣсни⁴⁾.

¹⁾ *Стојановиѣ*, Записи I, 110.

²⁾ *Kalužniacki*, Werke von P. Euthymius, стр. 414—415.

³⁾ *Id. ib.*

⁴⁾ Ето два-три типични откъса отъ народнитѣ пѣсни за Мурада и Мара:

Мара скланя да вземе Мурада, само когато послѣдниятъ ѝ дозволи тя да изповѣдва християнската си вѣра:

Лѣпа Маро безъ подоба!	Царь Мурадъ-бей говореше:
Царь Мурадъ-бей Мара иска,	Земи мене лѣпо Маро,
Мара неше царь Мурадъ-бей,	Ще вѣрваме до двѣ вѣри,
Оти иска да я турчи.	Ще вариме до двѣ манжи,

Мене турска, тебъ кавурска;
Ще ходиме на двѣ мѣста,
Тызь въ църква, а я въ джамия.
Па го узе лѣпа Мара,
Та вѣрваха до двѣ вѣри

(*И. Богоровъ*. Български народни пѣсни. София 1879, стр. 57.)

Въ други народни пѣсни Мара, за да се потурчи, прѣдлага Мураду неприемливи условия (Славиеви гори, I, книга III, стр. 51 — 2). Мара изпраща книга до Мурада, като му иска едрененския сирашки имотъ и стамболския башъ безистенъ:

Граници и уредба на княжеството при Константина.

Жеглиговската област, която била бащина на Дѣяна, послужила за начално ядро на велбуждското княжество. Дѣяновица и нейнитѣ синове, слѣдъ подѣлата на Душановата царщина, образували засебна държава отъ своята бащина и отъ присъединенитѣ къмъ нея околни земи. За установяване простора на княжеството при Константина ще си помогнемъ съ грамотитѣ на Дѣяновци, съ извѣстия за владѣнията на Оливера, съ историята на Погановския манастиръ при Трънѣ, съ най-старото турско административно дѣление на въпроснитѣ земи и др. Даже за основа ще вземемъ послѣдното като най-пълно, особено тъй като знаемъ, че турцитѣ са усвоили заварения редъ у покоренитѣ земи. Не е чудно слѣдователно, че обсегътъ на кюстендилскиятъ санджакъ при турцитѣ току-речи напълно съпада съ извѣстията за пространството на Константиновото княжество.

Старото турско административно дѣление на земята наречена Румелия е запазено по паметници отъ XVI и XVII в.; отъ тѣхъ ще посоча двата най-важни: единиятъ — на венецианския държавенъ секретарь Рамберти, по записки отъ 1534 г. (врѣмето на законодателя султанъ Сюлейманъ, 1520 — 1566),¹⁾ а другиятъ — на прочутия турски географъ Кятибъ-Челеби или Хаджи Калфа, отъ първата половина на

Аку-ми-дадешъ, шу-си ти йшам,
Тугаф-шеа Мара да-са-потурчи.
И-царь-и Муратъ кнйга напратъ:
Ой Мару, Мару, беала българу,
Кой-та приучи тувà да ищешъ?
Сирацка стока ни-са-харисва
Чи-вреамеа йдеа да-си-гу-земеат.

Въ третя пѣсень (*Бончевъ* Сборникъ отъ български народни пѣсни. Варна 1884, № 35) Мара, научена отъ майка си,

Мара на царя думаша:	Да станатъ нови черкуви,
„Царю ле, царю, Мураде!	Да ходеть черни българи.“
Мене ми мама заржча,	Царя на Мара думаша:
Аку ми, царю, харижишъ,	„Маро ле, бяла, българке!
Пулувината Цариградъ	Гроба му да се прували,
И Еди-Кули жамия;	Който та, Маро, научи.“

¹⁾ Срв. *Новаковић* въ Споменик XVIII, 9.

XVII в.¹⁾ И въ двѣтѣ извѣстия дѣлението на санджаки бидеи еднакво, азъ ще си послужи съ по-подробното, у Хаджи Калфа. Споредъ него, кюстендилскиятъ санджакъ е билъ много голѣмъ и обхващаль градоветъ и околитѣ: Кюстендилъ, Радомиръ, Дупница, Петричъ, Мелникъ, Дойранъ, Тивевешъ, Велесъ, Струмица, Радовишъ, Щипъ, Кратово, Враня.

Да видимъ кои отъ тѣзи градове са припадали къмъ Константиновата държава и кои (слѣдъ Константина) са били присъединени къмъ княжеството отъ послѣдния неговъ познатъ войвода Юсуфа, за да бждатъ тѣ заварени при окончателното турско заемане на тоя край.

Кюстендилъ (Велбуждъ) е билъ Константинова столица. За това свѣдочатъ между друго и турскитѣ историци и географи, като говорятъ за васалството на Константина и прѣдаването на града подъ условия: Нешри²⁾, Сеадединъ³⁾, Хаджи Калфа⁴⁾, Рамазанъ заде, Феридунъ бей и др.⁵⁾

Радомиръ до 1382 г., прѣвземанъето на Софيا, е спадаль въ търновското царство и, слѣдователно, извънъ Константиновото княжество. Това се установява отъ слѣднитѣ извѣстия и грамоти. По случай битвата при Велбуждъ прѣвъ 1330 г., сръбскиятъ архиепископъ Данило бѣлѣжи, че радомирското поле, именно Мравата съ село Изворъ принадлежали на българската държава. Отъ тая битка насетнѣ, при приятелскитѣ и роднински връзки между българския и сръбски дворове, не е имало териториялна промѣна между Сърбия и България. И наистина, отъ единъ хрисовулъ на българския царъ Ивана Александра отъ год. 1348 се учимъ, че радомирското село Блатечница, току прѣди навлизане на Струма въ Земенския проломъ, е принадлежало на българската държава.⁶⁾

¹⁾ *Hammer, Rumeli und Bosna. Geographisch beschrieben von Mustafa ben Abdalla Hadschi Chalfa. Aus dem türkischen übersetzt von Joseph von —. Wien 1812. —* Часть отъ книгата е прѣведена на сръбски отъ Новаковича въ Споменик XVIII; цѣль прѣводъ на български готви университетскиятъ библиотекаръ въ Софя Ст. Аргировъ.

²⁾ *Quellen für serbische Geschichte. I Heft. Wien 1857, стр. 48.*

³⁾ Ржкописъ въ Народната библиотека въ Софя, стр. 51.

⁴⁾ *Rumeli und Bosna*, стр. 87.

⁵⁾ Срв. прибавкитѣ.

⁶⁾ *Срезневскій, Свѣдѣния и замѣтки LXXXI — XC, 31 — 34;* сжщо литографното му издание отъ Звънчарова въ Софя.

Пъкъ и Константинъ не е ималъ причини да шири своята земя на сѣверъ, въ ущърбъ на Шишмана, комуто билъ и зеть. Знаемъ отъ Халкокондила, че Константинъ е воювалъ срѣщу сърби и албанци само. Слѣдъ като падна София подъ турцитѣ, 1382 г., Радомиръ, Дупница и Рила били дадени на Константина. Въ замѣна, на софийския санджакъ дали Сиришникъ и Трънско, които били по-рано Константинови.

Че *Дупница* сжщо тѣй е била изпърво подъ българското търновско царство, свидѣтельствува сжщата горѣпосочена Иванъ Александрова грамота: селата Скрино, Дяково, на югъ и западъ отъ Дупница, били подъ Александра. Освѣнъ това и въ грамотата на Ивана Шишмана отъ 1378 г. на Рилския манастиръ дупнишкитѣ села са поставени подъ търновското царство. Споредъ тѣзи хрисовули и споредъ други отъ Константина и майка му, границата между Шишмановитѣ и Константинови владѣния е вървѣла тѣй, че Радомиръ, Мраката, с. Блатечница, с. Дяково, Дупница, с. Скрино, с. Кръчино, гр. Стобъ и др. са били подъ Шишмана, а Землинъ, Скакавица, Черѣнецъ¹⁾, Козница („Кричановска“) съ Кюстендилъ—подъ Константина. Като Радомиръ, и Дупница подпаднала слѣдъ 1382 г. подъ Константиновото княжество. Турскиятъ историкъ Евлия Челеби бѣлѣжи, че въ Дупница имало български и сръбски велможи, отъ които е взетъ градътъ.²⁾ Това ни спомнува за Константиновитѣ областни управници, каквито е имало и въ Братово, въ Щипъ и другадѣ. Вѣрността на Константина е принудила султана да повѣри дупнишкитѣ проходи на кюстендилския князь. Че тѣй ще да е станало, личи отъ думитѣ на турския историкъ Нешри. Прѣзъ 1389 г. Константинъ съ войската миналъ прѣзъ Дупница, като прѣзъ свое владѣние, за да отиде въ Ихтиманско, дѣто билъ Мурадъ и се колебалъ отдѣ да удари на сърбитѣ — откъмъ Пиротско или прѣзъ приятелскитѣ земи на Константина. По-подробно за това ще се каже по-долу. И тѣй, Дупница е била отдѣлена отъ Шишмановитѣ

1) Скакавица и Черѣнецъ не са помѣстени въ Александровия хрисовулъ; тѣ личатъ като владѣния на Мулутина (Срв. *Григоровичъ*, Очеркъ, 2-о изд., 42). Мѣстото Черѣнецъ е с.-зап. отъ кюстендилското село Скакавица (полска).

2) *Евлия Челеби*, Сияхатъ намеси, V томъ. Цариградъ 1315 отъ егира, стр. 567 — 8. (На турски).

владѣния слѣдъ паданъето ѝ заедно съ София (1382) подъ турцитѣ, за да стане заедно съ Рилския манастиръ часть отъ Константиновото вѣяжество, а послѣ отъ кюстендилския санджакъ.

Петричъ се поменава въ владѣнията на Дѣяновци въ една грамота отъ 1379 г. . . и еше приложисмо у Петрички цркъвь. ¹⁾ Отъ нѣколкото забѣлзани въ грамотата петрички села сега стоятъ Дрѣново и Гюргево.

За *Мелникъ* вижъ по-долу, при „Струмица“.

За *Доѳранъ* изрично не се говори чий е билъ, но неговото положение показва, че ще е принадлежалъ или на Константина, който владѣлъ тамъ нѣкои села: Горня-Собра, Долня-Собра²⁾, или на Богдана, който заповѣдвалъ най-южнитѣ земи между Струма (около Сѣръ³⁾ и Вардаръ³⁾. Но тъй като Богданъ или неговитѣ наследници са си запазили земитѣ и въ началото на XV вѣкъ (1413 г.), явно е, че турското административно дѣление е поставило Доѳранъ подъ Кюстендилъ възъ основа на заварения редъ въ Константиновата земя.

Тиквешъ съ негови села и черкви. споредъ същата горня грамота, били между земитѣ на кюстендилското вѣяжество: . . . приложихъ у Тиквешу пещеру съ людми, и село Шешково, Гаврилово камень, Гръбавъць, село Козарце, и подъ градомъ (черква) светы Яданасіе съ людми и водѣницами и съ винограды, и надъ градомъ цркъвь сты Гевргіе Положкы на рѣцѣ Чрьнои, съ селы, село Полошко, село Кошане, и село Дражелна, и село Събъстриница, и село Желнца съ винограды и съ всѣмъ штесомъ сель тѣхъ, и выше тогаи светы Никола, на тоижде рѣцѣ, зовомо мѣсто то Южиново, съ людми и съ винограды, и село Куманичево, и селище Сътъць, съ всѣмъ штесомъ, и съ Баташи цркъвь архангелъ съ людми, съ виноградъ, и землю и съ всѣми мѣстами⁴⁾. Споредъ това, тиквешката околия, по рѣка Църна, между Вардаръ и планинитѣ Бабуна и Кожухъ, била на Дѣяновци. Западенъ тѣхенъ съсѣдъ, задъ Бабуна, билъ кралъ Марво отъ Прилѣпа.

¹⁾ Гласник XXIV, 254.

²⁾ . . . съ всомъ ващиномъ съ Собри. Ibidem, 255.

³⁾ . . . τὰ δὲ ἀπὸ Φερρῶν (поправ. Σερρῶν) ἔστε ἐπὶ Ἰξίων Πορδάνῳ ἀντὶ ἀγαθῶν καὶ τὰ ἐς πόλεμον οὐκ ἀδοκίμῳ. (Chalc. 28.)

⁴⁾ Гласник XXIV, 255.

Велесъ, като градъ управляванъ отъ Оливера ¹⁾, е подпадналъ, слѣдъ присъединението земята на послѣдния, подъ кюстендилското княжество. И тугъ западната граница на княжеството е прѣвращала Вардара до Бабуна

Струмица, прѣди да бѣде на Дѣяновци, била столица на войвода Хреля. Между имѣнията, що подарили Драгашъ и Константинъ на руския монастиръ св. Пантелеймонъ въ Света гора, най-вече са изъ Струмишко ²⁾. Въ самия градъ, въ Стрѣмици градъ, са писани едни отъ грамотитѣ на Дѣяновци. Прѣвъ Струма Хреля владѣлъ *Мелникъ* ³⁾, който, слѣдъ смъртта му, заедно съ Струмица минали подъ Оливера, отъ послѣдния пѣкъ на Дѣяновци. Пѣкъ и естествено е, щото владѣтельтъ на Петричко да държи и Мелнишко, защото Струмската тѣснина надъ Рупелъ не може да бѣде мѣсто за граница, а чакъ отсрѣщниятъ Петричь. За прѣво доказателство може да служи споменаванъето на село Свети Врачъ (въ мелнишката каза) въ владѣнията на княжеството. ⁴⁾

Радовишъ, въ южнитѣ поли на Плачковица, между Струмица и Щипъ, е спадалъ къмъ вжтрѣшнитѣ градове на Оливера и сетѣ на Константина.

У *Щипъ* Драгашъ и Константинъ подаряватъ на руския светогорски монастиръ св. Пантелеймонъ черква св. Архангелъ („Главатова“) съ всичкитѣ ѣ метоси ⁵⁾.

Кратово и неговата област минали у Дѣяновци отъ Оливера.

Кратовскиятъ край обаче не билъ граниченъ при Дѣяновци, защото тѣ владѣли на западъ още *жеслиговската* жупа и *прѣшовската*. Това се твърди отъ двѣ грамоти, една отъ Душана отъ 1354 г. и друга отъ Константина и майка му Евдокия отъ 1379 г. ⁶⁾. Селата въ тѣзи грамоти: Ругинци, Арбанашко, Буйковци, Другошевци, Дейковци, Врачевци, Сѣдларъ, Глажня, Слупчане, Матейче, Островица, Дълбоки-долъ, Геракарци, Света Петка, Алашевци, Гошинци, Зловуяни, Прѣшово, Норча, Драгошевци, Крупинци, мѣстото Просѣче-

1) *Cant.* II, 259; *Chalc.* I, 38, 49.

2) *Гласник* XXIV, 254.

3) *Иречекъ*, Пжтувания, 237.

4) *Гласник* XXIV, 254.

5) *Ibid.*; 255.

6) *Mon. Serbica*, 142—145; 190—193.

ниеъ и др. принадлежатъ къмъ днешнитѣ кази кумановска, скопска, прѣшовска и гиланска. Споредъ това, горната западна граница на Дѣяновци е обхващала долинитѣ на рѣкитѣ Голѣма (притокъ на Пчина), Моравица (притокъ на Българска Морава) и горня Морава, въ сегашната гиланска каза. Слѣдъ Константина прѣшовскиятъ край миналъ подъ весаря Углеша.

Хаджи Калфа тура въ кюстендилския санджакъ и *Враня*. Нѣмаме извѣстия дали нѣкога Враня е била присъединявана къмъ Константиновото княжество. Знае се само, че слѣдъ Константина Враня, Прѣшово (което било Константиново) и Иногощъ били заети отъ весаръ Углеша, независимъ войвода, който участвувалъ въ боеветѣ срѣщу турцитѣ отъ страна на сръбския деспотъ Стефана. Углешовото име се слуша прѣзъ първата четвъртъ на XV столѣтие ¹⁾.

За най-крайната сѣверна покраина на княжеството се учимъ отъ историята и поменика на Погановския манастиръ. Споредъ тѣхъ владѣнията на кюстендилското княжество се простирали по-нагорѣ въ Трънско, дѣто се намира казания манастиръ, граденъ отъ Константина и дъщеря му Елена ²⁾.

¹⁾ Константинъ Костенски казва за Углеша, че той слѣдъ гранганския бой (1402 г.) . . . землю свою отъчьскоую Браню и Иногоштоу и Прѣшово прѣкитѣ и оудръжа. Срв. още *Новиковиѣ*, Срби и Турци 282—283, 337, 352—353; *Григоровичъ*, Очеркъ, 46, дѣто се поменава Углешова грамота отъ 1423 г. за подаряване на хилендарския манастиръ черква въ Враня. Сжщата грамота подробно у *Стојановиѣ*, Споменик III, 13.

²⁾ Въ фасадата на манастиря са зазидани три каменни плочи съ издълбани въ тѣхъ имената на св. Ивана Богослова, въ чието име е въздигната черквата, и на двамата ктитори: господинъ Костандинъ и госпога Елена (Срв. Иречекъ, Пжтувания 496). Титлата „господинъ“ е носѣлъ обикновено кюстендилскиятъ Константинъ; така се подписва, както видохме, въ повечето грамоти. По-късно, въ Погановския поменикъ, му е придаденъ, въ свръзка съ народнитѣ прѣдания, титула царъ: Помени ги и благочъстиваго цара Костантина и госпожоу Еленѣ (Псп. VII, 72). Запазенитѣ народни спомени за граденъето на манастиря отъ „царъ“ Костадина и „сестра“ му Елена са оповѣстени въ Български Прѣгледъ VI г., IX, 82. Споредъ тѣхъ, когато още не билъ поставенъ куршумениятъ покривъ на сградата, дошли турци и настанало размирно врѣме. Елена, която идѣла къмъ манастиря съ кола натоварени съ куршумъ, избѣгала въ близката Влашка планина, щомъ узнала, че

Отъ горѣказаното излиза, че велбуждското княжество е било най-обширно при послѣдния отъ Дѣяновци — Константина, при когото е била присъединена и дупнишката околностъ. Въ обсега слѣдователно на неговата земя влизали: Велбуждъ, Дупница, Трънско, Прѣшово, Жеглигово (край), Кратово, Злетово, Щипъ, Кочани, Пианецъ (край), Малешево (край), Петричъ, Мелвикъ, Струмица, Радовишъ, Дойранъ, Боемия (край),¹⁾ Тиквешъ (край), Велесъ. Слѣдъ Константина Прѣшово прѣминало въ земитѣ на кесарь Углеша; а послѣ, при турцитѣ, Радомиръ и Враня били прибавени къмъ Константиновата земя, която била обърната въ кюстендилски санджакъ, каеъвто го намираме у Хаджи Калфа.

Константиновата държава, бидейки продължение на единъ дѣлъ отъ Душановото царство, била устроена по сръбски образецъ. Пълновластенъ господарь на княжеството е билъ Константинъ Дѣяновъ: той свързва договори съ външни държави или владѣтели,²⁾ подарява много земи на светогорскитѣ манастири, издава актове и грамоти и се подписва като всички тогавашни независими господаре † въ $\bar{\chi}\bar{\alpha}$ ка владѣтели господинъ Костадинъ,³⁾ става ктиторъ на цѣлъ голѣмъ манастирь — св. Якимъ Осоговски, прави боеве съ околнитѣ народи албанци и сърби, за проширванье на царството си. обдържа силна конница, и, кога останалъ самъ владѣтель, сѣче сребърни пари на свое име и надписъ $\begin{matrix} \text{к} \\ \text{Т Д Н} \\ \text{н} \end{matrix}$ и пр. На едни отъ монети-

тѣ личи старофренскитѣ гербовъ знакъ — замбакътъ (fleur de lis). Това пакъ показва, че Дѣяновци се броели отъ потеклото на Неманичитѣ, които сѣщо тѣй употрѣбявали въпросния гербъ, поради сродяванъето си съ френския царски

надошли турцитѣ. Отъ историята знаемъ, че Константиновата дъщеря се е викала Елена, а сестра му Теодора. Колкото за смѣсьванье на споменитѣ за велбуждския Константинъ съ онѣзи за царь Константина, за това ще се повърнемъ по-долу.

¹⁾ Драгашъ и Константинъ подаряватъ на св. Гора **црѣковъ** скетага Гевурѣга у Бойми т. е. въ нахията Боемия, въ Гевгелийско, съ главно село Боймица. (Гласник XXIV, 253).

²⁾ Съ Мануила Палеолога въ Сѣръ прѣзь 1393 г., съ дубровничанетѣ.

³⁾ Гласник XXIV, 271.

родъ. Паритѣ са били сѣчени отъ отредени „златаре“ само въ извѣстни пунетове на държавата. ¹⁾ Единъ тавѣвъ пунктъ е билъ Кратово, както узнаваме и отъ турскитѣ монети, ковани въ този градъ по заварени, стари права.

Тукъ е мѣсто да се каже нѣщо за името и титлитѣ на Константина. Въ поменатитѣ актове на Дѣяновци по-стариятъ братъ се подписва Иоанъ Драгашъ, а по-малкиятъ — Константинъ. Въ нѣколко лѣтописа и на Константина се прибавя второ име, Драгашъ ²⁾. Въ българската хроника стои Константинъ Драгашевичъ; въ влашката — Константинъ Дра-



Обр. 15—16. Сребърни грошове отъ Константина.

говичъ; въ сръбски родослови често стои Костадинъ Драгашъ; правнукътъ на Константина, отъ дъщеря му Елена, се викалъ сжщо Драгашъ (*Δραγασ*). ³⁾ Споредъ това излиза, че синоветѣ на Евдокия са имали, при особенитѣ си имена Иванъ и Константинъ, и второ общо име — Драгашъ, тѣй както и българскитѣ царье: Иванъ Александъръ, Иванъ Шипманъ, Иванъ Страцимиръ и др.

Въ актоветѣ и хрисовулитѣ Иванъ Драгашъ се подписва обикновено *деспотъ*, а Константинъ — *господинъ*. Въ пчинския поменикъ Константинъ е названъ *воевода* български; Спиридонъ го нарича ту *деспотъ*, ту *князь*; на монетитѣ стои *деспотъ* (съ ъ); въ пѣснитѣ и прѣданията *бегъ Костадинъ*, *царъ Костадинъ*.

Покрѣй главния владѣтель на княжеството — Константинъ, всѣки градъ или жупа на държавицата са били повѣрени на кефалии, войводи или проинаре. Съ други думи, земитѣ припадали или подъ прѣкото управление на княза, или се намирали подъ проинаре, бащиници, които владѣли зе-

¹⁾ Въ Душановия Законникъ чл. 168 (изд. Новаковиѣ) се казва: Златара оу жоупахъ и оу земли царства ми нигдѣ да нѣсть; развѣ оу тръговѣхъ, гдѣ истъ поставило царство ми динаре ковати.

²⁾ Срв. стр. 138.

³⁾ Стр. 139—140.

мята било като наследствена собственост, било като наематели. ¹⁾ Владалцитѣ бащинаре плащали на Константина само поземленъ данѣкъ — сокъ, и служили въ войската. Градското население се състояло отъ свободни люде, повечето отъ които били прѣдставители на разни държавни, сѣдебни, духовни власти. Селското население се дѣлило на свободно (епики) и зависимо (парици). Прѣвъ XIV в. свободното селско население намаляло много поради заграбване отъ страна на велможитѣ. Свободнитѣ селяне си имали своя собствена земя, която могли да продаватъ по волята си, да я подаряватъ и да въртатъ разна търговия. Тѣ се подчинявали само на общитѣ държавни разпоредби, като данѣци и воинска повинность. По-голямата частъ отъ селското население въ Константиновата държава било зависимо, парици. Парицитѣ били работно земедѣлско население, настанено на чужда велможска или проиарска земя. Парицитѣ обработвали господарската си земя срѣщу извѣстно възнаграждение, безъ обаче да иматъ право да се отдѣлятъ отъ проиарската земя, къмъ която се числѣли, или да се изселятъ отъ нея. Парицитѣ около рударскитѣ центрове — въ Осогово, Кратово, Злетово, Божица, били принудени да работятъ при маденитѣ. При прѣдаване земята на другъ велможа и наемател (проиарь) селянетѣ парици са прѣхождали заедно съ земята, като стока, подъ новия стопанинъ. Сѣщото е ставало и при прѣпродаване на земя заедно съ парицитѣ. При все това парицитѣ не били, строго взето, робѣе: тѣ си имали сѣдебни права, сѣмейни права, могли да си иматъ и собственъ имотъ. Имало зависими парици, приврѣпени къмъ монастирскитѣ нужди. Тѣ били задължени да работятъ извѣстно число дни за монастирскитѣ ниви, гори и лозя, да даватъ на монастиря като данѣкъ: кожи, жито и др. произведения, споредъ мѣстнитѣ условия. Затова пѣкъ монастирскитѣ люде бивали освобождавани съ грамоти отъ всички или повечето държавни данѣци. Монастирски люде са били дупнишкитѣ селяне въ цѣлитѣ села: Бадино, Кръчино, Пастра, Бозова и др. ²⁾; по

¹⁾ Срв. *Флоринскій*, Пам. закон. дѣят. Душана, 18—19 или *Новаковиѣ*, Пронијари и баштници, въ Глас. С. К. академије I. *Занетовѣ*, Българското население въ срѣднитѣ вѣкове. Руссе 1902.

²⁾ . . . сѣ же сж^т сѣла стго ѿца ю рѣлскаго. Сѣлица вѣрвара, чрѣтовѣ доль, крѣчино. влѣгарино. вѣдѣно, дриска и гаганѣ и пр. въ Шишмановия хрисовуль отъ 1378.

нѣколко вѣщи въ Скрино, Скакавица (полска), Блатечница (кюстендилско село), дѣто имало земи и припадащи къмъ тѣхъ людѣе на манастиря св. Никола въ Софийско¹⁾; Козница припадала на Хилендарския манастиръ²⁾; цѣла редица села въ жеглиговската жупа — Архилевица, Подлешане, Руизворъ, Ругинци, Арбанаси, Бойковци и др. са били прикрѣпени къмъ черквата въ с. Архилевица (сега Алинци въ Кумановско)³⁾; къмъ манастиритѣ св. Гаврилъ Лѣсновски, Якимъ Осоговски, Прохоръ Пчински и пр. има сѣщо тѣй записани много села и людѣе.

Освѣнъ поземелния данѣкъ, свободното население и часть отъ парицитѣ са били обременени съ всевъзможни други срѣднѣвѣковни кождерщини: данѣкъ на глава (*tributum capiti*), данѣкъ на вѣща (димнина), градозиданье, наметѣкъ, десетѣкъ отъ овци, свинѣе, медъ, разни ангарии — волоберщина, кошарщина, лозарщина, чиновнически или царски услужванья, прѣхранванье на войската, кога мине прѣзъ извѣстно село, и др. и др. Като прибавимъ къмъ туй и разнитѣ мита — броднина, мостнина, както и всевъзможнитѣ глоби, лесно ще си прѣдставимъ положението на работния поробенъ народъ, който билъ изпадналъ въ рѣцѣтѣ на разни власти и проиаре.

Войската⁴⁾ се е събирала отъ всичкитѣ съсловия на населението, но, по своята издрѣжка, тя е била 3 вида: бащинска, проиарска и наемна. Свободното население, което е владѣло своя земя, имало своя „бащина“, е било свободно отъ всички тегиби, но е плащало, както видѣхме, поземленъ данѣкъ (кабѣлъ жито или перперъ) и „по закона войска да иде“. Проиаретѣ сѣщо тѣй отивали на войска срѣщу отстъпенитѣ имъ за издрѣжка земи. Проиаретѣ, които държали погранични страни, се наричали „крайщници“ и имали длѣжностъ да пазятъ границата. Въ Душановия Законникъ (гл. 192 и 201) се налага на крайщницитѣ да плащатъ на

1) . . . и блатечница съ всѣмъ бранищемъ, идеже аще сѣтъ или парици, и штроци, или теѣнитаре въ Ив. Александровия хрисовуль отъ 1348 г. За Скакавица гл. *Григор*. Очеркъ, 42.

2) *Mikl.*, Mon. Serb. 191.

3) *Id. ib.*, 142—145.

4) Срв. *Новаковић*, Стара српска војска, Београд 1893, стр. 70—76.

държавата всичкитѣ щети, които биха произтекли отъ навлизане на чужди войски или разбойници. И сега цѣлиятъ съверенъ дѣлъ на кюстендилската околия, именно Босилиградско, носи старото име Крайще. Главната военна обаче сила на Константина ще се е състояла отъ третия видъ войници — наемницитѣ. Наемната войска, съставена отъ мѣстни момчета или отъ чужденци, бидейки плащана, е била винаги на разположение на войводата; тя отговаря донѣдѣ на днешната постоянна войска. Войската на велможитѣ бащиници и тази на пронаиретѣ се е събирала тежко и бавно.¹⁾ Който слѣдователно владѣтель е разполагалъ съ по-голѣми срѣдства, той е ималъ и по-многочислена наемна войска. Така, около 1342 год. властелинъ Хрельо, владѣтель на Струмица и Мелникъ, водѣлъ 1000 войника.²⁾ Неговиятъ смѣлъ свърѣменикъ Момчилъ войвода, владѣтель на земитѣ между Родопитѣ и Бѣло-море, съ своитѣ 2000 души строго отбрана конница, дѣто единствено наказание е било смъртъ, внушилъ респектъ въ Византия, та билъ признатъ за деспотъ и земята му току-речи за независима. Едва слѣдъ новото си достоинство Момчилъ удвоилъ конницата си.³⁾ Като се знае голѣмината на велбуждското княжество, рударскитѣ му и земеделски богатства⁴⁾, положително може да се каже, че Константиновата войска-конница не ще е била по-малка отъ Момчиловата.

Послѣдни години на Константина.

Послѣднитѣ години на Константина са въ свръзка съ три видни събития отъ балканската история: Косовската битка, оженването на Константиновата дъщеря Елена за византийския императоръ, по политически съображения, и боята на Ровине. Да кажемъ по редъ за всѣко едно.

Мурадъ, прѣди да тръгне изъ Пловдивъ за Косовския бой (1389), рекълъ да си уздрави подрѣжката на своя васалъ Константина. Това станало при слѣднитѣ обстоятелства,

¹⁾ Id. ib., 87.

²⁾ *Cant.* II, 193.

³⁾ *Новаковић*, Ц. съч., 88—91.

⁴⁾ За тѣзи рудници ще се каже по-долу.

изложени главно въ турскитѣ историци Нешри и Сеадединъ ¹⁾. Кога пристигналъ Мурадъ въ ихтиманското поле, събралъ военачалницитѣ си на съвѣтъ, за да рѣши отъ коя страна да удари на сѣрбитѣ, прѣзъ София-Пиротъ ли или прѣзъ приятелскитѣ земи на Константина, отъ юго-западъ. Като билъ Мурадъ въ Алаединово, дѣто прѣстоялъ два дена, ето че „на утрето пристигналъ Константинъ заедно съ войскитѣ, казва Нешри, за да посрѣщне завоевателя“. Тогавъ военниятъ съвѣтъ рѣшилъ единодушно, щото султанската войска да мине прѣзъ Кюстендилско, защото Константинъ билъ всецѣло прѣданъ Мураду. Послѣдниятъ назначилъ Константина за водачъ (калаузъ) на войскитѣ и походътъ се отправилъ къмъ Дупница. Едно мѣстно прѣдапие приказва, че когато войската приближила до Струма, при сегашния Кадинъ-мостъ, на срѣща ѝ се показала българска селска сватба. Уплашенитѣ сватбаре, слѣдъ дълго колебание, рѣшили да не бѣгатъ прѣдъ царската войска, толкозъ повече, че и самиятъ султанъ вървѣлъ съ нея. Кога се срѣцнали войска и сватбаре, невѣстата се поклонила на Мурада, и той я попиталъ какво да я подари. Понеже тогавъ тамъ нѣмало мостъ на Струма, невѣстата казала: „Царю честити, ништо друго ти нечем, но броднината тува ни је мачна . . .“ Султанътъ се досѣтилъ за благородното желание на *невѣстата* и заповѣдалъ да се построи мостъ на Струма. Мостътъ билъ построенъ и нареченъ *Невѣстинъ*-мостъ или прѣведено на турски Кадинъ-кюприси, а по-слѣ произнасяно Кади-кюприси или Кадинъ-мостъ, ужъ по името на нѣкой кадия, който се погрижилъ за съгражданъето му. ²⁾ Ближнѣото село още се нарича Невѣстино. Константинъ побързалъ въ столицата си Велбуждъ да приготви и посрѣщне тържествено Мурада. Нешри казва: „Огтамъ (Алаединово) султанъ Мурадъ за нѣколко дена

¹⁾ Разказътъ на Нешри е изложенъ въ Quellen für serbische Geschichte, I Heft, Wien 1857, стр. 48 и сл., а отъ Сеадединовата Корона на историкътъ (Тачъ-юль-Теварихъ) имаме единъ запазенъ хубавъ ржкописъ въ Софийската народна библиотека, който се различава доста отъ познатия италиански прѣводъ на Сеадедина отъ Братути. Повѣстътъ за Мурадовото минаване прѣзъ Кюстендилъ е на л. 68.

²⁾ Турскиятъ надписъ на моста казва, че мостътъ билъ направенъ отъ везира Исакъ-паша въ 1470 г. За моста ще се по върнемъ.

пристигна въ Бана (ایلیجه کلداری) . . . Константинъ бѣ приготвилъ безброй дарове като изявление на своята дълбока почитъ, а изобилието, съ което медътъ и маслото се раздаваха въ ордата (войската), течеше като рѣка“. Прѣзъ врѣме на гощавкитѣ станалъ споръ между военачалницитѣ относительно независимото, отдѣлно дѣйствие на двѣтѣ съединени войски срѣщу сѣрбитѣ — Мурадовата и Константиновата, и никакъ не могло да се разрѣши разпрята по нѣкой удобенъ начинъ. Но отпослѣ, спорещитѣ военачалници като се оттеглили на страна, въпросътъ билъ разрѣшенъ, казва Сеадединъ, така: „Константиновата войска като страшлива, не може да напада, затова трѣбва да се отреди и върши разузнавателната служба за позицитѣ на неприятеля“.¹⁾ Подвластнитѣ на Константина велможи изъ княжеството на дошли въ Велбуждъ да поздравятъ високия гостъ. Тукъ трѣбва да отнесемъ думитѣ на Хаджи Калфа, че султанътъ опростилъ данъка на Константина, а не къмъ година 1371. Побѣденъ при Плочникъ (собствено Мурадъ не е присѣствувалъ) отъ сѣрбитѣ, несполучилъ при Пиротъ, Мурадъ се е страхувалъ отъ изхода на настѣпаещия Косовски бой. Само съ това можемъ си обясни защо Константину е билъ опростенъ данъка и той смѣтанъ като приятелъ, съюзникъ на султана. Отмѣтанъето на Константина въ полза на сѣрбитѣ е щѣло вѣроятно да даде други изходъ на злополучния день 15-и юни 1389 г.

Слѣдниятъ станъ, споредъ Нешри, отъ Велбуждъ билъ въ Улуово (اولوواوی),²⁾ а слѣдъ него въ Каратонлу (قره طونلو) което име ще да отговаря на Кратово. Въ послѣдния градъ Мурадъ се е бавилъ, защото ималъ прѣговори съ Лазара. Послѣ тръгналъ за Морава, Гююшъ-хисаръ и нататкъ за Косово. Извѣстни са станалитѣ събития на Косово — пробажданъето на Мурада, закълаванъето на Лазара и поразяванъето на християнската войска.

¹⁾ Отъ тия думи личи, че Константинъ е взелъ участие въ Косовския бой. Колкото се касае до взетата въ това рѣшение стратегия, трѣбва да признаемъ, че Мурадъ се е усъмнилъ въ Константина и не му е позволилъ да върви заедно съ него, защото се е страхувалъ отъ таенъ сговоръ между Лазара и Константина, който е могълъ да удари турцитѣ въ гърба.

²⁾ Вѣроятно погрѣшно, вмѣсто Осогово, прѣзъ дѣто е вървѣлъ пжтя за Кратово.

Косовското поражение се почувствувало злѣ не само у прѣкво поворенитѣ земи, но и въ областитѣ на по-свободнитѣ васали, какъвто билъ Константинъ. Мурадъ се отнасялъ човѣшки къмъ своитѣ християнски сподвижници и васали и не се бъркалъ на вътрѣшната уредба на държавитѣ имъ. Неговиятъ наследникъ Баязидъ билъ суровъ човѣкъ. Прѣвъ 1393 г., кога паднало Търново, Константинъ билъ отишълъ при Баязида въ Сѣръ, дѣто се били събрали и други владѣтели отъ полуострова: византийскитѣ императоръ Мануилъ, сръбскитѣ деспотъ Стефанъ Лазаревичъ и др. Надмѣнността и грубата обноска на Баязида накарала християнскитѣ господаре да сторятъ вѣра и клетва още тамъ и да прѣкъснатъ всѣкакви връзки съ Баязида.¹⁾ Този сговоръ билъ закрѣпенъ и съ оженването на Константиновата дъщеря Елена за византийскитѣ императоръ Мануила Палеологъ.²⁾ Тежката обаче Баязидова дѣснаца и политическитѣ състоятелства накарала Константина още на слѣдната 1394 г. да отиде заедно съ Стефана Лазаревичъ и съ Крали Марка да помага на турцитѣ противъ влашкия войвода Мирча. Съюзената турска и християнска войска минала Дунава и на по-



Обр. 17. Личъ на Константиновата дъщеря Елена, запазенъ на коженъ ржкописъ отъ 1408 г., сега въ Лувъръ.

¹⁾ *Chalc.* 80—81.

²⁾ *Constantinus, cognomento Dragases fratris principatum adeptus Turcici Sultani partes primum sectatus est, a quo tandem defecit, strictiori inito cum Manuele Palaeologo Imperatore foedere adversus Bajazetum, qui utrique, dum unà in Pherrensi (nonp. Serrensi) oppido colloquerentur, bellum se illaturum minatus fuerat. Aque ut fortiori sibi vinculo Manuelem astringeret, ac defectionis socium haberet, filiam eidem in matrimonium collocavit ex quo natus deinde Constantinus Palaeologus ob matrem Dragases cognominatus, postremus Graecorum Imperator.* *Du Cange*, *Fam. Byz.* стр. 345.

лето Ровине, при Крайово¹⁾, се срѣщнала съ власитѣ. Съврѣмениятъ писателъ, българинътъ Константинъ Костенски казва, че християнскитѣ господаре отишли съ султана не по своя воля, а по нужда, затова и Марко рекълъ на Константи-на прѣди сражението: „Азъ моля Бога да помогне на християнетѣ и азъ пръвъ да падна между мрѣтвитѣ на този бой“. ²⁾ И дѣйствително, когато се задали влашкитѣ развѣни знамена съ врѣстове и икони по тѣхъ, домъчнѣло на Марка и Константина ³⁾, но нѣмало какво да се прави. Когато вразитѣ се ударили, казва влашката хроника, настаналъ мракъ, защото слънцето не се виждало отъ множеството на стрѣлитѣ. ⁴⁾ Турцитѣ и тѣхнитѣ помощници били поразени: 8 хиляди войска, нѣволцина паши и трима войводи сложили глава, а между тѣхъ Марко и Константинъ, на 10-и октомври 1394 г. Марко билъ убитъ отъ Ивана Докмановичъ. ⁵⁾

¹⁾ *Xéropol, Histoire des Roumains I, 258.*

²⁾ Ибо въси си съ Исмаилиты вѣхуоу тако и не волею на по ноужди, тако же глаголють о блаженѣмъ Марьцѣ рекъшоу къ Коньстанъдиноу азъ глаголю и молю Господа еже християномъ быти помоштьника, азъ же пръвѣи въ мрѣтвѣиныхъ на рати сви да воудоу Константинъ Костенски въ Житието на Стефана Лазаревичъ, Гласник XL, 269—270).

³⁾ *Спиридонъ, Исторія, 91.* Спиридонъ дору прибавя какво Марко не восхота битиса, умоаса Бога, такожде и Константинъ. И видѣвшѣ царъ тѣрскій, ако не хотат битиса со християнами, повелѣ тѣркам и съсѣккоша ихъ.

⁴⁾ . . . де ноу се вѣдѣ въздоу хъ^а де моуцимѣ съцѣтелоръ (*У Григоровича, О Сербіи и пр., 22* отъ приложенияята).

⁵⁾ Въ българската хроника (*Archiv XIII, 530*) между падналитѣ се споменаватъ: . . . въ нихъ же вѣше Константинъ Драгашевичъ и Марко Кралевичъ. — Въ влашката (*Григор. 22*): . . . ѡтоу н'че (тогава) перѣи (загина) костан'тинъ драгавичъ ши Марко кралевич. — Въ подгоричката (*Starine XIII, 185*): и тоу погиве Марко Кралевичъ оуби га Иван Докмановичъ; и тоу погиве Костадинъ Жеглиговацъ Драгашъ соу осамъ ти соуше воиске и. ѣ. воєводе. — Въ другъ сръбски летопись (*Споменик III, 126*): въ лето . . . сцг. разви Мирчета коивода влашки цара Пагазита на Ровинахъ. И тоу погиве Марко Кралевичъ и Костадинъ (и) Драгашъ, мѣца октомвриа. 1. днь.

Участието на Константина въ похода срѣщу християнетѣ и неговата безславна гибѣль далечъ отъ отечеството паднали тежко на домашнитѣ му. Дъщеря му Елена, императрица византийска, и зеть му Мануилъ оставили на слѣдната 1395 г. завѣщание въ монастыря на св. Ивана Прѣдтеча въ Петра съ 500 перпера. Съ тѣзи пари било заповѣдано да се купи имотъ, годишниятъ приходъ на който, около 50 перпера, да служи при разходитѣ за упокой душата на Константина. Наредено било, щото името на покойника да бѣде вписано въ поменика на монастыря и да бѣде споменавано на гробищата прѣзъ петъкъ и сѣбота сутринята цѣла година, а въ деня на смъртѣта му, прѣзъ всѣка година, да се служи поменъ съ 16 свещеника, 8 колива, както и да се слага трапеза на калугеретѣ и ницитѣ.¹⁾

Константиновата дъщеря Елена прѣживѣла мѣжа си, императоръ Мануилъ Палеологъ, на старини приела монашески чинъ и се поминала на 13-и мартъ 1450 г. Тя е била баба на послѣдния доблестенъ царъ на Византия, Константина, който загина съ ножъ въ рѣка при прѣвземанье на Цариградъ отъ турцитѣ въ 1453 г. Този Константинъ не прѣзиралъ славѣнското си потекло, а дору се е титулувалъ, като дѣдитѣ си по майка, Драгашъ — *Κωνσταντῖνος ὁ ἐπίκλην Δρά-*

¹⁾ Актътъ за този благочестивъ поменъ е запазенъ и напечатанъ отъ Миклошича и Мюлера въ тѣхнитѣ Acta et diplomata graeca, II, стр. 260—274. Ето главната часть на това постановление:

... καταγραφῆ δὲ καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ (на Константина) ἐν τῷ ἱερῷ τῆς μονῆς βρεθείω, καὶ ἐν τῷ γινομένῳ μνημοσύνῳ κατὰ πορασμενὴν τῆς ἐβδομάδος ἐν τῷ κοιμητηρίῳ ἀναφέρηται καὶ τὸ αὐτοῦ ὄνομα, ὡς δὲ καὶ τὴν ἐπὶ τὴν αὐριανὴν ἡμέραν τοῦ σαββάτου ἐν τῷ ὄρθρῳ ἐν τῷ καθολικῷ ναῷ τοῦ μοναστηρίου καθ' ἕκαστον δὲ χρόνον κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν ἀπέθανεν, ἐκτελεῖται παρ' ἡμῶν μνημόσυνοι, καὶ ἀφ' ἑσπέρας μὲν φορέωσιν ἱερεῖς δεκαεξ, καὶ ἔχωμεν κόλυβα ἀπαλλαγῆς ὀπιὼ καὶ τράπεζα τοῖς καλογηροῖς καὶ τοῖς εὐρεθεῖσι πτωχοῖς καὶ διδάμεν εἰς τα πτωχὰ ἐκεῖνα καὶ ψυχικὴν τὸ δυνατὸν καὶ ὑπὲρ τούτων ὤρισαν καὶ ἐδόθησαν ὑπερπυρα πεντακόσια, ἕνα ἑξωνιδῆ κτήμα ἐνὶς τῆς βασιλίδος ταύτης τῶν πόλεων, δυνάμενον παρέχειν τῷ μοναστηρίῳ εἰρήσιον εἰσοδήμα ἢ πεντήκοντα ὑπερπυρα ἢ πλείω καὶ μικρὸν ἴσως ἑλαττω, καθὼς ἂν εὐρωμιν ἀρεστὸν ἡμῖν κτήμα, ἃ δὴ ὑπερπυρα τοῦ εἰσοδήματος ἀπετόχθησαν ἐξοδιάζεσθαι ὑπὲρ τῶν τριῶν λειτουργιῶν καὶ τοῦ δριλωθέντος μνημοσύνου τοῦ καθ' ἕκαστον χρόνον. (стр. 260).

уаис. ¹⁾ Наслѣдници и роднини отъ Драгашевци избѣгали въ западна Европа, въ Савоа, дѣто имъ се е чувало името до прѣди половинъ вѣкъ. ²⁾

Послѣденъ велбуждски войвода Юсуфъ и паданье на княжеството прѣзь XV в.

Много малко се знае за сждбинитѣ на княжеството слѣдъ Константина. Никакъвъ споменъ не е запазенъ и за сѣмейството на Константина слѣдъ гибѣльта на послѣдния: ималъ ли е наслѣдникъ, ималъ ли е други дѣца освѣтъ Елена, какъ са се отнасяли турцитѣ съ тѣхъ, — за всичко това историята мълчи. Сжществува само едно прѣдание между кюстендилскитѣ турци, че послѣдниятъ мѣстенъ български войвода приелъ мохамеданството и продължавалъ да управлява областта, че той съградилъ първата джамия въ Кюстендилъ, наречена Мурадъ Челеби джамиси. ³⁾ Това не може да се отнася до Константина, който загиналъ като християнинъ на Ровине, а до неговъ синъ или наслѣдникъ може би. Казвамъ наслѣдникъ, защото съ Константина не са се отнели автономнитѣ права на княжеството, както се мислѣше до сега; напротивъ, то е прѣживѣло търповското царство, видинското и влѣзло въ XV вѣкъ. Въ началото на XV вѣкъ виждаме княжеството, „Константиновата земя“, подъ управлението на войводата Исуфа (или Юсуфа), за когото може да се прѣдполага, че се отнася отчасти горнѣто прѣдание, т. е. че Юсуфъ е билъ Константиновъ синъ приелъ мохамеданството.

Слѣдъ Баязидовата смъртъ (1402) настанало голѣмо безначалие въ турската държава. По-малкиятъ Баязидовъ синъ Мохамедъ се отдѣлил отъ брата си Сюлеймана, който управлявалъ въ Европа. Властолюбието докарало братята до война. По край това, българскитѣ градове въ тимошката долина, под-

¹⁾ *Chalc.*, 318.

²⁾ Гласник XII, 453,—454.

³⁾ Тѣй се вика джамията току до двора на Педагогическото училище. До скоро тамъ бѣше и теке на шейхъ Ахмеда и на сина му. Сегашната сграда на джамията, по казванъето на послѣдния, била по-нова, защото първата сграда била изгорѣла прѣди нѣколко вѣка. Двѣтѣ главни значения на думата „челеби“ — набоженъ или господарь — като да са въ свръзка въ тоя случай съ нѣкой бивши християнинъ, станалъ „набоженъ“ мусулманинъ, или бивши велможа.

будени вѣроятно отъ Страцимировия синъ Константина, дигнали кждѣ 1405 г. възстание. Сюлейманъ потѣпкалъ възстанието, но си спечелилъ явни врагове измежду сѣрбитѣ и българетѣ, които взели да помагатъ на Муса, най-малкиятъ Баязидовъ синъ, който билъ изпратенъ отъ Мохамеда въ Европа да се бие противъ Сюлеймана. Съ убийството на послѣдния, Муса се отметналъ и отъ другия си братъ, прогласилъ се за неговъ врагъ и владѣтель на турската държава. Тиранията обаче на Муса, познатъ въ пѣснитѣ като „Муса Кеседжия“, озлобила изново християнското население: Тимошко пакъ се подигнало въ 1412 г. Войводата Юсуфъ, който държалъ Константиновата областъ, и Игитъ, пограниченъ войвода, може-би на Крайщето (. . . Игита краиштѣнааго коевководу), били обвинени отъ Муса като съучастници, уловени и затворени въ Димотика. Като сполучили да избѣгатъ изъ тъмницата, тѣ дошли въ своитѣ области, поели изново своята власть надъ земята и градоветѣ и дору, съ помощта на своя съсѣдъ Стефана Лазаревичъ, оплѣнили нѣкои отъ турскитѣ (Мусови) области. ¹⁾ Къмъ съюза на Стефана, Юсуфа, Игита, ²⁾ Богдана се вѣстилъ и Мусовия братъ и врагъ Мохамедъ, който трѣгналъ съ войскитѣ си къмъ западъ. Съюзницитѣ се събрали на прочутото поле Добриче въ Сърбия, оттамъ дошли на Овче-поле, минали прѣвъз Кюстендилъ за Самоковъ. Срѣщата съ Муса станала при самоковското село Чамурли, на 3 — 4 километра източно отъ Искѣра. Сражението било ожесточено: рѣшилъ го сѣрбскиятъ войвода Георги Бранковичъ, който нападналъ едно отъ крилата на Мусовата войска. Муса билъ застигнатъ

¹⁾ „Моусига же яко виновными затворенитѣ въ Димотицѣ градѣ рекомааго Юсуфа держателя земли Коньстантиновѣ и паша Игита краиштѣнааго коевководу, иже грады и земліе съблизъ дръжиште вѣхуу деспотоу. Сии же истѣмнице избѣзуютъ и кждо свое власти и земліе отъмштеть и грады и отъ благочѣстивааго коевъзъмаше страны прилежащите поплѣнише и съ деспотомъ съложише се, тако въ всакоу слоужьвоу обрѣтати се готовомъ лепоу“.
(Константинъ, Животъ Стефана Лазаревича, Гласникъ 42, стр. 303).

²⁾ За Игита има и друго извѣстие. Изпърво той билъ отъ страната на Муса и едва когато Мохамедъ вече билъ въ Пиротъ, на пѣтъ за при Стефана Лазаревичъ, той му изявалъ своята помощъ.
(Hammer, Histoire, II 153).

край рѣката и удушень (14-и юли 1413 г.). Съ това Мохамедъ останалъ единственъ господарь на турската държава; той наградилъ щедро своитѣ съюзници, които свършили всичката работа въ този походъ. Знае се, че покрай други крайща, дадени на Стефана Лазаревичъ, била и страната Знеполъ¹⁾, както се нарича и сега трънската котловина по р. Ерма, западно отъ гр. Трънъ. Съ това Юсуфовата земя е била пакъ въ досѣгъ съ сръбската.

До кога слѣдъ чамурлиската битка Юсуфъ е билъ дръжателъ земи Коньстанътиноукъ, не се знае. Само може да се прѣдполага, че султанътъ си е държалъ думата и е оставилъ спокойни васалитѣ до края на живота си, въ 1421. Сжщото е правилъ изпърво и Мурадъ II (1421—1451), но когато се поминалъ Стефанъ Лазаревичъ (1427), Мурадъ пратилъ веднага извѣстие до Георгия Бранковичъ да му прѣдаде сръбското деспотство, което му се падало по наслѣдство, защото Стефанъ умрѣлъ бездѣтникъ и сестра му Оливера Баязидова била майка на Мурада. Безъ да чака отговоръ, султанътъ откъсналъ голѣма частъ отъ сръбската земя и принудилъ Бранковича да му плаща данъкъ и помага съ войска. Къмъ тази епоха ще се отнася и едничкото турско извѣстие за Кюстендилъ у историка Евлия Челеби. Евлия казва слѣдното: „Най-напрѣдъ кюстендилскиятъ край билъ завоеванъ отъ побѣдоносния Мурада... По-сетнѣ неприятельтъ (българецъ) като развалилъ договора и завладѣлъ отново тувашнитѣ мѣста, Турханъ заде съ своитѣ червени соколи дошълъ въ града, прѣвзелъ го и съборилъ крѣпостъта. Основитѣ още личать“.²⁾ Като знаемъ, че прочутиятъ Турханъ паша се подвизавалъ като румелийски бейлеръ-бей главно въ втората четвъртъ на XV вѣкъ, и окончателното поробяване на Кюстендилъ трѣбва да отнесемъ къмъ това врѣме.³⁾ На името на сжщия паша била

1) . . . Дастъ же имоу и страноу знеполѣ глаголимоуоу (Константин, въ Гласник XLII, 309).

2) Сняхать-наме, V, 566.

3) Въ Кюстендилъ много се приказва за една мѣстна турска лѣтопись, въ която, по казването на Хюсеинъ Ефенди, синъ на учения шейхъ Ахмеда, били отбѣлѣзани всичкитѣ мѣстни събития отъ покоряване на града, та до ново врѣме. При всичкитѣ си обаче старания да намѣря този неоцѣнимъ паметникъ за Кюстендилъ, можахъ да узная, 1-о че книгата, ако и въ два прѣписа, е

наречена и една отъ главнитѣ махали въ Кюстендилъ — Турханъ заде махлеси, именувана така и прѣвъ XVII вѣвъ,¹⁾ а може-би и по-послѣ. Сегашното и по-старо поколѣние не знаятъ такава махала.

Спомени за Константина.

Отъ горнитѣ извѣстия излиза, че послѣденъ *христиански* владѣтель на велбуждското княжество е билъ Константинъ. Къмъ това име са приващени цѣла редица спомени и прѣдания, едни исторически, други фантастични; пъкъ има и трети видъ легенди. прѣхвърлени отъ утвърдителя на християнството царь Константина, както и отъ Константина Палеолога върху кюстендилския Константина, който въ слущая сжщо се титулува „царь“.

Най-бѣлѣжитъ споменъ за Константина е останалъ въ прѣдаване името му на града Велбуждъ, който отъ XV в. захваналъ да се вика Кюстендилъ или Кюстендилъ. Нека да се обясни това прѣкрѣщанье на града. Много области, слѣдъ турското завоевание, получили нови названия, по името на послѣдния виденъ мѣстенъ християнски владѣтель. Така, отъ войвода Добротичъ си получила име Добруджа, отъ Кара-Богдана — Богданско, отъ Константина се нарекла сѣверна Македония — Земя Константинова,²⁾ пъкъ и столицата на тази земя — Кюстендилъ. Произношението Кюстендилъ вмѣсто очакваното «Костадинъ» е свойствено на турския езикъ, който сжщо тѣй отъ Костанца на Черно-море е направилъ Кюстендже, отъ *castagno* или италианското *castagno* — кестене и др. За забѣлѣване е, че у турския историкъ Нешри името на Константина е писано — Кюстендилъ.

А че името Кюстендилъ-Баня се е схващало като Константинова-Баня, личи отъ бѣлѣжитѣ на нѣкои европейски

била прѣнесена отъ „благочестиви“ мусулмане въ Паланка... и 2-о че нейнъ авторъ ще е билъ Молла заде шейхъ Сюлейманъ Кюстендилли (род. на 1750 г., умр. кждѣ 1830 г.). Това послѣдното научихъ отъ единъ турски ржкописенъ биографиченъ сборникъ, писанъ отъ сжщия Сюлеймана, който между други исторически и поетически съчинения, билъ написалъ между 1820—1830 г. и една история на Кюстендилъ (*تاریخ کوستدیل*). Ржкописътъ се пази въ Б. Н. Библиотека.

¹⁾ *Евлия Челеби* V, 566.

²⁾ . . . земя Константинова у Константина Костенски (Гласник X ЛП, 303); и у яничарина Михаила отъ Островица отъ XV в. (Гласник XVIII, 75).

пътници. Така, италианският безименъ пътувачъ прѣзъ 1559 г. нарича града Велбуждска-баня или Константинова-Баня и прибави какво градътъ билъ нареченъ тъй поради банитѣ останали отъ Константина.¹⁾ Въ каталога на владиката Василия кюстендилската епископия е наречена «Костадинска».²⁾

При това, както прѣзъ срѣднитѣ вѣкове градътъ, покрай официалното си име Велбуждъ, се викалъ още и Баня или Велбуждска-Баня³⁾, така и при новото му наименование се прибавяла думата Баня, та се казвало Кюстендилска-Баня или само Баня. Това личи въ султанскитѣ актове, дадени на Рилския манастиръ въ г. 1514, 1516, 1519 и т. н.⁴⁾ чрѣзъ кюстендилския санджакъ-бей, който държалъ и Рила.

Успоредно съ името Кюстендилъ, което още отъ турцитѣ бѣ прието за официално, прѣзъ всичкото врѣме е било въ живо употрѣбение и името *Баня*, пѣкъ и сега още въ Македония и Кюстендилско, особено у селянетѣ, градътъ е познатъ главно съ името Бапя. Дору има слѣди, които сочатъ, че това име е било много по-употрѣбително. Така, селянетѣ наричатъ кюстендилчане *банчанье*; пѣкъ тъй викатъ и на всѣки другъ гражданинъ, гражданка, гражданче — *банчанинъ, банчанка, банчанче*. Рѣката, която продира сѣверната часть на града, се нарича *Банщица*; на нея рѣка въ полето стои мостъ — *Бански-мостъ*. Кюстендилското поле се вика *Банско поле*; южнитѣ до града лозя са *Бански лозя*; сладко-възкиселитѣ хубави мѣстни сливи се викатъ *банки*, а турцитѣ ги наричатъ *бана-ериги*; до освобождението мѣстната житна крина се викаше *бански кутелъ* и т. н. Турскиятъ историкъ Нешри употрѣбва за Кюстендилъ същото име, само го прѣвежда на турски —

¹⁾ Buscobagno. . . Questo luogo altramente era detto Constantino-bagno, perche vi sono molte aque e dicono, che era bagno di Constantino (Starine X, 254).

²⁾ Чтен. Общ. Ист. и Древн. Р. 1860, II, 14. Цит. и у *Голубинскій*, 491.

³⁾ Въ 1499 г. Харфъ го нарича *Wruska balnea* (Rad. XLII, 181); Петанчичъ въ 1502 — *Veobusci balnea* (Rad. XL, 127); Курпешичъ въ 1530 — *Costainitza Wanna* (Rad. LXVI, 192); рускиятъ поклонникъ отъ XVII в. — Баня (Сырку, Описание турецкой имперіи, Спб. 1890, стр. 39); въ запискитѣ на католическата мисия отъ 1641 г. — *Bagna* (Acta Bulg. 110); сръбскиятъ патриархъ Бркичъ отъ 1771 г. — Кюстендилъ Баня (Споменик X, 54) и т. н.

⁴⁾ Мсб. IV, 611—620.

Илидже ¹⁾, оддѣто и нашето лѣдѣа, бана. Най-сетнѣ и народнитѣ кюстендилски пѣсни поменаватъ любимото име Бана :

Чужди юнакѣ увѣщава малка мома, която иска да го придружи :

- Бре врни се, малка моме, не врнала се,
Ширѣко је *Банско поле*, не мош го мина.
— Сторичем се іаребица, прелетѣчем го!
— Бре врни се, малка моме, не врнала се,
Дотѣгла је Струма рѣка, не мош ја мина.
— Сторичем се мрѣна риба, преминачем ја и пр.
или (Ржвописъ)
. . . Седи Марко на високи чардак,
Та си гледа нагоре, надоле,
Па си гледа по все *Банско поле*.

(Любеновъ, Сборникъ III, 27).

Народнитѣ прѣдания посочватъ развалинитѣ на хисар-лѣа, именно на горњата частъ на полянката, дѣто още стърчи нѣщо отъ стѣната, за царъ Костадинови дворци и калѣе. Това прѣдание е чувалъ дубровнишѣвиятъ пѣтникъ Кабога прѣзъ 1706 г. и френскіятъ — Буе, прѣзъ 1836 г. За женитбата на Константина и удавяње на свадбаретѣ вече поменахъ на стр. 14—15. Събитията отъ прѣдтурската епоха обикновено се поставятъ „у Костадиново време“, или „у латинско, „у ѣлинско“.

Споменитѣ за Константинина са прѣкрачили отъ тѣсната кюстендилска котловина и въ другитѣ крајща на вняжеството, пѣкѣ и у по-далечнитѣ братски земи, у сѣрбитѣ. Така Крали Марко и Константинъ :

Пију вино два јунака млада
У Кратову граду маленоме,
Један јунош Кралевићу Марко,
А друго је беже ²⁾ Константине,
Вино служи крчмарица Мара.
(Вук Караџић, Пјесме VI, № 18).

Марко съвѣтѣва другаря си да се не запиватъ яко въ това „побѣдливо Кратово“, за да не изгубятъ глави; но Констан-

¹⁾ Вж. по-горѣ, стр. 136

²⁾ *Бегъ, бей* се титулува често Константинъ, види се изъ споменитѣ за турското му васалство.

тинъ, като не послушва, пострада. Кога щѣли турцитѣ да бѣснятъ заловения въ Кратово Константина, Марко го избавя:

Докъ је Марко сабљу истраго,
Сви су турци на мах поцркали,
Па узедо бега Костадина,
Одведе га двору бијеломе,
Своме двору здраво и весело.

(*Id. ib.*, въ другъ вариантѣ).

Други пѣтъ пѣкъ Константинъ се намира на Марка, когато послѣдниятъ е въ затруднение. Единъ другъ юнацитѣ се викали „брате“; Марко казва:

„Побратиме, беже Костадине!“

(*Id. ib.* II, № 60).

Въ Кочанско вѣрватъ, че на Царевъ-вѣрхъ (Султанъ-тепе) въ Осогово е била нѣкога столнината на царь Константина. Около тепето пасѣли стадата и коньетѣ му. Тамъ наблизу живѣели и неговитѣ голѣмци. Веднажъ, когато царь Константинъ пѣтувалъ за Кюстендилъ, спрѣлъ се на вѣрха да си почине, та поради това и мѣстото било наречено Царевъ-вѣрхъ. Турцитѣ пѣкъ отдаватъ названието Султанъ-тепе на минаванѣето оттамъ на султанъ Мехмеда. Прѣданията за царь Константина и Елена са твѣрдѣ разпространени въ сѣверна Македония. Развалинитѣ на ю.-и. отъ Блатецъ и по политѣ на Плачковица, именно „градището“ се посочватъ като сѣдалища на царь Константина.¹⁾ Доста разпространена е и пѣсенъта, дѣто царь Константинъ и неговата войска погазили вѣрата, защото, отивайки на черква, набождали нафора съ копията си; Господъ ги наказалъ и прѣдалъ царството на турцитѣ.

Вестфалскиятъ пѣтувачъ изъ Турция прѣзъ XVI вѣкъ Леунклави, и слѣдъ него мнозина други та до XIX вѣкъ, тѣкуватъ името Гйустандилъ (Кюстендилъ) отъ Юстинианъ и *илъ*, което ще рече на турски Юстинианова земя, областъ.²⁾ Старитѣ спомени за Юстиниана въ кюстендилската околностъ при Таваличаво, Брдуна и Кадинъ-мостъ, дѣто била издигната Първа Юстиниана, са накарали Леунклавия да отъждестви при-

¹⁾ Материяли по изучаването на Македония, София 1896, стр. 636.

²⁾ *Leunclavius*, Hist. Musulmanae Turcorum, Francoforti 1591, кн. V, 265.

бързано близкитѣ нагледѣ имена Кюстендилѣ и Юстинианѣ. Бърка и турскиятъ историкъ Евлия отъ XVII в., вато изкарва сжщото име отъ *кюстенѣ*, което на юрушко нарѣчие значело „баня“. ¹⁾ Тувѣ имае случайно съзвучие, което би било убѣдително, ако нѣмахме толкова много други мѣстни и иноезични несъмнѣви доказателства за произхода на името Кюстендилѣ отъ Константинѣ. Най-послѣ и самитѣ турци, ако работата е както казва Евлия, не би казвали на града Кюстендилѣ-Баня т. е. баня-баня. Че Евлия е само ревностенѣ тълкувачѣ на думи както му се ще, личи напр. и отъ тълкуванието, което той дава за Кратово отъ турскитѣ *карат* и *ова*²⁾, когато се знае, че прѣди турцитѣ още селището се викало Кратово. ³⁾

Най-послѣ Константинѣ прѣвъзъ турското робство изпѣзва я съ друго име — *Коласия*, но за него ще кажемѣ вато му дойде редѣ.

¹⁾ Сияхатѣ-наме V, 566.

²⁾ Ib. 563.

³⁾ У Едризи (XII в.) стои Кратосѣ (*قرطوس*).

Кюстендилскиятъ санджакъ. Пжтища и градове.

(XV—XVIII в.).

Слѣдъ сждбоносното поражение на християнетѣ при Варна въ 1444 г., слѣдъ паданъето на Цариградъ въ 1453 г. и на сръбската държава въ 1459 г., турцитѣ заседнаха здраво на полуострова. Константиновата земя, която въ долината на Морава и Знеполе (Трънско) граничеше съ свободни братски крайща, се видѣ, съвсѣмъ отрѣзана и загинала; тогава настѣпиха кореннитѣ промѣни въ сръдневѣковнитѣ български по-голѣми заселища: всички току-речи градове бидоха населени съ пришелци турци, влисуритѣ се заеха отъ турска стража, велможитѣ бидоха потурчени или прѣкарани въ Мала-Азия. Селското население остана сравнително по-свободно въ вжтрѣшния си, домашенъ битъ, като смѣни само своитѣ господаре—властелинитѣ съ турски феодални голѣмци. Полуостровътъ биде раздѣленъ на два голѣми административни дѣла — Румелия и Босна. Съ изключение на сѣверо-западния край на полуострова (Босна), току-речи всичко остана влизаше въ Румелия, съ главенъ градъ София, сѣдалище на румелийския бейлеръ-бей. Румелия била подѣлена на 26 голѣми оврѣга (санджаки). Кюстендилскиятъ санджакъ, бидейки въздигнатъ на нѣкогашнитѣ Константинови земи, билъ единъ отъ най-голѣмитѣ и богатитѣ. Той обхващалъ казитѣ: Кюстендилъ, Радомиръ, Дупница, Петричъ, Мелникъ, Дойранъ, Тиквешъ, Велесъ, Струмица, Радовишъ, Щипъ, Кратово, Враня, по-вѣсно и новия градецъ Паланка. Въ края на XVIII в. и началото на XIX в., когато се разклатиха силно основитѣ на турската държава, когато отдѣлни

мѣстни аяне и паши се прогласиха за независими владѣтели, когато най-сетнѣ падна феодалниятъ редъ и станаха нѣкои административни промѣни, кюстендилскиятъ санджаѣ въ по-голѣмата си часть се слѣ съ скопския. Това станало особено лесно при задружното управление на нѣколцина брата паши въ Скопье, Кюстендилъ, Щипъ и др.

Главниятъ пѣть Самоковъ — Кюстендилъ — Скопье.

Този пѣть е часть отъ голѣмото и старо съобщение между Цариградъ и Сивьо море, право отъ изтокъ къмъ западъ. Благодарение на запазени пѣтни дневници и списъци на падалата прѣзъ XV — XIX в., сега знаемъ съ по-голѣми подробности направлението на пѣтя, пѣкъ отчасти и неговото състояние. Рицарьтъ Харфъ прѣзъ 1499 г. поставя само градоветѣ, а не говори за другитѣ спирки. Отъ Дупница до Кюстендилъ (Врушка-Баня) поставя 2 дена пѣть и забѣлѣзва: „Тукъ минахме прѣзъ една голѣма вода наречена Вардаръ (попр. Струма) и дойдохме въ другата България.“¹⁾ Прѣзъ XV в. отъ Струма на юго-западъ се е простирала провинцията Горня България съ главни градове Врушка-Баня и Прищина (*Bulgaria superior provincia: Vruskabalna, Pristina*).²⁾ Отъ Кюстендилъ нататъкъ до Венеция пѣтницетъ не е бѣлѣжилъ селата и спиркитѣ, а само градоветѣ, като вървѣлъ ту денѣ, ту нощъ³⁾. Три години слѣдъ Харфа миналъ дубровничанинтъ Петанчичъ (1502 г.): «Като се трѣгне оттука (Скопье), минава се прѣзъ Жеглиговската равнина, Конопнишката долина, Беобушката Баня, Стримонския мостъ, който раздѣля македонцитѣ отъ трибалитѣ или българетѣ, прѣзъ селото Цървени-брѣгъ . . .»⁴⁾ Курипешичъ (1530 г.) дава други подробности: „Въ недѣля 8-и януари минахме отъ Цървени-брѣгъ по единъ лошъ пѣть прѣзъ

1) Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff, Cöln 1860, стр. 211.

2) Ibidem, 254.

3) Item voert van Vruskabalna rieden wir halff bij nacht halff bij dage van eyner stat zo der anderen bis so Venedich, sijnt umtrent tzwentzich daichreyss, soe dat ich eygentlich neyt geschrijuen kan die gantze daichreyssen, as der steede ind dorffer vil eyn daichreyss, eyn halff daichreyss, eyn vre rijdens eyne van der andern ligt (Ibidem, 211—212).

4) Спсн. IV, 73.

една планина, до хубавъ камененъ мостъ и до едно село Слокошица (Osslokosstaniza), дѣто останахме. Въ понедѣлникъ на 9-и януари отъ Слокошица минахме околото топлитѣ извори, наречени Костаница-Баня (Costaniza Wapna), прѣзъ една планина, на много лошъ пѣтъ, та дойдохме до една рѣка, наречена Крива,¹⁾ и едно село Конопница, дѣто ношувахме. Въ вторникъ 10-и януари минахме отъ Конопница прѣзъ едно хубаво поле до едно село на хълмъ, съ име Страцинъ, дѣто останахме. Въ срѣда 11-и януари като трѣгнахме отъ Страцинъ, минахме нѣколко села, и слѣдъ като яздихме твърдѣ дълго врѣме, стигнахме до Прѣшово (Frostevo),²⁾ дѣто въ старо врѣме бѣше хубава крѣпость, и тамъ се спрѣхме. Въ четвъртъкъ 12-и януари трѣгнахте отъ Прѣшово, вървѣхме прѣзъ една голѣма планина Църна-Гора и дойдохме въ Моравското поле до село Ливацъ.³⁾ Слѣдъ 30 год. (1559) пѣтътъ се описва отъ единъ венецианецъ така: „Въ Скопье като прѣстояхте 3 дена и намѣрихте нови конѣ, на 9-и юли пристигнахте въ едно село наречено Добрѣшани (Dobersan, Dobrissan), мили 18, току-речи съ въ източно направление прѣзъ хълмове и долини. Това мѣсто е хубаво и съ много извори. На 10-и юли, като вървѣхме на изтокъ, минахме една рѣкичка наречена Пчина (Prigina), извървѣхме доста стрѣмни планини при най-силенъ пекъ и пристигнахте въ Страцинъ, мили 18. На 11-и дойдохте въ Крѣкля (Chercha),⁴⁾ мили 18. Това мѣсто е добро; тамъ намѣрихте въ изобилие хлѣбъ, млѣко и други нѣща, както и добъръ кервансарай; тука имаше много жени доста добрѣ облѣчени, съ бакърени прѣстени и стѣлени разноцвѣтни мѣниста. . . . На 12-и дойдохте въ

¹⁾ Че пѣтътъ отъ Кюстендилъ за Скопье е ударялъ прѣзъ криворѣчната клисура, знаемъ и отъ похода на Дечански, който въ 1330 г. се спрѣлъ въ Сарадапорския манастиръ св. Якимъ. Оттука миналъ и завоевателятъ на Цариградъ Мохамедъ II, като отивалъ да покори Босна въ 1463 г. Султанътъ дори, казва една бѣлѣжка, доходи оу манастиръ Сарадапоръ на Крикон Рѣцъ (Гласникъ земальскога музеја. Сарајево, 1894, 461).

²⁾ Позволихъ си да поправа тукъ прѣводача, (Иречекъ), който оставя името Фростево.

³⁾ Ibidem IV, 93—94.

⁴⁾ Правописътъ Chercha по италиански не е правиленъ: второто h тукъ не е оправдано прѣдъ a, освѣнъ ако е имало i или пѣкъ това h е l. Селото се казва Крѣкля. Стр. 91.

Велбуждска-Баня (Vucobagno). (За Кюстендилъ подробности гледай надолу). Минахме по единъ голѣмъ и хубавъ мостъ, направенъ отъ нѣкой си Мустафа-паша. На 13-и въ Дупница . . . На 14-и въ Самоковъ¹⁾.

Кждѣ 1641 г. пътьтъ между Кюстендилъ и Конопница вървѣлъ по билото на източната Осоговска планина. Това мжчно съобщение било изоставено въ врѣмето на султанъ Мурада IV (1623 — 1639). Байрамъ паша намѣрилъ по-лекия пъть по течението на р. Крива, дѣто основалъ и новъ укрѣпенъ градецъ — Егри-дере Паланка (Крива-Паланка), като прѣселилъ въ него жители отъ съседнитѣ села, а най-вече отъ стария Градецъ. Това се приказва отъ мѣстното паланешко прѣдание,²⁾ потвърждава се отъ турския надписъ поставенъ надъ входнитѣ врата на паланешкия полицейски домъ, пъкъ за тоа повече разказва и турскиятъ съврѣменикъ историкъ Евлия Челеби.³⁾ Сегашното шосе между Паланка и Кюстендилъ е слѣдователно туй на Байрамъ паша.

Отъ единъ записъ отъ XVII в. на ръкописъ въ Българската нар. библиотека четемъ: Да се зна(ю) коначи Цариградски: . . . Прищина, Пасъганъ, Страциня, Игридере, Ъюсте(н)динъ, Дѣпница, Самоковы . . .⁴⁾

Дубровничанинътъ Маринъ Кабога бѣлѣжи слѣдното, прѣвъ 1706 г., за цариградския пъть и за трудното пътуванье по него. «На 10-и августъ трѣгнахме отъ Скопье и слѣдъ 8-часово тежко пътуванье стигнахме въ Куманово (Kumanovo), дѣто разпзнахме палатки⁵⁾; до краката ни течеше поточе вода. На 11-и се спрѣхме на това мѣсто. На 12-и трѣгнахме отъ Куманово и изъ пята срѣщнахме одного турчина, когото нашитѣ хора помислиха, че е кеседжия (chiesegia), защото питаше кои сме и какво носимъ; ние се усъмнихме да не е шпионинъ съ свои другаре, та не поискахме да останемъ въ Страциня (Strazin), толкозъ повече, че имаше само единъ разваленъ ханъ съ нѣколко къщи на българе (casi di Bulgari) наоколу, пъкъ и тѣ диви (salvatici). Тоя день като изми-

1) Starine X, 254.

2) Материяли по изучванието на Македония, 599—600.

3) Гл. надолу при описание на Паланка.

4) Стојановић Записи II, 466.

5) Спали въ палатки, за да се запазятъ отъ чумата, която биела, ако и не тѣй силно.

нахме 13 часа път, пристигнахме въ Паланка (Palanke) и слѣзохме въ хана. На 13-и тръгнахме отъ Паланка и дойдохме въ Кюстендилъ за 7 часа. Намѣстихме се въ единъ ханъ (По-подробно за града вж. надолу). На 15-и тръгнахме отъ Кюстендилъ и за 9 часа пристигнахме въ Дупница. По пята видохме единъ мостъ направенъ отъ развалинитѣ и материалитѣ на горѣречения градъ на Константина (Константиновитѣ дворци що били на хисарлъка надъ Кюстендилъ)... Въ Дупница спяхме въ хана... На 16-и тръгнахме отъ Дупница и за 9 часа пристигнахме въ Самоковъ (Samosovo)... Настанихме се подъ палатки.¹⁾

Патриархъ Васили Бркичъ отъ 1771 г. нарича пята Скопье-Кюстендилъ кошата дорога. Сжщиятъ дава цѣнни свѣдѣния за състоянието на турскитѣ пѣтица прѣзъ XVIII в., та ще ги приведа тука. «Пѣтицата били построени по-рано за кола, но едни били разрушени при дохожданье на турцитѣ, други сами запусѣли, толкозъ повече, че турцитѣ обичали да пѣтуватъ повече на конь, а не съ кола. Тамъ, дѣто мѣстността е неблагоприятна, тамъ и пѣтицата са лоши, та съ кола може да се пѣтува само по полето. Султанътъ прѣпродава всичкитѣ си държавни приходи, затова той никакъ се не грижи за пѣтицата и мостоветѣ на рѣкитѣ. Само въ врѣме на война властитѣ изкарватъ населението да строи мостове съ свои срѣдства по онѣзи мѣста, дѣто мислятъ да мине войската. По-голѣмата частъ отъ рѣкитѣ ставатъ непроходими пролѣтъ и есень... Малко са водитѣ, които да не могатъ да се прѣбродятъ лѣтъ, но тъй като всѣка рѣка е свлѣвла камъне по леглото си, войската и да може да прѣмине безъ мостъ, за багажитѣ и вещитѣ трѣбватъ мостове».²⁾ Патриархътъ съвѣтва руския адмиралъ Орлова—руситѣ да си носятъ мостове за сглобяванье, въ случай че иматъ намѣрение да тръгнатъ къмъ тѣзи мѣста. За турската поща съобщава, че се извършва съ копье.³⁾

Отъ 1835 г. е оставилъ единъ списъкъ на пѣтицата и разстоянията Христеаки П. Дупничанинъ. Много отъ названията въ тоя списъкъ са погрѣшно прѣдадени⁴⁾:

1) Giornale del Nobile Marino di Maroizza C. Saboga въ Споменик XXXIV, 221—222.

2) Споменик X, 65.

3) Тамъ, 65.

4) Писменикъ общеполезенъ. Въ Бѣлградѣ 1835, стр. 75.

Отъ Скопье 7 часа до Куманово — 7 ч. — Страшенъ ханъ ¹⁾ — 6 ч. — Паланка — 6 ч. — Демино ²⁾ — 2 ч. — Кестентилъ — 2 ч. — Зедица ³⁾ — 2 ч. — Кестендилъ-караулъ ⁴⁾ — 4 ч. — Комица ⁵⁾ — 1 ч. — Караулъ — 3 ч. — Баланово — 1 ч. — Дупница — 8 ч. — Самоковъ — 4 ч. — Баля — 4 ч. — Дервентъ — 4 ч. — Пазарджикъ.

Отъ това време (1836 г.) е и подробното описание на пътя отъ прочутия френски пътувачъ по Балканскитѣ земи, Ами Буе. Ето неговиятъ разписъ на палдата отъ Самоковъ до Скопье:

„Самоковъ български градъ съ 4 до 5000 жители. Бродъ на Голѣмия Искъръ при излизанье отъ града. Алувиална поляна съ самокови за желѣзо. — Уединенъ ханъ въ политѣ на планината, 1 часъ. — Възкачванье въ една тѣсна долина. — Втори ханъ, 1 ч. — Пристиганье до караулницата и една влисура, $\frac{1}{2}$ часъ. — Слизанье по малва-стрѣмнина край единъ потокъ въ Джибренъ-ханъ и караулницата, $1\frac{1}{2}$ ч. — Поляна безъ видими села. — Пътъ по дѣсния брѣгъ (страна) на рѣчквата, която отива въ *Дупница*. — Малко дефиле при входа на този български и турски градъ съ около 2000 къщи и 7 до 8000 жители; градъ много дълъгъ и тѣсенъ, прѣсеченъ отъ р. Джерманъ, 3 ч. — Слизанье по лѣвия брѣгъ на тази рѣчкча. — Мостъ или бродъ, $\frac{1}{2}$ ч. — Прѣминаванье прѣзъ единъ хълмъ. Бинекъ-таши-ханъ, $\frac{1}{4}$ ч. — Разцѣпление на пътищата, които отиватъ единъ на с. за Бобовъ-долъ и Радомиръ, другъ, къмъ с.-з., за Кюстендилъ. — Бродъ прѣзъ Бобовдолската рѣчкча. — Два пътя за Кюстендилъ. — Коларскиятъ пътъ минава прѣзъ Върбовникъ, $1\frac{1}{4}$ ч. — Прѣминаванье по една низина, слизанье въ една долинка въ Козница-ханъ, $1\frac{1}{4}$ до $1\frac{1}{2}$ ч. — Конскиятъ пътъ прѣминава, на с.-и. отъ Върбовникъ и на $1\frac{1}{2}$ ч. отъ Бинекъ-ташъ-ханъ, прѣзъ едно варовито бърдо, отдѣто сетнѣ се върви отъ и. къмъ з. покрай билото, що огражда горнята часть на Кознишката долинка,

¹⁾ Страцинъ, ²⁾ Грляно, ³⁾ Граница (?), ⁴⁾ Караулъ на Кадинь-мостъ, ⁵⁾ Долня Козница. Ясно е, че този списъкъ е съставенъ по гръцко съчинение. Срв. за това *Jireček*, Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, 167.

и слиза въ хана отъ южна страна, 1 ч. — Обширенъ изгледъ отъ билото върху Перинъ, Рила и Витоша. — Възкачване по една височина и пристигане на каменния мостъ на Струма при с. Четирци, $\frac{1}{2}$ до $\frac{3}{4}$ ч. — Прѣминаване прѣзъ обработено поле. Търновлакъ, $\frac{1}{4}$ ч. — Багреници, дѣто протича малкъ притокъ на Струма, 1 ч. — *Кюстендилъ* (Kostendil). Градъ съ 9000 жители българи и мусулмане, 1 ч. — Възкачване къмъ тѣснината, която води въ котловината на Бистрица $1\frac{1}{4}$ ч. — Слизане, прѣминаване прѣзъ Бистрица по дървенъ мостъ, отсамъ който има уединенъ ханъ отъ с. Гърляно. — Прѣминаване на котловината. — Политъ на планината $1\frac{3}{4}$ ч. — Тѣснина Девебагъръ и слизане по изровени и лѣкатушни пътеки въ Криварѣка (Егри-дере), $1\frac{1}{2}$ ч. Никакъвъ изгледъ като се настѣпи въ тѣснината. — Слизане въ *Крива-Паланка* (Егри-Паланка), като се прѣгази веднажъ или 3 пѣти водата и като се иде по южния (лѣвъ) брѣгъ, 2 до $2\frac{1}{4}$ ч. (Пощата отива за 8 ч. отъ Кюстендилъ до Паланка, градецъ съ 2 до 3000 жители). — Хубавъ планински изгледъ къмъ върха на южнитѣ планини. — Изгледъ къмъ Гурбетската планина на с.-и. — Слизане по р. Егри-дере и прѣгзване веднажъ. — Прѣминаване прѣзъ една скалиста изданка. — Бродъ прѣзъ потока и наблизу Ташъ-ханъ, $1\frac{1}{2}$ ч. — Поле. — Бродъ прѣзъ Егри-дере. — Бродъ прѣзъ Ранковица. — Ханъ Страцинъ, 2 ч. — Възкачване по скловетѣ на лежащитѣ на с. планини. — Траяне на този пѣтъ до долината на Пчиня, 3 ч. — Изгледъ къмъ планинитѣ на централна Македония. — Бродъ прѣзъ р. Пчиня, колиби. — С. Винаца¹⁾, $\frac{1}{2}$ ч. — Бърда, Нагоричъ²⁾ $\frac{1}{2}$ ч. — Изгледъ на полето Мустафа, на планинитѣ на и. отъ Вардаръ и Шаръ. — Пуста равнина. — *Куманово* (турски Жеглигово) на Велика-рѣва, която се прѣбродява прѣди да се влѣзе въ града; 5000 жители българи, $1\frac{1}{2}$ ч. — (Пощата отива за 8 ч. отъ Крива-Паланка до Куманово). — Суха равнина въ политъ на Карадагъ. — Бара и Мойнци оставатъ на дѣсно, 3 ч. — Чешма. — Малкъ наклонъ къмъ котловината на Скопье. — Арачиново, $1\frac{1}{2}$ ч. Хасанъ-бегъ остава на дѣсно, $\frac{1}{2}$ ч. — *Скопье*, $\frac{1}{2}$ ч.³⁾

1) Попр. Войникъ.

2) Нагоричино Младо.

3) La Turquie d'Europe IV, 530—531.

По този приблизително старъ пѣтъ бѣ проварано широкото шосе въ врѣмето на Митхадъ паша, слѣдъ 1864 г. Отклоненията са посочени въ приложената на края карта.

Тука му е мѣстото да се каже нѣщо за прочутия *Кадинъ-мостъ* на Струма, по шосето Кюстендилъ — Дупница, на $14\frac{1}{2}$ километра. Кадинъ-мостъ е голѣма постройка отъ дѣлани гранитни камъне, 150 крачки дълга, 8 — широка, съ 5 кръгли свода, отъ които срѣдниятъ е най-голѣмъ и високъ, а страничните постепенно се снишаватъ, тъй че мостътъ изглежда силно прѣгърбенъ. Мостътъ е постанъ съ го-



Обр. 18. Кадинъ-мостъ на Струма.

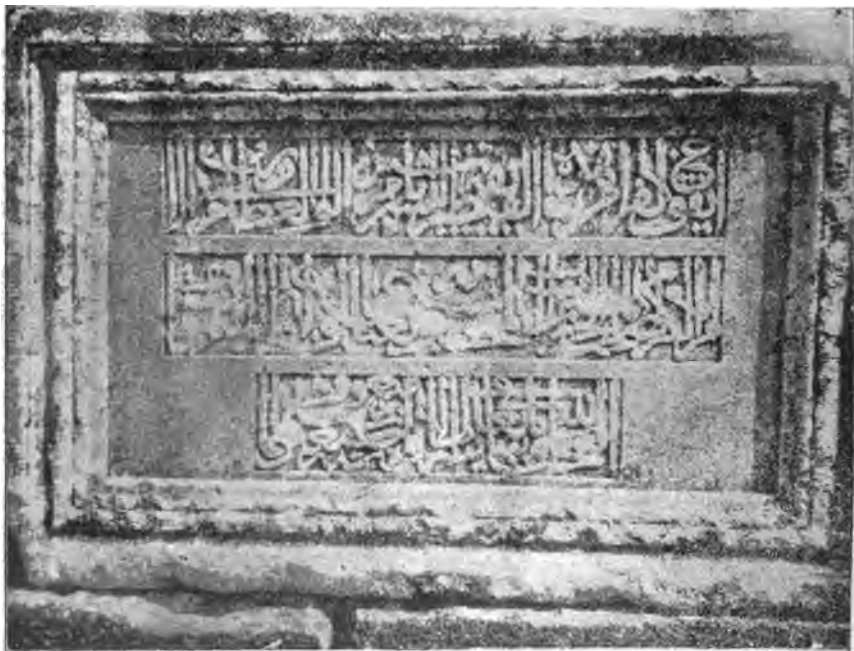
лѣми гранитни плочи; отъ сѣщия камъкъ са издигнати отъ двѣтъ страни огради. Долната частъ на стѣлбоветъ се издава клиновидно за цѣпенъе на водитѣ; въ всѣки стѣлъбъ е пробитъ и по единъ прозорецъ. Право казва Иречекъ, че мостътъ не е антично дѣло. Наистина, на една плоча отъ южната страна на моста личи единъ слабо запазенъ елински надписъ¹⁾, на най-сѣверната клинчеста изданка сѣщо се намира голѣма плоча съ запазенъ въ три реда елински надписъ²⁾, обаче тѣзи и други плочи по моста са донесени послѣ отъ развалинитѣ на околни съсипани градища. Това личи не само отъ тѣзи надписи, на втория отъ които се чете добръ „отечество Пауталиа“, но и отъ цѣлия градеженъ материялъ, по който се познаватъ первази или дупки, правени за други цѣли и при други постройки. Този материялъ е билъ задигнатъ една частъ

¹⁾ Гл. на края надписитѣ, № 35.

²⁾ Гл. № 28 отъ надписитѣ. При все че надписътъ е доста поврѣденъ и трудно се чете, изглежда, че е надгробенъ.

отъ близката Първа Юстиниана, отъ Пауталия (Велбуждъ)¹⁾, а друга, нова, била еъртена въ Осогово.²⁾

При дълговрѣменното си прѣбывание на Кадинъ-мостъ, по случай разкопкитѣ на Мощени, имахъ възможность да се заглеждамъ въ всичкитѣ особености на моста и да открия четири несъгладани досега орнаментни изданки отъ арабски стилъ. Тѣ се намиратъ подъ най-високия сводъ, долу въ жглигѣ, образувани отъ двата срѣдни стълба и клиноветѣ имъ острия. Благодарение на тѣзи изданки, на формата на стълбовитѣ прозорци и най-сетнѣ на голѣмия турски надписъ,



Обр. 19. Надписъ за съграждането на Кадинъ-мостъ, 1470 г.

може положително да се каже, че мостътъ цѣлъ цѣлиничкъ е турска постройка. Надписътъ е изрѣзанъ на голѣма гра-

¹⁾ Срв. по-долу (стр. 182) въ запискитѣ на Маринъ Кабога.

²⁾ Прѣданието разказва, че камънетѣ слизали сами отъ Осогово и вървѣли чудесно къмъ строещия се мостъ. За единъ камъкъ южно отъ моста, нѣщо на 200 метра разстояние, се приказва, че и той билъ отъ онѣзи пжтници камъне и че той се спрѣлъ тамъ, защото мостътъ билъ вече изграденъ.

нитна плоча, побита на южната страна на източната мостова ограда и пръведенъ гласи: „По високото разпореждане на Исакъ паша, единъ отъ най-великитѣ везири и благородни началници, който върши добрини съ чисто душевно побуждение, за да получи горѣ отъ Създателя съответно възмездие, заповѣда се да се построи въ тази страна този свещенъ мостъ за безплатно минаване на пѣтници. Нека всевишниятъ Богъ изпълни живота му съ радостъ и веселие. Година 874 (1470 г.).» Исакъ паша е билъ дѣйствително везиръ и военачалникъ по това врѣме, при султанъ Мохамеда П.

Названието «Кадинъ»-мостъ е по-ново. Единъ кадия дѣйствително съградилъ по-долу на Яменския притокъ на Струма единъ по-малкъ камененъ мостъ, който далъ името си по-послѣ и на близкия голѣмъ мостъ. Народътъ още нарича това мостче «Стари Кадинъ-мостъ». Истинското название на моста е Кадънъ-кюприси или Невѣстинъ-мостъ. Невѣстино се нарича и селото току до моста. Това име е въ свръзка съ легендата за граденето на моста и зазиданьето на «Струма невѣста,» жена на «майсторъ Мануила».

За да се съгради мостътъ, тримата братя майсторе рѣшили да дадатъ жертва тази отъ женитѣ на тримата, която първа подрани и имъ донесе ядене. Най-рано дошла най-младата снаха, Струма невѣста, жена на майсторъ Мануила. Жертвата била грабната и насилствено зазидана въ срѣдния сводъ. Като я заграждали, тя плакала и се молила да ѝ оставятъ навънъ поне очитѣ и гърдитѣ, та да може да гледа и дои малвата си рожба, пеленаче. Плачейки и кърмейки дѣтето си, Струма невѣста най-сетнѣ издъхнала. Но още и сега, приказва прѣданието, когато придойде рѣката, чува се въ ноцна доба задушениятъ писъкъ и виене на злочестата майка. Млѣкото отъ гърдитѣ на майката се вкаменило, като е текло по камънетѣ. Ето защо безмлѣчни майки отъ цѣлия бюстендилски край дохождатъ на моста, откъртватъ си вжечета отъ гранита, варятъ ги и водата пиятъ, за да имъ дойде млѣко ¹⁾.

Тази баладна легенда се е разпространила на широко не само по струмскитѣ крайща, но и по цѣлия полуостровъ ²⁾. Прѣданието е облѣчено на много мѣста и въ стихотворна рѣчь. Ето напр. какъ то се възпѣва въ софийското село Локорско:

¹⁾ Срв. *Карановъ* въ Спсп. VII, 130 и слѣдв.

²⁾ Срв. *А. П. Стоиловъ*, Спсп. LXIII, 179 и слѣдв.

Маноїл маїстор мѡстове гради.
Што деньа гради, ношкѡа се рони;
Што ношкѡа гради, деньа се рѡни.
Маноїл маїстор тѡм говѡре:
«Бре лѡле вараї, мои дружина!
Аїде дружина корбан да колѡм,
Корбан да колем, Бѡга да мѡлим,
Бога да молим, дѡма да кажем:
Чѡо ште либе заран да рани,
Да ни донесѡ топла обѡда,
Тѡва ште либе в дзид да задзїдам.

Кога е билѡ заранта рѡно,
Рѡно ранїла Маноїлица,
Та им донѡла топла обѡда.
Ка їа їе видѡл Маноїл маїстор,
Наднѡсе калпѡк над цѡрни очи,
Поронї сѡлзи до цѡрна зѡмнѡа,
Узе тѡрслига, премери сѡнѡа.¹⁾
Дѡдѡ си онѡ дѡма отишла,
Лѡуто їа грѡзно гѡрло заболѡ,
Лѡута їа грозна трѡска растрѡсе.
Па їе умрѡла Маноїлица,
Та оставїла Пѡвел детѡнце.
Детѡнце вїка, млѡко да цїца,
Млѡкѡто капе низ вїти мѡсти,
Низ вїти мѡсти, отѡ студѡн камиѡ²⁾.

И друго, ново, прѡданїе сврѡзва направата на мѡста съ «невїста». Нѡго изложїхъ по-горѡ, стр. 135, а тука ще прибавя, че като замѡнимъ имѡто Мурадъ съ Мохамедъ II, който дѡїствително е миналъ оттѡуъ за Кюстендилъ, св. Якимъ и пр. за Босна въ 1463³⁾, ще ни стане ясна истѡричѡската подкладка на прѡданїето: султанъ Мохамедъ II съ своя везиръ Исакъ паша, прѡзъ 1463 г., миналъ прѡзъ Струма, срѡщналъ бѡлгарска невїста; тя вмѡсто подарѡкъ, му поїсвала мѡстъ, който билъ привѡршенъ слѡдъ 7 години и билъ нареченъ „Невїстинъ-мѡстъ“ (Кадънъ-кюприси).

¹⁾ Въ този вариантъ, вмѡсто заграждане на самата жертва, загражда се сѡнката ѡ.

²⁾ Мсб. II, 69.

³⁾ Стр. 93.

Поради грандиозната си и здрава направа, мостът е обръщал вниманието на всички пътници отъ края на XV в. та досега, както това личи въ горѣприведенитѣ пѣтописи.

Отъ казаното дотукъ излиза, че главниятъ пѣтъ, който е съединявалъ Цариградъ съ Адриатика и минавалъ прѣзъ кюстендилския санджакъ, не билъ нагоденъ всѣждѣ за кола, защото прѣзъ турската току-речи цѣла епоха се е пѣтувало главно съ конѣе и кервани. Прѣзъ течение на тази епоха пѣтътъ Самоковъ-Кюстендилъ-Скопье е прѣтърпѣлъ три пд-значителни измѣнения: при Цървени-брѣгъ и Дупница, при Крива-Паланка и Осогово, при Куманово и Добрѣшани.¹⁾ За по-ясно, на приложената карта е обозначенъ пѣтъ съ разклоненията си, съ падалищата по него, градове и села.

История на санджакския градъ Кюстендилъ.

Когато Кюстендилъ билъ прѣвзетъ за втори пѣтъ отъ Турханъ заде, крѣпостта му била срутена, казва Евлия Челеби, но основитѣ ѝ още се виждали прѣзъ XVII в. Дали това извѣстие се отнася до крѣпостта на хисарлъка — „Костадиновото калѣе“ или до долната градска крѣпостъ, не е извѣстно. Прѣзъ 1771 г. още е стояло малко укрѣпление до пѣтъ, но то е служило главно заради прохѣдащиѣхъ товарий и кѣпцовѣ.²⁾ За обсега на долната крѣпостъ можемъ сѣди отчасти отъ стоещитѣ до прѣди 40—50 години градски врати: едната подъ черквата св. Димитъръ, току до фурната на Жабински, съ име «Стамбѣлъ-каписи»; другата, «Паланка-каписи», стояла на горния край на главната улица, тамъ дѣто се прѣсича послѣдната отъ колушката суходолица; третата е била на граничкия пѣтъ «Граница-каписи», вѣдѣ вѣщата на Кордовитѣ. Освѣнъ тѣзи врати, надъ които е имало издигнати стражарници (беклемета), на Голѣми-мостъ, при вѣщата на Драганова, е имало кула; втора кула, «Пиперковата», се издигала задъ черквата св. Димитъръ; третя кула, новъ градежъ, тѣй наречената «Къръмзи-куле», до скоро се издигаше въ махалата Баглѣтъ, току подъ хисарлъка. Една частъ отъ крѣпостния ровъ се е виждалъ до скоро въ махалата Вел-

¹⁾ Отъ Страцинъ — Нагоричино се е отдѣлялъ пѣтъ за Прѣшово, Моравско и Косово-поле.

²⁾ Споменик X, 54,

буждъ, при черкеската джамия, сега разрушена. Къмъ края на XVIII в. въ махалата Кавакли (Тополище) стояла голѣма частъ отъ високата градска стѣна съградена на бързо отъ керпичъ. Въ сщщата махала по една линия отъ западъ къмъ изтокъ се забѣлѣзва едно общо понижение на централния градски теренъ; тази линия върви източно край мѣстото Фуркаташи, Сарай и се губи къмъ черквата св. Димитъръ. По всичкото туй направление личатъ дѣ голѣми гранитни дѣлани камъне и кявгиренъ зидъ дебелъ 1.50 м. (напр. при къщата на учителя Вучковъ), дѣ голѣми буци отъ сринатъ кявгиренъ зидъ (напр. току подъ кулата въ Сарая), дѣ най-послѣ голѣми гранитни плочи и пр.

Ява и стратегична е била горнята крѣпостъ, на хисарлъка, тѣй нареченото «Костадиново калѣе.» Константиновата крѣпостъ е завземала всичката поляна на хисарлъка. Отъ формата на поляната и основитѣ на зидоветѣ, разрити тукъ-тамѣ отъ иманяре, изглежда, че калѣето е било трижгълно. Отъ горнитѣ стѣни сега стои само една малка съборена частъ. Всичко друго е срутено, камъкъ по камъкъ, тухла по тухла и се търкала по поляната и нанодолицата на хисарлъка.

Въ своето минало Кюстендилъ е ималъ два момента на голѣмъ разцвѣтъ — единиятъ прѣзъ II и III вѣкъ на римската епоха, и вториятъ — прѣзъ XIV и XV. Като сѣдалище на сѣверомакедонското княжество прѣзъ половина вѣкъ врѣме, разположенъ на главния търговски и воененъ пътъ отъ Цариградъ за Синьо море, съ природнитѣ си богатства, съ обилнитѣ си рударски блага, Кюстендилъ е билъ видно срѣдище въ сѣверна Македония, и единствено главно мѣсто между София, Скопье и Сѣръ. И не напраздно и сега се пазятъ много спомени за града Баня, за царь Константина по всички крайща отъ Витоша та до Бѣласица. Завоевателитѣ оцѣнили заетия центъръ, поставили въ него управлението на много голѣмъ санджакъ и продължавали да го украсяватъ съ обществени и частни сгради, тѣй че, когато прѣзъ 1499 г. миналъ тука рицарьтъ Харфъ, намѣрилъ Велбуждска-Баня «много голѣмъ и хубавъ градъ» (Wruskabalna . . . eyn gar grosse schone stat).¹⁾ Сщщиятъ пътникъ съобщава дори какъво една частъ отъ ха-

¹⁾ Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff, стр. 211.

ремскитѣ жени на султана живѣли въ Кюстендилъ.¹⁾ Въ свръзка съ това извѣстие ще да е вѣратно и названието на една малка махала «Сарай», дѣто още стоятъ една каменна кула, хубави прохладни градини и единъ голѣмъ четвъртитъ «хавусъ», постанъ и обграденъ съ хубави гранитни плочи. Въ този басейнъ още извира много студена вода, съ която поливатъ околнитѣ зеленчукови и овощни градини.

Отъ XVI в. градътъ вече изгубилъ стария си срѣдне-вѣковенъ изгледъ; християнското население било принудено да се изсели въ близкитѣ села, и градътъ намалѣлъ на 1000 турски къщи, които били построени отъ калъ, керпичъ и дървенъ материалъ. Тогава турцитѣ захванали да строятъ джамии, да прѣправятъ старитѣ бани и пр. Оживлението обаче въ града, търговията, пазарищата сѣ обръщали внимание на пѣтницигѣ прѣзъ XVI и XVII вѣкове. За намаление на града са способствували и природни злочестини, земетресения и пожаръ. Земетресението прѣзъ 1585 г. въ Осоговско било много силно; то съсипало, както се каза погорѣ, голѣмия Осоговски манастиръ, та епископътъ и братята били принудени да искатъ помощъ отъ Русия за съгражданъето му. Прѣзъ 1641 г. грамадното земетресение въ турската държава опропастило отъ Кюстендилъ една трета часть, която се срутила и продѣлила.²⁾ Едно кюстендилско прѣдание говори за нѣкогашно опустошение на часть отъ града отъ пропушванъето на горещитѣ извори. Нещастieto било прѣкратено, кога сполучили да запушатъ пукнатинитѣ съ нѣколко товара памукъ или, споредъ други, когато царска дъщеря запушила извора съ копринена дреха. Друго мѣстно прѣдание говори за умишлено опожаряванъе на града прѣди 300 години. Това станало тъй: Страшенъ моръ отъ чума вѣрлувалъ въ Кюстендилско; по-голѣмата часть отъ населението било измрѣло и незарито. Царската поща отъ Ца-

¹⁾ . . . mir waert aber gesaicht, dat deser turcksche keyser nyet me elige wijffer en hette dan tzwey ind seuentzich, die neit doch alle in desem pallais en wonen, dan hie endeys ind die ander zo Andri-nopel, zo Philopolis ind zo Wruskabalna. (Ibidem, 207).

²⁾ „Близу до София се срутиль градътъ наречень Баня, но не цѣлиятъ, а само една негова трета часть“ (Vicino a Soffia una città chiamata Bagna, si è profundata, ma non tutta, se non terza parte) стои въ едно отъ писмата на католишката пропаганда (Acta Bulgariae Ecclesastica, стр. 110).

риградъ не могла да мине прѣзъ Кюстендилъ. Тогава санитарнитѣ власти въ Цариградъ заповѣдали да се изгорятъ обезлюденитѣ току-речи и напуснати жилища въ Кюстендилъ. И наистина, огънятъ турналь край на заразата, но и градътъ билъ прѣвърнатъ на пепелища; останали здрави само каменнитѣ постройки: джамии, бани, кули. За вѣроятността на това събитие говорятъ отъ една страна горѣлитѣ и срутени здания отъ по-нова епоха, които често се отериватъ въ Кюстендилъ при копанье основи, а отъ друга—извѣстията за чума прѣзъ 1561 г. (въ лѣто 7069. вистъ моръ велика по всѣду страшна, както стои въ единъ светогорски записъ)¹⁾, прѣзъ 1655 г. и т. н.

Най-стари сгради на града, едни останали отъ прѣдтурско врѣме, други правени и поправяни отъ турцитѣ, са банитѣ, кулитѣ, джамитѣ и кервансаритѣ. Прѣзъ XVII в.



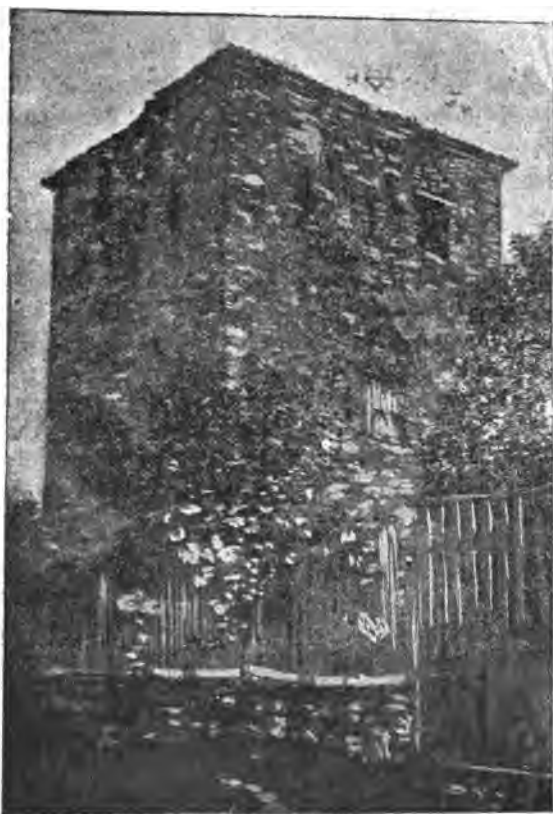
Обр. 20. Дервишъ-баня отъ 1566 г.

общественитѣ бани са били 12 на брой, повечето запазени и до сега. Всички са стара направа съ тухлени сводове, малки, тъмни, съ обилно текуща гореща и студена вода. Имената имъ са: Чифте-хамамъ съ двѣ отдѣления — мъжко и женско, Дефъ-хамами ²⁾ на Граничката капия (сега изба и до нея го-

¹⁾ Стојановиѣ, Записи I, 190.

²⁾ Хамамъ на духоветѣ.

лѣтъ надписанъ саркофагъ), Аджундаръ или Хаджи Диндаръ-хамми, Дервишъ-хамми, Чукурт-хамми¹⁾, Алай-хамми²⁾, Парзаръ-хамми, Шабанъ-хамми, Съчанъ-хамми³⁾ и др. Чифте-бания, съ мраморна постилка и щерви, била възобновена или съградена отъ Сюлейманъ паша, който прѣзъ 894 отъ егира (или 1489 г.) построилъ джамията въ махалата Имаретъ (Сюлейманъ паша



Обр. 21. „Пирковата“ сръдновековна кула.

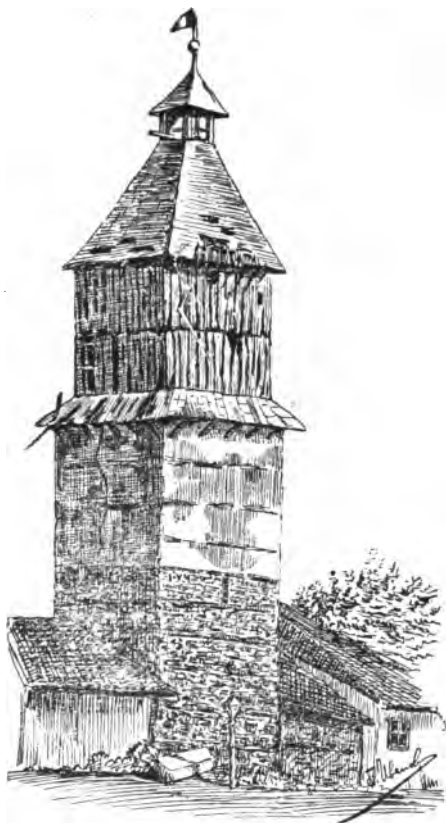
джамиси). Дервишъ-бания била съградена, споредъ датата въ стѣната, прѣзъ 973 отъ егира (или 1566), Чукуръ-бания— прѣзъ 988 (1580). На Шабанъ-бания стои нова дата, отъ поправянъето

¹⁾ „Чукуръ“ ще рече яма, дупка. И дѣйствително, Чукуръ-бания е дълбоко въ земята.

²⁾ Войнишка-бания. Тя е такава и сега.

³⁾ Миша-бания.

и, 1256 (1840). Отъ кулитѣ са запазени двѣ—едната наречена «Пирко-кулеси» и другата «Сарай-кулеси». Първата е въ срѣдата на града, хубава, висока и доста запазена. Градежътъ ѝ е четвъртитъ, съ тухли (главно по рѣбоветѣ) и камъне. Около мазгалитѣ и проворцитѣ сжщо изобилватъ тухлитѣ. Много прилича по формата си на една отъ кулитѣ въ видинското укрѣпление, което е отъ срѣднитѣ вѣкове. Наименованието ѝ «Пирко» не иде отъ лично име Пирко, та Пиркова кула,



Обр. 22. Часовната кула отъ 1665 г.

ла, както нѣкои смѣтатъ, а то е просто думата «пиргъ» (*Πύργος*, кула), която е била употрѣбвана въ срѣднитѣ вѣкове и отъ южнитѣ славѣне. Това сжщо говори за срѣднневѣковния произходъ на кулата. Кулата въ махалата «Сарай» е по-малка. До скоро стоеше всрѣдъ града и часовна кула — «Саатъ-кулеси». Тази кула е важна и поради своя звънецъ, на който стои най-стариятъ познатъ досега камбаненъ надписъ въ балканскитѣ земи. Часовнитѣ кули, които се срѣщатъ тѣй често по западноевропейскитѣ градове и дѣто обикновено биватъ прирѣпени до черквитѣ, въ турскитѣ градове изпърво тѣ са били рѣдкостъ и стоели обикно-

¹⁾ Мсб. IV, 401.

да е часовникът на Саатъ-тепе. И другъ пътникъ, Бусбекъ, свидѣтельствува за липсата на градски часовници по Балканския полуостровъ.¹⁾ Но че такива кули, ако и нарѣдко, е имало и прѣди турското дохождане на полуострова, вижда се напримѣръ отъ думитѣ на Хаджи Калфа, който, като говори за скопската часовна кула, забѣлзва, че тя е останала още отъ врѣмето на християнетѣ, невѣрницитѣ, както се изразява той (*Eine Thurmuhr noch aus den Zeiten der Ungläubigen*)²⁾. Кюстендилската часовна кула се издигаше доскоро всрѣдъ града, 30—40 метра на сѣверо-изтокъ отъ сборната черква св. Никола — св. Богородица. Форма имаше четвъртита, ширарава 5 м., висока около 25 м.; сградена бѣ долната часть половина съ камъне и хоросанъ, срѣдната часть съ кирпичъ, а горната часть бѣ дървена, съ полегата стрѣха покрита съ олово и тенеке. На върха бѣ поставена на четири греди малка будва съ звънеца. Най-отгорѣ бѣ прикрѣпенъ прѣтъ съ разваленъ вѣтропоказалець. Турската дата 1076, зазидана съ червени тухли въ южната долна стѣна, показва, че сградата е издигана прѣзъ 1665 г. Извтрѣ сградата бѣше тъмна и възкачванѣто ставаше по разклатени и прогнили стѣпала. Това обстоятелство не позволило на Иречева да види съ очи надписа на звънеца. Едва по-късно Иречеку е билъ изпратенъ прѣписъ, по който той даде извѣстие и за звънеца въ Ягичевия Archiv³⁾, а по-сетнѣ писа и въ своитѣ Пжтувания⁴⁾. Слѣдъ като биде срутена разпадналата се кула, камбаната бѣ окачена на високо отредено мѣсто на хубавото вдание, дѣто се помѣщава Педагогическото училище; съ това се поулесни отчасти възможността да може любопитенъ старинарь да се покачи, да разгледа звънеца и неговия надписъ. Звънецътъ е бронзовъ, високъ 50 см. и толкова широкъ, въ устието. Вмѣсто шестѣтъ вече отчупени уши на върха сега стои залѣяна дебела права дръжка, съ която звънецътъ е прикрѣпенъ о една греда. Камбаната е безъ глаголеца (езика) си, а се бие отвънъ съ тежъкъ желѣзенъ чукъ, който е свързанъ съ настанената долу часовна машина. Прѣди години, този звънецъ на турската саатъ-кулеси биеше ала,

1) Ibidem.

2) Rumeli und Bosna, 95.

3) Archiv für slav. Phil. VIII, 133.

4) Пжтувания 552. 553.

турка и гласътъ се чуеше въ тихо врѣме по цѣлото поле. Сега гласътъ му е по-слабъ; вѣроятно това се дължи на новата несполучлива постановка, пѣвъ и на сравнително по-малката височина на камбанарията.¹⁾

Славѣнскиятъ надписъ на камбаната е отъ изгьннали букви въ два реда, които ограждатъ като поясъ долния външенъ чемберъ. Разгьнатъ надписътъ гласи: *си зконо стомѣ николе въ лѣто зчлз + по изволенію вжю авь радосавь приложхъ*. Ще рече звънецътъ е билъ излѣнъ за черевата св. Никола въ година 6937 или 1429 сл. Хр. по поръка на вѣшого си дарителя Радослава. Коя ли е тази черква и този дарителъ? Иречекъ по тоя случай казва: «Тази камбана може би е прѣнесена отъ турцитѣ отъ черевата св. Никола въ прочутия рударски градъ Ново-Бърдо (между Враня и Прищина), а Радославъ би могълъ да бжде сръбскиятъ войвода съ това име, който умрѣлъ на 1436 г.²⁾ Вѣроятно е прѣдположеніето на учения професоръ, но по-възможно ми се вижда, че звънецътъ е билъ правенъ въ кратовскитѣ прочути металоработилници за черевата св. Никола въ голѣмото овчеполско село съ сжщото име Св. Николе или по турски Клисели, наречено тѣй поради многото си нѣкога черкви, чиито развалини личатъ въ околността му. Не прѣдполагамъ Радославъ да бжде поменатиятъ по-горѣ, защото той би поставилъ въ случая и титула си, както е ставало повечето пѣти въ сръднитѣ вѣкове.

¹⁾ Не се знае отдѣ водятъ потеклото си камбанитѣ. Извѣстно е само, че вече старитѣ египтяне си служили съ звънци за оповѣстяване на народа праздниците на Озириса. Още въ 2601 г. прѣди Христа камбаната е била позната въ Китай, а по-късно и въ Индия и т. н. Константинъ Велики въвелъ официално употрѣбата на звънци въ черквитѣ, а името *камбана* е останало отъ врѣмето на св. Павла Нолски (409—431), въ чието врѣме се разширило лѣянъето на камбани отъ прочутия пиринченъ сплавъ правенъ въ гр. Нола въ *Кампанія*. Най-гласовита била слѣтината получена при 78% мѣдъ и 22% калай. Говори се, че примѣсьтъ на сребро прави звънца гласовитъ. Въ Руанъ (Франція) се намира най-старата съ дата камбана, отъ XIII вѣкъ (Срв. *Grand Dictionnaire Larousse s. v. Cloche*). Въ Неврокопско, дѣто звънарството е цвѣтѣло прѣди години, а и сега не е съвсѣмъ изоставено, сплавътъ отъ който лѣятъ звънци се състои отъ 400 др. мѣдъ, 80 др. цинкъ и 50 др. калай. (Мсб. XVII, 232).

²⁾ Пжтувания, 553.

Камбаната била прѣнесена отъ турцитѣ въ Скопје и по-качена на тамошната часовна кула. За нея говори Хаджи Калфа така: «Тя звѣни денѣ и нощѣ на всѣки часъ и звукътъ се чува на два часа мѣсто отъ Скопје»; ¹⁾ а неговиятъ по-младъ съврѣменикъ Евлия забѣлѣзва за скопската кула: «... има една часовна кула. Гласътъ на нейната камбана е много-страшенъ и се слуша на едно падало пѣть.» ²⁾ Въ началото на XIX вѣкъ камбаната била размѣнена съ кюстендилската. За това при-казва едно прѣдание у старитѣ кюстендилци. Веднажъ дошълъ и прѣстоялъ въ Кюстендилъ скопскиятъ паша, който слѣдъ размирнитѣ кърджалиски врѣмена властвувалъ и надъ Кюстендилъ като полузависимъ феодалъ. Кога да си замине за Скопје, пашата замолилъ приятелитѣ си агаларе отъ Кюстендилъ за една жертва отъ тѣхна страна — да му дадатъ кюстендилската часовна камбана, която се отличавала съ приятенъ гласъ, въ замѣна на скопската, която отъ своя страна не стояла много по-долу отъ кюстендилската. Пожеланото било извршено съ голѣма готовность. Слѣдователно, сегашната кюстендилска камбана съ поменатия надписъ е била донесена отъ Скопје, а тамъ пѣкъ отъ Св. Николе или отъ Ново-Бърдо. ³⁾ И наистина, това което прѣзъ XVII в. забѣлѣзва Хаджи Калфа за звучността на скопската часовна камбана, неотколѣ това твърди Иречекъ за кюстендилската, която е старата скопска: «Кюстендилската кула се отличава не само по височината си, по и съ ясни, звучния гласъ на своята камбана, койго въ тихо врѣме далеко и широко се разнася по цѣлото поле.» ⁴⁾ Занесениятъ пѣкъ старъ кюстендилски звънецъ е ималъ приятенъ, но по-слабъ гласъ. Сега той въ Скопје едва може да се дочуе изъ всичкитѣ градски покрывнипи. ⁵⁾

¹⁾ Rumeli und Bosna, 95.

²⁾ Сиахатъ-наме V, 558.

³⁾ Пжтувания, 552.

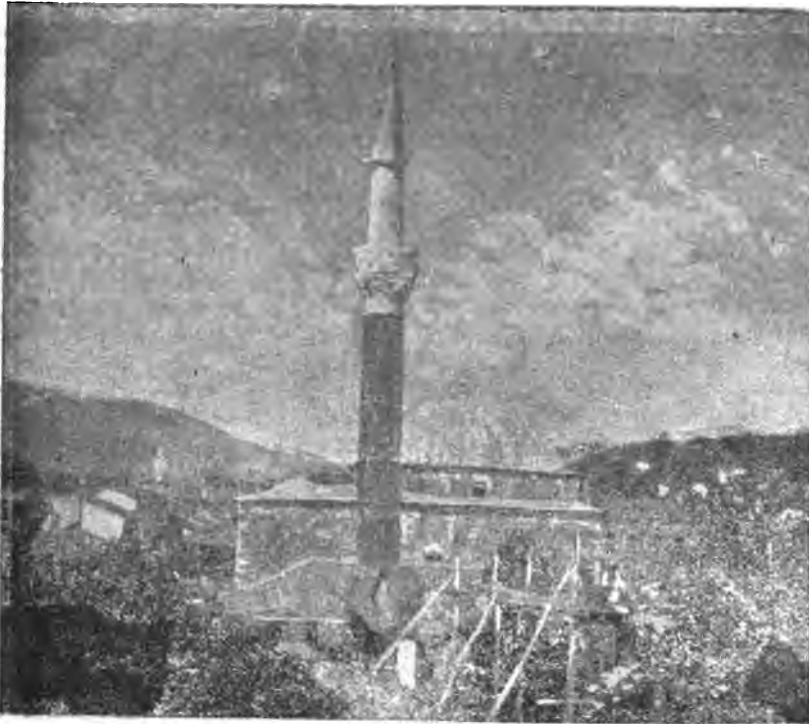
⁴⁾ Между старитѣ кюстендилци е запазено и друго прѣдание за миналото на звънца. Споредъ него турци донели камбаната отъ звѣнарницата на черквата св. Спасъ (1 ч. с.-и, отъ Кюстендилъ), съградена отъ Стефана Дечански въ 1330 г. въ честь на побѣдата си надъ Михаила. Прѣданието е невѣроятнo, едно защото храмътъ на черквата не е св. Никола, пѣкъ освѣнъ това въ св. Спасъ не е имало редовна служба и нужда отъ камбана.

⁵⁾ Отъ познатитѣ менъ надписи на черковни или часовни камбани по югославѣнскитѣ земи, кюстендилскиятъ е най-старъ, отъ

Отъ джамиитѣ и многобройнитѣ тевета на Бюстендилъ, които ще се изброятъ по-послѣ, сега ще спомена само най-старитѣ познати отъ тѣхъ. Прѣданието посочва за най-стара джамията Мурадъ Челеби, направена току слѣдъ завоеванието на града въ XV в. Сегашната ѣ малка сграда (източно до самия дворъ на Педагогическото училище) била издигната по-

1429 г., а слѣдъ него иде този на камбаната въ село Бая (пекска околия), отъ 1432 г. (Срв. *Ястребов*, Податци 61). На друга камбана въ сщото село стои готически надписъ съ неясна дата М. III. LXVIII, вѣроятно отъ най-ново врѣме (*Id. ib.*). Въ Чачакъ (Сърбия) били изкопани други двѣ камбани съ надписи, единъ отъ 1454, а другиятъ безъ дата но съ посочване, че е даряванъ въ днитѣ на Георгия Бранковичъ т. е. между 1427—1456 г. (Гласникъ, XLI, 353—355). За други по-нови камбани надписи въ Сръбско посочи Ястребовъ въ цит. съчинение стр. 62. На камбаната въ велико-търновската черква св. Никола се намира влашки надписъ (доста ми се отъ приятелитѣ К. Константиновъ и Й. Георгиевъ) отъ год. 1707: + ачест клопот. тасте фъкът де мъриса. Іван констандин, врѣнковѣнѣ басараб: вождо ши ладат. вестречіи де ла сатѣ врѣнковеніи вде есте храмѣл свитѣлши: ши фъкът-торѣлши дѣминѣни николае зсеі (Прѣведено: Този звънецъ се направи отъ негово господство войводата Иоанъ Константинъ Бранкованъ Басарабъ и го даде на черквата въ село Бранковени, дѣто се намира храмътъ на светаго и чудотворнаго Николая, 7215—1707 г.). Звънецътъ, намирамъ, е билъ прѣнесенъ плячка отъ турцитѣ изъ влашкото село Бранковени въ Търново, дѣто го поставили на часовната кула. Въ Бранковени дѣйствително има черква св. Никола, зидана отъ поменатия войвода Константинъ Бранкованъ въ 1700 г. (Срв. *Lahovari, Marele Dictionar Geografic al României, Vol. I, стр. 649, Bucaresti 1898*). Сжшиятъ влашки владѣтель (1688—1714) е подарилъ съ грамота извѣстни блага на българския манастиръ св. Троица при Търново (Срв. *Д-ръ В. Беронъ*, Археологически и исторически изслѣдвания, 105; *Иречекъ*, Пжтувания, 239). Прѣзъ турското владичество въ България часовнитѣ кули доста се разпространили. Това свидѣтельствува и прочутия пжтникъ Ами Буе (*Turquie d' Europe II, 315*). На нѣколко отъ тѣхъ стоятъ и надписи по камбанитѣ: на врачанския двѣ дати — турска 1110 и съотвѣтната българска 1762 г. (*Й. Георгиевъ* въ Сборникъ Н. У. Н. К., кн. XX, 10); на една златишка камбана (по-рано часовенъ звънецъ) стои сжщо датата на турски и български — 1191 — 1777 г. (*Иречекъ*, Пжтувания, 302); на габровския часовенъ звънецъ стои надписъ и дата на вѣнския ѣ майсторъ: Mich Goss Johann Georg Filgrader in Wien anno 1792 (*Хр. и П. Гжбенски*, Историята на града Габрово, 19) и др.

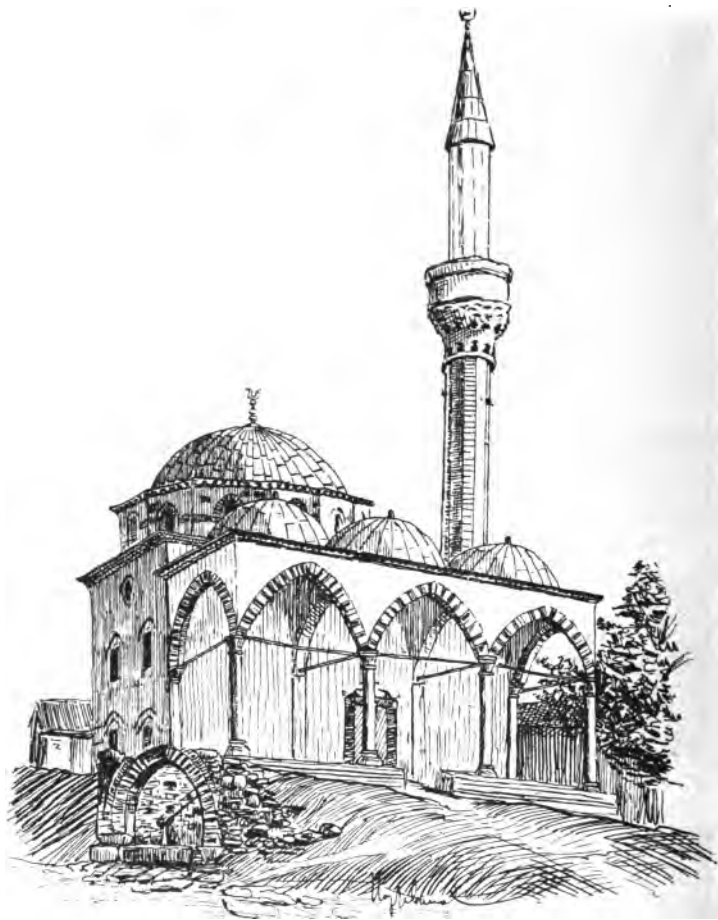
сетѣ, когато старата била опустошена отъ голѣмъ пожаръ. Между бѣлѣжитѣ джамии тука прѣзъ XVII в. Евлия Челеби поставя джамията Ески султанъ Мурадъ, може би сѣщата Мурадъ Челеби. Прѣданието посочва за втора по древността си срутената сега Халилъ паша джамия (черкеска). Джамията Сюлейманъ паша, въ махалата Имаретъ, е градена прѣзъ 894 г. отъ егира или 1489 сл. Хр. Слѣдъ нея



Обр. 23. Джамия Фетихъ Мехмедъ, 1531 г.

иде катедралната джамия Фетихъ Мехмедъ (Шалдърванска джамия) на главния пътъ въ срѣдата на чаршията. Градежътъ на минарета ѝ се отличава съ своитѣ шестостѣнни орнаменти, направени отъ червени тухли и вжтрѣ дѣланъ туфъ. На източната ѝ стѣна стои датата 938 отъ егира или 1531 сл. Хр. Джамията Ахмедъ-бей (Инджили джамиси), до Чифте-бана, бѣше на врѣмето си най-величествена; съ широкъ куполъ, мраморни стълбове и подпорки, високо минаре и пр. На източната ѝ стѣна стои датата на захващанье градежа ѝ

— 983 (1575), а по-горѣ къмъ края на стѣнната — дата 885 (1577). Махленско прѣдание призвава, че тази джамия е съзидана на мѣстото на стара българска черква св. Недѣля. Споредъ турския надписъ на входнитѣ врата, тази джамия е била прѣустроена прѣзъ 1147 (1734 г.). Прѣзъ първата половина на XIX в. минаретътъ ѝ билъ съборенъ отъ гър-



Обр. 24. Джамия Ахмедъ-бей, 1575 г.

мотевица, която сломила и съсѣдния грамаденъ вѣковенъ джбъ. Прѣзъ миналата 1904 г. силното земетресение разпукало тѣй много частта отъ викалото нагорѣ, че градското общинско управление било принудено да я събори. За Хаджи

Мехмедаа джамиси, известна у населението съ име Булгаръ-джамиси, съществуватъ двѣ прѣдания у турцитѣ. Споредъ едното, единъ знатенъ кюстендилецъ българинъ приелъ мохамеданството и, за да се покаже ревностенъ къмъ новата си вѣра, съградилъ джамия, която била наречена споредъ народността му— „булгаръ“. Второто прѣдание се сили да обясни названието «Булгаръ джамиси» съ очевидно извѣртянье:— моллата на джамията обичалъ тѣй много да свири на инструментъ нареченъ „булгарйна“, та и джамията, въ която служилъ, била наречена «булгаръ» (българска). Датата на съгражданъето на сградата е замѣнена на източния зидъ съ датата на поправката — таамиръ 1254 или 1838 г. Прѣвъ XVII в. къмъ виднитѣ джамии спадали и тази на Турханъзаде (сега неизвѣстно коя) и джамията Алай-бей¹⁾ между банята Алай и близкия мостъ (сега развалена).

Видно мѣсто между сградитѣ на турскитѣ градове заемали голѣмитѣ търговски ханове (кервансарае) и имаретитѣ. Старитѣ кюстендилски кервансарае Деве-хани (камилски-ханъ), Ташъ-ханъ (замененъ), Табакхане-хани (на табацитѣ кожаре)²⁾ и др. бѣха наредени край главния пѣть и се отличаваха съ грамаднитѣ си постройки. Надъ четиритѣ стѣни (продълговатъ четвероугълникъ) се издигаше остра стрѣха, подпрѣна въ срѣдата съ голѣми гранитни колони. Изоколу стрѣхитѣ отвѣтрѣ бѣха иззидани огнища съ тухли и каменни ясли. Тамъ са носували пѣтниците-търговци. Прѣдъ грамадната входна врата, обкована съ дебели желѣзни пироне, се спущаше тежка желѣзна верига. Евлия Челеби казва за кюстендилския Коджа Мурадъ-ханъ-хани, че по сгодитѣ си за пѣтницитѣ приличалъ просто на рай³⁾. Това ще да е онзи имаретъ, който се посочва отъ единъ италиански пѣтникъ прѣвъ 1559 г.⁴⁾ Сега въ Кюстендилъ стои цѣлъ още Ташъ-хани и прѣдната стѣна на Деве-хани, въ градежа на който са влѣзли и дѣлани антични гранитни камъне. Любопитенъ е турскиятъ стихотворенъ надписъ отъ 1606 г. на мряморна плоча, която стояла надъ входнитѣ врата на Деве-хани Той говори доста за

¹⁾ *Евлия Челеби* V, 566.

²⁾ Знае се, че прѣвъ XVI и XVII в. Кюстендилъ водѣлъ добра търговия съ бѣли сахтияне (*cordoani bianchi di Vagna*). Срв. *Иречекъ*, Пжтувания, 25.

³⁾ V, 571.

⁴⁾ *Starine* X, 254.

благитѣ намѣрения, съ каквито са гледали тогава на общественитѣ и вакѣвски домове. Прѣведенъ този шестостиховъ надписъ гласи: «Пашата, който седи на почетното мѣсто, Ахмедъ Меми, подари този ханъ и съ това си отвори пътъ за рай. Нека Господъ възприеме това му благодарѣние и нека съ златна вода да се запише името му въ тефтера на неговитѣ



Обр. 25. Развалини на Деве-ханѣ.

дѣла. Подиръ свръшванъето на този ханъ датата написа Гънай отъ все сърдце. Цѣлиятъ свѣтъ дохожда въ този кервансарай заминава. ¹⁾ Година 1015—(1606)».

Населението на града Кюстендилъ прѣзъ турското владичество е било до срѣдата на XVIII вѣкъ чисто турско. Имало е само нѣколко еврейски къщи. Италианскиятъ анонимъ отъ 1559 г. казва, че градътъ билъ населенъ отъ турци и нѣколко евреи (é habitato da Turchi et d'alcuni Negrei). ²⁾ Сто години слѣдъ него миналъ прѣзъ Паланка за Кюстендилъ нѣкой русинъ, богомолецъ; той бѣлѣжи въ дневника си: „А исъ таго мѣста Паланки ѣзду 1 день да

¹⁾ Мисль прѣносна: „Хантъ прилича на този бѣлъ свѣтъ, дѣто човѣкъ дохожда и отива“.

²⁾ Starine X, 254

мѣста Бани. А то мѣста Баня село оно едно; а жители въ немъ люди турские“¹⁾). По-нататкъ ще видимъ какъ, едва прѣди 150 год., захванали да се поселяватъ въ града и българе.

Какво е станало християнското население на сръднѣвковния Константиновъ Велбуждъ? При дохожданье на турцитѣ, въ едни градове християнското население било веднага изпосѣчено или помохамеданено, въ други пъкъ потисничеството на владѣтеля принудило лева-полева старитѣ жители да прѣвиятъ вратъ и безропотно да понасятъ обиди и унижения въ роднитѣ си мѣста или да се изселватъ. Въ Кюстендилъ християнското население е стояло докато живѣло и васалното кюстендилско княжество, докато не дошълъ Турханъ паша да прѣвземе града повторно отъ рѣцѣтъ на българетѣ прѣзъ втората половина на XV вѣкъ. Мѣстното турско прѣданіе разказва, че начало на турското население положили 60 сѣмейства дошли отъ малоазійския градъ Коня и че заварениятъ християнски владѣтель билъ потурченъ заедно съ своитѣ велможи и население. Онѣзи християне, които не са могли да повесатъ новитѣ наредби и вѣра, прѣснали се изъ сѣсѣднитѣ села. Такъво е било, безъ съмнѣние, прочутото онова болярско сѣмейство на Якова, което, слѣдъ народното крушение, бѣ отишло да живѣе въ близкото лозарско село Граница (първа пол. на XV в.). Заслугитѣ на тази челядь за българския духъ и вѣра са тѣй цѣнни за онова вѣме на мусулмански натискъ и робия, че не трѣба да я минемъ тука безъ споменъ. Членоветѣ на това сѣмейство били благоговѣйни и благородны по рѣдоу соуща, Българе же родомъ, при Кельвоужди на сѣлѣ нѣкоторѣм живоуща (Граница же оубо томоу прозваніе имоущоу).²⁾ Бащата Яковъ приелъ духовенъ санъ и станалъ епископъ въ Крупникъ³⁾). Синоветѣ му като овдовѣли, послѣдвали примѣра на баща си и се показурили. Единъ по други тримата брата—Йоасафъ, Давидъ и Теофанъ — отишли въ Рила и, едно съ свои сръдства, друго съ помощта на други набожни хора, сполучили да

¹⁾ П. А. Сырку, Описание турецкой имперіи, Спб. 1890, стр. 39.

²⁾ *Kalužniacki*, Werke des Patriarchen Euthymius, Wien 1901, стр. 409.

³⁾ Сега село Крупникъ е помашко. Лежи при входа въ Кръсненската клисура до Струма (джуманска каза).

въздигнатъ отново запусетѣлия манастирь и събрали братство. Обителѣта прѣди тѣхъ била разорена до конца, стояла само черквата и кулата¹⁾. Най-стариятъ отъ братята Йоасафъ станалъ пръвъ игуменъ на въздигналия се манастирь; той се поминалъ пръвъ 1463 г.²⁾ Слѣдъ Йоасафа игуменството на манастиря било повѣрено на втория братъ. Пръвъ 1466 г. игуменъ Давидъ прави писменъ договоръ съ руския светогорски манастирь Св. Пантелеймонъ за взаимно помаганье между руската и българска обители. Естествено е, че този договоръ е билъ отъ голѣма важность за закрѣпване на подновената калугерска община и редовна служба въ Рила било съ монаси, било съ друго. Договорътъ се пази въ Рилската библиотека, а е обнародванъ отъ Д. Илковъ въ Мсб. XII, 621—622. За да въздигнатъ старата слава на манастиря, братята издѣйствували посрѣдствомъ вдовицата султанка Мара, Георги Бранковичева дъщеря, която слѣдъ смъртъта на мъжа си султанъ Мурада II живѣла въ сѣрското село Ежово, щото мощитѣ на св. Ивана Рилски да бѣдатъ прѣнесени отъ Търново въ манастиря. Прѣнасяньето станало пръвъ 1469 г. Народъ и боляре се стичали на купища по пжтищата и прѣдверията на градоветѣ да прѣчакатъ светиныта, да си спомнятъ за миналото и запалятъ спотаени надежди. Въ София, дѣто българскиятъ елементъ е билъ ви-

1) За това ни разправя повѣстьта за прѣнасянье мощитѣ на светеца: Бѣху оубо же оубо си тріе числѣмъ и братіа соущіе по пльти, сынове же иже добръ зѣлѣмъ свѣтителствомъ оупасшаго въ дѣни оны стадо Христово, иже въ Кроупницѣ блаженнѣйшаго епископа курь Іакѡва. ѡтъ нихъ же швъ оубо званіемъ нарицааше се Іѡасафъ, иже и прѣвѣстѣе вѣше тѣмъ въ жителствѣ ихъ ѡтъ начела авіе, овомоу же пакы именованіе вѣ Давидъ, и иному Ѳеѡфанъ. И си оубо тріе, въ прѣдреченноуу пришѣдше поустыню, такоже рече се, селитвоу свою въ ней сѣтворити хотеце, и се не единоу же авіе ни въ коупѣ, нѣ дроугый по дроузѣмъ пришѣдше и каснѣ, и зданіа вѣса обитѣли прѣподобнаго шпроврѣгшаа се шврѣтше и разорена до конца, развѣ црѣкве тѣчюу единое и пирѣга, вѣса авіе, вогоу поспѣшествовавшоу имъ, ѡтъ оснѡваніа пакы въздвигоше

(Kaluzniacki, стр. 410).

²⁾ Гласник LIII, 96.

паги многоброенъ, тържеството е било нечувано; мощитѣ прѣстояли въ черквата св. Георги (приврѣмената гробница на князь Ал. Батемберга, а тогава митрополитска) шестъ деня, докато се прѣвърви народътъ на поклонъ. Прѣзъ 1481 г. виждаме и най-малкия отъ братята, Теофанъ, избранъ отъ братството на манастиря за игуменъ. Въ единъ шестодневъ една бѣдлѣжка посочва какъ при Теофана прочутиятъ Владиславъ Граматикъ развива своята книжовна дѣйность¹⁾.

Като станалъ невъзможенъ животътъ на християнствѣ въ Кюстендилъ, и мѣстнитѣ митрополити били принудени да напуснатъ града. Както ще видимъ по-надолу, прѣзъ XVI—XVIII вв. кюстендилскитѣ архиепископъ управлявалъ паството си отъ близкитѣ села Колуша и Словощица или пѣзъ прѣбивавалъ по-далече — въ Лѣсновския манастирь, въ щипската махала Ново-село, докато прѣзъ XVIII в., заедно съ допусанъето българетѣ да се поселяватъ въ Кюстендилъ, и митрополитътъ се повърналъ на старото си сѣдалище.

Да се повърнемъ на града Кюстендилъ и турското му население. Благодарение на привилегированото си значение на бивша столица, Кюстендилъ и като сѣдалище на санджакъ е запазилъ формално извѣстна отлика отъ другитѣ санджакски градове. За това и санджакъ-беятъ е притежавалъ отъ падишаха специална грамота (хумаюнъ)²⁾. Санджакъ-беятъ въ Кюстендилъ билъ по чинъ „миръ-миранъ“ (командантъ надъ командантитѣ) и на санджакското му знаме (вопѣе) са били поставени двѣ опашки, за отлика отъ знамето на румелийския бейлеръ-бей (вице кралъ на Румелия), на което са стоели три опашки³⁾. Поврай санджакъ-бей въ Кюстендилъ са прѣбивавали слѣднитѣ духовни, военни и административни началници: шейхюлисламинъ, навибъ-юль-ешрафъ, кадия, чери-башия, юзъ-башия, алай-бей, спахийски намѣстникъ, яничарски сердаръ, градски войвода, градски бекая, счетоводителъ, бажда-

1) . . . поустыножителѣ Іѡанна Рыл'с . . . жденіемъ и настоѣтелствомъ игоумѣна чѣстнаго . . . жде швнтѣли курѢ Теофана . . . въ лѣто ѿ създавїа мироу , 5. 4. п. д (6989 — 1481). Срв. *Стојановиѣ*, Записи I, 110.

2) *Евлия Челеби*, Сияхатъ-наме V, 566.

3) Срв. *D' Ohsson*, Tableau général de l'empire ottoman. Paris MDCCCXX, III vol., 390, 380, 383.

ринъ, харачосъбирачъ и др.¹⁾ Шейхюлисламинътъ билъ върховенъ духовенъ прѣдставителъ на Мохамеда. Потомцитѣ отъ Мохамедовата кръвъ се викали накибъ-юль-ешрафъ. Тѣ имали неограничени права безъ задължения. Черибашията, при турската феодална наредба, билъ главатаръ на известна група ленници заими и тимариоти; той командувалъ обикновено 100 души²⁾. Въ ново врѣме съ това име се наричатъ циганскитѣ махле-башии, единъ видъ кметове. Алай-беятъ билъ воененъ командантъ, началникъ на окръгъ и офицеръ на спахитѣ. Въ Кюстендилъ и сега махалата отъ Булгаръ-джамиа до рѣката на сѣверъ се вика Алай-бегъ-махлеси. На сѣщото име се нарича и банята Алай-хамамъ и съсѣдната джамиа, сега порушена. Началникътъ на яничарския корпусъ въ голѣмитѣ градове се наричалъ сердаръ, персийска дума, която ще рече командантъ, генералъ. Чинътъ градски войвода (шехиръ войводаси), както посочва и името му, ще да е остатъкъ отъ дотурската, славѣнска, военно-държавна администрация. Името войвода е било запазено у турцитѣ до най-ново врѣме, дори и въ Цариградъ.

Ето и по-главнитѣ извѣстия за града Кюстендилъ, които се намиратъ въ запискитѣ на разни пѣтници и историци:

Прѣвъ 1499 г. рицарьтъ Харфъ бѣлѣжи: „Область Горня България: Велбуждска-Баня (Wruskabalna) и Прищина.“³⁾ „Отъ Дупница (дойдохме въ) Велбуждска-Баня, два дена пѣтъ. Много голѣмъ и хубавъ градъ,“⁴⁾ дѣто султанътъ държи една часть отъ харемскитѣ си жени⁵⁾.

Прѣвъ 1559 г. на 12-и юли пристигналъ въ Велбуждска-Баня (Vuscobagno) непознатъ италиански пѣтникъ: „Това мѣсто, казва той за Кюстендилъ, се е наричало другоаче Константинова-Баня, защото тука има много води и казватъ, че тука е била баня на Константина. Има око̀ло хиляда къщи, съградени по турски начинъ, много джамии, доста много бани. Градътъ, който е населенъ отъ турци и отъ нѣколко евреи, има пазарище, дѣто се продаватъ всѣкакви не-

1) *Евлия Челеби V*, 566.

2) *Belin, Fiefs militaires*, 47. Ц. у *Meynard, D-re turc-français s. v. جرى* (чери).

3) *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*, стр. 254.

4) *Ibidem*, 211.

5) *Ibidem*, 207. Срв. по-горѣ, стр. 161.

обходами за живота нѣща. Тукъ ноцувахме въ единъ ханъ, нареченъ имаретъ, което на нашъ езикъ ще рече странѡ-приемница; единъ санджакъ-бей, за спасение на душата ен, направилъ тази сграда много прилично за удобството на чужденцитѣ. Тука има двѣ бани съ топла вода, прилични на тѣзи при Падуа.¹⁾

Хаджи Калфа описва града (първа половина на XVII в.) така: „Кюстендилъ е градъ отъ срѣдня голѣмина, заобиколенъ съ планини, безъ стѣни, съ сѣдебно вѣдомство (кадилѣкъ), обиленъ съ води и овощия. Тука расте единъ видъ мискови ябълки, които като се заелатятъ, дрънкать сѣмената имъ²⁾. Въ Кюстендилъ има търгъ и 12 топли извора. Вода за пиене се докарва по водопроводи, но градинитѣ се поятъ отъ потоцитѣ, които текать отъ планинитѣ. Този градъ е билъ нѣкога сѣдалище на българетѣ. При покоряване на тѣзи крайща въ година 773 (1371 сл. Хр.), тогавашниятъ заповѣдникъ на града помолилъ Високата порта да го освободи отъ данѣка, което му било обѣщано положително³⁾. Въ града има много топли кѣпални; надъ 12 отъ тѣхъ благодѣтелни люде са съзидали кубета и каменни бани. Една отъ тѣзи бани се отличава по хубостъта си измежду всички други. Водата е гореща и миреше силно на симпуръ. Пѣтьтъ отъ Цариградъ дотука трае 14 дена. Околнитѣ кадилѣци са: Дупница, Радомиръ, Кратово, Враня. Кюстендилската планина се издига на източната (попр. южната) страна на града, а на другата страна планината се простира къмъ тѣй наречената рѣка Егри-су (Крива-рѣка), която я дѣли на двѣ. Тукъ-тамъ се намиратъ златни и сребърни руди и добитиятъ отъ тѣхъ металъ се сѣче на пари въ кратовския монетенъ домъ“⁴⁾.

Най-подробни бѣлѣжки за Кюстендилъ отъ XVII в. дава Евлия Челеби, който е бивалъ често въ града. Послѣдното си посѣщение направилъ прѣзъ 1071 г. отъ егира или 1660

1) Descrizione del viaggio, въ Starine X, 254. Срв. за годината на пътуванъето въ Rad XV, 204.

2) Сега тѣзи ябълки въ Кюстендилъ наричатъ „клапатарки“, поради клапанъето на сѣмкитѣ имъ.

3) Това извѣстие трѣбва да се отнася къмъ 1389 г. когато Мурадъ, бидейки на госте на Константина въ Кюстендилъ, опростилъ данѣка на послѣдния.

4) Rumeli und Bosna, 87—88.

сл. Хр.¹⁾: „Кюстендилската крѣпостъ. Това мѣсто на-
първо го завладѣлъ побѣдоносниятъ Худевендаръ (Мурадъ).
На юрушви езикъ „кюстенъ“ вазватъ на топлитѣ извори. И
поради многото тукашни топли бани градътъ билъ нареченъ
Кюстендилъ²⁾. Отпослѣ неприятельтъ вато развалилъ догово-
ра и завладѣлъ наново тукашнитѣ мѣста, побѣдоносниятъ
Турханъ и Лала Шахиновци (червенитѣ соколи لاله شاهينار))
дошли, завладѣли отново този градъ и крѣпостта му събо-
рили. Основитѣ още личатъ. Споредъ описанието на извѣ-
стния Сюлейманъ хаиъ, въ румелийската областъ Кюстендилъ
е билъ отреденъ за особито сѣдалище на санджакъ-бей, кой-
то притежава за това отъ падишаха специална грамота (ху-
маюнъ). Тука има чери-башия, юзъ-башия, алай-бей и 3000
войника състоещи се отъ вайми, тимариоти, джебели (панцир-
ни конници). бейска войска, — които, когато се заповѣда,
отиватъ на война. Кюстендилскитѣ войници са извѣстни съ
вѣоръжението си: самуръ калпаца, тигрови и боброви кожи; тѣ
внушаватъ ужасъ. Въ никой бой, при Сръмъ, Семендрия, кю-
стендилскитѣ войници не са обръщали лице отъ душманина.
Съ Божиата воля азъ три пати съ тѣхъ съмъ се намиралъ
на война и съмъ описалъ тѣхното мъжество. Въ този градъ
Кюстендилъ седи шейхюлисляминъ и накибъ-юлъ ешрафъ
(Мохамедовъ потомъкъ). Възнаграждението на кадията въ та-
зи каза е 300 акчета (аспри). Тукъ има спахийски намѣст-
никъ, яничарски сердаръ, градски войвода, градски вехая
(ветхуда, вметъ), счетоводителъ, баждаринъ, харачъ-емини
(харачосъбирачъ), но нѣма сердаръ.

„На югъ отъ града има дива мѣстность, а на сѣверо-
западъ, на значително разстояние се намира планинското
пасбище Агошна (اغوشنا),³⁾ отдѣто изтича сладката вода на-
ричана Кара-су (Струма) и послѣ минава прѣзъ полето.

„Кюстендилското поле е много плодородно, но градътъ не е
толкова напръдналъ, както е билъ по-рано. Има всичко 11
махали, отъ които по-извѣстни са: Турханъ заде махала,

¹⁾ Срв. бѣлѣжката за годината на пѣтуванъето му отъ Кю-
стендилъ за Дупница, Дурганъ, Бали ефенди, София въ т. V, 568.

²⁾ Етимологитѣ на Евлия Челеби се основаватъ само на съ-
звучна прилика. Срв. за името Кюстендилъ стр. 143—147.

³⁾ Вѣроятни са имената: *Крайще*, планинската мѣстность
Риша, срѣшу струмскитѣ земенски тѣснини, на югъ отъ с. Блатеч-
ница, или пѣкъ *Витоша*.

Ески-махала (Стара махала), Бани-махала. Градътъ има 1100 керамидени къщи на единъ и два вата; помежду тѣхъ най-големъ са: сараятъ на Турханъ заде, сараятъ на пашата, сараятъ на мюхюрдара Ибрахимъ паша. Управникътъ на виляета Шемси паша заде правѣше още единъ великъ сарай за своя нехая. Отъ джамиитѣ по-видни са: Турханъ-заде джамия. Ески султанъ Мурадъ въ чаршията (тя обаче не е толкова посѣщавана) съ единъ басейнъ за омиване (абдестлъкъ) отерѣща на пѣтя, и джамията Алай-бей. Има 3 медресета (класни училища), 6 начални училища, 5 дървинни текета, 3 търговски хана. Хапътъ, що се намира прѣдъ Ески джамия и всрѣдъ чаршията Коджа Мурадъ-ханъ, въ сѣщностъ за пѣтницитѣ е като райски дворецъ. На другитѣ ханове кирията се взема отъ вакъфа. Има 200 дюкяна и всѣкакви еснафи. Изкуствени хамами нѣма, защото населението не се нуждае отъ тѣхъ.

„Кюстендилскитѣ топли бани (гермабларъ). Въ Кюстендилъ на 2 (попр. 12) мѣста има кявгирни бани съ високи сводове, много хавузи (басейни), курни и нѣколко отдѣления. По тия мѣста на топлитѣ бани казватъ „кюстенъ“. Има и нарочно отредени бани за бейоветѣ съ стѣклени прѣдни стаи и курни за омиване. Въ всѣка има теляци, които услужватъ съ чисти хавлии и кърпи. Тѣзи бани докарвалъ всѣкакви облаги на тѣлото. Всички миршатъ на симпуръ, та като се намѣри човѣкъ вжтрѣ, сребърниятъ му прѣстенъ почернява или пожълтява. Водитѣ са толкова горещи, че е невъзможно човѣкъ да се омие, ако не примѣси студена вода. Въ тая вода се очистватъ отъ козината глави и крака (пача) и се сварватъ яйца. Освѣнъ тѣзи 12 кявгирни бани, изъ града има и други по-малки и по-износни. Дори и по джамийскитѣ омивалници и домоветѣ тече гореща вода. Хората отъ този градъ не правятъ разноски за изкуствено топли бани, а за краста и сифилисъ (френкъ) нѣматъ дори и понятие (джербъ ве френги иллетлерденъ хаберлери йоктуръ). Кюстендилскитѣ овощия достойни за похвала са много, но ябълкитѣ подъ име «белъ алмаси» са прочути като ябълкитѣ отъ Малатия. Всѣка една става колкото гѣше яйце. Обикновено ги слагатъ на тепсия и пращатъ подаръкъ на падишаха (султана), на аянетѣ и благородницитѣ. Тѣзи плодове траятъ прѣзъ цѣла зима, безъ да се поврѣдятъ или да изгубятъ своя вкусъ. Отгѣмъ из-

точната (попр. южната) страна на града има величествена гора; тамвашият златни и сребърни рудници са прочути, но производството не може да си покрие разноситѣ. Джамията на Алай-бея (шейхъ Има-деде) е особно мѣсто за поклонение¹⁾.

Тишината въ Кюстендилско и неговия санджакъ била нарушена прѣзъ края на XVII в. и първата половина на XVIII в. Християнското население се разшавало около 1688 г., когато биде потушено съ огънь и мечъ чипровското българско възстание. Австрия съ свои агенти бѣ наострила западнитѣ балкански области срѣщу Турция, която току-що бѣ прѣтърпѣла велико поражение при Вѣна. Прѣзъ 1689 г. австрийскитѣ войски прѣвзеха Нишъ и се втурнаха на югъ къмъ Скопье. Генералъ Пиколомини билъ подкрѣпенъ отъ сърбитѣ. Въ сѣверна Македония било организирано цѣло народно възстание подъ войводството на нѣкого си Карпосъ, комуто австрийскиятъ императоръ дори проводилъ ордени като на кумановски князь. Карпосъ издигналъ укрѣпления въ Кочаникъ, Куманово и Крива-Паланка. Скопье и Кюстендилъ били застрашени. Тогава морейскиятъ управителъ Халилъ паша тръгналъ къмъ тѣзи два града съ войскитѣ си турци и албанци. Отъ друга страна военниятъ съвѣтъ въ Одринъ рѣшилъ да се нападне заетото отъ неприятеля Скопье и послѣ да се смаже Карпосъ, който съ императорска диплома билъ прогласенъ за кралъ.²⁾ Последниятъ билъ уловенъ и набитъ на колъ всрѣдъ Скопье на моста³⁾. Войната била прѣнесена пакъ къмъ Нишъ. Австрийскиятъ подполковникъ Антонио Валерио Жичъ (югославѣнинъ) на 20-и марта 1690 година продралъ на югъ, ударилъ на Кюстендилъ съ 2000 сърби и 100 конника и разбилъ турцитѣ. Три дни слѣдъ това Шенкендорфъ оплѣнилъ Перникъ. Перникъ билъ завзетъ още веднажъ прѣзъ лѣтото и оплѣненъ⁴⁾. За кюстендилското поражение е останалъ споменъ у мѣстнитѣ турци, които разпра-

1) Срв. *Hammer*, Histoire de l'empire ottoman XII, 299,300.

2) *Idem*, ibidem, XII, 303.

3) *Евлия Челиби*, Сияхатъ-намеси V, 566—567. Въ прѣвода на А. Шопова (Спс. LXII, 180—181) са направени нѣкои изпуцання; освѣнъ това въ текстоветѣ за Паланка, Кратово, Велесъ, Дупница и др. са допуснати и доста погрѣшки, та тука се прѣдставя новъ прѣводъ.

4) Срв. за това у *Иречка*, Пжтувания, 514, 515.

вятъ какъ кюстендилци били изненадани отъ маджарската войска, която влѣзла въ града посрѣдъ бѣлъ день и изсѣкла много турци. Дори молещитѣ се въ джамията Фетихъ султанъ Мехмедъ (Шалдърванската джамия) не били пощадени; маджаретѣ ги съсѣкли съ сабитѣ си. Между погиналитѣ молещи се билъ и самиятъ свещеникъ-молла на джамията. Погиналитѣ били броени за светци и моллата билъ погребенъ въ джамийския дворъ. Историческото горно известие и прѣданieto се потвърдяватъ и отъ единъ турски надгробенъ надписъ, който открихъ миналата година до източния зидъ на сжщата джамия. Това е надписа на мраморна побита надгробна плоча съ името на загиналия Молла Зиаде Ахмедъ Ефенди прѣвъ 1101 г. отъ егира или 1690 сл. Христа. Камъкътъ сега е прибранъ въ джамията заедно съ другъ отъ гроба на сина на този молла. За проникване на австрийцитѣ въ Кюстендилъ (Баня), Шипъ и Велесъ имаме и една домашна забѣлѣжка: Да се знае кад поотнаше Немци од турчина од Бюудима до Шипа, до Банъ до Велес, ка лето ѝ. р. Г. д. (7199—1691).¹⁾ Австрийскитѣ войски не задържали тѣзи земи, но слѣдъ 40 години нѣщо, прѣвъ 1737, пакъ изпоплашили турцитѣ въ Кюстендилско. Прѣвъ мѣсець августъ сжщата година единъ полски офицеръ съ 100 души избрани доброволци проникналъ въ голѣмото кюстендилско село Периволь, сбиль се съ турцитѣ, отнелъ имъ байрака и нѣколко коня и се повърналъ надирѣ²⁾.

Прѣвъ 1706 г. Кюстендилъ билъ споходенъ отъ дубровничанина Маринъ Кабога, извънреденъ посланикъ при Високата порта. Въ дневника си отъ 13-и августъ 1706 г. той бѣлѣжи: „ . . . Тръгнахме отъ Паланка и за 7 часа пристгнахме въ Кюстендилъ (Ciustendin), дѣто се настанихме въ хана. Това мѣсто е изобилно съ минерални води. Днесъ 14-и августъ се забавихме въ Кюстендилъ да промѣнимъ коньетѣ. Проводихме по нашия драгоманинъ поздрава си до нашата Мехмедъ, а той ни подари сливова гранка - дълга една педа и съ 46 сливи на нея. Туй бѣлѣжа, за да посоча голѣмото изобилие на плодетѣ въ този край. Видохме мине-

¹⁾ Стојан. Записи I, 454. Срв. Васильевић, Старонагоричке цркве, 15.

²⁾ Comte de Schmettau, Mémoires secrets de la guerre de Hongrie 1737—1739. Francfort 1786. Цит. у Иречека, Пжтувания, 515.

разнитѣ бани, дѣто водата природно си е тѣй гореща, не може да се свари айце и безъ огнь. Кюстендилъ е разположенъ въ подножието на старинския градъ на Константино, разрушенъ отъ турцитѣ въ време на покорението на тази страна. На 15-и трѣгнахме отъ Кюстендилъ и за 9 часа дойдохме въ Душница. На нѣта видохме единъ мостъ¹⁾, съграденъ отъ рушевинитѣ и материалитѣ на горѣреченъ градъ на Константино. Прѣзъ послѣдната война²⁾ императоревата войска бѣше дошла съ побѣдоносното си оръжие до това мѣсто³⁾.

Прѣзъ 1801 г. Кюстендилъ билъ посѣтенъ отъ прочутия патувачъ. Цуквилъ; градътъ вече билъ доста изпадналъ сравнително съ напрѣжното си състояние⁴⁾. Къмъ 1807 — 1808 г. се отнасятъ и бѣлѣжкитѣ на Сенъ-Дени за Кюстендилъ. „Кюстендилъ, казва този френецъ въ своята турска история, е сѣдалище на санджакъ, прочутъ по желѣзнитѣ си и бакърени фабрики, по симпурнитѣ си бани и бакърно-сребърни рудници. Въ този градъ билъ роденъ императоръ Юстинианъ. Има 8000 жители“⁵⁾.

Хюцъ въ своето описание на Европейска Турция отъ 1828 г. говори за Кюстендилъ слѣдното: „Кюстендилъ е главенъ градъ на едноименъ санджакъ, при планина Егри-су, отдѣто извира рѣка съ сѣщо име. Градътъ е безъ вѣрность, има 8000 жители и е сѣдалище на грѣцки архиепископъ. Въ града прѣуспѣватъ занаятитѣ, има промишленостъ и търговия. Наоколу има много градини. Въ града се намиратъ повече отъ 20 горещи симпурни извори, надъ 12 отъ които са съградени каменни бани съ кубета. Въ планината Егри-су се обработватъ златни и сребърни рудници“⁶⁾. Тѣзи извѣстия ще се отнасятъ малко къмъ по-ранна епоха, защото прѣзъ 1828 г. кюстендилския санджакъ го виждаме вече слѣнъ съ скопския.

¹⁾ Кадинъ-мостъ.

²⁾ Войната между Австрия и Турция прѣзъ 1689—90 г.

³⁾ *Giornale del Nobile Marino di Marozza C. Saboga etc.* въ Споменик XXXIV, 222.

⁴⁾ *St Denis, Histoire de l'empire ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844.* Paris 1844, I, 95. Срв. стр. VII.

⁵⁾ *Pouqueville, Voyage en Morée, à Constantinople etc Paris 1805.* III, 240—241.

⁶⁾ *J. Hütz, Beschreibung der Europäischen Türkei.* München 1828, стр. 250—251.

Градове въ кюстендилския санджакъ.

Освѣтъ Кюстендилъ, подъ кюстендилския санджакъ са били още градоветъ и паланкитъ¹⁾: Дуцница, Радомиръ, Враца, Кратово, Щица, Велесъ, Струмица, Радовишъ, Петричъ, Мелникъ, Дойранъ, Тивевешъ и Крива-Паланка, които била заселена прѣзъ XVII в. Извѣстия за тѣзи градове, до края на XVIII в. намираме главно въ турскитъ източници, въ дневниците на чужденца-патрици и въ домашнитъ извѣстия, които обаче са крайно оскъдни, да не кажа нивавни.

Дупница. Името е славѣнско, отъ думата дупина — дупчестъ, издълбанъ, и отговаря на положението на града²⁾. Този градъ се чува тепърва отъ турското завоевание насамъ, но селището му е още отъ римско врѣме, както това узнаваме отъ намѣренитъ въ източния край на града езически оброчни иконки и римски монети. Прѣзъ XII в. арабскитъ географъ Едризиди, на минаване отъ Малешевско за Ихтиманъ, ударилъ прѣзъ долината на Джерманъ, дѣто споменава само градъ Германия (Сапаревска-Баня). Селището ще се е замогнало въ XIV вѣкъ и то благодарение на стратегичното си мѣсто въ джерманската тѣснина, надъ която е била съградена крѣпостта. Когато Дупница, слѣдъ падане на София въ 1382 г., влѣзла подъ княжеството на Константинина, послѣдниятъ поставилъ за управители на града свои хора, „сръбски и български велможи.“ Отъ тѣхъ е била прѣвзета крѣпостта отъ Лала-Шахина и послѣ срутена.³⁾ Оттогава собствено почва историята на Дупница, която лека-полека захванала да се подига като градъ, който лежи на пѣтищата между София и източна Македония, между Тракия и Скопие; оттогава захваща да се срѣща и името ѝ. Въ ръкописни български книги името е написано: дѣпница прѣзъ 1565 г., дѣпница прѣзъ 1634 г., дѣп'ница прѣзъ 1734 г. и т. п.⁴⁾

¹⁾ Въ географията на Хаджи Калфа, Rumeli und Bosna, 87—94.

²⁾ Право забѣлѣзва Иречекъ (Плтувания, 612), че е неумѣстно да се пише Дубница, защото въ дупнишкия говоръ думата дѣпъ, отъ която би могла да стане „Дубница,“ се произнася *дабъ*.

³⁾ Прѣзъ началото на XIX в. тя сѣ още вършила работа. Въ нея се криели турцитъ, кога се разбунтувалъ народътъ. Срв: *Липранди*, Болгария, Москва 1877, стр. 26.

⁴⁾ Срв. *Спространовъ*, Син. описъ, стр. 45, 47, 121.

Когато прѣзъ 1499 г. миналъ прѣзъ Дупница рицарьтъ Харфъ, намѣрилъ селището като „хубавъ градъ“¹⁾. Дубровничанинътъ Петанчичъ прѣзъ 1502 г., на пѣтъ отъ Кюстендилъ, не се отбилъ прѣзъ Дупница, а е миналъ отъ „Бинеко“ направо за Цървени-брѣгъ, като оставилъ Дупница на дѣсно²⁾. Слѣдъ него, Курипешичъ прѣзъ 1530 г. миналъ пакъ по този пѣтъ: „Въ недѣля, 8-и януари, казва той, минахме отъ Цървени-брѣгъ по единъ лопъ пѣтъ, прѣзъ една планина, до единъ хубавъ камененъ мостъ и до едно село Слокошица (Osslokosstanitza), дѣто останахме“³⁾. Тѣзи бѣлѣжки показватъ, че отъ Кюстендилъ за Самоковъ пѣтътъ при Дупница е билъ двоенъ, като се е раздѣлялъ между Цървени-брѣгъ, главно мѣсто за конакъ, и мѣстото „Бинеко“ въ Разметаница. По-старо и по-прѣко е съобщението Цървени-брѣгъ — Яхиново—Бинеко; тамъ е билъ и римскиятъ пѣтъ⁴⁾. Колкото обаче Дупница ставала по-голѣмо и централно мѣсто, толкова и стариятъ друмъ запусъвалъ, докато не билъ напуснатъ въ по-ново врѣме. Прѣзъ 13-и юли 1559 г. италиански пѣтникъ пристигналъ отъ Кюстендилъ въ „Дупница, мѣсто добро и сгодно“⁵⁾.

Ето какво бѣлѣжи за Дупница Хаджи Калфа (първа половина на XVII в.): „Дупница (Дупинджа, Дупиндже), южно отъ София, е въ едно равнище (?); има една джамия, една баня и малко пазарище; по срѣдата протича рѣка. Околнитѣ мѣста са: Самоковъ, Кюстендилъ и Радомиръ. Оттука се удара, кога се отива за Скопье. На двѣ мили оттука въ селото Сапарево⁶⁾ се намира топла баня съ каменно кубе. Дупнишката гора се простира високо на юго-западъ (попр. ю.-п.) отъ града. На нѣкои мѣста въ планината се намиратъ стоманени руди (Stahlminen), но изобщо прѣобладаватъ гори.

¹⁾ Харфъ пише името по нѣмско физиологично схващане на звуковетъ, дѣто *d* и *m*, *b* и *n* и пр. взаимно се замѣстватъ: Tobinitza вм. Dopinitza, стр. 211.

²⁾ Слсп. IV, 73.

³⁾ Ibidem IV, 93.

⁴⁾ Стр. 25.

⁵⁾ Ali XIII a Dopnizza miglia XXV, luogo buono e comodo. (Starine X, 254).

⁶⁾ У Хамера е Сиярова, очевидно по криво четене на турския ржкопись, дѣто нанстина звуковетъ *u* и *n* се бѣлѣжатъ приближително еднакво съ двѣ или три нокти, писани отдолу като пржчица.

По политъ на тази планина са разположени много села, а върховетъ са повечето покрити съ снѣгъ¹⁾.

Прѣзъ 1660 г. миналъ прѣзъ града Евлия Челеби. Той говори така за „Дупнишката крѣпостъ: Тази крѣпостъ била завладана отъ везира на завоевателя (Мурада) — пашата Лала-Шахинъ, който я взелъ насилствено отъ сръбскитѣ и български велможи и съборилъ отъ корень. Върху сѣвернитѣ хълмове на града се виждатъ стари останки отъ сгради. Градътъ, който е разположенъ по двата брѣга на рѣката, има 2000 едно и двуетажни къщи, обиколени съ градини и цвѣтви дворове. Тази рѣка, наричана Джерманъ (Жермабъ), изтича отъ шаркѣойскитѣ (шаркѣой дагларънданъ, пиротскитѣ?) планини, дохожда къмъ тия краища и минува прѣзъ града подъ голѣмъ мостъ. По-нататкъ рѣката тече на югъ, минава подъ моста на града Вирне (ورنه), прѣзъ Демиръ-хисаръ и се влива въ голѣмата рѣка Вардаръ²⁾ Населението на тази страна пие отъ тази вода и тѣлесно е здраво. Дупница е войводство въ румелийския виляеть, отстъпено като частенъ имотъ на везира (وزير خاصي)³⁾. Казата плаща 150 акчета. Има спахийски началникъ, яничарски сердаръ, смѣтководецъ и баждаринъ. Много са аянетѣ и благородницитѣ. Има джамии, медресета, основни училища, два хана и хамами. Хамамътъ до моста е малъкъ. Въ хамама се вкарва вода отъ Джерманъ съ единъ чаркъ. Градътъ има 100 дюкяна, кафенета и двѣ текета. Текето, що е край града, е бекташийско; тамъ е погребенъ благочестивиятъ старецъ Хусамъ-деде. Отъ едно отъ тѣзи текета се минува прѣзъ дървения мостъ и се отива въ пазарището. По заднитѣ (сѣверни) височини на града има хубави лозя. Понеже климатътъ и водата са добри, тука има много хубавъ свѣтъ. Като станахме оттука на изтокъ (попр. сѣверъ) и вървѣхме единъ день, пристигнахме въ село Дурганъ; то има 200 къщи и е българско село (булгаръ кѣю дъръ)⁴⁾. Пятникътъ продължилъ пътя си за Бали-сфендия (сега Княжево) и София.

¹⁾ Rumeli und Bosna, 89.

²⁾ Авторътъ смѣсва р. Джерманъ съ Струма, а тази послѣдната поставя като притокъ на Вардаръ!

³⁾ Дупнишкиятъ административенъ управителъ се нарича „войвода“ и прѣзъ XIX в. За него споменава Ами Буе прѣзъ 1836 г. (Resueil d'itinéraires, I, 291).

⁴⁾ Евлия Челеби, Сияхатъ-наме V, 567—568.

Къмъ края на омица (XVII) вѣкъ миналъ прѣзъ Дупница рускиятъ плѣбникъ: „А неѣ таго мѣста Бани (Нюстендилъ) вѣду 1 день да мѣста Дупници. А то мѣсто Дубница село великая, а жияци въ немъ люди турские“¹⁾.

Прѣзъ 1706 г. въ Дупница върлувала чумата. Прѣзъ тави год., 15-и августъ, миналъ оттука дубровничанинътъ Маринъ Кабога. „У Дупница (Durniza), бѣлѣжи той, прѣспахме въ хана и едва на утрето унахме, че тука бие чумата, когато дойде при насъ единъ венециански еврейнъ по има Паче (Pace) да ни поздрави и да ни услужи, и ни каза, че тука се занимава съ лѣкуванье на ударенитѣ отъ чумата“²⁾.

Прѣзъ първата четвъртъ на XIX в., откогато са бѣлѣжитѣ на Хюца, Дупница имала една джамия³⁾, много „грѣцки“ черкви, една баня и 6000 жители, които работѣли желѣзо, стомана и имали лѣярница⁴⁾. За дупнишкитѣ рудници ще се каже по-доу, въ главата за всемладѣшието и рударството.

Дупница, която административно е била подъ вюстендилския санджакъ, въ духовно отношение се счислѣла подъ самоковската митрополия. Въ единъ светогорски рѣкописъ отъ XVI—XVII в. има бѣлѣжка за кир Янани владика Самоковъ и Дупници.⁵⁾ Има извѣстия, че Дупница е съставляла по нѣкой път и отдѣлна епархия съ съответенъ епископъ, подчиненъ на самоковския митрополитъ. Тѣй, въ едно четвроевангелие има стара записка отъ 1565 г., дѣто се казва, че книгата кѣпи ю попъ нешѣ ѿ сѣлѣ дѣакковѣ при епѣкѣпа кврѣ митрофана въ мѣстѣ заѣрѣнна зѣвѣмъ епархѣе. Дупници⁶⁾. Въ друго евангелие се споменава прѣзъ год. 1634 черква архангѣла миѣхила . . . града. дупницѣ⁷⁾. Въ други бѣлѣжки отъ втората половина на XVIII в. дупнишката еписко-

¹⁾ Стр. 39.

²⁾ Споменик XXIV, 222.

³⁾ Ами Буе отъ 1836 г. забѣлѣзва „много малки джамии“ и една разпаднала караулица при западния входъ на града (Rescueil d'itin. I, 291).

⁴⁾ *Hütz*, Beschreibung der Europäischen Türkei. München 1828, стр. 251.

⁵⁾ Стоян. Зап. II, 417.

⁶⁾ Спространовъ. Синод. описъ, 45.

⁷⁾ Id. ib., 47.

има стон като отдѣлна; споменава се и нейниятъ епископъ Висарионъ¹⁾.

Прѣзъ вѣрджалийското врѣме (краятъ на XVIII и нач. на XIX в.) войвода на Дупница билъ прочутия албанецъ Сюлейманъ Каргалията, полузависимъ мѣстенъ владѣтель. Старитѣ дупничане още приказватъ за неговитѣ потисничества и злодѣйства. Неговиятъ ковакъ стоялъ до поридъ освобождението на Дупница, съ турски написъ отъ година 1224 отъ



Юбр. 26. Изгледъ на сегашна Дупница съ р. Джерманъ.

егира или 1809 сл. Хр. Въ самоковския прѣписъ на Паисиевата история стои за неговата смъртъ слѣдната бѣлѣжка: Въ лѣто 1813 оубѣха сръвету гаргалията на нишъ съ топъ оу ногата ѿ оумре августъ 15 ваще големъ злодѣецъ ѿ блондникъ ѿ много жени ѡскверни но постѣже его въ скорѣ канъ вождѣ ѿ парѣе съ шѣмомъ лѣто 1813 мѣа ѿлѣа 25.

¹⁾ Ястребовъ, Стара Сербія и Албанія въ Споменни LXI, 26.

Прѣзъ сѣщата година зѣпѣчна морѣлата 8 дѣпница се бѣлѣжи въ сѣщия рѣкописъ; тя траяла прѣзъ цѣлата есенъ ¹⁾. Отъ турската епоха е останала и сегашната часовна кула въ Дупница.

Отъ запискитѣ на дупнишкия учитель Дим. Я. Бисеровъ отъ 1867 г. ²⁾ тукъ ще извадя слѣднитѣ по-важни извѣстия, които иматъ връзка съ миналото на Дупница. Дупница е, казва Бисеровъ, «най-последний градъ на сѣверный край на Македоніѣ... Тя е възелъ на най-главны-ты въ Дръжавѣ-тъ пѣтица, затова и турци-ти ѣ сѣ дали прилично-то наименованіе *Гюмюш-Дере*, т. е. сребърна рѣка. И отистина, прѣдъ врѣмя, тя е была потокъ на сребро-то отъ сичкъ тѣ дръжавѣ, че сичкы тръговци сѣ имали пѣтъ-тѣ си отъ тукъ, и многобройны-ти керваны съ разны тръговскы стоки, отъ различни страны, не сѣ прѣстали да текѣтъ ни деня ни нощя. Нѣ по врѣмя-то на *Каргалия-тъ* (Гаргыли?) *Сюлейманъ-Спаія* отъ какъ донель и постановилъ тукъ кара-гюмрюкъ-тъ (емта-гюмрюк), тръговци-ти съ керваны-ты прѣстанжли да връвѣтъ отъ тукъ, като сѣ принудили да забикалѣтъ отъ другъ дѣ, тръговия-та паднѣла... Това мрътвило сѣ продължавало та до 1867 Декемврій 4-й, въ кой-то день жителѣ-ти празнувахѣ тържественно уничтоженіе-то му, кое-то сѣ провъзгласи по высочайшкъ царскѣ заповѣдъ...

«По разказваніе-то на стары-ти: мѣсто-то въ кое-то сега е расположенъ градътъ, и, кое-то по право нѣй можемъ да назъвемъ *долинѣ*, нѣкогашъ было расталакъ (корія) непроходима, дѣто безбройны разбойническы чети сѣ вгнѣздявали и правили различни нападанія и злоупотрѣбенія на мирны-ты жителіе и пѣтници; по врѣмя обаче нѣвой турскы калугерь *Хѣджръ* откакъ дошелъ и сѣ засѣлилъ въ мѣсто-то дѣто и до нынѣ сѣществува текекъ подъ имя *Хѣджръ-баба*, продължавалъ постническы животъ до день-тъ на смръть-тъ си, ведно съ ученици-ты си. Слѣдъ смръть-тъ му нѣговы-ты ученици непрѣстанжли да прѣбивавѣтъ тукъ въ постничество, отдѣто поченѣло да сѣ слави мѣсто-то и имя-то на *Хѣджръ*; и тѣй прѣсѣленіе-то послѣдило и градъ-тъ на сегашно-то

¹⁾ *Спространовъ*, Синод. опись, 227, 228.

²⁾ Тѣ се намиратъ у дупничанина Т. Димчевъ, софійски гимназиаленъ учитель; той ме улесни както съ тѣзи записки, тѣй и съ нѣкою бѣлѣжки за Дупнишко.

мѣсто ся основаль. Прѣсѣленіе-то на този турскы калугерь (дервышь) Хаджрь приказвать да е станжло по нѣкое чюдо... (Тукъ се говори за хвърлянето на дървенъ пнь отъ планина Фенерка въ Дупница, дѣто се и заселилъ дервиша)... Очевидно е че дѣнера (пня) е былъ нѣкогажъ ту расло голѣмо дръво, при кое-то трѣба да е имало и черква (или мѣнастырь) посвятена св. Георгыю, спорядъ както съмъ слушалъ отъ покойный-тъ си деда — Радоица — и отъ други стары; нѣ турци-ти, по завладѣніе-то, усвоили го; прѣобърнажи го на текке и нарекли имя-то му, или посветили на Хаджрь-баба — Отець Георгы — св. Георгы. До скоро хора отъ сѣвж народность — болникавы, или стражджщы отъ трѣскж, отивахж та ся промѣквахж (провирахж) помѣжду стжбове-ты на дѣнера — чюпехж отъ нѣго та ся кадехж и, на отиваніе за знажъ че оставахж болѣж-тж си тамъ, вжсахж отъ дрѣхы-ты си конци, пашкули и пр. та оставахж». Благодарение на запазенія споменъ за старобългарското име на това светилище — св. Георги, слѣдъ освобождението на града, дупничане въздигнаха на туй мѣсто нова хубава черква св. Георги.

Въ запискитѣ на Бисерова срѣщаме бѣлѣжки за кулитѣ при стария градъ. «Кулы-ты, казва той, сж называны съ имя *бурчь*. Таквызы бурчовы сега има само два; а были сж 7 или 8. На сѣверозападный край на Дуп., гдѣто ся окончява хридь-тъ *каршияка*, поченжли, по заповѣдъ на тогавашный аянинъ Али-язаджи, да правять такъвъ единъ бурчь». Направата на кулата било прѣвжснато, защото се отворили нѣкои старини съ врата, и всичко било затрупано отново¹⁾.

Отъ запискитѣ на Бисерова се учимъ още, че прѣзъ 1867 г. въ Дупница е имало 11 джамии, 1432 вжщи, 494 дюкяна, 4 магази, 27 хана, 3 бани, 21 воденица, 27 фурни, 5 табашки хана, 41 механа, 1 «телеграфъ», 4 житници, 1 «сждница» (конакъ), 1 мехеме, 1 часовникъ, 2 имаретъ медресета, 7 училища, 9 текета и тюрбета, 2 черкви и 1 хавра. За едно отъ тюрбетата, което до освобождението е стояло всрѣдъ главния пжть, въ Дупница е запазено слѣднѣото прѣданіе. Слѣдъ битката на Косово (1389 г.), тѣлото на убития султанъ Мурада било дигнато и занесено на погребение въ

¹⁾ Употрѣбяваната дума *бурчь* въ Дупница е заета отъ турцитѣ (*بورچ*) и означава кула, укрѣпление; арабитѣ и турцитѣ я заели отъ гърцитѣ — *λύρος*.

Бруса, въ съградената отъ Мурада въ този градъ джамия. Попеже изъ пътя разлагането на тѣлото взело силно да се усѣща; въ Дупница били извадени вътрѣшноститѣ на Мурада и заровени въ казаното тюрбе.

Дупница е било ерѣдище на нѣколко пътя: цариградскиятъ главенъ пѣть отъ Самоковъ за Кюстендилъ, пѣтьтъ отъ долината на Сгрума прѣзъ Джумая-Дупница, а оттамъ за Самоковъ, за Радомиръ или за София. За главния пѣть Самоковъ Кюстендилъ и за неговитѣ спѣрки се кажа на стр. 149. Струмскиятъ пѣть е старо, римско съобщение, което е съединявало Скаптопара (Джумая) съ нѣкогашния гр. Стобъ на р. Рила, и по сѣвернитѣ склонове на планина Рила е отивало за градъ Германия (Сапаревска-Баня). И сега, между с. Самораново и Дупница, на р. Отовица (Саморанска рѣка) се намиратъ останки отъ старински мостъ. Надъ мѣстността Таушаница още личи какъ е билъ порѣзанъ пѣтьтъ по хълмоветѣ. До Рѣсилово, сѣ по направление на стария пѣть, прѣди години намѣрили единъ камененъ долменъ. Отъ Дупница прѣзъ Кърнолъ и Диканитѣ се е отивало за Радомиръ, Знеполье, или прѣзъ Крапецъ-Црѣква (или Владая) за София.

Радомиръ. Въ паметниците името на този градецъ е споменато най-напрѣдъ въ 1565 г., въ едно четвроевангелие, чийто прѣписвачъ се нарича ерменскъ гаврилъ въ мѣсто власті радомирски и више села батеновци¹⁾. Селището обаче ще е много по-старо; то е съществувало прѣзъ първитѣ вѣкове на християнството, ако се сѣди по разкопаната тамъ прѣди години сводова тухлена гробница. Прѣзъ XVII в Радомиръ е вече центъръ на кадилѣкъ или както казва Хаджи Калфа „Градецътъ Радомие е сѣдебна околия между София, Кюстендилъ и Дупинджа, 13 дена далечъ отъ Цариградъ“²⁾. Прѣзъ този вѣкъ главното съобщение между София и Кюстендилъ е ставало не прѣзъ Радомиръ, а прѣзъ стария римски пѣть, прѣзъ Диванитѣ, Друганъ, Крапецъ. Бали-ефендия (Княжево). Евлия Челеби, на пѣть отъ Кюстендилъ за София и обратно, ударя прѣзъ „крѣпостъта“ Дурганъ (Дурганъ калеси)³⁾, която била „село българско съ 200 вѣщи“⁴⁾. Прѣзъ

1) *Спространовъ*, Опись на ржк. въ син. библ., 44.

2) *Rumeli und Bosna*, 89.

3) *V*, 569.

4) *V*, 568.

1690 г., мѣсець юни, австрийскитѣ войски на Шенвендорфа прѣвзели Радомиръ отъ турцитѣ, овладѣли го, и послѣ се дрѣзнали навадъ ¹⁾. Въ духовно отношение Радомиръ принадлежалъ прѣвъ XVI в. подѣ Софія; дори въ Радомиръ било сѣдалище на епископъ-помощникъ на софійския митрополитъ. Прѣвъ 1565 г. се споменава името на мѣ^н епископа радомира мар'дарина при митрополита димидіа софискаго ²⁾. По-късно градецътъ зависѣлъ отъ кюстендилския митрополитъ. Прѣвъ 1652 г. кюстендилскитѣ (коласійски, бански) митрополитъ се подписва: . . . **Миѣанна**, митрополита коласійскаго, зовомю Банна, радомир'скаго, сръщ'ничскаго, кратовскаго и пр. ³⁾

Враня. Името Враня, дадено на областъ край Българска Моравя, се споменава най-първо прѣвъ 1093 г., когато рашкиятъ жупанъ Вуканъ воювалъ съ гърцитѣ и слѣзълъ до Скопье, Пологъ и до Вранско (*καὶ ἄχρι Βρανέας*) ⁴⁾. Враня като село е поменато едва прѣвъ царуванъето на Стефана Дечански (1321—1381), който подарява на хиландарския манастиръ черква св. Никола съ село Враня ⁵⁾. По-късно, прѣвъ 1423 г., Кесарь Углеша, господаръ на Враня, Иногоцъ и Прѣшово, подновява старата Стефанова грамота и дарява на Хиландаръ черква св. Никола у Вранию, тако и селомъ Вранемъ ⁶⁾. Кога и какъ Враня е била причислена къмъ кюстендилския санджакъ, не се знае. Първо извѣстие за градъ и укрѣпление Враня (*Vraine . . . ein Schloss und Statt ist*) ни дава пътникътъ Курипешичъ ⁷⁾ отъ 1530 г. Хаджи Калфа бѣлѣжи за града слѣдното: „Уйварина (Иварина, Врана), два дена западно отъ Кюстендилъ, а единъ добъръ денъ отъ Скопье, се намира въ политѣ на планината Карадагъ, далечъ отъ Цариградъ 16 дена пътъ. Тука са прочутитѣ желѣзни руди Власина, отъ които се правятъ прѣвъходни сѣкири и орѣжия ⁸⁾“.

¹⁾ *Paul Ricaut*, The Turkish History, London 1687—1700, т. III, 373.

²⁾ *Спростр.*, Син. описъ. 45.

³⁾ *Стојан*. Записи I, 371.

⁴⁾ *Анна Комнена*, *Воппае* I, 439. За вранския край и Враня по-подробно гл. *Новаковић* (Годишњица Чупића III, 263—355), *Васильевић* (Тамъ XVI, 265—338).

⁵⁾ *Григоровичъ*, *Очеркъ путешествія*, 2-о изд., стр. 42.

⁶⁾ *Споменик* III, 33.

⁷⁾ *Годишњица* XVI, 274.

⁸⁾ *Rumell und Bosna*, 94.

Паланка. (Байрамъ-паша-Паланка, Криворѣчна-Паланка, Егри-дере-Паланка, Крива-Паланка) е новъ градецъ, възникналъ прѣзъ 1634 г. По-рано горнята криворѣчна клисура била дива и непроходима; вѣковни дървета я правили гнѣздо на хайдутѣ и разбойници. Пѣтьтъ минавалъ по склоноветѣ на Лисецъ, отъ лѣво на рѣка Крива. Прѣзъ XVI в. въ долината на Крива-рѣка били познати селищата Страцинъ, Конопница и Кръкля. Въ Кръкля имало добъръ кервант-сарай. Оттамъ прѣзъ Осоговската планина, по лошъ и дивъ пѣть, се отивало въ Кюстендилъ.¹⁾ Прѣзъ срѣднитѣ вѣкове центъръ на Слависката жупа билъ сегашното паланешко село Градецъ.²⁾

Първи свѣдѣния за новозастроената крѣпостъ въ тази клисура ни дава Евлия Челеби. „Укрѣпление (хасаръ) Егри-дере Байрамъ паша. Този градъ е съградилъ отново прѣзъ 1044 (1634 г.) везирътъ на-султанъ Мурада ханъ IV, Байрамъ-паша. Тука е страшна, опасна, лжкатушна и мъчнопроходима клисура, дѣто асла отъ разбойници не се минава. Желѣзнитѣ руди, които се намиратъ въ планинитѣ, оставатъ безъ полза. Укрѣплението е четверожгълно и широко 800 врачки. Отъ южната страна има врата. Вжтрѣ има воененъ складъ, хамбари, 10 топа, 200 редника и единъ началникъ (диздаръ) на крѣпостта. Околнитѣ стѣни са доста високи и заобиколени съ окопи (хендеци). Въ укрѣплението има 50 къщи, една джамия и военна сигнална кула, отдѣто всѣка вечеръ бие часови и се пѣе Мохамедовъ химнъ. Много остранено мѣсто е. Управителтъ е суровъ човѣкъ; той управлява съ 150 души и има особени права. Отвънъ укрѣплението (варошъ) се намиратъ 800 къщи, покрити съ дъски и керамиди. Градецътъ е доста напрѣдналъ и има една джамия и 2 месчеда,³⁾ голѣмъ кервант-сарай и единъ малѣкъ хамамъ. Пѣтницитѣ се посрѣщатъ и гощаватъ изобилно. Всѣка вечеръ, прѣдъ всѣко отъ огнищата на хана се слага по една мѣдна синия съ госба; това се дава нарочно отъ вавѣфа. Има и доста дювяни;

¹⁾ Стр. 149—150.

²⁾ Стр. 77, 90, 91.

³⁾ Въ оригинала стои по погрѣшка 50 месчеда, което е абсолютно невѣроятно за малката Паланка. Трѣбва числото да е 2; 2 и 50 се пишатъ по турски доста близко едно на друго (ایکی الی), та грѣшката е могла лесно да се допустне при четене на ръкописа.

въ всички се работятъ желѣзни гвоздеи. Тука има фабрика (верхана) за желѣзната руда; тази руда я изважда раята. Въздухътъ е приятенъ, но водата не е тъй добра¹ защото минава прѣзъ желѣзнитѣ руди.

* *Планината Егри-су* (Крива-вода). Между Кратово и Егри-дере има висока планина съ стари дървета, чиито вър-



Обр. 27. Изгледъ на Паланка и Криворѣчната клисура.

хове стигатъ небеснитѣ височини, както въ планинитѣ наречени Ота и Черникъ. Горѣ на тази планина желѣзнитѣ руди са тъй обилни, че нѣматъ ни начало ни край. На височината на тази планина, споредъ християнското вѣрванье, се намира свето мѣсто за чествуванье (сефа) на Симеона (Шимона) съ голѣмъ манастиръ,¹ за древността на който говорятъ старинскитѣ му сгради. Калугеретѣ християне слу-

¹) Думата е за мон. Св. Якимъ } Осоговски, който тукъ по погрѣшка е названъ Симеонъ.

жатъ на посѣтителитѣ. Въ монастыря има съ стотина постилки и завивки, направени отъ старъ дибетъ и златогванъ платъ. Всѣка нощъ тугъ минаватъ по 200 души пѣшаци и конни, които пиятъ всѣвакви напитки; всѣвиму се прави голѣмо привѣтствие и гостолубие. Иматъ установенъ обичай всѣкому да даватъ на трѣгванье съотвѣтенъ даръ. Егри-дере е свещена ваза съ възнаграждение на кадията 150 акчета. Понеже стариятъ монастырь се намира въ сжщата нахия, калугеретѣ даватъ на кадията подарѣкъ по 500 гроша и по 5 кожи за подплата (тахта)¹⁾.

Прѣвъ 1689—90 г. Паланка паднала въ рѣцѣтъ на възстаналото население, което се укрѣпило тамъ и чакало да пристигнатъ австрийскитѣ войски. Послѣднитѣ наистина дошли, прѣднитѣ имъ отдѣления отишли дори въ Щипъ и Велесъ, но турскитѣ войски, идещи едни отъ Гърция, други отъ Одринъ, смазали възстанието.²⁾

По това врѣме миналъ прѣвъ Паланка поменатиятъ погорѣ руски плѣбникъ, идещъ отъ Скопье. «А исъ таго мѣста Скопи ѣзду полтора дни до мѣста Полянъки. А то мѣста Полянъка село оно малая; а жильцы (жителитѣ) въ немъ люди турские».³⁾

Отъ единъ султански ферманъ, запазенъ въ Дечанския монастырь, отъ год. 1779 г., узнаваме за нѣкой си Димитъръ, проповѣдникъ на „революционни идеи“. Отъ молбата подадена отъ цариградската патриаршия до турското правителство за прѣслѣдванье на тогози Димитра най-добрѣ личи, че „революционнитѣ идеи“ били отъ черковенъ характеръ, а самиятъ имъ разпространитель — непокорно нѣкое духовно лице, което, слѣдъ затваряне на пекската патриаршия, не ще е искало да се покори на фенерскитѣ патрици. Въ фермана се заповѣдва на турскитѣ власти да удоятъ и проводятъ на заточение въ Паланка Егри-дере тогози Димитрия, който като митрополитъ ходи изъ областта и извършва треби и богослужение, противъ черковнитѣ установени правила.⁴⁾

Поради околнитѣ желѣзни рудници, Паланка била желѣзарски центъръ та до ново врѣме, когато конкуренцията

¹⁾ *Евлия Челеби* V. 565—566.

²⁾ Срв. *Hammer*, Histoire XII, 299—303.

³⁾ *Сырку*, Описание турецкой империи, 38—39.

⁴⁾ *Јастр.*, Податци, 26.

на европейското желязо подби току-речи съвсѣмъ мѣстното първобитно желязно производство. Ами Буе познава града прѣзъ 1836 г. съ уредена чаршия, дѣто особено личели тюфехчинѣтъ, плочаретѣ и складоветѣ съ желязни прѣтове.¹⁾ Подробно за тукашното желязарство ще се каже по-долу. За св. Якимъ гл. стр. 90 и слѣд.

Кратово. Мѣстното прѣдание казва, че стариятъ градъ билъ по-горѣ отъ сегашния, именно при Горно Кратово. Въ околността на Кратово, особено въ долата, се изкопаватъ често старински градежи, гробове и монети отъ римската епоха.²⁾ При Константина Кюстендилски Кратово е билъ виденъ рударски и търговски центъръ. Дубровничане са имали тамъ своя търговска колония. Отъ Константиново врѣме са оставали и досега 7 яки кули, които, заедно съ граденитѣ подземни скришници и много мостове, придаватъ на града сръднепѣвовенъ изгледъ. Когато прѣзъ 1389 г. султанъ Мурадъ миналъ за Косово, отбилъ се отъ Кюстендилъ въ Кратово или Каратонлу, както го нарича турскиятъ историкъ Нешри.³⁾

Прѣзъ първитѣ вѣкове на турското владичество мѣстнитѣ князѣ запазили старитѣ си правдини като управители на кратовскитѣ рудници. Благодарение на това, Кратово още дълго врѣме се е радвало на по-свободенъ и спокоенъ животъ. Заможнитѣ търговци и князѣ крѣпили вѣрата и народността. Така, съ иждивението на кратовеца Марина била

¹⁾ Recueil d'itinéraires I, 301.

²⁾ Въ географията на араба Едризъ (XII в.) се поменава градъ Кортосъ или Коритосъ (قرطوس) на единъ день пѣтъ сѣверо-източно отъ Скопье (както е у Tafel, Const. Porph. 31) или юго-източно отъ сѣщия градъ (както стои у Tomaschek, Zur Kunde usw. II, въ вѣнскитѣ Sitzungsberichte т. 113, стр. 369). Споредъ това, ако се поведемъ по първия прѣводъ, ще трѣбва да диримъ Кортосъ около Кратово, ако ли приемемъ втория за по-вѣренъ, ще диримъ града въ Овчеполско, както прави и Томашекъ. Въ полза на второто мнѣние говорять и редоветѣ, които посочватъ Морозвиздъ на сѣверъ отъ Кортосъ, у сѣщия Едризъ. Едно критично издание на Едризъ ще уясни работата. По-късно, прѣзъ 1199 г., въ привилегията на имп. Алексия III четемъ: Provincia Scopie cum episcopis *Coriton* (Lingenthal, Jus gr.-romanum III, 561). У Хоматияна: . . . ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Κορυνθίων. Томашекъ, като има прѣдъ видъ послѣдния правописъ на думата (Κορυνθίος), заключава, че името е славѣнско корѣнто.

³⁾ Quellen für serbische Geschichte, 1, 48: (قره طونلی)

изписана черквата въ монастыря св. Прохоръ Пчински прѣзь 1489 г. По-послѣ, двама заможни брата отъ Кратово, Георги и Никола, щедро дарявали, прѣзь срѣдата на XVI в., съсѣдния Лѣсновски монастырь. Тѣзи богати кратовци направили: голѣмата монастырска врата, келии за монаситѣ, архонтарикъ за гостетѣ, припратъ съ всевъзможни украшения, мраморна кръстилица, цѣла метохска черква св. Георги; обдарили монастыря съ лозя, ниви, ливади, свещени одежди и пр.¹⁾ Знатенъ кратовски бояринъ отъ XVI в. билъ князь Димитъръ. За него знаемъ отъ едно евангелие, писано въ Кратово за меликата софійска черква прѣзь 1563 г., послѣ обковано въ сребро и злато: *сѣ бѣуше ѣписасе въ мѣстѣ Кратоко... въ дни бл҃гочѣстиваго и хольубиваго господара княза Димитріа... въ лѣтѣ зод (7071—1563)*. Сега старината се пази въ библиотеката на св. Синодъ въ София²⁾. Слѣдъ Димитра се споменава кратовски князь Никола Бойчикъ, който прѣпокрилъ съ оловени плочи Лѣсновския монастырь въ 1581 год.: *прѣпокрие князь кратовски Никола Бончикъ*.³⁾ Едно евангелие, сега въ Бѣлградската народна библиотека, е било подарено на нѣкоя черква отъ князь кратовски Андрей (XV — XVI вѣкѣ).⁴⁾ Кюстендилскиятъ митрополитъ Михаилъ (XVII в.) билъ отъ кратовски княжески родъ.⁵⁾ Прѣзь 1655 г. въ Кратово билъ проведенъ за католишки мисонеръ кратовецъ Стефанъ (Stefano da Carattovo).⁶⁾ Освѣтъ щедри бояре, Кратово ни е дало и много книжовници, духовни лица и мѣченици за вѣрата. Тука ще помена само за св. Георги отъ Кратово, който загиналъ мѣченически въ София прѣзь 1515 г. Отъ житието на св. Георги Кратовски узнаваме, че

¹⁾ Мсб. IV, 312; Стојановиѣ Записи I, 113, 187, 188.

²⁾ *Спространовъ*, Опись на синод. библ., 55, 57. Князь Димитъръ билъ и икономъ на Охридската архиепископия (*Сырку*, Житіе св. Николая новаго софійскаго, Спб. 1901, стр. XXII), пѣкъ щедростъта му отивала и по-далече отъ Кратово: той билъ ктиторъ на Слѣпченския монастырь въ Прилѣпско (*Григоровичъ*, Очеркъ путеш. 2-о изд., 114).

³⁾ Мсб. IV, 283.

⁴⁾ *Стојановиѣ Записи II*, 449.

⁵⁾ Глас. LVIII, 234.

⁶⁾ *Starine XXV*, 194.

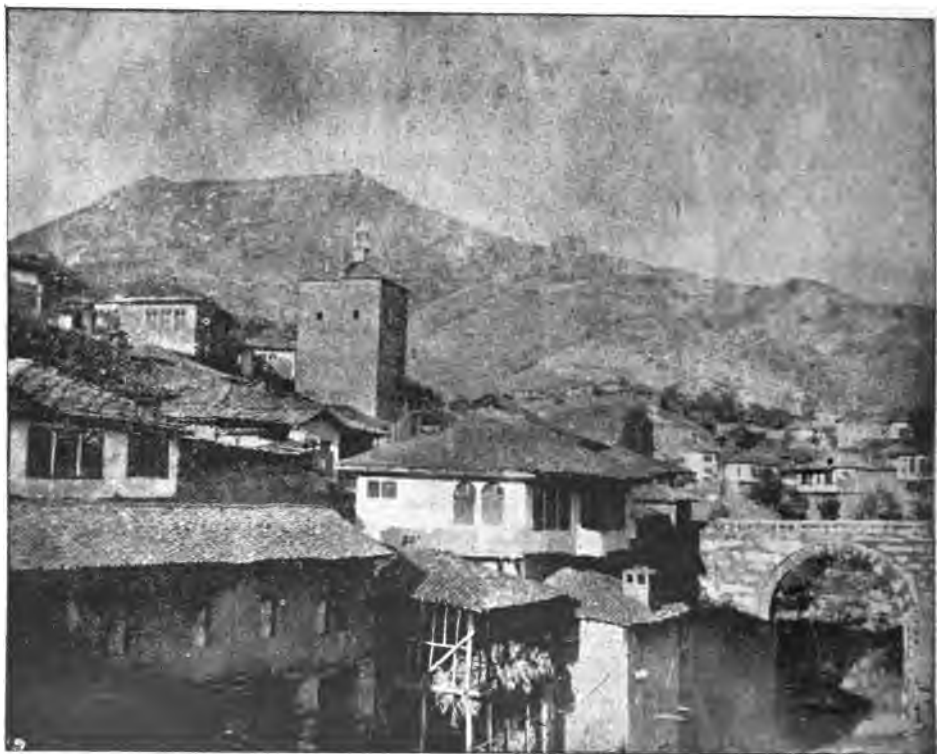
на мъченика отъчство въ мѣсто глаголемо Кратово, благочестивыхъ родители чедо, Дмитриа и Сары. Въ младини още Георги дошълъ въ София, но тамъ турцитѣ го изторѣли живъ на мѣсто близу светиѣ Софии, на 11-и февр. 1515 г., защото не искалъ да приеме мохамеданството и се ожени за туркиня, която го любила. Георги билъ хубавецъ и на 18 годишна възраст.¹⁾

За града Кратово са запазени интересни извѣстия у турскитѣ писатели. Хаджи Калфа (първата половина на XVII в.) бѣлѣжи слѣдното: „Кратово (Каратова) се намира между Щипъ, Скопъс, Кюстенилъ, на 16 деня отъ Цариградъ. Тукъ се намиратъ сребърни и мѣдни рудници. Кратово е на едно падало пѣть отъ Щипъ, разположено между високи планини. Има една джамия и двѣ бани. Едната отъ банитѣ е четвъртата и е съградена по особенъ начинъ. Вътрѣ изоколу четиритѣ стѣни има една софа и по единъ изворъ. Извтрѣ се намиратъ други 4 стѣни, надъ които се издига кубе. Прѣвъ единъ отъ 4-тѣ жгла се влиза въ тази вътрѣшна баня, по чиито зидове, както отвтрѣ, тѣй и отвънъ, тече вода. Понеже околнитѣ планини съдържатъ сребърни и мѣдни руди, тука се нахожда пазарище за бакарни стоки и монетосѣчица (зарб-хана). Тука се изработватъ много хубави бакарни сѣдове. Този кадилъкъ обхваща повече отъ 100 села. Понеже градътъ се намира въ една скалиста тѣсна котловина, лѣтѣ нѣма продухъ, та става голѣма горещина. Планинитѣ около Кратово са повечето безъ гори и храсталакъ, но иматъ добра паша. По-едра и по-дребна гора има само по планината Егри-су, която се нарича тѣй по името на изтичащата изъ нея рѣка.“²⁾ Евлия Челеби отъ 1660 г. казва за града Кратово това: „Името Кратова е развалено и произлиза отъ думитѣ „каратъ“ и „ова“ (поле). Крѣпостъта на града е била въ планинитѣ, та газѣ Евреносъ бей като я прѣвзелъ, съборилъ я ли я унищожилъ. За сега е подъ властъта на скопския санджакски управителъ, който го е отстѣпилъ за 70 товара аспри, съ условие довѣреникътъ да го управлява съ 200 души.

¹⁾ Срв. въ житието му писано отъ софийския попъ Пея и издадено въ Гласник XXI, 133, 147, 154.

²⁾ Rumeli und Bosna, 92—93.

Въ околнитѣ планини на града има руди отъ чисто сребро и мѣдъ,¹⁾ които копаятъ въ седмъ разклонения. Раятитѣ рудничаре, които се ползватъ съ пълна свобода и облѣкчение отъ всѣкакви налози (шебъ верузъ маафъ ве мюселемъ гюмюшхане раялари), обработватъ рудитѣ на мѣдта и среброто и ги прѣдаватъ на довѣрителя (еминъ). И досега въ града се намира стария монетенъ домъ. Прѣзъ ца-



Обр. 28. Изгледъ на часть отъ Кратово съ кула и мостъ.

руванъето на султанъ Мурада IV въ тази монетарница са сѣкли монети подъ названиее драхми и динаре отъ чисто сребро, които са тежели 8-тѣ 1 драмъ и са имали надписъ „съ помощта Божия, монета сѣчена въ Кратово“. Имало и единъ видъ околчести акчета (аспри). Азъ се удостоихъ да

¹⁾ На друго мѣсто Евлия бѣлѣжи, че кратовскитѣ рудници били сребърни и желѣзни. Сияхатъ-наме V, 554.

видя отъ тѣзи монети и да взема нѣколко за споменъ. Сега монетарницата е изоставена, а рудниците се обработватъ отъ врѣме на врѣме.¹⁾ Градътъ е застроенъ между планинитѣ и се намира всрѣдъ една обширна каза. Къщи има 800 кявгирени на единъ и два етажа; всички са покрити съ червени керамиди. Градинитѣ са обработени прѣлестно, водата е добра и оползотворена. Управителтъ (аянинъ), поради сребърнитѣ рудници, е знатенъ и прочутъ. Казата е добра и плаща 150 акчета. Има 20 молебни дома. Джамията, която е въ чаршията, е особено хубава. Въ града има медресета, текета, основни училища, много чешми, планинска вода и два хамама. Като голѣмия хамамъ не видохъ никадѣ въ румелийската областъ, освѣнъ Чукуръ хамамъ въ Цариградъ, хамама Тефтердаръ-паша въ Шамъ (Дамаскъ) и Абединъ-хамамъ въ Египетъ. Отъ 4-тѣ му стѣни тече постоянно обилна вода и въ всѣко отдѣление (халветъ) има водоскоци, тъй че такъвъ царски хамамъ нѣма въ никоя страна. Въ едно отъ отдѣленията се намира една курна (омивалникъ) много изкусно издѣлбана и цѣнно украсена. Отвѣтрѣ и отвѣнъ има разни изображения, изправени, украсени и издѣлбани на рѣдъкъ мраморъ Сводоветѣ, вратитѣ и стѣнитѣ са изкустно изработени. Хамамътъ се освѣтява прѣзъ кристални стѣклени прозорци; лъчитѣ на слънцето проникватъ вѣтрѣ съ голѣма яркостъ. Отъ стѣнитѣ излиза една миризма, която е приятна и разполага както тѣзи, които се къпятъ, тъй и онѣзи, които служатъ. Отъ сводоветѣ не пада ни капка потъ. Съ една дума, това е хамамъ, който не може да се опише и изкаже. Въ града има всичко 350 дюкяна, въ които работятъ всѣкакви еснафи. Казанджийската чаршия е най-украсена. Понеже въ този градъ излиза много мѣдна руда, тукъ бакърътъ се обработва по-добрѣ отколкото въ Ъосна и Кастамония. Изработватъ се, не може по-добрѣ, разни свѣщници, кадилници, фенери, позлатени ибрици и др. сѣдове. Отъ града на югъ до Щипъ има едно падало пѣтъ. На западъ се намира градътъ Скопье, пакъ на разстояние единъ день“²⁾.

¹⁾ По-долу, въ статията за рударството, се посочва, че въ Кратозо сѣкли пари много по-рано отъ Мурада IV.

²⁾ Сиах.-наме V, 563—564.

Руссиятъ плѣнникъ, що миналъ тува прѣзъ края на XVII в., наистина бѣлѣжи, че кратовското население било „люди турские“, но това не ще е вѣрно напълно; покрай турското мнозинство въ Кратово са живѣли и българи, както прѣзъ XV, XVI и XVII вв., което се посочи по-горѣ, тъй и прѣзъ слѣднитѣ вѣкове, откогато имаме и много повече свѣдѣния. Ще спомена въ случая само за дѣакъ Ефакъ Поповичъ, отъ чѣсткомъ же отъ вългарскѣ земи, отъ мѣста Кратова, който прѣзъ 1704 г. работи въ Буда ¹⁾.

Щипъ е старъ градъ. Въ III в. сл. Хр. съ име Астиботой е между виднитѣ градове на пеонската област; прѣзъ Сгоби, Астибо, Транупара, Паугалия минавалъ и голѣмия римски пътъ за Сердика и Дунава. Благодарение на стратегичното си положение въ долината на Брѣгалница, между хълмове, Щипъ запазилъ значението си като крѣпостъ прѣзъ всичитѣ срѣдни вѣкове, пъкъ дори и до XVII в. У византийцитѣ той се нарича Стипионъ (*Στίλιον*), а у южнитѣ славѣне — Щипъ. Когато умрѣлъ царь Самуилъ, гърцитѣ се втурнали прѣзъ зимата въ Македония и прѣвзели между друго и Щипъ, 1015 г.

Щипъ билъ възвѣрнатъ къмъ българската държава при Калояна. Сърбитѣ го прѣвзели, заедно съ Велесъ и Просѣкъ, прѣзъ 1330 год., слѣдъ велбуждското поражение. ²⁾ Слѣдъ двѣ години, властелинътъ Хрельо, онзи що съградилъ кулата и старата черква въ Рилския манастиръ, направилъ (съзидалъ) и черква св. Архангелъ оу градѣ Щипоу ³⁾. Черквата св. Архангелъ е хубава стара сграда, запазена и досега въ политѣ на хълма Хисаръ, който се издига откъмъ ю.-изт. страна на града. Образи на светци и славѣнски надписи още са запазени по вжтрѣшнитѣ стѣни на черквата. Сега народътъ я нарича и съ име Фития ⁴⁾. По-късно Щипъ е спадалъ въ владѣнията на

¹⁾ Стојановић, Записи II, 8.

²⁾ Данило, Животи краљева, 197.

³⁾ Споменик III, 25. Не е ясно коя е тая черква св. Архангелъ въ Щипъ, подарена още отъ Милутина на Хилендарски манастиръ. Моп. Serb. 62. Въ Щипъ има още една стара черквица съ това име.

⁴⁾ Въ запискитѣ на щипянина Дим. С. Бѣлаянинъ (учителствувалъ въ Щипъ отъ 1863 насетнѣ), които любезно ми достави Н. Наумовъ, редакторъ на „Мак. прѣгледъ“, думата фития (или фетия) съ тълкува отъ турската фетихъ, което ще рече завоевание, и се прибавя, че черквата била потурчвана, „фетъ чината“. По-вѣроятно, това име ще да е самата грѣцка дума *φωγία* (фития).

Душановия деспотъ Оливера, а слѣдъ смъртта на послѣдния и разпаданъето на Душановото царство, градътъ прѣминалъ подъ княжеството на Константина. Дали Щипъ е билъ сво-



Обр. 29. Срѣдновековната щипска черква св. Архангелъ.

боденъ докато се крѣпило сѣверомакедонското княжество прѣзъ XV в., не се знае, обаче не е вѣрно извѣстнето, че градътъ е билъ окончателно усвоенъ отъ турцитѣ прѣзъ 1382 г. отъ Тимургашъ паша, както разказва Хаджи Кал-

фа. ¹⁾ Тогава градът ще да е станалъ само васаленъ, защото и слѣдъ тази дата Константинъ продължава да владѣе своето княжество като васалъ на тива, по като пълненъ вътрѣшенъ господарь на земята си. Най-добро доказателство за това ни дава тѣмо една грамота отъ 1388 г., дадена въ Щипъ отъ Константина на неговия войвода Димитра, който



Обр. 30. Старинската щипска черква св. Спасъ.

съзидаль въ сѣщия градъ черква св. Възнесенне, сега св. Спасъ. Въ тази грамота Константинъ дарява села, имѣния, съ селине заедно на поменатата черква и освобождава чифлигаретѣ отъ всѣкакви налози (шсвоводи господство ми люди шдъ всѣхъ работъ и поданькъ велихъ и малихъ . . . †Бѣ ха ба благовѣрны господинъ Костадинъ). ²⁾ Тази стара чер-

¹⁾ Rumeli und Bosna, 92.

²⁾ Гласник XXIV, 266—271.

ква стон и сега подъ хълма Кумлакъ, между града и махалата Ново-село, въ гробищата. Въ запискитѣ на Бѣлаянина е забѣлѣзано, че черквцата, споредъ запазенъ надписъ, била съградена прѣвъ 1369 г. Изображения на черквата доскоро били запазени, както и славѣнскитѣ ѝ надписи. Всѣка служба тамъ била вършена литургия. Прѣвъ 1380 г. войводата Константинъ подарилъ на руския светогорски манастиръ св. Пантелеймонъ щипската Архангелска черква, която по-рано видалъ Хрельо: и еше приложихъ ѝ Щипъ цръковъ Главатовъ архангль¹⁾.

Хаджи Калфа бѣлѣжи за града, подъ бюстендилския санджакъ, слѣдното: „Истибъ (Истипъ, Ищабъ), между Скопье, Радовинъ и Тиквешъ, западно отъ Струмица, въ долина, е градецъ и кадилкъ, съ яка крѣпость на единъ хълмъ. Тука има джамия, бани, голѣмъ керванъ-сарай и малка рѣка, която иде отъ планината, минава прѣвъ градинитѣ и лѣтъ често прѣсхва.²⁾ Укрѣплението се нахожда на единъ високъ хълмъ и има крѣпки стѣни. Румелийскитъ бейлеръ-бей Тимурташъ папа освоилъ това мѣсто за султанъ Мурада завоевателя прѣвъ година 784 (1382 сл. хр.), когато и Битоля. И днесъ още тука се пази като укрѣпление. Отъ Цариградъ дотука е далече 15 дена. Покраината Офча-Йоли (Овче-поле) припада къмъ този кадилкъ. Въ околността се работятъ дребни чиличени ствари³⁾.

Укрѣплението, за което говори турскитъ географъ, стонъ още въ развалини. По сѣверния хълмъ зиждетѣ на крѣпостта са дебели около 1½ метра. Най-високиятъ връхъ е заграденъ съ особена стѣна, отъ югъ къмъ сѣверъ, дълга 340 метра.⁴⁾ Освѣнъ зидове, на хисаря е запазенъ и хамбартъ, отъ чиито дупки доскоро дѣцата са вадѣли просо. Народтъ нарича укрѣплението Маркови кули и приказва, че, когато било градено, всичкото население на града било изкарано на работа, съ жени и дѣца. Въ запискитѣ на Бѣлаянина се казва, че крѣпостта, черквата св. Архангль (Фитията) и голѣмиятъ камененъ мостъ на Брѣгалница, който има 13 го-

¹⁾ Гласник XXIV, 255.

²⁾ Това е безъ съмнѣние суходолицата Отиня.

³⁾ Rumeli und Bosna, 92.

⁴⁾ Мсб. XII, 312, 313.

лѣми и маѣки ракли, били огъ врѣмето на царь Самуила... Откъмъ западната страна на хисаря се намиратъ развалинитѣ на старинска черква св. Иванъ Кръстителъ, градена споредъ бѣлѣжитѣ на Бѣлаянина, прѣзъ царуванъето на Асѣна II, въ 1236 г. Стара черквица, св. Архангелъ, се намира и въ Горнята махала, въ двора на дѣвическото училище. Варошката черква св. Никола сѣщо тѣй е много стара. Поменава се още прѣзъ 1341 г. между богатата, потопени отъ сѣверо-



Обр. 31. Развалини отъ щипската крѣпость.

македонския войвода Оливера на Лѣсновския манастирь (... и 8 Щипкѣ светы Никола поп Сиѣиѣкѣ¹⁾). Прѣзъ 1845 г., когато миналъ прѣзъ Щипъ Григоровичъ, черквата св. Никола била епископска²⁾. Прѣзъ 1867 г. тя била възобновена.

Прѣзъ австрийската война 1690 г. доидоша немци и маѣари до Щипа . . . и паки се вратише.³⁾ За австрий-

¹⁾ Гласник XIII, 293.

²⁾ Очеркъ путешествія 2^о изд., 119.

³⁾ Стојановиѣ I, 453.

ското нахлуване и плякосване тукъ прѣзъ м. май 1690 г. говори и съврѣменикътъ Рико въ своята турска история ¹⁾. Рускиятъ богомолецъ отъ сѣщото врѣме казва, че Сטיפи е малкъ градъ съ турско население ²⁾. Ако е вѣрно това извѣстие, то не се касае и до прѣдграднето на града — Ново-село, дѣто българщината се е пазила винаги. Така, знаемъ, че кюстендилскиятъ митрополитъ, подъ чието вѣдомство попадалъ и Щипъ, прѣкарвалъ прѣзъ усиленитѣ години често въ Ново-село, дѣто си ималъ и дворецъ. Тамъ е било и сѣдалището на епископа, намѣстникъ на кюстендилския митрополитъ. За това ще се повърнемъ.

Прѣзъ XIX в. градътъ е прѣуспѣвалъ. Прѣзъ 1836 г. Ами Буе го описва като цвѣтущъ индустриаленъ и търговски градъ съ 15—20000 население турци и българи ³⁾.

Велесъ е сѣщо тѣй старински градъ на нѣвогашна Пеония. Въ III вѣкъ прѣди Хр. той се поменава съ име Билазора (*Bilázōra*), като най-голѣмъ градъ на Пеония. Въ края на този вѣкъ той билъ завладѣлъ отъ македонския царь Филипа V. ⁴⁾. Нѣма съмнѣние, че названието Билазора е старо пеонско и че отъ него прѣзъ срѣднитѣ вѣкове се развила формата Велесъ (*Velēsōs*), именно отъ първата му половина *Biláz*. Названието у турцитѣ — Кюприли (кюпри—мостъ) и положението на града тамъ, дѣто естествено се явява необходимостъ отъ съобщение прѣзъ рѣката Вардаръ, като да обясняватъ и древното име на селището — Билазора. На албански езикъ, който е сроденъ съ езика на старитѣ траво-илири и пеони, „ура“ ще рече мостъ, а тази дума я виждаме като съставна въ сложното име Билаз-ора ⁵⁾. Стариятъ градъ е билъ малко по-надолу отъ сегашния, подъ махалата наричана „Долни-градъ“, при рѣка Тополка. Тамъ и сега стоятъ развалинитѣ на срѣдневѣковната крѣпостъ. При покорението на Самуиловата държава, Велесъ личи между градоветѣ на битолската епископия. Прѣзъ 1246 г. Ватацесъ взелъ града отъ българетѣ, а въ 1330 г. подпадналъ подъ сърбитѣ градъ

¹⁾ *P. Ricaut, The Turkish History III, 372.*

²⁾ Стр. 39.

³⁾ *Recueil d'itinéraires I, 248.*

⁴⁾ *Polybius V, 97: Φίλιππος ὁ βασιλεὺς κατέλαβετο Βιλάζωρα, μάλισταν οὐκ ἔν πλιν ἰῆς Παιωνίας.*

⁵⁾ *Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik, 2^o изд., 166.*

славянини Велесъ.¹⁾ Владѣтель на Велесъ билъ овчеполскиятъ сръбски велможа Оливеръ. Въ Велесъ той прѣчкалъ бжедския византийски императоръ Кантакузена, който отивалъ при Душана. Прѣзъ сръбнитѣ вѣкове (1348 г.) въ Велесъ се споменава црква оу Велесоу архѣггла, която Душанъ подарява на основания отъ него манастиръ на Бистрица, до Призрѣнъ.²⁾ Оливеровата областъ, заедно съ Велесъ, влѣзла по сетнѣ въ сѣверомакедонското княжество на Константина.

Хаджи Калфа говори малко за града: „Кюприли, каже той, е между Скопье, Шипъ, Прилѣпъ, Тиквешъ, въ едно ущелие, 16 дена пътъ отъ Цариградъ. Рѣката Вардаръ дохожда отъ Скопье и протича тука подъ камененъ мостъ. Отъ това иде и името на мѣстото. Тука растатъ прѣввзходни лобеници“.³⁾ Повече е заблѣжилъ за Велесъ Евлия Челеби (1660 год.): „Укрѣпленіето Велесъ (Кюприли). Основателъ му е кралтъ деспотъ. Прѣзъ 788 (1386 г.) е завладано отъ завоевателя Мурада посредствомъ Тимурташъ паша. Върху тукашната рѣка Вардаръ има здравъ мостъ, поради което и градътъ е нареченъ по името „мостъ“ — Кюприли. Крѣпостъта е отдалечена $\frac{1}{2}$ часъ отъ града; тя е съградена на върха на единъ хълмъ, но е малка и заустѣла (виранъ). Но понеже е стратегична, може да се поправи съ малко сръдства и ще стане една отъ най укрѣпенитѣ твърдини, защото ни отъ една страна нѣма мѣсто, което да я владѣе (хавале). Градътъ е разположенъ по двата брѣга на рѣката възъ голѣми скали. Кѣцитѣ са кявгирени, покрити съ керамиди и плочи и съ изгледъ къмъ рѣката. Прѣзъ моста на югъ се минава въ пазарището. Велесъ е войводалѣкъ (وويوادلکدر) въ румелийския вилаетъ, подъ кюстендилския санджакъ. Казата е прочута и плаща 150 акчета. Диздаринъ (крѣпостенъ началникъ) нѣма, но има намѣстникъ, яничарски сердаръ, градски кехая, смѣтководецъ и баждаринъ. Всичкитѣ махали са 4. Има джамии, месchedи, медресета и основни училища. До сѣдилището се намира единъ тъменъ хамамъ. Прѣзъ Вардара е построенъ единъ дървенъ мостъ съ 4 ракли; отгорѣ има единъ ханъ и 50 дюкяна. Женитѣ иматъ избощо

¹⁾ Данило, Животи кралѣва, 197.

²⁾ Гласник XV, 303.

³⁾ Rumeli und Bosna, 90.

широки глави и носятъ черни платнени фереджета. Лозята и градинитѣ са далечъ отъ града. Водитѣ са отъ рѣка Вардаръ, която иде откъмъ Скопье. По-долу тази рѣка минава прѣзъ нахияга Акче-йолу (Бѣло-поле) и напоява селата. Оттукъ тръгнахме на югъ и слѣдъ единъ часъ дойдохме въ *Чалтъкчи*,¹⁾ което е турско село и заиматско; намира се въ единъ долъ, има градини, лозя и една джамия. Аянегѣ му-са Османъ ага и Якубъ ага. Има всичко 70 къщи, покрити съ плочи. Слѣдъ като вървѣхме още 1½ часъ на юго-изтокъ, стигнахме въ село *Изворъ*, разположено въ политѣ на единъ баиръ, край рѣка. Това село е българско и има 150 къщи; то е заиматско и служи за падало (конакъ)*²⁾ Скоро подиръ Евлия миналъ прѣзъ Велесъ англичанинътъ Браунъ (1669 г.), идещъ отъ Куманово. Браунъ е побъркалъ името на Вардаръ, та го смѣсва съ Пчиня (Psinia). За Велесъ казва: „Този градъ се бѣше подпалилъ случайно, тъкмо когато пристигнахме въ него, и голѣма часть изгорѣ, защото пожарътъ се бѣше разширилъ още много, прѣди ние да излѣземъ отъ града. Тука намѣрихме много хора, които носѣха данъкъ соколи изъ Влашко на султана, който по това врѣме се намираше въ Лариса. Оттука прѣзъ Изворъ (Isbar) дойдохме въ Прилѣпъ“.³⁾ Подиръ Брауна 20 години (1690) Велесъ както видохме по-горѣ, билъ оплѣненъ отъ австрийскитѣ войски.

Прѣданието казва, че стариятъ Велесъ (Горни-градъ) почналъ да се прѣселява на сегашното си мѣсто прѣзъ турската епоха. Турцитѣ най-напрѣдъ построили въ сегашния Велесъ военна стражарница, която да пази моста, що билъ на това мѣсто. Лека-полека градътъ се заселилъ около стражарницата. Прѣди 200 г. въ Велесъ имало много малко българско население; то си стояло още въ Долния-градъ. Велешкиятъ владика стоялъ тамъ до 1750 г. Българетѣ били принудени да се прѣселятъ въ новия градъ главно поради честитѣ турски обири, които се усилили откато взела да

¹⁾ Сега Чалтъкъ, у българетѣ — Горно Оризари, съ 760 души турско население. Долно Оризари е селце съ смѣсено население — българи и турци.

²⁾ Сиях.-наме V, 570—571.

³⁾ Споменик IX, 39—40.

пада турската държава. Последните жители на стария град се простили съвкупно развалини и преминали въ Кюприли презъ 1855 г. ¹⁾

Радовишъ. Въ паметниците името е писано у славянскитѣ Радовишъ, Радовишъ ²⁾, у гърцитѣ *Ραδὸβιστος*. Мѣстното предание изкарва името отъ нѣкоя си кралица Рада, чието кале било на мѣстото на сегашнитѣ развалини надъ града, отъ дѣсно на Радовишката рѣка (Стара-рѣка). Калето било превзето отъ турцитѣ и Рада убита. Самиятъ градъ още въ Радино врѣме билъ заселенъ подъ самото ѣ кале, малко по-горѣ отъ сегашния Радовишъ. Следъ едно силно дотичанье на рѣката презъ 1784 г., когато били занесени 104 къщи, селището взело да се отмѣстя по-надолу, на сегашното си мѣсто.

Презъ X—XI в., въ царь Самуилово врѣме, Радовишъ се намиралъ, заедно съ Конче, подъ струмишката епископия. (*Καὶ τὸν ἐπίσκοπον Στρούμιτζης εἰς αὐτὴν τὴν Στρούμιτζαν καὶ τὸν Ῥαδοβιστον καὶ τὸν Κοπέτζην κληρικὸς ἰβ̄ καὶ παροίκους ἰβ̄*). ³⁾ Презъ XIV в. Радовишъ влизалъ въ състава на Константиновото княжество, а при турцитѣ билъ кадилъкъ подъ кюстендилския санджакъ. Хаджи Калфа бѣлѣжи за градеца само следното: „Радовище (Радовица, Радовишъ), между Струмица, Щипъ, Кратово, е отдалечено отъ Цариградъ на 14 дена, като се отива къмъ Сѣръ.“ ⁴⁾ Презъ 1642 г. виждаме града подъ духовното вѣдомство на кюстендилския митрополитъ Йосифъ Ганъки и Кратовъ и Щипъ ѣ Радовишъ; ⁵⁾ а подиръ 10 г. градътъ е пакъ подъ Михаила митрополита коласискаго, зовомою Ганъки . . . щипскаго, радовишскаго ⁶⁾. Освѣтъ сегашната радовишка черква св. Илия, въ околността на града има и други 3 стари черкви: «Бѣла-црѣква», отъ която стоятъ са-

¹⁾ Срв. Спс. XXXIX, 346, 347.

²⁾ Въ една пергаментна заешка книга, въ черквата на с. Дѣдинье (Радовишко), четемъ: *Ѳ* кѣпи книга: с. м. 8 Радовишъ (Материяли за изучаването на Македония, 671). Гръцкиятъ начинъ на писанье на името (*Ραδὸβιστος*), официалното писанье на името въ титула на кюстендилския митрополитъ (. . . Радовишъ), пѣкъ и други имена съ подобенъ суфиксъ показватъ, че етимологията на окончанието е — цъ.

³⁾ Byz. Zeitschrift II, 42—43; срв. и у Голуб., 259.

⁴⁾ Rumeii und Bosna, 92.

⁵⁾ Успенскій, Исторія Аѳона III, 329.

⁶⁾ Стојан. Зап. I, 371.

мо зидини, св. Богородица — на рѣчквата Сушица, Илийница — на едноименъ хридъ, $\frac{1}{4}$ ч. отъ града. На $\frac{1}{2}$ ч. отъ Радовишъ се намира и друга черва — св. Архангелъ.¹⁾

Отъ радовишкитѣ села заслужава поменъ с. Конче (Конъче) и неговиятъ манастиръ св. Богородица. Мѣстното прѣдание казва, че нѣкога Конче било градъ, съ епископско сѣдалище, обаче по-късно Радовишъ взелъ първенство. Освѣнъ въ грамотата на Василия Българоубиецъ отъ 1019 г., Конче се упоменава въ XV в. Дъщерята на деспота Георги Бранковичъ, Катакузина, прѣварала послѣднитѣ години отъ живота си въ манастиря оу Конче, вышѣ Струмица.²⁾ На една надгробна плоча въ манастиря стои срѣднѣвѣковенъ надписъ: Никола Становикъ великъ конвода писторъ.³⁾

Струмица заема по-видно мѣсто въ срѣднитѣ вѣкове, отколкуто въ новитѣ, подъ турско владичество. Древниятъ градъ се вивалъ, споредъ нѣкои, Понтъ (*Ποντος*); въ срѣднитѣ вѣкове, въ нѣкои черковни извори, се нарича Тивериополъ (*Τιβεριούπολις*), а славѣнетѣ го прѣвърстили на Струмица. Съ името Тивериополъ е свързана и легендата за 15-тѣхъ тивериополски мъченици и тѣхнитѣ чудеса (стр. 74—75). Проф. Иречекъ напослѣдъкъ се изказа, че както легендата, тѣй и името Тивериополъ се отнасяли може би първоначално къмъ малоазиятския градъ Тивериополъ, на югъ отъ Никея, и че по-късно охридскиятъ архиепископъ Теофилактъ (около 1084 — 1108 год.) съчинилъ легендата и прѣнесълъ дѣйствието въ Струмица, която и нарезелъ Тивериополъ⁴⁾. Ако приемемъ, че дѣйствително въ случая е имало прѣхвърляне на легенда и име, трѣбва обаче да допуснемъ, че за да стане туй, ще да е имало и въ самата Струмица нѣкои по-стари прѣдания за други християнски мъченици, и че Теофилактъ ги е оползотворилъ въ своето съчинение. И наистина, има запазени такива славѣнски извѣстия прѣди Теофилакта; въ Асемановото глаголско евангелие, паметникъ отъ X — XI в. четемъ при дата 29-и августъ: (транскибирано съ кирилица): паматъ сватъимъ, иже на Струмици Тимо-

1) Материяли и пр. 668.

2) *Šafačik*, Ратаку, 64.

3) Материяли, 669.

4) Спсн. LV — LVI, 243 — 248.

теоу, Теодороу, Евсевию и дружинѣ ихъ). Въ паметъ на мъченицитѣ е имало и черква въ Струмица; тя се споменава прѣвъ 1348 г., но е сѣществувала и много по-рано, както се учимъ отъ думитѣ, че тази црква оу Струмици на име свѣтинхъ петъ на десѣте си е била имала имоти (Ѡ испрѣва²⁾).

Като епископско сѣдалище Струмица се явява при Самуила, споредъ грамотата на Василия Българоубиецъ отъ 1019 г. Подчинени на епископята градове били Радовицъ и Конче. За тѣхъ ще се помене по-долу. Когато въ 1018 г. падналъ при Драчъ послѣдниятъ български царь Иванъ Владиславъ, императоръ Васили се дигналъ отъ Цариградъ въ Македония да я завладѣе. Охридскиятъ български патриархъ Давидъ тогава се намиралъ въ Струмица; тамъ той прѣчвалъ императора и му прѣдалъ писмо отъ царицата вдовица. Началникътъ на струмишвата крѣвностъ Драгомужъ сложилъ оружје прѣдъ Василия и го посрѣщналъ въ Сѣръ.³⁾ Когато прѣвъ срѣдата на XII в. миналъ оттукъ Едризѣ, заварилъ Струмица (استرینسه, Страниса) като „градъ съградевъ на възвишение и бѣлѣжитъ по многото си лозя и градини на-около“.⁴⁾

Къмъ края на сѣщия XII вѣкъ въ Струмишко станали събития първи по важността си за будността на българетѣ въ тази покраина. Думата ми е за образуванъето на отдѣлното полузависимо българско княжество на войвода Добромиръ Стрѣвъ, всрѣдъ византийската държава, тогава именно, когато и въ сѣверна България Асѣнъ и Петъръ полагатъ основитѣ на второто българско царство. Прѣвъ 1189 г., когато кръстоносцитѣ заели Пловдивъ и Одринъ, пратена била частъ отъ тѣхъ и прѣвъ Родопитѣ на юго-западъ. Като слѣзли отъ горитѣ, отъ областта наричана Влахия, навлѣзли въ Македония надъ Солунъ. Тамъ били посрѣщнати отъ единъ български войвода (сатрапъ), който се съгласилъ да признае тѣхната върховна власть и запази владѣнието на

¹⁾ Rački, Assemanov evangelistar, 202.

²⁾ Гласник XV, 303.

³⁾ Срв. *Иречекъ*, Исторія Болгаръ, 260—261.

⁴⁾ Tafel, С. Porph., 31. У Томашека буквата *n* е поправена на *m*, за да се чете Струмица (Zur Kunde II, 263).

своята земя ¹⁾. Професоръ Успенски право се догажда, че този войвода е билъ Стрѣзъ ²⁾. За по-нататъшната дѣйность на Стрѣза се говори главно у византийския историкъ Никита Акоминатъ, въ житието на Неманя и др. Стрѣзъ, ако и да се родѣлъ съ Асѣновци, не искалъ да ратува за тѣхъ; той прѣдпочель да запази властта за себе си и станалъ съюзникъ на Византия. Но и това не траяло много, защото прѣзъ 1197 г. Стрѣзъ се отгѣтналъ отъ Византия, прѣхвърлилъ войската си отъ Струмица въ по-яко укрѣпленія Просѣкъ на Вардаръ. На слѣдната година императорътъ обсадилъ смѣлия войвода, но гърцитѣ прѣтърпѣли поражение, та императорътъ билъ принуденъ да признае Стрѣза за независимъ господарь на Просѣкъ, Струмица и други околни градове, както и да му даде за жена своята братаница Теодора. Любопитно е, че при други единъ миръ (1201 г.) гърцитѣ дали и друга жена на Стрѣза. Стрѣзъ се сприятелилъ послѣ съ българетѣ, билъ се срѣщу сърбитѣ, докато най-сетнѣ билъ убитъ отъ нѣкой свой приближенъ. Този авантюристъ е билъ обичанъ отъ своитѣ българе ³⁾, докато сърбитѣ го мразѣли много и дори сръбската легенда поставя св. Симеона сръбски, че убива Стрѣза ⁴⁾.

До срѣдата на XIII в. Струмица влизала въ търновското царство, послѣ я прѣвзели византийцитѣ и я държали близо 100 години, докато я усвои най-сетнѣ Душанъ. При Душана, войвода на Струмишко билъ Хрельо, който изпърво си основалъ независимо господарство, послѣ Оливеръ, а слѣдъ разсипване на сръбската държава — Константинъ Дѣяновъ. При Дѣяновци Струмица била любимо мѣсто за княжеския домъ. „Царица“ Евдокия съ синоветѣ си Драгаша и Константина издава прѣзъ 1377 г. въ Струмица (§ Стрѣмици градъ⁸) грамота на руския светогорски манастиръ св. Панте-

¹⁾ . . . Et dum exin procedere statuerunt, obviam habuerunt quemdam Juppanum vel Satrapam Bulgariae, qui quodam devictus milite in Bulgaria violentia latronum captivato Duci reddito pacem sibi terraeque suae ab ipso et ab Advocato impetravit (*Ansbertus*, Historia de expeditione Friderici. Pragae 1827, стр. 61).

²⁾ Срв. Образование втораго болгарскаго царства, 149.

³⁾ Въ Синодика на Бориса се пѣе вѣчна паметъ ѣ Стрѣзю сѣвастократороу (стр. 58, изд. на Картогр. институтъ).

⁴⁾ Срв. *Иречекъ*, Исторія, 331.

леймонъ ¹⁾. Въ сщия градъ бива подписана прѣзъ 1379 г. друга повела отъ Евдокия и Константина за Хилендарския манастиръ ²⁾.

При турцитѣ, заедно съ другитѣ Константинови градове, и Струмица подпаднала въ кюстендилския санджакъ. Отъ това врѣме (XVII в.) са слѣднитѣ бѣлѣжки за Струмица: „Остромджа, посрѣдъ Петричъ, Радовишъ, Дойранъ, на западъ отъ Сѣресъ на 2 дена пѣтъ, отдалечена отъ Цариградъ на 14 падала, е разположена въ политѣ на единъ високъ хълмъ, на чийто връхъ стои старо заустѣло укрѣпление. Водата се докарва по канали и разпрѣдѣля по джамиитѣ, банитѣ и градинитѣ. Наблизу се намира широко поле, прѣзъ което протича рѣка съ много воденици. Прѣзъ мѣсець августъ тука се събира прочуть нанаиръ съ име Туянъ, на който се стича много свѣтъ отъ всички страни. Топлата баня въ Туйланъ се намира сщцо въ струмишкия кадилѣкъ, наблизу до горѣреченото мѣсто и тържище. Веднажъ въ годината тука се събира околното население и прѣзъ двѣ седмици врѣме пазарува и върши голѣма търговия. Въ политѣ на хълма извираатъ множество топли води, а тукъ-тамъ и студени. Подъ каменния сводъ на банята водата тече прѣзъ три шопки въ единъ басейнъ; водата е тѣй гореща, че въ нея яйце се сварява въ мигъ; поради това при къпанье трѣбова да се примѣсва съ студена“ ³⁾.

Прѣзъ края на сщия XVII в. рускиятъ плѣнникъ-богомалецъ бѣлѣжи за тоя градъ това: „А то мѣста Струмѣцава село оно малая; а жильцы въ немъ люди турские, а християнскихъ людей жильцовъ такожде много есть“ ⁴⁾.

Градоветѣ Мелникъ, Петричъ, Дойранъ, Тиквешкиятъ край, ако и да са били подъ кюстендилския санджакъ, изоставямъ, защото тѣ са далечъ отъ сѣверо-македонския край, чието минало гледамъ по-вече да освѣтля. Иначе, Мелникъ, напр., има немаловажно минало като бойно мѣсто по-рано и като грѣцко огнище въ по-ново врѣме. Два-три по-сѣверни крайща, които не можемъ отмина безъ поменъ, са градътъ Кочани, нахията Пиянецъ и кюстендилското Крайще.

1) Гласник XXIV, 249—452.

2) Mon. Serbica, 190—193.

3) Rumeli und Bosna, 90—91.

4) Стр. 39.

Кочани е разположено въ политѣ на Осогово, на единъ часть нѣщо надѣсно отъ Брѣгалница. Мѣстното прѣдание казва, че нѣкога стариятъ градъ билъ по-горѣ, дѣто е сега селцето Градче, а землището на сегашния градъ било блатисто и служело за пасище на свинѣе. Понеже по това пасище се намирали и *кочинитѣ* на свинѣетѣ, когато се заселилъ тамъ градътъ, получилъ име Кочани т. е. кочини. Доволко е вѣрно прѣданието за помѣстанъето на града, това не може



Обр. 32. Изгледъ на сегашно Кочани.

да се утвърди положително; изкарванъето обаче на името на града отъ прѣдполагаеми кочини е чиста народна етимология. Старото и вѣрно име на града е Кочени (Кочъни). Това име за пръвъ пѣтъ се срѣща въ една грамота дадена прѣзъ 1347 г. отъ войвода Оливера, владѣтель на сѣверна Македония, на кочанската черква св. Димитъръ. Още прѣди Оливера селото Ястребница (сега Ястремникъ, 1 ч. на сѣв. отъ Кочани) било метохъ на кочанската черква, която се издържала главно отъ приходитѣ на това село. Когато Оливеръ поелъ управлението на сѣверна Македония, сторилъ добрина на черквата св. Димитъръ у Кочане (та слуга вели Оливеръ створи х милость гбѣ ми стому Димитрию иже оу Кочанех), като проводилъ свои хора да заселятъ запустѣлото

черковно село, освободилъ селянетѣ отъ всѣкакви давания, та да може отъ приходитѣ да се ползува главно черевата. (. . . наидохъ селище пусто стго Димитрина ꙗ Истребницѣ и послахъ мога чѣка Тодора . . . да населн онози село . . . и да сꙗ словодни од всѣхꙗ раבותъ . . . и да им се неꙗзима никии поданьк . . . такмо да работаю цѣкки гѣа ми стго Димитрина). ¹⁾

Отъ Оливера Кочани прѣминало въ земитѣ на Дѣяновци. По-малгиатъ Дѣяновъ синъ, войводата Константинъ, се споменава въ много кочански прѣдания. ²⁾ Кочани заедно съ цѣлото Константиново войводство падна окончателно подъ турцитѣ прѣвъ първата половина на XV в. Подиръ два вѣка, прѣвъ царуванъето на Мохамеда IV, въ год. 1670, Кочани било истурчено насила отъ великия везиръ Мехмедъ Кюприли. За минаванъе по тия мѣста на султанъ Мехмеда (Мохамеда IV), въ Кочанско още се пазятъ спомени; пѣкъ имаме и лѣтописни бѣлѣжки за сжщото събитие. Султанътъ проводилъ въ Македонію посла своего визира съ съ 33 тысящю войска . . . все потурчилъ: Доспатъ планена тогдѣ истурчилъ, Сепинꙗ, ³⁾ Крупникъ, Кочени вси тогдѣ истурчи. ⁴⁾

Пианецъ. Така се именува краятъ по срѣдня Брѣгалница и источния Осоговъ, до Кадинъ-моствъ на Струма. Цѣлиятъ сѣверенъ Пианецъ, съ по главни села Тишаново, Ваксево, Койно, Раково и др., влиза сега подъ кюстендилската околия, въ княжество България. Брѣгалнишкиятъ Пианецъ съ 13 села (Царево-село, Разловци, Истѣвникъ, Панчарево, Црѣвникъ и др.) съставя нахия подъ пехчевската (малешевска) каза на скопския вилаетъ. Пианецъ носи името си отъ древноото племе пеони, които живѣли между Струма и Варларъ и чиято земя въ древность се наричала Пеония (*Παιονία*)⁵⁾. Между градоветѣ на древня Пеония по-видни били: Паута-

¹⁾ Срв. у *Григоровича*, Очеркъ путешествія по Европейской Турціи, 2-о изд., 46—47. Срв. Гласник XIII и прѣписа на Верковича, стр. 297.

²⁾ Срв. Материяли за изучванието на Македония, 636.

³⁾ Чети Сепинꙗ, Чепинꙗ.

⁴⁾ Слсп. VII, 9. За датата и събитието срв. съ лѣтописната бѣлѣжка у *Димитрова*, Княжество България I, 111.

⁵⁾ Срв. стр. 2 и слѣд.

лия (Кюстендилъ), Баргала (Брѣгалница), Запара, Армония (Равенъ), Транупара, Билазора (Велесъ), Астибо (Щипъ), Стоби (Грацко) и др. Славѣнетѣ, като се заселили въ тѣзи краища, запазили старото название на областта само за сѣвѣрнитѣ ѣ мѣстности — Пианьць; запазили сжцо по славѣнски или прѣведени на славѣнски и имената на нѣкои градове — Брѣгалница, Равьнъ, Щипъ и др. За въвежданье на християнството въ сѣверна Македония, за градоветѣ Брѣгалница, Запара, Равенъ и тѣхнитѣ епископи се каза по-горѣ, на стр. 59, 72 — 77.

Прѣвъ византийското робство, XI—XII в., южниятъ Пианецъ е влизалъ въ малашевско-морозвиздската област (Provincia Malesovii et Morovisdii)¹⁾. Пианецъ у грѣцкитѣ документи се пише Πιάνιτσα²⁾ Πιανίτος³⁾, а Малашево — Μαλέσοβα⁴⁾. Пианецъ, слѣдъ като видѣ и второто бѣлгарско царство при Калояна и Асѣня II, подпадна къмъ края на XIII в. подъ срѣбитѣ⁵⁾. Прѣвъ втората половина на XIV в. и началото на XV в. Пианецъ влизаше въ Константиново княжество, а слѣдъ това до ново врѣме, въ кюстендилския санджакъ.

Главенъ центъръ на южния Пианецъ е Царево-село на Брѣгалница, въ политѣ на планината Голакъ. Селото брои около 300 къщи, отъ които 80 бѣлгарски, а останалитѣ турски и цигански. Мѣстното прѣдание казва, че по-рано селото се викало Василево, а послѣ. когато тука дошълъ султанъ Мухамедъ, изтурчилъ селото, и направилъ една джамия, то се прѣименувало Царево-село. Изтурчваньето на Пианешко трѣбва да отнесемъ слѣдователно въ врѣмето на Мохамеда IV (1648 — 1687), когато били изтурчени бѣлгаретѣ въ Чепино (Родопитѣ)⁶⁾,

¹⁾ *Lingenthal*, Ius Graeco-Romanum III, 560.

²⁾ Въ хрисовула на имп. Василия отъ 1019 г.

³⁾ Въ поемата на Фила отъ 1305 г. Срв. Иречекъ въ Спсп. LV—LVI, 260.

⁴⁾ Въ хрисовула отъ 1019 год.; Срв. Byz. Zeitschrift I, 257; Θ. Успенскій, Образованіе втораго бѣлгарскаго царства, стр. 52. —

⁵⁾ Кралъ Милутинъ прѣвзелъ Оба Полога съ градоуы ихъ и съ областію, и градъ славьныи Скопие, по сиухъ же Овьче Поле и Зягтоуѣ и Пианьць. *Данишиѣ*, Животи краѣва, 108—109.

⁶⁾ Потурчваньето на Чепино е описано нагледно отъ сѣврѣменикъ зритель и напечатано у *Захаріева*, Описаніе на Т.-Пазарж. каазж, 67—68.

Крупникъ, Кочани¹⁾). Що се отнася до имената Василево и Царево(-село), явно е, че второто е прѣводъ отъ първото, което по гръцки ще рече пакъ Царево (*βασιλεύς*, царь).

Друга близка до Кюстендилъ покраина е тъй нареченото **Крайще**. Кюстендилското Крайще е висока планинска страна между Кюстендилъ и Враня, по р. Драговищица и нейнитѣ притоци. Дори до освобождението на България този край е билъ непознатъ за външния свѣтъ; на най-подробнитѣ западноевропейски и австрийски карти, за Крайщето са оставали бѣло поле или точки. Отпечатаната прѣвъ 1884 г. руска генералшабна карта прѣва посочи съ подробности водитѣ, планинитѣ и селищата на тази покраина, а на проф. Иречека се дължи първата заслуга, задѣто обиколи Крайщето и даде на учения свѣтъ прѣгледна физическа и отчасти народописна картина за тази terra incognita²⁾. По-късно свещеникъ П. Любеновъ запозна славиститѣ съ фолклора,³⁾ проф. Б. Цоневъ — съ нарѣчието⁴⁾, Ванковъ — съ геологията на тази страна.⁵⁾ Менъ остава да прибѣва нѣщо за старинитѣ на Крайщето.

Името „Крайще“ е старо славѣнско. Съ него старитѣ българи и сърби са означавали прѣдѣлнитѣ, гранични области. И сега въ България употребяватъ думата въ смисълъ на покраина, околия; името на голѣмото търновско село Поликрайще има сжщия произходъ (крайще, край на полето). Въ сръбскитѣ сръдновѣковни паметници се говори и за началнитѣ на таквава крайща — крайщницитѣ и тѣхнитѣ длъжности.⁶⁾ Крайщето на прѣвъ погледъ се струва като новозаселена околностъ. Суровата природа, неплодородната почва, липсата на сносни съобщения, на старини, на черкви и др. докарватъ пѣтника наистина на такава мисълъ. Но не е тъй. Ако и по-нарѣдко, Крайщето има всичкитѣ признаци на старински животъ. На една височина отъ Милевската планина, между селата Груинци и Милевци стои древенъ елински над-

¹⁾ Срв. Спс. VII, 6. Тамъ е погрѣшно поставено името султанъ Селимъ.

²⁾ Пжтувания по България, 581—601.

³⁾ Въ сборницитѣ си Баба Ега, Самовили и самодиви и др.

⁴⁾ Мсб. XVIII, 404 и сл.

⁵⁾ Мсб. XVI.—XVII.

⁶⁾ Срв. 441. *Новаковиѣ* Законикъ цара Душана 1898, стр. 177.

лисъ на камененъ блокъ: орос (*δρος*), което ще рече „прѣдѣлъ“, „граница“. Прѣди 15 години били изкопани до къщата на Захария Аризановъ въ с. Босили-градъ старински кюпове съ изгнило жито. Намѣрили се вътрѣ и пари отъ римската императорска епоха. Въ нивата на дѣто Стояна отъ сжщото село, близо до черквата, изкопватъ всѣка година цѣли подземия, изби, иззидани хубаво съ тухли и хоросанъ. Миналата година учителтъ въ с. Зли-долъ бѣ изровилъ старински гробници и римски монети, които ми се изпратиха. Рудницитѣ въ Мосуль и Божица показватъ слѣди отъ старинска работа. Градищата и свързанитѣ съ тѣхъ прѣдания при с. Груинци (градище Славище между Груинци и Изворъ), при с. Босили-градъ, остатъцитѣ отъ крѣпостъ при мѣстността «Манастирище» подъ с. Долня-Лисина и др.

Къмъ старинитѣ на Крайщето трѣбва да отнесемъ и черквитѣ въ селата Божица, Долня-Лисина и нейната околностъ. Въ голѣмото нѣкога рударско село Божица е запазенъ срѣдновековна черквица св. Никола, за която селянетѣ приказватъ, че била много стара, отъ хилѣда години, сграда. Прѣвъ 1883 г. отъ черквата са занесени въ Софийската нар. библиотека два стари рѣкописа — едно евангелие срѣднебългарска редакция и единъ отъжслезъ апостолски послания срѣбска редакция. Черквицата била прѣзографисана прѣвъ 1608 (или 1653 г.) въ врѣмето на настоятеля презвитеръ Никола, жена му Еглика, вати миѣхиль идина (?) стоимъ ювица и всичкитѣ ктитори, както стои въ надписа надъ входната врата отъвтрѣ: † изколениемъ оца и споспшениемъ сына: и савършениемъ сѣго дѣха саписасе снѣ храмъ божествени сѣго чѣдотворца Никола ва лѣто зирз (а) ви настоятель прѣксвитера никола: и подѣжи его вгъликоу: и вати миѣхиль идина стоимъ ювица: и свасемі ктитори.)¹⁾ На една отъ стѣнитѣ е издѣлбанъ съ остро оржие едва узнаваемъ надписъ, отъ който се учимъ, че тамъ прѣвъ 1700 и 1701 г. дохождалъ кюстендилскиятъ митрополитъ киръ Данилъ (прихѣди здѣ . . . кѣр Данила въ лѣто вси пакѣ и въ лѣто всѣ . . .)²⁾. Въ това врѣме кюстендилски владика дѣйствително е билъ Данилъ.³⁾

¹⁾ Гл. на края въ надписитѣ.

²⁾ Гл. на края въ надписитѣ.

³⁾ Това ще се покаже по-долу, при историята на кюстендилската архиепископия.

Подобна на божичката черква е и долнолисинската св. Петка (св. Параскева). Прѣзъ кърджалийско врѣме черквата била изгорена; останали били само задоветѣ и нѣкои образи на светци, чиито очи били избодени отъ жени магьосници, за да правятъ магия съ отчоплената варь. Надъ входнитѣ врата е запазенъ надписъ отъ 1610 г., когато черквицата е била отново изписвана, макаръ да се казва, че тогава е била и градена † изколени^М шца и поспешени пѣвршени^М. сѣа. Го дѣа. сии. вѣвѣстени хѣа: сѣа препотопна. параскева: създа се: . и пописа се влѣ^Г. ѝ . ѣ . ѣ . и. месеца: апрѣлна. . . . кога: .¹⁾ Черквичката е била поправена прѣзъ 1899 г. На 2¹/₂ километра отъ черквата, по посока вѣмъ Босили-градъ, се нахождатъ развалинитѣ на манастиръ свв. Петъръ и Павелъ. Мѣстността около манастиря е обградена съ величествени сѣвичести дъбове и габери. Прѣданието говори за нѣкогашни калугере въ този манастиръ и за сѣсипванъето му отъ кърджалиитѣ. Слѣдъ освобождението, тамъ било издигнато сламено параклисче, но сега и то е запустено.

Черквата въ с. Изворъ, прѣди години околийски центъръ на крайшката околия, е най-голѣмата черква въ този край. На фермана за сѣгражданъето ѣ прѣзъ 1834 г., който се намира у менъ, за записани и размѣритѣ ѣ: 48 аршина дължина, 30 широчина и 9 височина. Въ олтаря на черквата стои надписъ около крѣстъ: ꙗс хс ни ка 1834.

Главенъ центъръ на Крайщето е голѣмото, спретнато и купно село Босили-градъ, разположено въ долината на Драговищица. До неотколѣ Босили-градъ бѣ сѣдалище на околия, сега слѣна съ кюстендилската. Селището, безъ сѣмѣние, е твърдѣ старо: римскитѣ монети, старинскитѣ подземия градени съ хубави тухли и хоросанъ, голѣмитѣ кюпове, що били изкопани тамъ, свидѣтелствуватъ за отдавнашенъ животъ потѣзи мѣста. Прѣданието ни разправя слѣднѣото за старото селище и неговия основателъ. «Кралъ Бусъ» или «Бусиль» билъ въ старо врѣме войвода на тукашната покраина, заедно съ „кралъ Бранковски“. Крѣпостъта на „кралъ Бранковски“ била въ днешното крайшко село Бранковци, 15 км. западно отъ Босили-градъ. „Кралъ Бусильовата“ крѣпостъ се намирала при днешното «Градище», единъ км. западно отъ Боси-

¹⁾ Гл. и въ края надписитѣ.

ли-градъ. Сега отъ крѣпостъта въ градището са запазени нѣ-кой остатъци, видища. Извънъ главната стѣна се находдатъ и по-малки укрѣпления за по единъ човѣкъ. Намѣрени са били и 2 стрѣли. Вънъ отъ крѣпостъта личатъ още остатъци отъ други градежи, отъ единъ отъ които прѣди 30 години нѣщо извадили единъ много голѣмъ юпъ, който може да събере 800 л. вода. Въ тази крѣпостъ, казва прѣданието, живѣлъ Бусиль, а Босили-градъ, който тогава билъ като градецъ, билъ подъ негова властъ и носѣлъ името му. Като дошли турцитѣ, заробили кралъ Бранковски. Кралъ Бусиль обаче не могълъ да бѣде надвитъ, защото ималъ подземия и крѣпостъта му била много яка и обградена съ гори и скали. Турцитѣ тогава си послужили съ хитростъ: принудили кралъ Бранковски да изпрати хаберъ до кралъ Буса, да го покани да излѣзе отъ калето, защо турцитѣ вече ги нѣмало, та да идатъ на прѣчестъ заедно въ старата черква въ с. Райчиловци. Измамениятъ кралъ Бусъ билъ уловенъ отъ прѣоблѣчени турци при черквата, билъ изтезаванъ и убитъ заедно съ кралъ Бранковски. Тогава турцитѣ изгорили Босили-градъ, крѣпостъта сринали, а жителитѣ изклали или заробили. ¹⁾

Запустѣлиятъ отъ турцитѣ Босили-градъ билъ възобновенъ прѣди 300 години нѣщо отъ нѣкой си ковачъ Паунко, дошълъ отъ паланешкото село Конопница съ 8-тѣ си сина въ «Бусиловското поле». Пръвъ зетъ на дѣдо Паунко станало едно златарче отъ Неврокопъ, което обикаляло по горноуйненскитѣ потоци да плави злато. Сегашната «Самарджийска-махала» били потомци на златарчето. Другъ зетъ станало нѣкое сръбско момче, което по-рано работѣло въ кратовскитѣ рудници като ваглярь. На отиванье за Сърбия, то останало да слугува при дѣдо Паунко и му станало зетъ. Отъ него са, казва прѣданието, днешнитѣ «србинци» въ Босили-градъ. Отъ Паунковия синъ попъ Стефана била сегашната „Попова-махала“, а отъ сина му Рандо — „Ранинитѣ“, които са

¹⁾ Въ това прѣдание са запазени смѣтни спомени за послѣдния християнски владѣтель на часть отъ крайшкитѣ села — Георги Бранковичъ, сръбски деспотъ, коумо прѣзъ 1444 г. бѣ дадено и Знеполско (Трънско) съ Зелени-градъ. Споменътъ за загинванъето на войводитѣ ще да е прѣхвърлянъе, чини ми се, на спомена за Бранковичевия войвода Никола Скобаличъ и стрико му, които прѣзъ 1454 г. били уловени отъ турцитѣ и набити на колъ въ Вранско.

5—6 кѣщи. Сегашната босилиградска черква св. Богородица е издигната прѣзъ 1872 г. на мѣстото на старинска малка черквичка съ също име, позната у народа като „елинска древа“. Въ черквата по-рано се пазѣла мряморна плоча съ «латински» надписъ, но прѣзъ 1879 г. тя била ступена отъ нѣкой „майоръ“, началникъ на доброволцитѣ, за да не би да узнаятъ латинцитѣ, та да дойдатъ да си взематъ Крайщето. Новосъградената черква била осветена прѣзъ 1881 г. отъ юстендилския митрополитъ Илариона.

За пѣтицата и рудницитѣ въ Крайщето ще се каже по-долу.

Градътъ Куманово съ свояга покраина е принадлежалъ наистина къмъ скопския санджакъ, но той еднакво принадлежи на сѣверо-македонскитѣ градове, съ които той се е нахождалъ въ близки търговски и народни връзки. Градътъ е възникналъ прѣзъ турската епоха. Дотогава Куманово е било село въ жеглиговската жупа, споменато най-напрѣдъ въ 1326 г., въ една грамота на Стефана Дечански, заедно съ други околни села (стр. 111). Прѣзъ XVII в., благодарение на пѣтя що водѣлъ отъ Синьо море и Скопье прѣзъ Куманово за Цариградъ, нѣкогашното село вече било порасло. Турскиятъ географъ бѣлѣжи за него, че е на пѣтя отъ Скопье: „Оттамъ като тръгнахме и вървѣхме на югъ прѣзъ богати села, дойдохме въ града (касаба) Куманово. Този градъ макаръ и да е войводалѣкъ подъ скопския санджакъ и казата плаща 150 акчета, при все това повечето врѣме е билъ подъ скопския кадия. Градътъ е край една рѣка и има 600 керамидени кѣщи. Джамията, която се нахожда въ чаршията, е хубава. Въ града има теке, медресе, ханъ, хамамъ и извѣстно число дуѣяни и воденици. Водата, въздухътъ му са добри, лозята и градинитѣ изобилни“⁹⁾. За възстанието въ Кумановско прѣзъ 1689 г. и за кумановския князь Карпосъ гл. стр. 180.

⁹⁾ Евлия Челеби V, 563.

Земевладѣние и рударство при турското господство.

За турското земевладѣние изобщо и особито въ Кюстендилско.

Срѣдновековното земевладѣние на Балканитѣ не прѣтрѣ коренни промѣни слѣдъ турското нашествие, защото мусулманското законодателство за поземелната собственост не се е различавало въ сѣщината си отъ византийското и неговитѣ копия—българското и сръбското. Както са били различни славянскитѣ земи — царски (или кралски), властелински, бащински, черковно-монастирски, наемни (прониарски) и др., и у турската държава са различавали нѣколко такива вида земя, всѣка една подчинена на особити данѣчни задължения. Подобно на библейско-християнското начало за божията власть надъ всичко небесно и земно, и мохамеданскиятъ законодател, казва Беленъ,¹⁾ е поставилъ въ своя Коранъ философската мисль, че собствеността не е прищца на човѣка, а само на божеството; че само Богъ е сѣщински и единственъ господаръ на всички нѣща, и човѣкъ, поради врѣменното си прѣбывание на този свѣтъ, е само случаенъ и въображаемъ владѣтель на богатата, която му са отредени по Божията благодать. Теократичната форма на мохамеданското земевладѣние почива върху слѣднитѣ и др. положения на Корана: «Всичко, що е на небесата и на земята, принадлежи Нему (на Бога). Божията щедрость е отредила за хората земнитѣ блага, съ които да се хранятъ; но

¹⁾ *M. Belin*, Etude sur la propriété foncière en pays musulman, et spécialement en Turquie. Paris 1862. стр. 6.

¹⁾ Срв. *Belin*, 7.

тѣ оставятъ всичко подирѣ си, защото небесното и земно наследство припада само на одного Бога.¹⁾ Споредъ това, имамтъ (емирѣ), главата на вѣрнитѣ, който изпълнява двойна власть — духовна и земна, става непосредственъ владѣтель на покоренитѣ земи, като ги дава отъ своя страна за стопанисванье на вѣруещитѣ или ги отстъпва, срѣщу извѣстенъ данѣкъ — харачъ, на покоренитѣ стари стопани.

Като се разширило мохамеданството и османското царство заседнало въ Азия и Европа, турското земевладѣние различавало главно слѣднитѣ 4 вида земи: 1-о десетъчни или юшрие, 2-о вакѣфски, 3-о данъчни или хараджие, 4-о феодални или мирие. Земята е десетъчна (юшуръ-десетѣкъ), ако, при завладѣването ѝ, тя е била подѣлена отъ побѣдителитѣ и е станала тѣхна собственость (мюлкѣ) т. е. свободна да си я стопанисватъ, продаватъ или подаряватъ. За такава земя стопанинѣтъ плаща годишно десетѣкъ въ натура. Немохамедане не са могли да иматъ такава земя, защото тя се е давала само на сѣратницитѣ за вѣрата. *Вакѣфскитѣ* земи и имоти са благочестиви завѣщания за нуждитѣ на вѣрата (джамии, текета, медресета, основни училища, книги) или за обществена полза (имарети или трапезарии за бѣднитѣ и нуждаещитѣ се, хаста-ханета или болници, чешми, мостове, кладенци, гробища). *Данъчнитѣ* пѣкъ земи или хараджие иматъ слѣдния произходъ. Побѣденитѣ немусулмане, ако не бждатъ погубени, а помилвани, могли да бждатъ облагани, по милость, всѣки мжжъ съ откупенъ данѣкъ — джизие, а земитѣ оставени имъ като собственость (мюлкѣ) — съ данѣкъ харачъ. Тѣзи земи (хараджие), бидейки собственость, могли да се продаватъ или завѣщаватъ като десетъчнитѣ мусулмански земи, само че данѣкътъ имъ билъ по-голѣмъ отъ десетѣка — $\frac{1}{8}$ до $\frac{1}{2}$ отъ годишния приходъ. По-голѣма часть обаче отъ земитѣ били *феодални* или мирийски. Тѣзи земи при завладѣването са останали държавни и са били давани на наематели военни лица, а по-късно и на граждански, които да управяватъ имота, да събиратъ данѣкъ и да отиватъ на война съ издържани отъ тѣхъ панцирни конници. Нито наемателитѣ (феодали, ленници), нито селянетѣ, полу-робѣе, прикрѣпени къмъ мирийската земя, са имали право да продаватъ земята, защото докато първитѣ били единъ видъ врѣменни управители, вторитѣ билъ доживотни работници на чуждия, цар-

ски, държавенъ имотъ. Обработвачитѣ селяне са имали право да прѣхвърлятъ само имотитѣ на които са били настанени, върху други селяне, съ условие послѣднитѣ да заплатятъ поземелния наемъ (тапу). Произведенията на феодалната земя са бивали облагани съ харачъ, но тъй като неговото количество се е равнявало повечето пѣти на една десета часть, сливали са го съ десетъка и са го наричали юшуръ (десетъкъ).

Тукъ е мѣсто да се каже вѣщо за самитѣ феодални управители, тъй нареченитѣ спахии, които са държали по-



Обр. 33. Спахия отъ XVII в.

голъмата часть отъ балканскитѣ земи. Спахията (сипахи — конникъ) ималъ двойно назначение — да пази, управлява припадаещия му се дѣлъ земя (спахилъкъ) и да го брани, да отива на война. Споредъ своята голѣмина и доходность, спахилъцитѣ се дѣлили на двѣ: тимаръ и зияметъ; първиятъ давалъ най-вече до 20,000 аспри доходъ, а вториятъ отъ 20,000 — 100,000 аспри. Началникътъ спахия на единъ тимаръ се е викалъ тимарлия или тимариотъ, а на зиямета — займъ. Въ врѣме на война всѣки тимарлия е билъ длъженъ да отиде въ военния станъ съ по единъ панциранъ конникъ (джебели)

за всѣки 3000 аспри доходъ, а заимитѣ съ по единъ такъвъ войникъ на всѣка 5000 аспри доходъ. Въ врѣмето на султанъ Сюлеймана Законодателя (1520—1566) спахийската конница достигала до 200,000 саби.¹⁾

Покрай спахийтѣ, които били привързани къмъ своитѣ земи — спахилъци, въ околийскитѣ и окръжни градове живѣли по-голъми войскови началници — субаша (капитанинъ), алай-бей (полковникъ), санджагъ-бей (генералъ), бейлеръ бей (главнокомандующъ). Тѣзи войскови чинове се ползували отъ приходитѣ на нарочно отредени за тѣхъ земи, наречени *хасъ*, хасовитѣ земи били свързани съ длъжноститѣ, а не съ лицата, които ги заемали. Титуларетѣ отдѣляли по единъ конникъ за всѣки 5000 аспри доходъ.

Прѣвъ XVII в. упадъкътъ на турското царство се почувствувалъ и въ феодалната организация: спахилъцитѣ бивали продавани на търгъ безразборно и на невоенни лица, на безработни любимци; самитѣ спахии на много мѣста обърнали наетитѣ земи на наслѣдствени. Прѣвъ 1768 год., въ войната съ Русия, спахийската войска намалѣла дотолкова, че едва достигала до 20,000 души. Най-послѣ, прѣвъ епохата на танзимата (реформитѣ), султанъ Махмудъ намислилъ да се отрве отъ изродената феодална организация. Синъ му Абдулъ Мелжидъ, въ своя Гюлхански хатишерифъ отъ 1839 г., вписа новъ разходенъ параграфъ въ своя бюджетъ — пенсии и анюитетъ за нѣкогашнитѣ заими и тимарлии, а тѣхъ самитѣ оттегли отъ управлението на спахийскитѣ земи, приходитѣ отъ които трѣбвало вече да отиватъ направо въ държавния ковчегъ. Прѣвъ 1850 г. за старитѣ феодали се платило пенсия 40,000,000 гроша, прѣвъ 1860 тя се намалила на 24,130,796 гроша, за да изчезне съвсѣмъ въ наше врѣме.

Да прѣминемъ къмъ земевладѣнието въ кюстендилския санджагъ. Особенитѣ извѣстия, що имаме за тоя край, иматъ не само важенъ мѣстенъ интересъ, тѣ уясняватъ и общата картина за аграрнитѣ отношения изобщо въ нѣкогашно Турско. Въ кюстендилския санджагъ е имало току-речи всичкитѣ видове земи, познати въ турската стопанска наука: феодални, вакъфски, десетъчни, данъчни. Когато сѣверна Македо-

¹⁾ Освѣнъ феодалната конница, султанътъ разполагалъ и съ плащана войска, състояща се отъ конници, яничаре, топчии, моряци и др.

ния била само васална на султана, при Константина и Юсуфа, по-голямата част от работната земя била феодална, разпръддена под отдѣлни велможи и проинаре. ¹⁾ Турската управа продължила заварения редъ, като прѣхвърлила началството отъ мѣстнитѣ християнски боляре върху турски военни хора, спахии. Обширниятъ кюстендилски санджакъ давалъ въдѣ срѣдата на XVII в. твърдѣ голѣмъ брой спахийска войска на държавата. Англичанинътъ Рико, който познавалъ отблизу турската държава, поставя въ кюстендилския санджакъ 48 зиямета и 1017 тимара. ²⁾ Споредъ това, слѣдъ Ерзерумъ и Софяя, Кюстендилъ е държалъ трето мѣсто въ цѣлата турска империя по множеството на ленни обработени земи.

У Хамера съответнитѣ числа са 37 и 788. Хасътъ на санджакъ-бея е 442,400 аспри. ³⁾ Изглежда, че числата на тимарствата (588 и 788) са почерпани отъ другъ общъ източникъ и че цифрата на стотицитѣ е побързана у одного. Споредъ смѣтката на Рико, кюстендилскиятъ санджакъ ще е изваждалъ на война най-малко 48 займа, всѣки съ 3 спахии, и 1017 тимариота, всѣки съ по още единъ спахия = 2226 конника. ⁴⁾ Това отговаря на свидѣтелството на Евлия Челиби отъ сжщото врѣме, който бѣлѣжи че кюстендилската войска отъ зияметитѣ, тимаритѣ, заедно съ войската на санджакъ-бея достига до 3000 души. ⁵⁾

Въ статистиката на графа Марсили, отъ послѣдната четвъртъ на сжщия вѣкъ, броятъ на феодалитѣ и войницитѣ намалѣлъ. Марсили ни дава слѣдната статистика на приходитѣ, феодалитѣ и войницитѣ въ Кюстендилъ и санджака му:

{	приходи	4424	рисдали ⁶⁾
	войника	102	
{	заими	35	
	приходи	12718	
{	войника	54	

¹⁾ Стр. 131—134.

²⁾ *Ricaud*, Histoire de l' état présent de l' empire ottoman. Trad. par Briot, Cologne, I, 676, II, 23.

³⁾ *Hammer*, Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Wien 1815, II, 251.

⁴⁾ *Ricaud*, II, 23.

⁵⁾ Стр. 178.

⁶⁾ Сѣверноевропейска сребърна монета (Rixdaler, Reichsthaler)

{	тимариоти	588
	приходи	24500
	войника	588 ¹⁾

Споредъ това, тогава заимитѣ са отивали на война едва съ по 1—2 души войника, а тимариотитѣ съ по единъ войникъ, или всичко градскитѣ и областни феодали, заедно съ всичката си войска достигали $102 + 35 + 54 + 588 + 588 = 1367$ души.

Друга голѣма частъ отъ земята на санджака била да-нѣчна — съ стопане мусулмане и християне. При първото завоевание на войводския градъ Кюстендилъ, въ 1371 г., турцитѣ наложили на Константина джизие и харачъ. ²⁾ Прѣзъ 1389 данѣкътъ билъ опростенъ, ³⁾ а прѣзъ XV в. пакъ повърнатъ. Има нѣколко извѣстия, които сочатъ, че дѣйствително, покрай другитѣ видове земя, въ санджака християнетѣ са стопанисвали и земя хараджие т. е. свои собствени имоти и земи (мюлкѣ). Тѣй напр. прѣзъ 1558 г. кратовчанинѣтъ Никола подарява на Лѣсновския манастиръ свои земи и имоти (пиви, ливади, лозя): Приложи два комата лозя; други купува отъ турцитѣ и пакъ подарява: и коупи мѣтѣвѣхъ въ селѣ глаголемѣм Дѣзково отъ агаренскихъ рѣкъ, къкие и сот'нице и нивѣ и ливадѣ и приложи светомоу манастироу ⁴⁾. Свободни земе-владѣлци българе захващатъ отъ XVIII в. да се поселяватъ въ гр. Кюстендилъ изъ околнитѣ села. Това не е могло да стане ако селянетѣ да живѣеха на спахийски, феодални земи. Но сѣ по това врѣме и зияметскитѣ и тимарски приврѣпени нѣвога работнически сѣмейства се почувствували по-свободни:

¹⁾ Срв. *Marsigli*, Stato militare dell' Imperio Ottomanno изд. 1732., стр. 128.

²⁾ Стр. 115.

³⁾ Стр. 114.

⁴⁾ *Стојановиѣ* I, 187—188. — Това извѣстие за кюстендилския санджакъ, пѣкъ и други подобни относещи се до земитѣ на другитѣ румелийски санджаци, посочватъ какво въ Румелия е имало и *собствени* земи, които могли да се продаватъ, завѣщаватъ и пр. Не е вѣрно, слѣдователно, твърдението у Хамера, че румелийскитѣ земи били *само ленни*, както е казано въ една фетва. (Срв. *Hammer*, Des Osm. Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung I, 348). Този възгледъ е възприетъ и у Милетича въ статията му за Поземелната собственостъ и войнишкитѣ бащини (Спсп. LXVI, 310).

строгостъта изчезнала заедно съ честитѣ промѣни на спахитѣ, каквито почнали да ставатъ не само невоенни турци, но още и иновѣрци; тапийтѣ, които нѣкога били само актъ за прѣхвърляне на една бащина (собственостъ на фиска) отъ единъ фиктивенъ стопанинъ върху други, сега вече тѣ станали сжщински крѣпостни актове, даващи пълно право за свободно стопанисване на извѣстенъ имотъ, продажбата му или завѣщанието му. Такива са напримѣръ тапийтѣ, издадени нѣкога отъ спахии въ кюстендилското Крайще, за продажба на земи отъ единъ селянинъ върху други; тѣзи земи се смѣтали вече за собствени¹, вмѣсто да са фискови. Но тъкмо това неустановено и разбъркано прѣхвърляне на земята довело въ по-голѣмата частъ на Македония, въ котловинитѣ на Дупница, Радомиръ, Кюстендилъ, Паланка, Сѣрското поле²), Щипско, Кочанско, Скопско [и пр., до истинско потисничество отъ влиятелни турци надъ християнскитѣ земи. То е довело до онзи заплетенъ аграренъ въпросъ въ Кюстендилско, който можа да се рѣши едвамъ слѣдъ освобождението на този край отъ турска власть, а стои още полурѣшенъ въ неосвободенитѣ македонски области.;

Да кажемъ на кратко сега за потеклото на кюстендилския (въ Кюстендилско, Дупнишко, Радомирско, кюстендилско Крайще) аграренъ въпросъ, неговото развитие и послѣдния фраза³). Освобождението на Кюстендилско завари 4 вида селско земеделско население: раецко, изподжии (ортакчии), момци и весимджии. *Раецкитѣ* села и земи били частна собственостъ отъ баща на свободни селяне. Раецитѣ земи се намирали сжщо подъ върховния надзоръ и управление на мѣстния спахия. Тѣ водятъ началото си отъ сръдновековнитѣ «бащини»; въ турскитѣ закони е запазенъ този български терминъ (باشتہ) за означение земи, притежавани наслѣд-

¹) Срв. Рапортъ отъ комисията изпратена въ Кюстендилския окръгъ да изучи положението на безземелнитѣ селени, София, 1880, стр. 26 и сл.

²) Срв. за чифлицитѣ въ Сѣрско *Кжичовъ*, Мсб. X, 502—503.

³) Въпросътъ биде проученъ на мѣсто и добръ обясненъ отъ Иречека, който заедно съ М. Сарафова прѣдстави въ 1880 год. обстояенъ рапортъ за положението на безземелнитѣ селяне въ Кюстендилско. Срв. Рапортъ отъ комисията 1880; *Иречекъ*, Българска държава, 232 и слѣд., Княж. България, 557 и слѣд.

ствено отъ мѣстното население и облагани съ данѣкъ за земя въ размѣръ едно «рало». Пъкъ тази наредба е още по-стара, византийска. Отъ Византия и южнитѣ славѣне бѣха възприели думата «зевгаръ» (*Zeugaron*), за да означаватъ оратна земя, която може да се обработва прѣзъ сезона съ единъ чифтъ или рало волове. Пияненското село Дзвеворъ носи оттамъ наименованието си. И при турцитѣ подъ «чифликъ» или по-право «чифтликъ» изпърво са подразбирали бащина въ такъвъ размѣръ, колкото може да се обработва отъ чифтъ волове. Чифлици отъ първа категория са били съ доброкачествена земя отъ 60—80 дююма¹⁾; отъ втора категория — срѣдни земи отъ 80 — 800 дююма; отъ третя — долни земи отъ 130—150 дююма. Данѣкътъ за бащината «чифтъ бащене», или «чифтъ акчеси», или «ресми чифтъ» билъ за християнетѣ селяне 25 аспри. Независимо отъ това, работницитѣ са бивали облагани и съ други данѣци, както въ срѣднитѣ вѣкове, за паша, за пчели, за воденици, десетѣкъ и пр.²⁾ Бащинитѣ не са се продавали; всѣки е гледалъ да запази бащината си. Тя е могла да мине на друго лице само по нѣманъ наследникъ или по напуцанъе. Въ тоя случай спахията е давалъ тапия срѣщу откупванъе на новия стопанинъ, билъ той християнинъ или мохамеданинъ. Когато взели да се разкъсатъ турскитѣ феодални наредби, къмъ по-малкото на брой стари, коренни стопане на земя се присъединявали лека по-лека и зависими селяне, които се откупили отъ своитѣ спахии. Тѣзи два класа стопане — старитѣ бащиници и откупилитѣ се отъ феодалнитѣ спахии, зависими селяне — образували раецкитѣ села. У раецкитѣ села тапията била равнотилна на актъ владало.

Изполджииитѣ земеделци обикновено не са имали собствена земя или пъкъ тази, що са имали, не е стигала за прѣхраната имъ. Агитѣ стопане на земи и чифлици са давали на своитѣ изполджии къщи за сѣмейството и добитѣка имъ; изполджията е обработвалъ турската земя съ сѣме дадено отъ господаря, а плодѣтъ обикновено се дѣлилъ отъ двамината «на йсполу». Покрай изполджиитѣ, на турскитѣ чифлици са работѣли и други видѣ наематели, обик-

¹⁾ Единъ дююмъ (дюлюмъ) се равнявалъ на 1600 □ крачки.

²⁾ Срв. *Belin*, 140 и слѣд.

новено безимотни, срѣщу извѣстно възнаграждение въ натура. Тѣ се наричали *момци*, а работата имъ момѣина. Момѣитѣ се пазарѣли за 6 мѣсеца или за година да обработватъ турскитѣ чифлици съ свой добитѣкъ; господарѣтъ си е плащалъ «царѣината» (данѣкътъ) и е прибиралъ плодовѣтъ и жѣтвата, а на «момѣо» е давалъ отредено число бутли (мѣри) жито, соль, царвули, а покрай това и нѣщо «параспурѣ». Параспурѣ се наричали овѣзвѣ малки дѣлове земя (нива, бостанѣ, градина), които господарѣтъ давалъ като възнаграждение на своя момѣкъ, за да си ги обработва и плодовѣтъ да прибира за себе си. Поради това сѣщитѣ наематели момѣи се наричали и параспурѣджи¹⁾. Параспурѣджиѣството сѣществува и сега въ македонскитѣ чифлици, напр. въ Скопско²⁾, Прилѣпско, Велешко³⁾, Крушевско, Щипско,

¹⁾ Параспурѣ е грѣцка дума. Въ древность *Parasporia* е означавало присѣвка (*пурѣ*, сѣме). Въ срѣднитѣ вѣкове *Parasporia* означава крѣпостна земя, а въ Италия *paraspori* е имало сѣщото значение като въ Кюстендилско т. е. земя работена отъ селянина за своя сѣтъка, врѣхъ условното (*oltre il convenuto*). Срв. Иречекѣ, Пжтувания, 181. Иронично, параспурѣджи наричатъ готовановѣтитѣ, келепирѣджиитѣ.

²⁾ И до ново врѣме по-голѣмата часть отъ скопскитѣ села са притежани на турѣи. Изполѣджитѣ работятъ чифлицитѣ при слѣднитѣ условия: „Землевладѣлецѣтъ има земята и кѣщѣта селски, които той е длѣженъ да прави и поправя. Той дава сѣмето за сѣитѣбитѣ. Селянетѣ торятъ земята, обработватъ я съ свой добитѣкъ и съ свои орѣдия и сами събиратъ плода. Слѣдъ като се извади десетѣка и падарѣината, става дѣленѣе на плода на половина. . . . Работникѣтъ получава малко земя за градина и за урѣвъ (храна за добитѣка), плодѣтъ отъ която получава самѣ. Сѣщо тѣй селското пасище служи на селянетѣ да си пасятъ работниѣ добитѣкъ и по малко овѣе безвѣзмездно. Ливадитѣ се косятъ на трѣто: селянитѣтъ взима $\frac{1}{3}$, а владѣтельѣтъ $\frac{2}{3}$. Сламѣта отъ овѣршенитѣ храни, както и дрѣжкитѣ отъ царѣвѣцитѣ оставатъ на работника. Лозѣята се огледватъ отъ работницитѣ, додѣто почнатъ да даватъ плодѣ, послѣ се дѣлятъ на половина и земевладѣтельѣтъ трѣбва самѣ да обработва неговѣта половина. Земепрѣтежѣтельѣтъ е задѣлженъ да дава на работницитѣ по малко пари въ заемѣ, безъ лихва, но изключѣтелно за покупка на работенѣ добитѣкъ и орѣдия. Селянетѣ хранятъ владѣтеля, когато дойде въ селѣто, безплатно. . . . Чифлици иматъ и христѣяне, но тѣ са съвѣсѣм малко“. (В. Кжнчѣвъ, Градѣ Скопѣе, 1898, стр. 25—26).

³⁾ До танзимѣта току-рѣчи всѣчки села по полѣто и долинитѣ на Велѣсъ били чифлици. Оттогава повѣчетѣ са се откупили. Сега

Сърско и др. Въ Вранско (Сърбия) чифлигарството е било като въ Кюстендилско. И тамъ са познати параспурни ниви¹⁾.

Най-голѣма връзка и прилика съ сръдновековното и турско феодално земевладѣние имали тѣй нареченитѣ *кесимджии*. Кесимджийството се развило прѣко отъ изродяване на спахийската организация. Въмѣсто десетѣкъ въ натура, спахийтѣ, заедно съ упадѣка на старитѣ ленни наредби отъ XVII в. насамъ, захванали да искатъ опрѣдѣленъ годишенъ десетѣкъ, независимо отъ урожая. И при плодовита и при ялова година селянинтѣ трѣвало да даде установена, *отсѣчена* плата, отдѣто и този данѣкъ се нареклъ *кесимъ* (кесмекъ, рѣзанье) или на български отсѣкъ. Кесимтѣ се плащаль въ натура или въ пари.

Изражданѣто на спахийлѣка се отразило главно и въ наслѣдственото прѣхвърляне на наетитѣ земи и въ разпожсванѣто имъ въ много рѣцѣ. Малкитѣ дѣлово на раздробенитѣ спахийлѣци давали недостатѣченъ приходъ на своитѣ господаре; затова послѣднитѣ прибѣгнали до своеволно покачанѣ на кесима и до заграбване на чужди християнски земи. Имаме примѣри, дѣто и черковни земи и метоси са бивали прогласявани за спахийски. Такѣвъ е случаятъ напр. съ село Габрешевци въ кюстендилското Крайще; до началото на XIX в. селото е било метохъ.²⁾ Прѣвъ размирнитѣ кърджалийски врѣмена, при Пазвантоглувата размирица и провъзгласяванѣто на мнозина мѣстни аяне за самостояни владалци, спахийството дошло до пълно разстройство, грабителство и своеволие.

Въ рапорта на Иречека са изложени длѣжноститѣ и правата на селянина кесимджия въ Кюстендилско. Кесимджията

още $\frac{1}{6}$ ч. отъ населението е безъ земя и работи по чуждитѣ чифлици. Чифликчийството въ Велешко много прилича на кюстендилското. Безимотни селяне работять чифлицитѣ. Господартъ дава сѣмето. Приходтѣ дѣлятъ на двѣ господартъ и чифчията, слѣдъ като се извади за пждаръ и спахия. На работницитѣ се дава помалко и друга земя, параспуръ, необходима за добитѣка имъ, дава имъ се бостанъ, овощия и пр., не подлежащи на дѣлитба. Всѣка есенъ настава ново спазаряване: и господаръ и чифчия са свободни — првиятъ да изпжди чифлигаретѣ, и вторитѣ да напуснатъ чифлика, ако са се издѣлжели на господаря. (Ссп. XXXIX, 365—366).

¹⁾ Срв. повече у *Цвијиѣа*, Населѣя српскихъ земаля II, 110 и сл.

²⁾ Рапортъ, 24.

«наистина живѣялъ въ своя къща, но всичката земя, която наслѣдствено е обработвалъ (бащиния), па дори и земята, на която е съградена къщата, била на спахията (тѣй наричатъ селянетѣ своитѣ господаре), който самоволно опрѣдѣлялъ колко кутли жито трѣбва да му се дава въ годината, колко дни ангария трѣбва да работи кесимджията на другитѣ му близки или далечни чифлици, колко оки масло, колко оки сиренѣе, колко товара дърва, колко оки въглища, колко волци, колко агнета и колко овни за байрамъ, даже и колко чифта чорапе трѣбва да му носи всѣка година кесимджията. Спахията опрѣдѣлялъ точно всичкитѣ длѣжности на кесимджията, но никакъ не било опрѣдѣлено, що ще остане за прѣхрана на сиромаша земедѣлецъ, макаръ послѣдниятъ да е ималъ на гърба си и плащанѣто на всичкитѣ безъ изключение данѣци. Много пѣти кесимджията, поради недобрый урожай, принуденъ е билъ да купува не само житото за своя прѣхрана, но и житото за кесима: защото «агѣта не разбѣра от неманѣе, а че дадѣш дѣма“.¹⁾ Ето за примѣръ какъвъ е билъ кесимътъ (наричанъ и отсѣвъ) въ двѣ малки селца въ дивата, неплодородна и сиромашка страна—Крайщето: село Бъзовица (12 къщи): 400 кутли жито, по 2 товара дърва на къща, 100 оки въглища на къща, 400 колове, 50 оки масло, до 40 деня ангария въ с. Стѣнско край Струма. Село Метовия (20 къщи): 300 кутли жито, 80 оки въглища на къща, 24 оки прѣсно сиренѣе, до 100 оки масло, по 1 товаръ дърва на къща, 16—23 деня вършитба, 20 деня жѣтва, 15 деня гроздоберъ, 1 агне за байрама.²⁾ Въ рапорта на Иречека и Сарафова четемъ слѣднитѣ цѣнни редове за кесимджията и неговата бащиния. „Кесимджията обработка бащинията си наслѣдствено. Умре ли бащата, неговитѣ синове раздѣлятъ си земята, безъ да питатъ бега, и ако имъ е недостатъчна, отварятъ новъ угаръ. «Бегътъ, когато издѣлзвалъ по селата притурялъ на всѣки братъ по новъ кесимъ, за другото не се грижелъ. Чини се, че той не е ималъ право да изпѣди кесимджията отъ бащинията му; баремъ ни единъ отъ изпитванитѣ селяне не можа да ни покаже подобенъ дѣйствиеленъ случай. Наопаки, много ке-

¹⁾ Рапортъ и пр., 10.

²⁾ Тамъ, 11.

симджии оставяли доброволно, поради тежкитѣ давания, ба-
цининитѣ си и се прѣселявали на друго мѣсто.¹⁾ Въ такъвъ
случай господарьтъ—ага билъ длъженъ да му даде награда
за къщата, която селянинътъ си направилъ и, слѣдъ прѣсе-
лението си, напуца“.²⁾

Земята на $\frac{1}{8}$ отъ кюстендилскитѣ и крайшки села била
въ турски рѣцѣ. Едни отъ тѣзи села били весемджийски (Ко-
пиловци, Шишковци, Дворище, Лелинци, Кадревца, Трсино,
Невѣстино, Нови-чифлигъ, Трновлакъ, Четирци, Турско-село,
Уши, Брѣстъ, Драголевци, Габрешевци, Бжзовица, Киселица,
Метоия, Горно-Кобиле, Чешлянци и др., други били смѣ-
сени. Свободнитѣ села (раецки) на Крайщето били: Божица,
Груинци, Изворъ, Горно-Уйно, Горни-Коритенъ, Долни-Ко-
ритенъ, Злогошъ, Свакавица, Бранковци, Рикачево, Рибарци.

Кюстендилскиятъ аграренъ въпросъ билъ рѣшенъ, слѣдъ
освобождението на Кюстендилско, отъ Софійското Народно
Събрание. Законътъ отъ 10-и декември 1880 г. рѣшилъ
отчасти само въпроса: весимджийскитѣ земи (старитѣ феодални)
трѣбвало да останатъ на земеделцитѣ, които ги работѣли; из-
полджитѣ и момцитѣ да станатъ собственици на чифлишкитѣ
земи, които са обработвали поне 10 години. Понеже въ тоя
законъ не е билъ опрѣдѣленъ характерътъ и размѣрътъ на въз-
награждението, което трѣбвало да се даде на старитѣ земе-
владѣлци и чифлигъ-сайбии, бъркотията съ весимджийскитѣ и
чифлишки земи се продължила още 5 години. Едва съ за-
кона отъ 28-и февруари 1885 г. се даде възможность да се
погледне правично на аграрния въпросъ и да се рѣши окон-
чателно. Главнитѣ разпоредби на този законъ се съдържатъ
въ чл. 7, въ който се опрѣдѣля размѣрътъ и видътъ на зе-
митѣ, които да вземе нѣкогашния весимджия или изполджия,
а именно: 8—15 уврата ниви за всѣки членъ на сѣмейството.
2—6 уврата ливади за сѣмейство, но цѣлото количество земя
на едно сѣмейство да не надминава 100 уврата. Споредъ
чл. 32 се отпуснаха отъ правителството 800,000 л., съ
които да се възнаградятъ турскитѣ земевладѣлци, чиито земи

1) По-рано, прѣзъ XVII в. напримѣръ, селянинътъ не е могълъ
да напусне феодалната земя на своя спашия. Срв. турския Сиджилъ-
тефтери отъ 1615 г. въ Нар. библ. въ София, стр. 97.

2) Рапортъ, 14.

прѣминаватъ върху тѣхнитѣ нѣкогашни работници. Впоследствие, комисията, натоварена да извърши прѣхвърлянето на земитѣ отъ господаря върху работници-земедѣлци, привърши доста леко работата си прѣзъ 1885 и 1886 г. Прѣзъ това врѣме станаха спогодби въ всички току-речи весимджиийски и чифлишки земи въ Кюстендилско, Изворско (Крайщето), Дупнишко и Радомирско.

И тъй, по-голямата частъ работна земя въ кюстендилския санджакъ отъ край врѣме та до XIX в. била феодална, спахийска; по-малката частъ са съставлявали свободнитѣ раецки села бащини, съ своя собственостъ. Имало е и други видове земя и имоти: турски вакѣфи, християнски вакѣфи, хасове, войнишки бащини, соболарски, водарски и др. За турскитѣ вакѣфи въ санджака е поменато при историята на сѣверо-македонскитѣ градове подъ турско владичество. Отъ тѣхъ тукъ ще спомена само за Кадинъ-мостъ, който е билъ сжщо тѣй вакѣфъ, както много земи, ханове, сгради въ Кюстендилско. Турското правителство е зачитало и закриляло и християнскитѣ вакѣфи. Така, отъ XVI в. насетнѣ имаме редица фермани, които, възъ основа на старата книга (дефтери атикъ) на императорскитѣ турски области, освобождаватъ отъ всѣвакѣвъ данѣкъ и налогъ земитѣ, що принадлежали на св. Рилска обитель. Калугеретѣ са били задължени да плащатъ десетѣкъ само на работени отъ тѣхъ земи, които не били монастирски, а спахийски.¹⁾ Между хасоветѣ, т. е. земи давани за доживотенъ подарѣкъ на извѣстни велможи, ще спомена „дупнишкото войводство“, което било частенъ имотъ (хасъ) на великия везиръ.²⁾ Велешкитѣ села Богомила, Тѣово, Омѣрани, Мъртолци, Орѣовъ-долъ, Нежилово, Капѣново, Сѣгле, Ореше и др. изпърво са били сжщо хасове. Всичката тази покрайна още се нарича хасъ-коли (покрайна съ земи хасъ).

Доколко били разпространени въ кюстендилския санджакъ *войнишкитѣ свободни села*, засега не се знае. А че такова е имало личи прѣди всичко отъ извѣстията у турскитѣ историци за чери-башия въ Кюстендилъ прѣзъ XVII в. Чери-башията, споредъ турски фермани, е билъ началникъ на вой-

¹⁾Срв. Мсб. IV, 610, ферманъ отъ 1511 год. и др.

²⁾ Хасоветѣ били свързани не съ личноститѣ, а съ чиноветѣ. Имало хасове вакѣфъ на светитѣ мѣста въ Мека и Медина.

ници-българе, които били освободени отъ извѣстни задължения, но помагали на царската войска, обози и пр. Между Куманово и Крива-Паланка е село Войникъ, което навѣрно дължи името си като на селище на християне войници прѣзъ турската царщина.¹⁾

По-положителни извѣстия имаме за соколаретѣ въ Кюстендилско, наречени по турски *доганджии*.²⁾ Соколаре е имало още при византийското, българското и сръбско царства. Името на селата Граварци въ Прѣшовско и Енидже-Вардарско произлиза безъ съмнѣние отъ нѣкогашнитѣ имъ жители соколаре (*ιερσακάρης* — соколарь, доганджия). Отъ единъ султански ферманъ отъ 1721 г., сега въ турската архива въ Соф. н. библиотека, се учимъ за доганджии рая въ Кюстендилско. Доганджитѣ имали наслѣдствена бащина земя, били свободни, „мафъ райлари“, не били облагани съ тежкитѣ правителствени работи, ангария и пр., а само по нѣкога плащали джизие, харачъ и испенчъ. За правата на доганджитѣ въ Дупнишко, Кюстендилско, Брѣзнишко и др. прѣзъ ХVП и ХVІІІ в. запазени са сѣщо разпоредби въ турскитѣ сиджилъ-тефтерлери въ Соф. нар. библиотека. Въ единъ ферманъ отъ 1792 г. се заповѣдва да се обложатъ съ обикновенитѣ данъци чакърджи (доганджи) — башиитѣ и соколаретѣ селяне въ Софийско и Кюстендилско, понеже били прѣстанали да носятъ въ Цариградъ установеното число обучени соколи. Соколаре ще да са били напр. селянетѣ отъ кюстендилското село Доганица, солунското Доганджиево, кочанското Соколарци, софийското Доганово, бѣлослатинското Соколаре, пазарджишкото Доганово и др. мн.

Друго видно свободно християнско съсловие били *мартолозитѣ* т. е. въоръженитѣ (*ἀρματολός*), които изпълнявали главно полицейско стражарска длъжностъ. Въоръжени като турцитѣ, тѣ били длъжни да пазятъ влисуритѣ, укрѣпленията, градоветѣ, конвоирали разбойници, придружавали военнитѣ обози и др. Мартолозитѣ получавали заплата отъ правител-

¹⁾ За войнишкитѣ бащини, права и задължения гл. у *Милетича* въ Спср. LXVI. По-нови извѣстия са обнародвани въ Извѣстия на историческото дружество въ София I, стр. 85, 102. Въ скоро врѣме ще бждатъ прѣведени и напечатани отъ Д. Ихчиевъ подробни турски документи за уредбата на всевъможнитѣ свободни съсловия (тайфи) християне при турцитѣ.

²⁾ По нѣкои пжтъ соколаретѣ се наричатъ и *чакърджии*, а глатаретѣ имъ — чакърджи-башии, доганджи-башии.

ството. Земиѣ, що владѣли, били тѣхна чиста *собственостъ*, която могли да продаватъ, завѣщаватъ и залагатъ, стига само новиятъ господарь на имота да изпълнявалъ и той длъжноститѣ на мартолозъ. Мартолозитѣ, освѣнъ че получавали плата, земиѣ имъ не били обложени съ тежки данъци, на ангария не отивали, къщата имъ не могла да служи за квартира на проходящи турски чиновници и войници и пр. Велешкото село Мартолци, на клисурата между Велесъ и Прилѣпъ, още носи името на своитѣ нѣбогашни жители мартолози. Прѣзъ XVIII в. мартолозитѣ били прѣмахнати, защото мнозина отъ тѣхъ се присѣдинили къмъ хайдутитѣ и бунтовниците и обирали населението. Тѣхната длъжностъ била възложена прѣзъ 1721 год. на дервенджиитѣ.

Дервенджии имало още въ врѣмето на Сюлеймана I. Съ изключение на една часть харачъ и джизие, тѣ били освободени отъ други налози, ангарии и пр. Въ фермана на султанъ Ахмеда III отъ 1721 г., слѣдъ като се прѣбратила службата на мартолозитѣ, дервенджиитѣ били назначени да пазятъ клисуритѣ отъ разбойници въ кюстендилския санджакъ въ слѣднитѣ кази: петричка, чокльовска,¹⁾ дупнишка, мелнишка, радомирска, сиришничка²⁾, кюстендилска. Дервенджиитѣ били настанени обикновено край клисуритѣ и главнитѣ пжтища, дѣто пазѣли стража по 6—12 души, споредъ важността на мѣстото. Въ военно врѣме тѣ били калаузи на войскитѣ, които минавали прѣзъ клисуритѣ, слѣдѣли за движението на неприятеля и снабдявали съ провизия войскитѣ, които побъркатъ пѣтъ.

Отъ единъ ферманъ отъ султанъ Селима III отъ 1807 г. се учимъ и за друго християнско съсловие — *куруджии* (пазители на горитѣ). Въ кюстендилския санджакъ са поменати куруджии въ Дупнишко, Рилско („монастирска каза“), Радомирско, Вранско, Щипско, (Кумановско), Кочанско, Кратовско, Кюстендилско, Велешко, Радовишко, Малешевско и Струмишко.

За пазители на мостоветѣ били назначавани тѣй нареченитѣ *кюприджии* още отъ врѣмето на султанъ Мурада и

¹⁾ Каза чокльовска не е имало; тука трѣбва да се подразбира чокльовска покранна. Чокльово е село между Кюстендилъ и Радомиръ, съ стратегична околностъ.

²⁾ Сиришникъ, голѣмо село въ Радомирско, е посочено още у Хаджи Калфа като кадилъкъ подъ софийския санджакъ.

Баязида. Тѣ били длѣжни да поправятъ дървенитѣ части на мостоветѣ и да залавятъ съмнителнитѣ проходящи лица. Падналиятъ мостъ бивалъ граденъ ангария отъ околното население. Кюприджитѣ получавали земи край мостоветѣ и били освободени отъ военни и тежки данъци, отъ ангария, а отчасти и отъ джизие и испенчъ. Кюприджитѣ се броели за помощници на дервенджитѣ. Въ турскитѣ сиджиль-тефтерлери въ Соф. н. б. се споменава това съсловие християне при Скопье и Велесъ на Вардаръ, при Джумая и Сѣръ на Струма. На мѣста, за минаване прѣзъ мостоветѣ била установена такса. Кадинъ-мостъ на Струма, споредъ турския надписъ за основанието му, се минавалъ безплатно.

Тамъ, дѣто бродоветѣ на голѣмитѣ рѣки нѣмали мостове, имало да стоятъ тѣй нареченитѣ *каикчи*. Тѣ пазили бродоветѣ и съ 2 ладии или салове прѣнасяли хора и стока. За частни лица вземали прѣвозно право — ресуми *каикчианъ*. Този видъ съсловие било основано, споредъ турскитѣ свидѣтелства, отъ Мохамеда II завоевателя. Прѣди 40 г. Струма, на отиванье отъ Кюстендилъ за Радомиръ, се е прѣбродявала съ ладия при село Копиловци.

По фермани отъ XVII, XVIII и XIX вв. узнаваме, че въ казитѣ Дупница, Знеполье, Брѣзникъ, Пиротъ, Самоковъ, Кюстендилъ, Крива-Паланка живѣло и друго свободно християнско население, наречено *черихори*. Черихоритѣ укрѣпявали калетата, хендецитѣ около градскитѣ укрѣпления, правѣли лагъми и казарми. Въ нужда правителството събирало тайфата имъ и я водѣло на работа по далечнитѣ погранични земи. Черихоритѣ, бидейки изложени при построяване укрѣпленията на неприятелския огънь, били освободени отъ повечето царски данъци и ангарии. Плащали главно десеткъ на обработванитѣ отъ тѣхъ ниви. Бащинитѣ имъ били наслѣдствени.

Единъ ферманъ отъ султанъ Мустафа II отъ 1615 г. говори за правдинитѣ и длѣжноститѣ на полусвободното съсловие *чалтъкчи* тайфаси (оризаре) въ казитѣ Кочани-Виница, Велесъ и Тиквешъ. Оризаретѣ били задължени, срѣщу освобождение отъ ангариятѣ и др. тежки данъци (плащали отчасти харачъ, испенчъ, касабие), да обработватъ оризарскитѣ земи и да даватъ на правителството или на притежателитѣ на земитѣ (ако били хасове) опрѣдѣлена плата въ пари или натура.

Села съ име Оризари има въ Велешко, Кочанско, Кумановско и пр.

Кюстендилскиятъ край ни дава примѣръ и на други видъ привилегирована християнска рая — *водаретѣ* (суйодджи), които въ нѣкои фермани са наречени чешмеджи. Всичкото население въ кюстендилското с. Богословъ било водарско, съ особени задължения и правдини. Богословчане трѣбовало, въз основа на специаленъ ферманъ, да не плащатъ данѣкъ за стопанисванитѣ отъ тѣхъ бащини, но затова пѣкъ да се грижатъ за водоснабдяванетоъ на Кюстендилъ съ студена балканска вода отъ Осоговския връхъ Кюнецо, както и за оправянѣто на градскитѣ бани и водопроводи. Не било позволено на Богословчане да въдятъ свинѣ, за да не се мърси и осквернява градската вода, като минава прѣзъ селото. Турското прѣдание казва, че водопроводитѣ отъ Осогово — Богословъ — Кюстендилъ били направени отъ Сюлейманъ паша, сщиятъ който съградилъ Чифта-баня и Имаретската джамия т. е. около 1489 г. ¹⁾

Най-послѣ, въ кюстендилския санджакъ имало и друга група рай освободени отъ данѣци, именно рударетѣ или маденджиитѣ. За тѣхъ ще се каже ей-сега.

Рударство въ сѣверна Македония.

Рудницитѣ въ сѣверна Македония при кюстендилския князь Константина били държавни. Когато този край се прѣдалъ на турцитѣ, владѣтельтъ на рударскитѣ центрове билъ оставенъ да се ползува отъ земнитѣ богатства по старому. Не се знае положително какво е станало съ рудницитѣ слѣд като Константиновата земя отъ васална станала, при Турханъ паша, прѣзъ втората четвъртъ на XV в., напълно покорена. По-послѣдни нѣкои извѣстия обаче, които имаме за рудницитѣ, показватъ, че турцитѣ ще да са оставили рударското дѣло да се развива както е било при заварения редъ, *ab antiquo*, толкова повече, че турскиятъ законъ е позволявалъ това, стига само $\frac{1}{6}$ часть отъ произведения да се даватъ на държавата. Старото турско законодателство знае за минитѣ (ри-князь) слѣднитѣ наредби: Всѣка рудница — златна, сребър-

¹⁾ Срв. стр. 163.

на, оловна, мѣдна или отъ други металъ, открита въ обществено мѣсто, принадлежи на лицето, което я е открило, но съ условие да отстъпи $\frac{1}{6}$ отъ произведенията на държавното съкровище. Откривачъ може да бѣде всѣки мусулманинъ или не мусулманинъ, робъ или свободенъ. Ако мината е открита въ частно, но открито мѣсто, тя принадлежи на стопанина на мѣстото, който сѣщо тѣй е длъженъ $\frac{1}{6}$ часть на държавата. Стопанинътъ не плаща нищо, ако мината се нахожда въ самата къщна сграда, или въ мѣсто съвсѣмъ затворено и заградено. Чужденци не могатъ да иматъ мини.¹⁾ Отъ това излиза, че и християнетъ са могли да бѣдатъ рудоуправители. Такива са били напр. кратовскитъ князе. Турскиятъ Канунъ-наме не ни разправя за миннитъ работници, рударетъ, но изглежда че въ тоя случай турцитъ са се възползували отъ заваренитъ сръдновековни наредби, споредъ които околното на минитъ население се е броело за маденджийско, работѣло е бесплатно извѣстно врѣме въ рудницитъ, но е било освободено отъ други държавни тегоби. И сега двѣ села въ Кратовско носятъ название „рудари“, едното Шопско —, другото Турско Рудари.

Сѣверомакедонскитъ край е билъ изобиленъ съ своитъ мини: въ Дупнишко, Кюстендилско, Крайщето, Паланешко, Кратовско и пр., дѣ повече дѣ по-малко, рударството е продължавало до Крѣмската война. Ангариитъ, злоупотрѣбенята, безразборното изсичанье на горитъ, липсата на добри пѣтица, конкуренцията на чуждитъ метали, първобитното обработване на рудницитъ — всичко това съсипа турското рударство. Новиятъ законъ за минитъ и експлоатацията имъ отъ 1861 г. не помогна никакъ: сѣверомакедонското рударство биде хвърлено въ историята. . . . Но, нѣма съмнѣние, че сегашниятъ вѣкъ на индустрията не ще закъснѣе да разкрие богатитъ природни обятня: Рила, Осогово и Крайщето ще станатъ обѣтовани земи, когато българската държава се освободи отъ безразборния партиенъ кипезъ и когато политическия мракъ се двигне отъ южнитъ поли на Осогово.

Кратовскитъ галентни и мѣдни рудници продължили работата си и прѣвъ всичкото току-речи турско владичество;

¹⁾ Срв. *D'Ohsson*, Tableau général de l'empire ottoman. Tom III. Paris 1820, стр. 10—11; *Belin*, Etude sur la propriété foncière en pays musulman, 62, 63, 122.

тѣ спрѣли едва прѣди 40—50 години. При дожаждане на турцитѣ въ XIV в., рудницитѣ въ Константиновото войводство били държавни.¹⁾ Управителитѣ-наематели на рудницитѣ били или кратовски велможи или отдавна прѣселени чужденци, главно дубровничане, станали мѣстни поданици. Дълго врѣме тѣзи управители християне запазили нравдинитѣ си и подѣ турцитѣ. Случайни записи по книги и надписи по черкви и монастири ни учатъ, че такъвъ кратовски господарь прѣвъ 1563 г. билъ князь Димитъръ. Въ негово врѣме и по негова заповѣдъ било написано едно четвероевангелие, сега въ Софийската синодална библиотека: . . . въ мѣсто Кратово по заповѣди . . . хрѣлюбиваго гна княза Димитрія въ лѣт золъ (7071—1563).²⁾ Двадесетина години слѣдъ князь Димитрия, въ 1581 г. се чува името на князь Кратовски Никола Боичикъ, който покрива съ куршумени плочи Лѣсновския монастирь.³⁾ Прѣвъ това врѣме се споменава и другъ князь Кратовски Андрей⁴⁾

Благодарение на изобилнитѣ сребърни и мѣдни руди въ Кратово, въ града била настанена, вѣроятно по заварени права отъ християнската епоха, царска монетарница, която сѣбла сребърни и мѣдни пари прѣвъ XVI и XVII в. съ името на султана и на града—Кратово. Ето напр. надписа на едно сребърно акче отъ XVI в.: „Съ Божията помощ сѣчена въ Кратово въ царуванъето на султанъ Сюлеймана, синъ на султанъ Селима“ (ضرب عن نصره في قرطوه سلطان سليمان بن سلطان سليم); на друго четемъ: „Сѣчена въ Кратово 972 (или 1564). Султанъ Селимъ (ضرب في قرطوه ٩٧٢ سلطان سليم).⁵⁾ Градътъ Кратово, както се каза на стр. 197, 199, билъ прочутъ и съ своитѣ металоработилници.

Относително експлоатацията на рудницитѣ и работнитѣ сили, знае се слѣдното. Още отъ старо врѣме, по заварени наредби, голѣма частъ отъ селянетѣ отъ Кратовско, Паланешко, Каменишко (вюстендилска Каменица), Кумановско, Овчеполско, Кочанско и Вранско били маденджии, рударе.

¹⁾ 115.

²⁾ *Спространовъ*, Синод. описъ, 55, 57.

³⁾ Мсб. IV, 283.

⁴⁾ *Стојан.*, Записи II, 449.

⁵⁾ Въ монетната сбирка на В. Аврамовъ. Срв. за кратовски монети у Хаджи Калфа (*Rumeli und Bosna*, 88, 94), у Евлия Челеби (*Сияхатъ-намеси V*, 554, 564).

Селянетъ маденджии били освободени отъ повечето царски данъци (плащали само 7¹/₂ гроша харачъ на възрастенъ човѣкъ), но били задължени да работятъ въ рудниците всѣки по 5—20 деня на годината, споредъ състоянието си. Маденджиитѣ се дѣлили на нѣколко групи: рупниците копаели руда по ямитѣ (рупи); угляретѣ доставяли въглища; дърваретѣ — дърва (такива са каменичане отъ кюстендилско); пепеларетѣ доставяли пепелъ (такъво било напр. селото Стърмошъ); коняретѣ карали конетѣ съ товари; въжаретѣ доставяли въжета (такива са били вранчане); Старо-Нагоричино отъ Кумановско доставяло слама и пр.¹⁾ Маденджиитѣ били, слѣдователно, нѣщо като войниганетѣ, войнишкитѣ български села; маденджиитството било наслѣдствено. За главенъ управителъ на рудниците отъ XVII в. насамъ било назначавано довѣрено лице, което би могло да даде най-голѣмъ доходъ на хазната.

Около 1660 г. управителъ на кратовскитѣ „сребърни и желѣзни“ рудници се споменава Махмудъ паша, който живѣлъ въ Скопье и плащалъ на държавната хазна 70 товара акчета (аспри).²⁾ Покрай главния управителъ на рудниците имало и други трима помощници, наречени парастати (*парастатис*, надзирателъ, асистентъ, пристойвикъ). Който чловѣкъ откривалъ нова рупа за експлоатиране, той получавалъ титла ѳтманинъ (*Hüttenmann*), терминъ останалъ отъ старитѣ саксонски рударе по тия мѣста и ще рече рударски надзирателъ).³⁾ Названието маденджии се давало често и на главния управителъ, който е прѣкупвалъ производството. Така, прѣвъ 1805 г. такъвъ е билъ Али-бегъ 8 Скопѣ маденѣиу.⁴⁾ Прѣвъ 1829 г. управителъ на кратовскитѣ рудници билъ мѣстниятъ ага.⁵⁾

¹⁾ Срв. *Карановъ*, Мсб. IV, 283. — Маденджии отъ Кратовско, прѣселени въ Вранско, наричали се прѣди освобождението още „маденджии“, но, понеже не отивали да работятъ въ рудниците, били длѣжни да плащатъ като маденджии 30 гроша на глава. Срв. *Цвиѣиѣ*, Населъа, II, 113.

²⁾ Евлия Челеби V, 554.

³⁾ Сега „ѳтманъ“ въ сѣверна Македония ще рече „глупакъ“, поради това, че населението съ право е смѣтало за глупакъ всѣкиго, който откривалъ нови рудници и приходи за правителството и нови тегоби за народа. Срв. Мсб. IV, 284.

⁴⁾ Стр. 100.

⁵⁾ Нареченъ въ единъ фермамъ, помѣстенъ надолу, — „благороденъ ага на кратовскитѣ мадани“.

Състоянието на кратовскитѣ рудници прѣзъ 1836 г. най-добрѣ е очертано отъ единъ ученъ свидѣтель, прочутиятъ пѣтвикъ по турскитѣ земи Ами Буе. «Кратовскитѣ мини, въ Македония, казва той, се намиратъ $1\frac{1}{2}$ часъ на югъ отъ този градъ, въ планинитѣ; среброносната оловена руда се нахожда въ една доста яка порфирна скала. Лѣярницата (вигнитѣ) е поставена въ Кратово. Изглежда, че експлоатацията не става по най-икономиченъ начинъ. Галериятѣ (турски „диванъ-хане“ или „магара“) не са пробити и подържани съ необходимата грижливостъ въ случая. Ямата («вою») е извѣнмѣрно широка и поради това задрѣстена съ много греди, които да възпиратъ да се не срути прѣстѣта. Горниятъ частъ на руднитѣ жили и легла (маденъ, маденъ-таши, йеверъ) бѣше лошо използувана и се виждаха купове, грамади. Желателно би било да се постави надъ тѣзи рудници нѣкой свѣстенъ инженеръ, който да уреди експлоатацията и който да опрѣдѣли дѣйствителния просторъ на това богато метално леговище. При сегашния начинъ на експлоатация не може да се използува всичката полезна частъ на рудата; пѣкъ освѣнъ това натрупанитѣ на мѣста буци ще прѣчатъ много на по-нататѣшното обработване. Възможно е дори, при сегашната нескѣпосана работа, експлоатацията да стане тѣй скѣпа и неходна, че да бѣде прѣкратена. Отъ друга страна, поради далечината на вигнитѣ въ Кратово, ставатъ разходи по прѣвоза на рудата до това мѣсто. Ако най-сетнѣ вигнитѣ трѣбва непрѣменно да бѣдатъ тамъ (въ Кратово), необходимо би било поне да докарватъ само пробрана, чиста руда, и дори да я турятъ на началенъ огънь още при минитѣ; въ такъвъ случай ще се икономиса отъ прѣвоза. Изпърво човѣкъ би помислилъ, че лѣярницата (дъокумъ-хане) е поставена нарочно въ Кратово поради голѣмата леснота за доставяне на гориво; но околноститѣ на града са съвсѣмъ обезлѣсени, тѣй че гориво ще трѣбва да се дири на голѣмо разстояние, отколкото ако лѣярницата да бѣше въ планината. Вѣроятнo Кратово е било избрано за лѣярница, защото тамъ е могълъ да се прави лесно надзоръ. Пробраната руда се нагрѣва доста лошо и послѣ, безъ нивако разтрошаване, хвърля се въ пещитѣ (фурунъ). Ако да бѣше рудата стрита или натрошена на дребно, огънътъ би могълъ много по-лесно да я стопи. Понеже тамъ има вода, могло би да се настани и една

съответна евтина машина за раздробяване; въ случай че лѣтно врѣме прѣсѣхне водата, могатъ да се направятъ резервоари по наклонъ на околнитѣ планини, та да служатъ за цѣла година. Мѣстността е пригодна за направата на такива врове, защото има много долчини обградени съ непропускливи канари; стигало би да се прѣгради една отъ долиникитѣ съ стѣна. Пъкъ и направата на пещитѣ е тѣй несвършена, че прѣчистваньето на рудата става още по-необходимо. Както сега хвърлятъ рудата на цѣли буци, огньтъ въ пещта, дори и най-силенъ, не може да извади всичкия металъ. Въ згоритѣ сѣ остава една часть, пъкъ дори и много парчета отъ рудата излизатъ отъ пещта току-речи непокътнати отъ огъня. Тѣзи купища згория са истинско съкровище за бъдещитѣ поколения. Да надне на нѣкой искусенъ инженеръ, тази згория, турната на огънь, ще даде добра придобивка; пъкъ тя би послужила и за сегашнитѣ пещи, стига само да се натроши и стрие.

„Прѣзъ 1836 г., продължава Буе, ние заварихме въ Кратово двѣ пещи, едната въ развалини, а другата въ лошо състояние или въ поправка. Коминитѣ имъ са твърдѣ низки, въздушното течение трѣбва да е много слабо, стѣнитѣ са твърдѣ слаби, сводтъ имъ много високъ и формата имъ не е отъ най-износнитѣ за горивото. Не можаме да узнаемъ годишния приходъ отъ тѣзи мини, но поне разбрахме, че рудницитѣ са били богати и че, при по-добра минна администрация, тѣ би били доходни. Казаха ни, че 400 оки среброносна оловена руда дава 200 оки олово и 700 драма сребро. При сегашния начинъ на изваждане сребро отъ стопеното олово, оловениятъ окисъ (гличъ) се изгубва; а и той би могълъ да бѣде прибиранъ, ако се направятъ особени за това отдѣления. Най-сетнѣ, ако желаятъ въ Турция да се продължаватъ работитѣ въ минитѣ, ще трѣбва да се издадатъ правилници за запазване горитѣ поне въ околността на рудницитѣ, защото безъ това и при сегашното немаренье въ това отношение, дървата или вжглицата ще станатъ тѣй скъпи, че по липса на печала, минитѣ ще бѣдатъ изоставени, при все че са тѣй добри за експлоатиране. Горитѣ би трѣбвало да се раздѣлятъ споредъ врѣмето на сѣченьето имъ; дърветата не бива да се сѣкатъ по-млади отъ 25—30 години, пъкъ и повече, ако това е

възможно. Тъзи закони ще бждатъ изпърво прилагани за нѣжкои гори около минитѣ, а по-послѣ тѣ ще могатъ да за-сѣгнатъ всичкитѣ гори на империята¹⁾

Прѣдричанъето на Буе се сбѣднало скоро. Незачитанъето на маденджискитѣ права на селянетѣ, ангариитѣ, първобит-ниятъ начинъ на получаванъе и обработванъе рудата, изси-чанъето на горитѣ, маловодието на Кратовската рѣка—всичко туй накара турското правителство да спре, слѣдъ крѣмската война, старата кратовска металоливница и да я прѣнесе въ с. Злетово, на тамкашната рѣка Злетовщица, за да угасне най-сетнѣ работата и тамъ. Въ долината на Злѣтовщица има много руди. Тамъ са селата Ямица, Рудари, тамъ е Рудар-ската рѣка. Около село Рудари се намиратъ чисти кжсове стипса. Подъ Кратово е село Желѣзница.

Кратовчане като добри рударе били познати и по други мѣста на полуострова. Тѣ, заедно съ неврокопчане, бродѣли по Балканскитѣ земи да плаватъ желѣзо или злато. Захариевъ споменава, че тѣ дохождали всѣка година прѣзъ лѣтото и прѣмивали златния пѣсѣкъ по р. Тополница, лѣвъ притокъ на Марица. Полученото злато продавали подъ име „су-алтѣж“ (водно злато)²⁾.

За *желѣзнитѣ рудници* въ *Паланешко* се говори най-напрѣдъ прѣзъ 1660 г., въ пѣтуванията на Евлия. Послед-ниятъ отбѣлѣзва, че главното занятие на паланешкитѣ дюкѣни било клинчарството, пѣкъ покрай това имало и керхана (фабрика) за желѣзо. Самата руда, която се добивала горѣ въ паланешката планина, била тѣй изобилна, че нѣмала ни начало ни край³⁾. Пѣкъ и въ качествено отношение пала-нешкото желѣзо стояло на първо мѣсто. Дубровничанинътъ Кабога, който миналъ прѣзъ Палацка и Самоковъ прѣзъ 1706 г., казва: „Въ туй мѣсто (Самоковъ), както и въ Палацка се пакождатъ рудници съ най-финото желѣзо въ цѣлия Ориентъ“⁴⁾. Тукъ трѣбва да отнесемъ и обѣлѣжката на сръбския патриархъ Бркичъ отъ 1771 г., че въ кюстендилската областъ се на-миратъ добри желѣзни руди (гвоздѣ здѣ много и весма

¹⁾ А. Boué, La Turquie d'Europe III, 59—61.

²⁾ Ст. Захариевъ, Описание на Татаръ-Пазарджишкж-тж каазж, Виена 1870, стр. 46.

³⁾ Стр. 193.

⁴⁾ Споменик XXXIV, 222.

добрее произходитъ ¹⁾). За положението на самитѣ руди и обработванъето имъ имаме пакъ най добри бѣлѣжки у Ами Буе. „Кривопапанешкитѣ“ рудници, казва Буе, се намиратъ на 1 1/2 часъ на изтокъ отъ града, въ гората, дѣто има и нѣколко уединени жилища. Минитѣ въ планинитѣ между Клисура и долината на Вртска-рѣка ²⁾ са отъ сжщото напластяване. Тѣзи рудници съдържатъ желѣзенъ окисъ, разпространенъ на малки кристали въ разложенъ и мекъ, плочестъ талѣъ, често покритъ съ доста дебелъ пластъ черноземъ. За да се извади чистата руда отъ този плочникъ, прѣварватъ тукъ-тамъ върху скалитѣ потоци вода, като имъ оставятъ мѣсто да си направятъ легло. Тази вода иде горѣ отъ планината, дѣто изглежда да е въ голѣмо изобилие, и на язове. Водата, като тече по наклонъ отъ нѣколко стотини врачки, прорѣзва почвата и спада съ толкова по-голѣма сила, колкото наклонитѣ са по-голѣми. Водата отдѣля отъ камѣка по малко отъ рудата; пѣкъ и хората хвърлятъ кжсове отъ камѣка въ потока, за да увеличатъ количеството на рудата. Наистина, този простъ начинъ за плаване е доста сгоденъ за тази страна, дѣто земята нѣма нѣкоя цѣна и дѣто населението е тѣй рѣдко; но тѣй като нѣма опрѣдѣлени и нагодени мѣста за прибиране на рудата, а пѣкъ и на потока се дава свобода да си издѣлбава дѣ и да е дупки и тамъ да се събира рудата, ясно е, че не може да се набере толкова руда, колкото би могло туй да стане при другъ способъ, макаръ и да я бератъ по всичкитѣ лѣкатушки и гърбушки на потока чакъ до политѣ на планината.

«Поради изобилието на водата и горитѣ въ този край, могли би да се направятъ евтени и твърдѣ прости рудоломни машини (bosard), при които нѣма да се пилѣе рудата, работата ще се върши вѣроятно съ малко работници и ще се получава въ еднакво врѣме повече руда, отколкото съ досегашния недостатъченъ начинъ. Количеството на получената руда би било винаги сѣ еднакво. Тогава би могло да се експлоатира скалата правилно, съ отворени карриери; като

¹⁾ Ibidem X, 54.

²⁾ Буе е погрѣшилъ името; то е Дурачка-рѣка, както се именува притокътъ на Крива при Паланка, пѣкъ и селото на този притокъ.

се обдираят най-богатитѣ съ руда мѣста, нѣма да се опропастява толкова голѣмитѣ просторѣ земя и да се прави негодна за обработване, поради отмиванѣто на черноземя.

„Събраната руда тука прѣмиватъ пакъ въ единъ твърдѣ малкъ трижгленъ промивалникъ; тѣй е поне въ клисурата. Високитѣ печи се намиратъ въ клисурата, въ Вртска рѣка (попр. Дурачка-рѣка) и въ една долина източно отъ Крива-Паланка. Тѣ са твърдѣ малки; въздухътъ се вкарва съ двѣ духала (вѣорюкѣ) твърдѣ тънки и съ желѣзни крайща. Движатъ се съ помощта на отвѣстно воденично колело и една нажбена греда. При Крива-Паланка печитѣ се отварятъ на всѣки 16 часа. За 700 оки желѣзна руда са потрѣбни 7 товара ваглища (вѣорюкѣ) или 490 ливри; въ 16-тѣхъ часа се изкарва 18 оки лѣяно желѣзо. Въ Клисура въ ваглищата турятъ отъ врѣме на врѣме вързопи отъ бука. Пещта се отваря на всѣки 12 часа. Получава се по 50—60 оки чугуна, който се покрива съ единъ купъ желѣзна згория. Послѣ, веднага се затваря доста извуствено дупката съ глинени керамиди, направя се съ глина хунията, дѣто се поставя желѣзниятъ край на духалото. Съ силни чукове гледатъ да дадатъ на чугуна форма на кюлче. Послѣ си служатъ съ остри чукове и съ клинове, съ които образуватъ цѣпнотина, тѣй че да му придадатъ изгледъ на самаръ и да го прѣнесатъ на конь въ мѣстата, дѣто съ помощта на водни чукове го прѣобрѣщатъ на прѣтѣ и четвъртити кѣсове.

„Очевидно е, че за една по-голѣма и по-добрѣ съградена пещъ, съ добри духала, би се харчило по-малко гориво, не ще се отваря тѣй често и ще се изкарва по-добро желѣзо. Зърната на тукашното лѣяно желѣзо (дюкюмюшъ-демиръ, дюкмедемиръ) са много малко сбити, има шупли, а пѣкъ се знае, че отъ желѣзния окисъ се получава добро желѣзо, както това се довазва отъ шведскитѣ желѣза. Въ тѣзи планини се намиратъ всичкитѣ сгоди, за да се подобратъ желѣзнитѣ фабрики: вода и дърва изобилватъ, пѣкъ има и материялъ за каменни постройки. Много лесно би могла да се обърне пѣтеката, що води отъ фабриката до долината на Крива-Паланка (1½ часъ), на добъръ пѣтъ, та да може рудата да се снася съ по-малко разноски на кола. Дори било би по-добрѣ, ако се поставѣше фабриката по-долу и по-близу до криво-

паланешката долина. Тука се правят вглища (кюмюръ) безъ да се слѣдва нѣкое правило за запазване гората“. ¹⁾

Въ Паланешко се вадѣла желѣзна руда до Крѣмската война. Работилницата подъ с. Дурачка-рѣка, южно отъ Паланка, се викала „самоковище“. Наематели на производството били албанци. Самоковището стояло до прѣди 30 години, както приказва отецъ Филотей, калугеръ отъ близкия манастиръ на св. Якимъ Осоговски. И сега цигане ковачи събиратъ желѣзната згория по долината на Дурачка-рѣка, за да я прѣчистватъ и получаватъ желѣзо.

Прѣвъ XVII в. се изкарвала *желѣзна руда* и въ село *Мурадъ*, на пътя отъ Нагоричино за Паланка. Кое е това село, не можахъ да узная, едно че това старо име вече не е въ употребение въ този край, и друго, тамъ нийдѣ не се добива желѣзо. Думитъ на историка са слѣднитѣ: „Оттука (Кратово) като трѣгнахме на изтокъ (?), минахме прѣвъ българското село Нагоричи и се спрѣхме въ селото Мурадъ; това село е българско, има 600 къщи и изкарва желѣзни руди (دمیر معدنی چقار, демиръ мадени чикаръ). Оттука като трѣгнахме, стигнахме въ Егри-дере, или въ крѣпостта Байрамъ-паша.“ ²⁾

Въ *Кюстендилско* имало *златни, сребърни, мѣдни и желѣзни рудници*. За златни и сребърни руди въ землището на древня Пауталия говорятъ още класическитѣ извѣстия. ³⁾ Въ сѣверо-източнитѣ склонове на Осоговската планина е разположено село Згурово. Названието Згурово (лат. scaugia, scogia; въ кюстендилско и кратовско — згура, згурия) принадлежи на римската епоха, когато въ този край се работѣли метали. ⁴⁾ По-горѣ отъ Згурово, плавински колиби въ с. Страдалово се наричатъ Сасани, име останало отъ сръдновековнитѣ рударе, познати съ име саси (сакси, саксонци). Саса (по-рано Саксово) ⁵⁾ се вика и друго осоговско село, на югъ отъ Руенъ, току до границата. Тамъ са запазени още слѣди отъ маданиятата. За златнитѣ и сребърни

¹⁾ La Turquie d' Europe III, 61—63.

²⁾ *Евлия Челеби*, Сияхатъ-намеси V, 564.

³⁾ Стр. 15—16.

⁴⁾ Срв. *Иречекъ*, Българска държава, 253.

⁵⁾ Прѣвъ 1835 г. бива спомощникъ на една книга отъ Христати П. Дупничанинъ и свещеникътъ отъ кюстендилското *Саксово*.

рудници въ Кюстендилско прѣзъ 1371 г. говори Сеадединъ¹⁾. Отъ XVII в. имаме извѣстията още на двама историци: единиятъ казва, че въ Осогово се намиратъ тувъ-тамъ златни и сребърни руди и че получениятъ металъ се сѣче въ кратовската монетарница; ²⁾ другиятъ посочва, че въ близката до града висока планина (Осогово) има златни и сребърни рудници, експлоатацията на които едва може да си покрие разхода³⁾.
(التون وكومش معدنارى مشهوردر لكن حاصلى خرجنه كفايت ايتز).

Слѣдователно, осоговскитѣ вигни (работилници, печи) ще да са спрѣли още въ XVIII в. Ето защо никакви спомени не са запазени въ околното население за разработването имъ. Бѣлѣжкитѣ на Хюца и Буе отъ първата половина на XIX в. ще да са вѣроятно по книжни спомени и посочванья.⁴⁾ Запазени са обаче явни слѣди отъ обработване на сребро въ мѣстото, наречено „Сребърно коло“, и надъ него въ рупитѣ. Рупитѣ (ями), дѣто е била капаена галенитната руда, се намиратъ въ долищата на горня Бистрица (собств. Главна-рѣка), току тамъ, дѣто тя събира волитѣ си отъ сѣвернитѣ спусъци на върха Руенъ (2250 м.) и 1 часъ надъ Сребърно-коло. Прѣзъ 1883 г. Г. Златарски и Иречекъ забѣлѣжили 7 стари рупи, на 50 метра надъ рѣчището, отъ тѣхъ 6 по дѣсния брѣгъ, и една отъ лѣвия; по тѣхъ личель галенитъ, халкопиритъ и пиритъ. По нѣкои мѣста руднитѣ жили били дебели до 30 см. Материалътъ копанъ въ тѣзи рупи е билъ работенъ въ печитѣ, които са били 1 часъ мѣсто по-долу въ Бистришката долина, на тѣй нареченото Сребърно коло. Сребърно коло е полянка, по която още стои згория отъ олово, сребро и мѣдъ, останала отъ нѣкогашното топене на рудитѣ. Прѣдполага се, че на Сребърно коло е имало една вигня (пещъ), дѣто и сега има една срутена яма.⁵⁾ Прѣди нѣколко години тамъ се намѣри

¹⁾ Стр. 115.

²⁾ *Hadschi Chalfa*, R. u B., 88.

³⁾ *Евлия Челеби* V, 567.

⁴⁾ *J. Hütz*, Beschreibung der Europäischen Türkei, München 1828, стр. 251, казва че златнитѣ и сребърни руди са на експлоатацията, а *A. Boué*, La Turquie d'Europe, 1840 I, 378, — Près de Kostendil on cite des mines de cuivre et d'argent. Наистина, на Сребърно-коло личи и мѣдна згория.

⁵⁾ Срв. *Jiresek* въ Arch.-epigr. Mittheilungen X, 77 и слѣдв. Пжтувания, 574 и сл., *Г. Златарски*, Ссп. XVII, 191 и сл.

единъ старински желѣзенъ чукъ. Единъ потокъ по горня Бистрица се нарича Плавило; други единъ, който иде отъ сѣвернитъ спусъци на върха Кюнецъ носи сжщото име — Плавилото. Горцитъ обясняватъ името отъ глагола „плавимъ“, т. е. къпя, мия овцетъ, но то може да е и въ свръзка съ нѣкогашно „плавене“ на руда. Изъ Кюстендилско тайнствено се разказва, че ужъ въ сжщата долина на Бистрица, пъкъ и по-горѣ на самата граница, ако не и на турска територия, се нахождала готварска соль, но селянетъ не смѣjali да обадятъ дѣ се намира, да не би да се отвори мина отъ царщината, а за тѣхъ готова ангария. Увѣряватъ още, че нѣкои селяне скришомъ си копаели отъ тази соль и кърмѣли добитъка си. Безъ съмнѣние, тѣзи разкази се отнасятъ за симпурното желѣзо (марказитъ), което се намира наистина въ Бистришката долина. Тази руда е бѣла като соль, на вкусъ е солено-стипчава, та нѣкои я взематъ за нечиста стипса.¹⁾ Г. Златарски, като е прѣцѣвилъ рударскитъ богатства на Осогово още прѣвъ 1883 г., слѣтѣва бждецето поколѣние, когато се подготви и прояви интересъ и къмъ рударството, неговитъ погледи да бждатъ, прѣди всичко, обзрнати къмъ тѣзи планини.²⁾ Думитъ на учения професоръ иматъ още поголѣмо значение сега, когато желѣзницата ще мине подъ рудницитъ и по р. Бистрица.

Най-старитъ извѣстия за добиванье *злато* въ Кюстендилско са отъ края на II в. сл. Хр. и отъ началото на III в. Тия извѣстия личатъ на опакото на монети сѣчени въ Кюстендилъ: отъ една урна тече вода; едно ангелче протѣга ржцъ къмъ водата и отгорѣ надписъ—злато (*χρυσός*).³⁾ Ще каже, тогава златото въ Кюстендилско се е добивало чрѣзъ плавление изъ околнитъ осоговски рѣвички. Турскитъ пъкъ свидѣтелства говорятъ и за златни мини, рудници (*التون* алтѣнъ маденлери)⁴⁾ въ Осогово. Нѣмецътъ Хюцъ и

¹⁾ Срв. у Г. Златарски за тази соль . . . Спсп. XVII, 191.

²⁾ *Ib.*, 193.

³⁾ Срв. стр. 15—16.

⁴⁾ Евлия Челеби V, 567.—Хаджи Калфа у Хамера: *Der Berg von Kostendil liegt auf der Ostseite der Stadt, und auf der andern Seite liegt der Berg nach dem Flusse Egrissu genannt, der das Gebirge entzwey schneidet. Hie und da finden sich Gold—und Silberminen....* (Rumeli und Bosna, 88).

той говори за златни рудници въ Кюстендилско¹⁾. Сегашното и по-старо кюстендилско население не знае нищо за подобни рудници. Плавенъето обаче на златоносенъ пѣськъ по притоцитѣ на Струма, що изтичатъ изъ Осогово и неговото продължение въ Крайщето, — Банщица, Бистрица (Соволщица), Долбинъ-долъ,²⁾ Драговищица, е било твърдѣ разпространено до прѣди освобождението, пѣкъ и сега, сѣ се практикува на рѣдко, ако и да е на пропаданъе. На день, при най-усилена работа по водата и пековетѣ, работникѣтъ едва може да извади 5 — 6 гроша. Проливанъето или плавенъето на златоносния рѣченъ пѣськъ става по най-първобитенъ начинъ, въ дълги дѣсчени корита; водата като протича прѣзъ коритото, което е раздѣлено на прѣградки—прагове, оставя на дѣното по-тежкитѣ златни люспи заедно съ желѣзни и други тежки зрънца. Слѣдъ нѣколкократно прѣмиванъе на събрания пѣськъ, златото сѣ още нечисто, се събира, послѣ топи на кюлча. Голѣмо количество такъво рѣчно злато бѣ открито въ едно старинско гърне прѣзъ 1880 г. въ Клисуря, на пътя отъ Кюстендилъ за Радомиръ. Наистина, нѣма извѣстия за задълженията на кюстендилскитѣ златаре-плавачи, но ясно е, че, поради малката си придобивка, тѣхниятъ занаятъ не ще е билъ облаганъ съ тежъкъ давъкъ. Потвърждение на това нахождаме въ свѣдѣнията за влашкитѣ плавачи прѣзъ XVIII в. Плавенъето на злато тамъ било прѣдоставено главно на циганетѣ, които били длѣжни да плащѣтъ годишно всѣки мъжъ по 1 драмъ злато на областния управителъ.³⁾ Освѣнъ това, знае се, че кюстендилскитѣ златаре са ударяли и на просия по селата, та въ Крайщето думата „златаръ“ станала синонимъ на „просякъ“.

Друга интересна по богатството си рударска покраина е тѣй нареченото Крайще. Крайщето е висока и дива планинска мѣстность на с.-з. отъ Кюстендилъ. Природата лишила Крайщето отъ богатата на близкото кюстендилско поле, но го дарила съ заровени природни богатства, които очакватъ

¹⁾ Срв. стр. 182.

²⁾ Долбинъ-долъ е суходолица между селата Лозно и Радловци. Водата му, която иде отъ Лисецъ, се влива въ Соволщица. Познатъ е у околното население съ обиленъ златоносенъ пѣськъ, който се плавя кога придойде вода въ суходолицата.

³⁾ Срв. *Thornton, Etat actuel de la Turquie, Paris 1812, II, 146.*

своя разцвѣтъ. Огромното количество желѣзна магнетитна руда, която обхваща обширни скали при с. Божица, сетиѣ по склоноветѣ на Власотинската планина; златоносниятъ пѣськъ, особено изъ долищата на Горно-Уйно, Ярешникъ, Горно-Тлъмино, Долни-Коритенъ и др.; галенитнитѣ руди при Мосуль, Барие, Горно-Тлъмино; тѣй наречепитѣ «сребърни дупки» въ Любатска планина; каменнитѣ вжглища и мряморѣтъ при Горно-Уйно и др. са достатъчни, за да заинтересуватъ и държава и индустриалци.¹⁾ Този интересъ би се повдигналъ още повече, като се вземе прѣдъ видѣ, че едни отъ крайшнитѣ рудници са бивали обработвани още отъ врѣме. Тѣй, нѣкогашното разработване на златоносни руди въ Горно-Уйно може да се прослѣди на едно протежение повече отъ 5 километра; пѣкъ и прѣзъ сегашнитѣ години тамошнитѣ долища често се посѣщаватъ отъ прѣмивачи—златаре. Галенитнитѣ мини при Мосуль, сега дадени вече на експлоатация, показватъ слѣди отъ старо разработване и стари рударски инструменти.

Особено пѣкъ заслужаватъ поменъ желѣзнитѣ рудници въ *Божица*, които по изобилието си нѣкога са оставили на селото и досега името „Богата Божица“. Цѣни бѣлѣжки за тѣзи рудници ни е далъ Иречекъ, събрани отъ божички старци, свидѣтели на послѣдния животъ на самоковищата въ Божица, прѣди 50 години. «Мѣстото, казва Иречекъ, отдѣто се взима желѣзната руда, лежи до самата сръбско-българска граница, която тукъ е отбѣлѣзана съ мекъ пѣтъ.²⁾ Около на $\frac{1}{2}$ часъ пѣтъ всичко е разкопано. Старецѣтъ Стаменко, който самъ на млади години билъ 30 години векая на *рудницата*, съпроводи ни чакъ дотукъ и показа ни отдѣлнитѣ части: тукъ е Явийшкинъ долъ, тукъ Каравелиевъ долъ, тукъ Нова вада, тамъ връхѣтъ св. Никола съ изворъ. Рудата се добивала само съ промиване на магнетитовъ, желѣзенъ пѣськъ, произлѣзълъ отъ разлагането на гнайсови скали. За ускоряване на природния процесъ, прѣзъ тука била прѣварана *рѣвина*, т. е. примитивно нивелирана вада съ многобройни завой. Стрѣмнитѣ урви отъ кафявъ пѣськъ, съ свѣтли зрънца и желѣзни кристали, при всѣко подухване на вѣтъра полека-лека се ронятъ въ малки поройчета. Покрай сипкавия материалъ, било из-

¹⁾ Срв. Д-ръ *Ванковъ*, Геологически изучавания въ Мсб. XVI—XVII, 38—43.

²⁾ Това е мѣстността св. Никола и самата висина на планината.

вѣтрѣлъ, било промитъ огъ дъжда или съ водна сила, намира се желѣзо и въ твърди още скали, въ които се виждатъ на мѣста и цѣли желѣзни жилки. Но въ тѣхъ не се работѣло вече поради липса на инструменти. Доловетъ още не са изчерпани и иматъ още бѣдеще. Въ всѣво *руднице* са копаели 15—16 души. Желѣзниятъ пѣськъ билъ прѣнасянъ слѣдъ това въ *дворищата*, т. е. корита, дѣто както при плавење на златото, билъ промиванъ, докато оставало само желѣзо.¹⁾ Добриятъ материалъ слѣдъ това се прѣтапялъ въ 5 *маданица* или *вигни* при Божичката рѣка. Отъ 500 оки руда се добивало едва 120—160 оки желѣзо; жителитѣ сами знаатъ, че прѣтапяњето е несвършено и че изхвърлената черна и тежка *згория* съдържа още много неразтопено желѣзо. Желѣзото било ковано въ *самокови*, карани отъ сѣщата рѣка; готовитѣ прѣтове желѣзо били прѣнасяни въ Криворѣчна-Паланка, дѣто отъ тѣхъ се работѣли подкови, пирончета и т. н. . . . Божичкитѣ рудници са очевидно много стари. Прѣданието гласи, че ужъ тукъ работѣли нѣкога 70 мадена (пещи) и 70 кола или витла отъ самоковитѣ на рѣката . . . Стари хора още помнятъ, че е работено на рудищата до деня на св. Никола и въ вигнитѣ прѣвъ 9 най-топли мѣсеци, повечето ангария отъ околното население. Самитѣ рудници били, казватъ, вакѣфъ. Работата била спрѣна поради липса на гориво; околнитѣ гори били изсѣчени и нѣмало отдѣ да взиматъ дърва за палене пещитѣ. Възможно е сѣщо, че синѣвиятъ пѣськъ да се е свършилъ и че не искали да се рѣшатъ, па може-би и не знаели, да разкопаватъ твърдата скала край жилкитѣ. Има, каже, 28 годия отъко работата е спрѣла въ тѣзи рудници, т. е. околно 1855 г. Тукашнитѣ работници ходѣли по-напрѣдъ като *маданджии* и въ други подобни рудници.“²⁾

Слѣдъ кратовскитѣ, паланешкитѣ, кюстендилскитѣ и крайшкитѣ рудници, особена група заематъ *желѣзнитѣ рудници*

¹⁾ Селото Дворище надъ лѣвия брѣгъ на Струма (Конявска община) ще е получило името си отъ стари „дворища“, дѣто се е промивала желѣзна или друга руда. Прѣди нѣколко години въ околността на Дворище стана доста голѣмо свличанье (дислокация) на горнитѣ земни пластове, заедно съ ниви и лозя.

²⁾ *Иречекъ*, Пжтувания. 595 — 596. Срв. *Г. Златарски* Спср. XVII, 199.

въ *Дупнишко*, по склоноветъ на Рила. Първитъ извѣстия за тѣзи мини са отъ XVII в. Хаджи Калфа бѣлѣжи, че на нѣкоя мѣста въ дупнишката планина се намирали чиличейни рудници (Stahlminen).¹⁾ Евлия пъкъ като минавалъ прѣзъ 1660 г. отъ с. Друганъ, тогава крѣпость, за Дупница, бѣлѣжи, че въ Рила има на 40—50 мѣста желѣзни рудници (قرق، اللى یرنده دمبر معدنلى و اردر، къркъ - елли йерде демир маденлери вардъръ).²⁾ Въ единъ турски ръкописенъ тефтеръ въ Соф. н. библиотека отъ година 1690 четемъ какво, по случай войната съ Австрия, било поръчано да се работятъ оси за топоветъ на турската войска въ самоковитъ въ Самоковъ, *Дупница*, Етрополе, Татаръ-Пазарджикъ и Крива-Паланка. Отъ другъ турски тефтеръ отъ година 1760 се учимъ, че по онова врѣме въ Дупнишко имало 5 самокова за желѣзо, но само 4 отъ тѣхъ работѣли усилено. Тѣзи 4 работилници принадлежали на турци (Соколи заде елъ-хаджи Ахмедъ ага, Исмаилъ Беше, Ахмедъ Беше и др.) и произвеждали годишно 217 кантара желѣзо. Едни отъ тѣзи мадени ще са били по лѣвитъ притоци на Джерманъ. И досега са запазени у Дупнишко спомени за рударство по р. Бистрица. Купища железна згория още личатъ по лѣвия брѣгъ на р. Рила, надъ и въ селото Стобъ. Надъ селата Стобъ и Поромино, току задъ турската граница се намиратъ колибитъ Горно и Долно Демирли. Името Демирли (Желѣзна) сѣщо тѣй може да наумява стари желѣзни рудници по гребена „Дунава“. За работилницитъ въ Стобъ се знае, че са работѣли допрѣди стотина години, когато спрѣли поради размирнитъ врѣмена на вѣрджалиитъ. Прѣзъ началото на XIX в. Дупница сѣ още била прочута съ желѣзарскитъ си работилници.³⁾ За дупнишкитъ желѣзни рудници споменава и русинтъ Григоровичъ, който прѣзъ 1845 г., на отиванье отъ Дупница за София, край селата Кърнолъ, Дрѣнъ, Диканитъ, Крапецъ и пр., миналъ по „холмистую страну, изобильную желѣзными рудниками“. ⁴⁾

Ако се позовемъ на извѣстието въ бѣлѣжкитъ на покойния учитель Бисеровъ за Дупница, която нѣкога отъ турцитъ се наричала Гюмюшъ-дере, ще трѣбва да се прѣдположи.

¹⁾ Rumeli und Bosna, 89.

²⁾ Сияхатъ-наме V, 569.

³⁾ *Hütz*, Beschreibung der Europäischen Türkei, 251.

⁴⁾ Очеркъ путешествія по Европейской Турціи, 2 изд., 134.

че нѣидѣ въ дупнишката или по-добрѣ джерманска долина
ще да се е вадѣло на врѣмето и сребро (гюмюшъ).¹⁾ А за
плавење на злато изъ притоцитѣ на р. Разметаница, особено
по рѣкничитѣ на с. Палатово и с. Каменикъ, и сега още се
помни отъ дупнишкото население.

¹⁾ Срв. стр. 188.

Коласийската архиепископия.

(XV — XVIII в.)

Дѣ е билъ градъ Коласия.

Старинската Пауталия, сръдневѣковниятъ Велбуждъ, Константиновата Баниа или Кюстендилъ почва отъ XV в. да се краси и съ друго ново име — Коласия и то главно въ черковната югославѣнска книжнина. Голубински прѣвъ прѣзъ 1871 г. отъждестви, ако и колебливо, Коласия съ сегашния Кюстендилъ¹⁾; неговото мнѣние биде подрѣпено отсетнѣ отъ Ястребова²⁾, Руварца³⁾ и Иречека⁴⁾. При извѣстията на тѣзи учели и при ново допринесенитѣ такива отъ менъ, чини ми се, трѣбва вече да се отстрапи всѣко съмнѣние за тѣждеството на Коласия съ Кюстендилъ. Ето тѣзи свидѣтелства. Българинътъ Константинъ Костенски, писателъ при двора на сръбския деспотъ Стефанъ Лазаревичъ (1389—1427), съобщава въ своето съчинение за правописа какво видѣлъ въ града Коласлахъ цѣлъ псалтирь вмѣстенъ, благодарение на титлени съкращения, на две коле.⁵⁾ По-ясно за положението на Коласия говори другъ български писателъ отъ кюстендилска Каменица, Яковъ, който прѣзъ 1566 г. написалъ и печаталъ часословъ въ Венеция. Яковъ казва за себе си: азъ оубо Іаковъ родомъ и ѿтчествомъ вехъ иже въ подкръмли великии гори Ёсоговѣци, влиз Коласискаго града, ѿ места нари-

¹⁾ Краткій очеркъ, 499.

²⁾ Гласник, XL, 188.

³⁾ Ibidem, XLVII, 196 и сл.

⁴⁾ Пжтувания, 550—551; Das christliche Element usw. въ Sitzungsberichte на Вѣнскага академия отъ 1897, томъ CXXXVI, или въ българския прѣводъ въ Псп. LV—LVI, 240—243.

⁵⁾ Starine I, 25.

цаема Камена река, ѿ пле(ме)на свещенничьскаго¹⁾, т. е. Яковъ билъ роденъ въ Каменишко (Каменица е край с.-з. отъ Кюстендилъ), въ политѣ на високія Осоговъ, при коласийския градъ. Прѣзъ 1585 г. пристигналъ въ Москва за милостиня митрополитъ Висарионъ коласаиски отъ монастыря Благовѣщение (въ с. Слокощица, $\frac{1}{2}$ ч. до Кюстендилъ)²⁾, засдно съ игумена на монастыря св. Якимъ „отъ великой горы Соговицы“ (Осогово) и съ йеромонаха Стефана отъ Билинския монастырь³⁾ между Ърѣзницѣ и Трънѣ. Висарионъ носѣлъ просба до царя за съгражданье на пострадалия отъ земетресение Осоговски монастырь, който етъ вли коласаискаго града.⁴⁾ Изрично е свидѣтелството отъ 1652 г. на една старопечатна книга въ с. Буджановци (Срѣмъ), дѣто като се говори за Михайла, митрополита коласийскаго, послѣдната дума се пояснява съ — зокою Ганна, както се наричалъ и нарича още Кюстендилъ.⁵⁾ На единъ псалтирь въ Призрѣнъ има записъ отъ 1653 г., съ слѣднитѣ важни за тувъ редове: Михаилъ митрополитъ баньскы глаголемъ коласіа.⁶⁾

Името Коласія се чува и прѣзъ слѣдния XVIII в. Така, въ врѣмето на певския патриархъ Мойсея († 1712) били епископи Коласіи Висарионъ и Ефремъ.⁷⁾ Отъ една приписка на единъ шестодневъ въ Рилската монастырска библиотека узнавамъ, че прѣзъ афав (1732 г.) били митрополити въ Самоковъ Ефремъ, а кюстендилски билъ гнъ Колсини Яданані. Подъ прѣдпослѣдната дума стои отъ друга рѣка Кустѣдискій.⁸⁾ На единъ рѣкописенъ маргаритъ въ сщцата библиотека стои приписка: 1762 майа — 2 Иродакъ Класійскій.⁹⁾ Най-послѣ,

¹⁾ Стојановиѣ, Записи I, 203.

²⁾ За сѣдалищата на коласийския митрополитъ ще се каже по-долу.

³⁾ Срв. Сношенія Россіи съ Востокомъ I, 182; Гласник XLVII, 196; Глас LVIII, 222 — 223; Споменик XXXIX, 38 — 39 съдържа просбата на сръбския архиепископъ, прѣдадена отъ Висариона епископа коласаискаго на царя Теодора Ивановичъ за съгражданье на порушения отъ земетресение Осоговски монастырь.

⁴⁾ Глас XXXIX, 38.

⁵⁾ Стојановиѣ, Записи I, 371.

⁶⁾ Иastreбов, Податци, 69.

⁷⁾ Споменик III, 108.

⁸⁾ Спространовъ, Опись на Рилскитѣ рѣкописи, 58.

⁹⁾ Id. ib., 61.

името е споменато въ българската история на Спиридона отъ 1792 г. Царь Симеонъ узналъ ужъ отъ събора на своитѣ епископи, че илирската земя или България била приела кръщение отъ апостолитѣ и че отъ 70-тѣ апостоли били нѣкои епископи, като Климентъ въ Сръдецъ, Флагонтъ въ Колоссаѣм, Ерминъ въ Далмация, . . . Ерма въ Пловдивъ и др.¹⁾ Тукъ е важно да се знае отдѣ е взелъ Спиридонъ тѣзи имена. Името Коласия ще е излѣзло отъ официално употрѣбение заедно съ закриванье на пекската сръбска патриаршия въ 1766 г., подъ която се числѣше кюстендилската архиепископия. Името Коласия прѣзъ XV—XVIII в. не изключавало и другитѣ имена на града, само че докато южнитѣ славѣне употрѣбавали прѣдимно Бана и Коласия, турцитѣ се държали о името Кюстендилъ(-Бана), а гърцитѣ, споредъ турцитѣ, наричали града *Κεστυνίλιον*. Сега въ Кюстендилско нивой не знае, че нѣкога градътъ се е наричалъ и Коласия. Името обаче, малко промѣнено, е запазено въ названието на кюстендилското прѣдградие-село Колуша (отъ по-старо Колоса), дѣто е било по едно врѣме сѣдалището на волосейския или коласийски митрополитъ.

Любопитно е въ случая прѣнасянето на името Коласия отъ малоазийския градъ Колоса или Коласа (*Κολοσσαί, Κολασσαί*), сега наричанъ Хонай, Конасъ, върху сръдновековния Велбуждъ. За това прѣхвърлянье е спомогналъ, безъ съмнѣние, кутътъ на водата въ единия и другия градъ. Прѣзъ 65 г. сл. Хр. станало въ Фригия страшно земетресение, и градътъ Коласа току-речи цѣлиятъ билъ разрушенъ. Рѣката Ликось се губи при Колоса подъ земята и на едно разстояние отъ 5 стадии пакъ излиза. Въ свръзка съ тѣзи стихии въ Колоса се намирало и християнската мѣстна легенда, споредъ която агизмата (светата вода) на св. Михаила била пазена отъ единъ християнинъ, но нѣкои нечестивци искали да разрушатъ свети-нята, като я наводнятъ изкуствено. Закрилникътъ на агизмата св. архангелъ Михаилъ далъ силно земетресение и събраната вода, която застрашавала аязмата, била насочена въ дълбока пропасть. Градъ Колоса билъ извѣстенъ на християнетѣ и по дѣянията на апостолъ Павла, който устроилъ въ града една отъ първитѣ черкви и за закрѣпване на вѣрата написалъ своитѣ двѣ послания до волосейцитѣ. Че въ югославѣнската книж-

¹⁾ Спиридонъ, История, 50.

нина се знаело за чудото на св. Михаила въ Колоса или Хонай, личи напр. отъ единъ записъ въ Сарайевската архива, дѣто се споменава за соборище архистратига Михаилъ иже въ Хонѣх¹⁾, а въ единъ Рилски рѣкописенъ сборникъ четемъ повѣсть . . . въсеслѣвнаго ѿ чтнаго храма архангѣла Михаилъ иже въ Хонѣх²⁾. Извѣстни са прѣданията за топлитѣ води въ Велбуждъ и прѣданията за нѣкогашно езеро на мѣстото на сегашния градъ. За тѣхъ се каза на стр. 14—15. Трѣбва да се спомене и за култа на горещата вода у кюстендилското население. Старитѣ кюстендилци—турци и християне—почитаха мѣстнитѣ топли води, персонифицираха ги въ нѣкой светия и имъ принасяха жертви. Пъкъ и до днесъ не е съвсѣмъ изчезнала тази практика. Въ банитѣ и пералищата (наричани барища), когато водата, поради придожаждане, шурти побуйно, тогава водата се разигравала, казватъ старитѣ, и непрѣставала, докато не ѿ се даде курбанъ. За да се избѣгне нещастие съ нѣкой човѣкъ, хвърляли са жертва пѣтелъ, напр. въ Дервишъ-баня, дробъ—въ пералището Чапанка (сега наричано Попъ Манчово барище). Особено се е почитала водата въ Пазаръ-хамами. Светецътъ на тамошната вода билъ наричанъ у турцитѣ Довлетъ-баба; палѣли му свѣци и се кланяли. Страхътъ отъ случайно пропушване на горещитѣ води е още познатъ въ кюстендилското население. Прѣданието споменава за нѣкогашно опасно пропушване, което щѣло да издави града, ако да не била го изпрѣварила една царска дѣщеря и да запуши извора съ нѣколко товара памукъ, споредъ едни, или съ копринена кърпа, споредъ други. Тѣждественитѣ култове и прѣдания въ фригийския Колоса и балканския Велбуждъ, бидейки познати на югославѣнскитѣ книжовници, особено тѣзи отъ сѣверна Македония, лесно било да стане прѣхвърляне на първото име, което се ползувало съ класичность въ християнството, върху второто. За щастие, запазенъ е единъ текстъ, дѣто личи ясно какъ е извършено това прѣхвърляне, именно като се е прибавиле само името Македония, за да се прѣнесе и мисълъта отъ Мала-Азия въ новата Коласия въ Македония. Въ единъ апокрифенъ разказъ, отъ грѣцки произходъ, за смъртъта на св. Богоро-

¹⁾ Стојан. Зап. I, 383.

²⁾ Спростр. Рилски описъ, 85.

лица, се посочва, че на успѣнieto Богородично пристигнали първитѣ познати епископи още отъ врѣмето на апостолитѣ, именно прочутиятъ атински епископъ Диониси Арнопагски, Еротея и сподвижникътъ на апостола Павла, Тимотей. Послѣдниятъ е бивалъ въ Колоса съ Павла¹⁾ и послѣ станалъ ефески епископъ. Лесно било на прѣписвача на легендата, който знаелъ за колосейскитѣ и велбуждски прѣдания, да прибави само думата Македония, та да излѣзе прѣхвърлянето на името. Този текстъ гласи: и тѣ предсташе богомъдрые трѣ епископа: Діонисіе и Еротеи отъ Ядина и Тимотеи отъ Македоніе отъ града Коласіа²⁾. Иречекъ дори прѣдполага, че и въ Велбуждъ ще да е имало храмъ на св. Михаила, нѣйдѣ при топлитѣ извори, и че той ще се е намѣрвалъ въ известни отношения съ прѣданията за агиязмитѣ³⁾. Една бѣлѣжка у Сретковича, непосочено отдѣ взета, ни учи, че въ срѣдновековния Велбуждъ е имало черква на св. Архангелъ Михаила⁴⁾ — туѣ което дири Иречекъ. За мѣстото на тази черква можемъ да се досѣщаме по опакото на монетата съ храмоветѣ (стр. 13), при долния храмъ, който се нахожда въ подножието на хисарлъка, тъемо тамъ, дѣто най-вече бликатъ горещитѣ води и дѣто, освѣнъ нѣколко пералища и банята Шабанъ, има разхвърлени старински дѣлани камъне.

Обсегъ и история на епархията.

Цѣлиятъ XIV в. съставя празнина въ историята на велбуждската архиепископия. Досега не са намѣрени никакви известия нито за епископията, нито за митрополититѣ ѣ отъ врѣмето на Душана и на князь Константина. Това кара Голубински да мисли, че Велбуждъ, като миналъ подъ сърбитѣ въ края на XIII в., епископията му била закрыта⁵⁾. Мжчно е обаче да се допусне това, защото сърбитѣ обикновено строго са пазѣли черковнитѣ традиции и, като ревнителни на

¹⁾ Това личи отъ поздрава отъ Тимотея до колосейцитѣ. Гл. Послание къмъ колос. на ап. Павла, 1, 2.

²⁾ *Новаковиѣ*, Примери 2-о изд., 434.

³⁾ Спсп. LV—LVI, 242—243.

⁴⁾ *Среѣковиѣ*, Историја II, 876.

⁵⁾ Краткій очеркъ, 95.

православието, са отваради нови епископии или пъкъ въздигали забравенитѣ, запусѣлитѣ, какъвто е напр. случаятъ съ морозвиздската и лѣсновската¹⁾). Още по-немислимо е закриванъето на епископията при Константина: дори и да не е имало такава въ неговата *столица* Велбуждъ, той би открилъ нова.

Когато турцитѣ завладѣли полуострова и търновската патриаршия била закрита, охридскиятъ архиепископъ Матей издѣйствувалъ отъ императоръ Мануила Палеолога и отъ цариградския патриархъ, прѣзъ 1409 г., право да простира своята юрисдикция надъ епархитѣ дори до Одринъ и до Солунъ²⁾). Благодарение на това придобито право, епархитѣ Видинъ и София влизали подъ охридската архиепископия, както това доказа Г. Баласчевъ съ обнародванъе кореспонденцията на константинопольския патриархъ и охридския архиепископъ³⁾). Коласийската епископия е била, споредъ горното, една отъ вжтрѣшнитѣ епархии на охридския прѣстолъ. Това прѣдположение се подкрѣпя напълно и отъ слѣднитѣ извѣстия. Въ списъка на епископитѣ, подчинени на сръбската архиепископия прѣзъ 1453 г., личатъ само мѣста епископомъ и егѣменом сръбскомъ: .а. зет'ски, .б. рашки, .г. хълмьски, .д. хвостански, .е. топлички, .ж. вѣдимски, .з. дьбрьски, .и. моравички, .к. скопскіи, .л. призренски, .м. (липлиански), .н. браничевски, .о. мачевски, .п. градачки, .р. кончъл'ски⁴⁾). Прѣзъ 1466 г. охридскиятъ патриархъ, като обикалялъ изъ своитѣ области и градове, дошълъ и въ Кратово, а то е влизало въ коласийската епископия. (Тогда же . . . архієпископоу охридскомуу кѣр Дворѣдоу, и овхощецоу въсы и села и градовы по власти дръжавы своеѣ црѣквевнаѣ направляющеу, приключи се двѣ пріити емоу и въ наше . . . Кратово).⁵⁾ Освѣтъ това, отъ 1459 г. когато турцитѣ заеха окончателно сръбското

1) Стр. 78.

2) Тѣзи права на охридската архиепископия били изложени въ специална грамота. За сѣверо-източната граница важать думитѣ на грамотата: *μηχρι και των της Ανδριονουπόλεως ορίων*, а за източната цариградскиятъ патриархъ опрѣдѣля Солунъ, който оставя въ свои рѣцѣ: *χαρίζομενος ημῖν ότι μόνον την Θεσσαλονίκην ἔχουμεν*. Срв. Г. Баласчевъ въ Мсб. XVIII, 158.

3) Мсб. XVIII.

4) Стојан. Зап. I, 94.

5) Id. ib. 99.

деспотство, та до 1557 г., когато се възобнови пекската сръбска патриаршия, дори и кореннитѣ сръбски епархии били подчинени подѣ Охридъ.¹⁾

Пекската сръбска патриаршия била възобновена въ 1557 г., благодарение прѣдстояването на прочутия потурнакъ везиръ Мехмедъ Сокологлу, чийто братъ Мавари станалъ патриархъ. Тогава къмъ възстановения пекски тронъ била присъединена и коласийската епископия²⁾. Оттука захващатъ и по-чести спомени за послѣдната.

За обсега на коласийската епархия се учимъ отъ титула, що е носѣлъ нейниятъ митрополитъ. Прѣвъ 1652 г., рускиятъ царь Алексѣй Михайловичъ подарилъ единъ прологъ на митрополита Михаила коласинскаго, зокомою Баня, радомір'скаго, сүриц'ничскаго, кратов'скаго, палан'скаго, щип'скаго, радовиц'скаго³⁾. Съ други думи, въ границитѣ на коласийската или банска (кюстендилска) епископия влизали, освѣнъ Кюстендилъ, още Радомиръ, Сирицниекъ — голѣмо централно село въ Радомирско, познато съ своя пазаръ и сѣдалище на кадия прѣвъ XVII в.,⁴⁾ Кратово, Крива-Паланка, Щипъ и Радовишъ. Сжщиятъ този обсегъ на епархията бива спасенъ и въ по-ново врѣме, когато тя, слѣдъ закриванъето на пекската патриаршия, прѣмина подѣ вселенската, цариградска; и покраинитѣ, Пианецъ и Крайще се подразбиратъ въ тѣзи граници, но не са поменати, защото тѣ влизатъ прѣво подѣ Кюстендилъ. При повечето обаче подписа на коласийския митрополитъ се изпущатъ второстепеннитѣ градове, та оставатъ само Баня, Кратово и Щипъ, понѣкога самото първитѣ два,⁵⁾ или пъкъ само първиятъ⁶⁾ и пр. Дупница, която влизала административно подѣ кюстендилския санджакъ, въ

¹⁾ Срв. Byz. Zeitschrift XIII, 198.

²⁾ Byz. Zeitschrift XIII, 199.

³⁾ Стоян. Записи I, 371. Десетъ години прѣди това коласийскитъ митрополитъ Йосифъ правилъ подаръци на Ксенофския светогорски манастиръ и е подписанъ като митрополитъ Банни ѿ Кратовъ и Щипъ ѿ Радовицъ (*Успенскій*, Исторія Аѳона, III, Спб. 1892, стр. 329).

⁴⁾ *Hadschi Chalfa*, Rumeli und Bosna, 57.

⁵⁾ Гласник XL, 188; Стоян. Зап. I, 372, 374, 383, 386, 387, II, 73.

⁶⁾ Глас XXXIX, 38; *Спространовъ*, Рилски опись, 58.

черковно отношение била подъ самоковския митрополитъ. Отъ единъ записъ отъ 1565 г. узнаваме, че въ Радомиръ е имало и епископъ (и при кѹР' епискѹпа радоік'ѹга мар'дарита), който се споменава между софійския и дупнишкия. ¹⁾

Като заседавали турцитѣ окончателно въ Кюстендилъ и изнасилили мѣстнитѣ християне да приематъ мохамеданство или да се изселятъ, и сѣдалището на воласийския митрополитъ било разколебано; владиката билъ принуденъ да живѣе било въ кюстендилското прѣдградие Колуша, било въ близкото село Слокощица, било най-сетнѣ въ Кратово, въ Лѣсновския манастиръ, или въ Щипъ, дѣто християнското население не е



Обр. 34. Колушката сръдневѣковна черква св. Георги.

липсвало никога. Село Колуша е било сѣдалище на митрополита и прѣзъ първитѣ врѣмена на турското владичество, пакъ и по-сетнѣ прѣзъ XVIIIв. и началото на XIX, както се учимъ отъ мѣстното запазено прѣдание. Самото име на селото, както вече се спомена, е запазило забравеното инакъ Колоса, Коласия — Колуша вм. Колоса. Старияскиятъ колушки храмъ св. Георги, изъ двора на който се търкаляха голѣми плочи

¹⁾ *Спространовъ*, Синод. опись, 45.

и каменни колони, стоеше въ нѣкогашния си видъ — хубава сръднєвѣковна каменна и тухлена постройка — до освобождението, когато колушайинѣтъ дѣдо Стоянъ пристегна западната сграда и я прѣмаза и изписа. Подъ сегашната мазилка стои друга стара, а на мѣста — и третя още по-стара, отъ сръднитѣ вѣкове, съ образи и едва разпознаваеми славѣнски отдѣлни букви. Прѣди години изъ двора билъ захвърленъ камененъ старъ надписъ, сега незнайно вѣждѣ затрупанъ или прѣнесенъ. На отсрѣщния образъ е прѣдставена колушката митрополитска черква въ старинския ѝ видъ, прѣди да бѣде прѣмазана. За вѣроятното погребение въ тази черква на бѣгарския царъ Михаила Шишмана въ 1330 г. се каза на стр. 53. Внимателни разкопки вѣтрѣ и изоколу черквата би били желателни.

Друго прибѣжище на коласийския митрополитъ било с. Слокощица, разположено на $\frac{1}{2}$ часъ южно отъ Кюстендилъ, въ богато напоявана и плодородна долина. Това село е старо; при черквата св. Никола, вѣтрѣ и подъ селото се намѣриха римски древности — дѣлани камъне, сводови гробници и др. Нѣкога, казватъ, селото било голѣмо 700 къщи и имало много черкви. Отъ тѣхъ сега са останали здрави двѣ: служебната и подновена черква св. Богородица на сѣверния край на селото и св. Никола — на горния край; въ развалини са: св. Архангелъ — току подъ св. Богородица, съ вѣковни дѣбове, отъ които единъ има 5 метра окръжност въ дънера; св. Димитрия — още по-долу, съ врата отъ дѣланъ гранитъ за друга цѣль и прѣстолъ старъ езически жертвеникъ; св. Петка, или „манастѣро“ надъ селото $\frac{1}{2}$ часъ пѣтъ, дѣто отиватъ на Гергьовъ-денъ да колятъ курбанъ. Тука можемъ спомена и три оброчища: едното „пот Слѣго“, второто „у Нѣйвите“ — и двѣтѣ подъ селото, и третъто на върха Петъръ-тепеси. Пѣтникѣтъ Курипешичъ миналъ прѣзъ Слокощица въ 1530 г.; той нарича селото Ослокостаница¹⁾. Слѣдъ стотина години (1644) името на селото е записано Слѣкошаница въ една книга, употребявана въ черквитѣ на сѣщото село — св. Никола, св. Петка и св. Благовѣщение. Подновяването на книгата станало при архиепископа Писпѣна и . . . при архиепископа кир Янанѣ, владыка бивши Бански, които ще да са

¹⁾ Стр. 150.

прѣбивавали въ Слокошица¹⁾. Изглежда, че името е произведено отъ думата осълъ (магаре). Турцитѣ викаха селото Дерменъ-дере (Воденична-рѣка).

Коласийскитѣ митрополити прѣбивавали и въ Кратово, дѣто бивали подъ закрилата на заможнитѣ и влиятелни кратовски боляре и князѣе. Такъвъ е случаятъ напр. съ митрополита Михаила, отъ срѣдата на XVII в., който е билъ кратовчанинъ, синъ на князь Никола. Михаилъ, слѣдъ връщанъето си отъ Русия, живѣлъ ѣ въ близкия Лѣсновски манастиръ. Ето защо мнозина епископи слѣдъ това врѣме, при подписванъето си, на първо мѣсто са туряли името Кратово. Така, едно писмо отъ Света-гора отъ 1653 г. до митрополита Михаила, който билъ въ Русия, е адресирано митрополитѣ Кратовскомѣ²⁾. Прѣзъ 1666 г. митрополитъ Анани проважда просба до руския царь да иска помощъ за Лѣсновския манастиръ. Тазн просба е писана не въ Коласия, а у мѣсто Кратово, и митрополитѣтъ се подписва . . . Яннанъ митрополитѣтъ Кратовскїи и Банскїи и прочимъ³⁾. Между кратовци и злетовчане се приказва, че и въ Злетово било епископско мѣсто. Знае се положително, че при Душана още въ Злетово бѣ поставено епископство, но отсетнѣ то се постави подъ коласийското. Слѣдователно, прѣданието или се касае до това врѣме или е продуктъ на ново книжовно влияние на Гавриловото житие, дѣто се говори какво прїиде писанїе оу Свѣтотоу на епископа⁴⁾, или най-сетнѣ то има свръзка съ по-сетнѣшно възможно прѣбивание на митрополита въ Злетово.

Въ Щипъ е прѣбивавалъ коласийскиятъ митрополитъ главно прѣзъ XVIII в.; тамъ си е ималъ и постоянна митро-

1) Ето този записъ:

На лѣтѣ зрнѣ (7152 – 1644) понови се сѣа книга гласоуемни е гласникъ въ село Слѣскошица при архїереа Писпѣна и . . . при архїепископа кир Яннанїа, владыка кивши Бански. И высть ктиторъ кир Бошко и мати его Ерина и штыць Стога и поновише сїю книгѣ да савжи светомѣ Пїколи и свете Петке и светое Благовещенїе; и кои те изнести исъ те црѣкве сїю книгѣ . . . (Бѣлг. прѣгледъ, год. V, кн. V, 74).

2) Споменик XXXVIII, 62, 63.

3) Ibidem, 67.

4) Стр. 103.

политска сграда. Даже отъ единъ записъ се научаваме, че владишкиятъ дворъ се намиратъ въ махалата или по-добрѣ прѣдградieto на Щипъ — Ново-село. Така, прѣзъ 1728 г. пекскиятъ патриархъ пише, че наминалъ оу Ново Село близъ Щипа, ѡ дворъ господина митрополита кир Ѳфрема Коласискаго и Кратовскаго¹⁾. Прѣбиванието на митрополита въ Щипъ е дало поводъ на извѣстни историци да мислятъ, че е имало отдѣлна щипска епархия; наопаки, тя е била винаги въ едно съ коласийската, пъкъ съ нея останала и прѣзъ XIX в., когато послѣдната минала подъ цариградската патриаршия и се нарекла «кестендилска». За тази погрѣшка е способствувало и обстоятелството, че коласийскиятъ митрополитъ по нѣкога е ималъ и помощникъ епископъ, който обикновено седѣлъ въ Щипъ.

Остава да се прибавятъ и познатитѣ досега извѣстия за коласийскитѣ епископи, за да се поосвѣтли що-годѣ и тѣй тъмната картина отъ черковното минало на сѣверомакедонскитѣ крайща. Тѣзи извѣстия се намиратъ едни въ архивата на външното министерство въ Москва, а други прѣснати по разни ръкописи, като случайни записи.

Отъ коласийскитѣ владици сега ни са познати слѣднитѣ:

1. *Висарионъ*, споменатъ прѣзъ 1585, 1586 г.²⁾
2. *Макари*, „ „ 1619 г.³⁾
3. *Анани*, билъ около 1630 г.⁴⁾

¹⁾ *Стојан.*, Зап. II, 72—73.

²⁾ Сноненія Россіи съ Востокомъ I, 182; Гласникъ XLVII, 196; Глас LVIII, 222 и сл.; Споменик XXXIX, 38, 39; *Макарий*, Исторія русской церкви VIII, 367.

³⁾ За него се научаваме отъ една приписка на пекския патриархъ Паисия, който прѣзъ 1699 г. взелъ за дългъ отъ своя подчиненъ владика Макария една книга, сега въ Бѣлградската нар. библиотека № 5. Приписката гласи: Паисіе патриархъ пекски лѣт(о) 3. ѳ. к. з. (1727—1619) кѣпих сѣо книг(8) за т. ѳ. за дългъ ѿ Макариа кратовскога. *Стојан.* I, 395.

⁴⁾ Въ врѣмето на владиката Пуспуна (1644 г.) този Анани се билъ вече оттеглилъ и живѣлъ като владыка бивши Бански. Той ще е билъ и прѣди Йосифа (1642 г.), защото е немислимо въ 2 год. да се промѣнятъ трима владици. Срв. по-горѣ, стр. 260.

4. *Йосифъ*, споменатъ прѣзъ 1642 г.¹⁾
5. *Пустунъ*, „ „ 1644 г.²⁾
6. *Михаилъ*, споменаваъ прѣзъ 1652—1660 г.³⁾
7. *Анани*, споменатъ прѣзъ 1666 г.⁴⁾
8. *Висарионъ*, билъ около 1690 г.⁵⁾
9. *Данилъ*, споменаваъ прѣзъ 1700, 1701, 1709 г.⁶⁾
10. *Ефремъ*, „ „ 1712, 1728 г.⁷⁾
11. *Атанаси*, споменатъ „ „ 1732 г.⁸⁾
12. *Серапионъ*, „ „ 1757 г.⁹⁾
13. *Гаврилъ*, „ „ 1766 г.¹⁰⁾

Повечко се знае само за Висариона (първиятъ), Михаила, Серапиона и Гаврила. Митрополитъ *Висарионъ* е първиятъ балкански славѣнинъ, който, слѣдъ прѣжесване чести-тъ нѣкога прѣзъ XIV и начало на XV в. духовни връзки между Русия и южното славѣнство, отива въ сѣверната славѣнска царщина да дѣри помощ и утѣха. За неговото оти-

¹⁾ Прѣзъ 1642 г. Йосифъ, митрополитъ бански, кратовски, пипски и радовишки, се поменава въ книгитѣ на Ксенофския светогорски манастиръ като дарителъ (*Успенскій*, История Авона III, 329).

²⁾ Срв. по-горѣ, стр. 263.

³⁾ *Јастребов*, Податци, 69; Глас LVIII, 233, 234, 256 и сл.; Споменик XXXVIII, 62, 64, 65; *Стојан*. I, 371, 372, 374, 386, 387, 388.

⁴⁾ Споменик XXXVIII, 66, 67. Може би сжшиятъ по-горенъ Анани.

⁵⁾ Въ единъ родословъ при год. 1712 се поменава за Висариона, епискоупа Колаѣин като бивши, който билъ прѣди *Ефрема*, епискоупа Колаѣин (Споменик III, 108). Но понеже току прѣди Ефрема знаемъ положително, че е епископствувалъ Данилъ, то явно е, че Висарионъ е билъ и прѣди Данила.

⁶⁾ Данилъ се споменава въ единъ издѣлбанъ надписъ въ божичката черква (1700 и 1701 г.), и на събора въ Пекъ прѣзъ 1709 г. Отъ надписа се четатъ думитѣ: ПРИХЪДИ ЗДѢ . . . КЪР ДАНИЛЪ ВЪ ЛѢТО ШТИ (7208 — 1700 . . . пакѣ ѣ въ лѢТО ЗСО (7209—1701).

⁷⁾ Споменик III, 108; *Стојан*. II, 72, 73.

⁸⁾ *Спространовъ*, Рилски описъ, 58.

⁹⁾ Мсб. XVIII, 173.

¹⁰⁾ *Јастребов*, Податци, 4.

ванъ въ Москва знаемъ отъ тѣй нареченитѣ „Греческіе статейные списки“, въ главния архивъ на руското външно министерство въ Москва. Висарионъ, митрополитъ „колоссейски“, изъ монастыря Благовѣщеніе ¹⁾, Герваси — игуменъ на монастыря св. Якимъ Осоговски, свещеникъ Стефанъ отъ Билинския монастырь, между Брѣзникъ и Трънь, — тѣзи тримина тръгнаха „изъ Болгарской земли“ и пристигнали прѣзъ 1585 г. въ Москва. Митрополитътъ донесълъ просба до царя Тодора Ивановичъ отъ сръбския патриархъ Саватия, въ която се извѣстява, че при коласийския градъ билъ съзиданъ нѣкога отъ светопочившия ктиторъ и великъ войвода Константина кюстендилски монастырь, но поради земетресението той билъ разрушенъ, та се умолява царьтъ да стане новъ ктиторъ на монастыря и го възобнови. ²⁾ За монастыря се каза по-горѣ, стр. 93.

Колкото знаемъ за митрополитъ *Михаила*, отъ сръдата на XVII в., за жалость, това повече се отнася до неговата

¹⁾ Монастирьтъ Благовѣщеніе ше е поменатиятъ по-горѣ въ село Слокошица, дѣто прѣбивавали и други коласийски епископи.

²⁾ Ето извадки отъ извѣстията за Висариона и прошениято му. Прѣзъ 1586 г. рускиятъ царъ билъ извѣстенъ: „О, прїездѣ къ нимъ изъ болгарской земли, изъ обители Благовѣшенія митрополита Виссаріона Колоссейскаго, и отъ великой горы (О)Соговицы, изъ обители пустынослужителя Іоакима, игумена Гервасія, да изъ Былина монастыря архангельскаго священника Стефана, которыхъ всѣхъ отпустили въ Москву. Митрополитъ привезъ съ собою грамоту . . .“ (Сношенія съ востокомъ I, 182; Гласник XLVII, 196). Въ просбата (обнародвана въ Споменик XXXIX, 38 — 39) между друго четемъ: бли^в коласанского града како етъ бы^п созда^н о^т прежни^х сѣтопочиши^х ктито^р коста^нтина великаго воеводы ад^вѣса припра^т покѣвало о^т трѣса земънаго и хочемо да ю поновимо а сами несмѣемо іаки ноѣжни преодѣлѣша агар^нское насилowanie а ктиторѣ кои сѣ^т били и они сѣ^т отъ здѣшни^х прешли . . . а ко^н са отѣали и тѣ^к поѣвожали . . . сего ради молимса . . . да не (ни) бѣде^т ктито^р сѣмѣ митрою и да не (ни) поновишь сѣтые икони и сѣтые двѣри и завѣ^в и катапетазма и сѣтые скѣти на сѣтые образа . . . Бѣтъ да . . . укрепи^т десницу твою . . . на всѣ^х иноплемѣнники и бѣвожны^х агар^н . . . Самата грамота не е запазена, а прѣписъ снетъ на врѣмето още.

личностъ, до неговата непастирска ревностъ — само своята кожа и спокойствие да гледа, прѣ усилни години да бѣга по Москва, Света Гора и Йерусалимъ. При все това, неговиятъ животъ ще ни освѣтли поне нѣкои страни отъ състоянието на духовенството прѣзъ срѣдата на турската робия. Коласийскиятъ митрополитъ Михаилъ дошълъ на 21-и ноември 1651 год. въ Москва. Той билъ приетъ милостиво отъ царя Алексия Михайловичъ, който му позволилъ да чинодѣйствува въ Русия, пѣкъ аслж и самиятъ владика искалъ да остане на вѣчно прѣбивание и спокойствие въ тази земя. Кое ли е накарало Михаила да се изсели, да избѣга отъ Кюстендилско и напусне своето пасство? Отъ оставенитѣ документи на Михаила въ Москва личи¹⁾, че Михаилъ е билъ отъ сръбски княжески родъ отъ Кратово, отъ онѣзи види се сръбски велможи слѣдъ Душана, които се прѣдадоха на турцитѣ и запазиха за дълго нѣкои отъ правата си като рударе. Но когато турцитѣ отнели съвсѣмъ правдинитѣ на дѣдитѣ му, Михайловиятъ баща Николоай, който билъ князь въ Кратово, стѣпилъ въ свещенически чинъ, а сина си Михаила далъ послушникъ при сръбския архиепископъ Паисия, при когото Михаилъ служилъ 15 години като архидяконъ. Слѣдъ смъртта на Паисия, слѣдвиятъ архиепископъ Гаврилъ поставилъ Михаила за коласийски митрополитъ. „Но, казва Михаилъ, турцитѣ ми завидѣха и Чюй паша софийски взе отъ менъ съ измама, така за нищо, 500 златника глоба. Послѣ това, при другъ случай, нечестивитѣ турци научиха този паша, че ужъ при мене били останали многото пари на архиепископа Паисия послѣ смъртта на послѣдния. Като узнахъ за това тѣхно нечестиво дѣло и невѣроятно рѣшение противъ мене, избѣгахъ отъ коласийската митрополия въ св. Гора Атонска. Слѣдъ менъ тѣзи сѣщи нечестиви турци уловили въ Кратово рождения ми братъ Венеямина Николаевъ и го мъчили за менъ много и жестоко. Като го разпитвали за богатствата, които ужъ отъ менъ останали, разграбили му къщата и всичкото иманье, а него самаго взели въ робство. И понеже братъ ми Венеяминъ бѣ пострадалъ за права Бога заради мене, азъ, бидейки въ св. Гора, откупихъ го отъ нечестивитѣ турци за хилядо талера.“²⁾ Послѣ Михаилъ отишълъ съ този си братъ

¹⁾ Срв. Глас LVIII, 233 и сл.

²⁾ Глас LVIII, 233—234.

въ Москва съ молба—него царьтъ да приеме, а на брата му да даде служба. Молил е сжщо царя да му се дадатъ на разположение 12 кола за прѣносъ на книги и други ствари, което било изпълнено. Отъ Москва се върналъ назадъ Михайловиятъ архимандритъ Диониси, който ще да е донесълъ въ пекската патриаршия на съхранение изпратения отъ митрополита въ 1654 г. псалтирь съ забѣлѣжка: *Милостію кожію Михаилъ митрополитъ баньскы глаголима коласіа, кратовскы и щипскы, съи сваты божьскы Псалтирь послахъ въ сръбскоюю патриаршію глаголимою пѣньскѣю.*¹⁾ Прѣзъ сжщата 1654 г. Михаилъ тръгналъ на поклонение въ Йерусалимъ и заминалъ прѣзъ Влашко, прѣзъ сръбската земя и стигналъ въ св. Гора, дѣто, слѣдъ като прѣстоялъ двѣ години, едва на третята година посѣтилъ светитѣ мѣста, и на 11-и декември 1657 г. се върналъ въ Москва. Тамъ Михаилъ стоялъ до 1660 г., и поискалъ разрѣшение да си иде въ своята земя, въ своя Лѣсновски монастырь до Кратово, като при това молилъ царя²⁾ да вземе подъ своя закрила Лѣсновската обитель, дѣто почиватъ мощитѣ на отца Гаврила, който билъ дошълъ, по казванъето на Михаилъ, отъ Русия и основалъ монастыря.³⁾ И дѣйствително, излѣзла заповѣдъ, щото всѣка шеста година да дохаждатъ отъ Лѣсново въ Москва за милостиня по трима четирма отъ братята заедно съ свои прислужници. Михаилъ се върналъ въ Македония и продължавалъ да изпълнява епископска длъжностъ. Това личи отъ двѣ забѣлѣжки на стари книги отъ год. 1659 и 1660.⁴⁾ Любопитно е само, че Михаилъ вече не се титулува митрополитъ „коласійски“ или „кратовски,“ както това е ставало на заниси и писма отъ по-стара дата.

Прѣзъ 1757 г. на коласійския тронъ билъ поставенъ българинъ, рилскіятъ игуменъ Серапионъ. За това ни разказ-

¹⁾ *Иастробов*, Податци, 69.

²⁾ Молбата и царскіятъ отговоръ (грамота) са напечатани въ Споменик XXXVIII, 64—66.

³⁾ Михаилъ е изкаралъ св. Гаврила русинъ, за да угоди на царя; но тази прибавка ще има, безъ съмнѣние, връзка съ поменатия въ Гавриловитѣ жития русинъ, който обдирилъ мощитѣ на светеца. Срв. въ житията на Гаврила Лѣсновски, стр. 101 и 103.

⁴⁾ *Стојан*. Записи I, 387, 388.

ва Серапионовиятъ братъ Йеротей, йеромонахъ въ сщия монастырь, въ една бѣлѣжка на единъ Възвресникъ¹⁾). Когато прѣвъзъ 1757 г. дошълъ въ Рилския монастырь пекскиятъ патриархъ Кирилъ²⁾, той хиротонисалъ Серапиона на архиепископство и го проводилъ да вземе цѣпъ ѿ паρχїа, дѣто тогава е било врѣменно сѣдалище на кюстендилския митрополитъ. Колко врѣме е управявалъ Серапионъ воласийската епархия, не се знае; послѣ билъ прѣмѣстенъ за босненски митрополитъ и прѣименуванъ Серафимъ.³⁾ Като босненски митрополитъ Серафимъ е живѣлъ и прѣвъзъ 1772 г., както споменава братъ му, и, слѣдователно, той е билъ сщиятъ оня Серафимъ Босански, който съдѣйствиува да се закрие сръбската пекска патриаршия въ 1766 г.⁴⁾

Послѣденъ воласийски митрополитъ билъ *Гаврилъ*, който сщщо тѣй далъ съгласието си да се вдигне пекската сръбска самостояйна черква и да се подчини подъ гръцко-цариградската, год. 1766. Ето главната часть отъ султанския берать отъ тази дата, съ който се туря ключъ на пекската патриаршия и съ туй заедно воласийската епархия се прѣхвърля подъ вселенския цариградски патриархъ съ официално име „кестендилска“. Въ берата се казва: „Пекскиятъ патриархъ Калиникъ, нишкиятъ митрополитъ (бивши по-рано пекски патриархъ) Гаврилъ, скопскиятъ митрополитъ Константинъ, босненскиятъ митрополитъ Серафимъ, ужичкиятъ митрополитъ Митрофанъ, бѣлградскиятъ митрополитъ Еремия, самоковскиятъ митрополитъ Неофитъ и кюстендилскиятъ митрополитъ Гаврилъ—всичкитѣ тѣзи 8 поменати митрополити, като дойдоха въ моя царски прѣстоленъ градъ, лично поднесоха молба, потвърдена съ печати, щото пекската патриаршия заедно съ своитѣ митрополити да се присѣдини къмъ гръцко-цариградската патриаршия, и за въ бждеще цариградскиятъ патриархъ самъ заедно съ своя синодъ менъ да извѣстява за работитѣ и особенитѣ потрѣби на митрополититѣ, за назначаванъето и уволняванъето имъ, споредъ черковно-йерархийския уставъ. При това, въ епископския протоколъ да се помѣсти слѣд-

¹⁾ Мсб. XVIII, 172—174.

²⁾ Този Кирилъ, казва Йеротей, послѣ се потурчилъ. Сщщото се свидѣтелствува въ Дечанскитѣ споменици. Срв. Голубинскій, 486.

³⁾ Мсб. XVIII, 174.

⁴⁾ Срв. фермана у *Иастрובה*, Податци, 4.

нбото условие: никому и никога вече да се не дава отдѣлно тази патриаршия, при каквато и да било или чия и да било молба.“¹⁾

Що се отнася до титула на коласийската епархия, въ каталога на патриарха Хрисанта тя личи като *архиепископия*.²⁾ При по-мирни и благатки врѣмена коласийският митрополитъ е ималъ и свой намѣстникъ епископъ, който прѣз XVIII в. е седѣлъ обикновено въ Щипъ. Споредъ това, въ списъцитѣ на епископитѣ отъ този вѣкъ, покрай коласийски (кюстендилски) епископъ стои и щипски.³⁾ Това е накарало извѣстни черковни историци да смѣтатъ двѣтѣ епископии за отдѣлни, независими една отъ друга. Зависимостта на щипския епископъ е траяла и прѣзъ слѣдния XIX вѣкъ, както ще се види по-долу.

¹⁾ *Јастребов*, Податци, 4—5. Ср. още грѣцкиятъ текстъ въ книгата *Τὰ κατὰ τὰς ἀρχιεπισκοπὰς Ἀρχίδων καὶ Πεκίων*, стр. 62 и сл.

²⁾ *Голуб.*, 500.

³⁾ Въ списъка на Хрисанта, отъ началото на XVIII в., щипската епископия не личи като самостойна. Черногорскиятъ митрополитъ прѣзъ първата половина на сжщия вѣкъ поменавя архиерей *ищипски* и архиерей *Костандѣински* (Чтенія въ имп. общ. ист. и др. рос. 1860, II, 14). Прѣзъ XIX в. помощницитѣ на кюстендилския митрополитъ носѣли име „епископъ Стовийски“ (шипски), за споменъ на древната епископия въ гр. Стоби, който билъ смѣсванъ, по погрѣшка, съ Стипионъ (Щипъ).

Кюстендилъ прѣзь XIX вѣкъ.

Турцитѣ и управлението имъ.

Прѣзь края на XVIII и началото на XIX в. турската държава била дошла до невъобразима анархия. Войнитѣ съ Русия, кърджалийскитѣ и даалийски свирѣпства, Пазвантъ-оглу, сръбското възстание, хайдутитѣ—всичко това бѣ ослабило съвсѣмъ държавата и съсипало населението. Централната власт се знаела само по име; нейнитѣ областни прѣдставители — валии, санджакъ-бейове, мютеселими, аяне — заграбили въ свои рѣцѣ управлението и управлявали кой какъ може. Честитѣ и дълги разпоредби, произходещи отъ великия везиръ или отъ самия султанъ, оставали нечути и неизпълнени, толковъ повече, че голѣма часть отъ областнитѣ паши и аяне се обявяли отъ страна на размирницитѣ или, ако се биели срѣщу тѣхъ, туй го вършели за запазване на собствената си кожа и имоти¹⁾. Аянетѣ, които били управители на градоветѣ и упражнявали гражданската и военна власт (духовнитѣ дѣла оставяли на вадитѣ), често пѣти събирали своя плащана наемна войска, обявявали се за независими спрѣмо санджака и папата и заплашвали държавата²⁾. Сжщото станало и въ кюстендилския санджакъ, особено въ сѣвернитѣ му крайща. Докато напр. прѣзь 1804 г. за кюстендилски санджакъ-бей се брой Сюлейманъ паша³⁾, сѣ въ сж-

¹⁾ Запазенитѣ въ Соф. н. библиотека турски официални документи по тѣзи размирни врѣмена ще бждатъ наскоро обнародвани отъ Д. Ихчиевъ.

²⁾ Срв. *St. Denis*, Histoire de l'empire ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844, II, 36.

³⁾ Ржкоп. турски тефтеръ отъ 1804 г., стр. 24, въ Соф. нар. библиотека.

щото връме Кюстендилъ, Дупница, Радомиръ, Бръзникъ биватъ заети отъ самовластни аяне. Кюстендилскиятъ аянинъ Едибъ-ага, който билъ „царь и паша по тия страни“¹⁾, се биелъ съ околнитъ аяне — Кара-Феизъ отъ Тръвъ, Билялъ-ага отъ Радомиръ и Сюлейманъ Каргалията отъ Дупница, които нападнали дори на санджакския градъ. Голѣмо сражение станало при самия Кюстендилъ по хълма на Галевипшкитъ лозя, но нападателитъ били поразени. За числото на участниците въ този бой и за тѣхната свирѣпостъ може да се узнае отъ голѣмия брой човѣшки черепи и кокали, които и до днешенъ день се роватъ доста плитко по Галевипшкитъ лозя. За боеветъ пѣкъ при Дупница е забѣлѣзано въ единъ Рилски прологъ, при дата 1805: се вѣха на Дѣваница Ъгите после опленѣа сѣчки вилаетъ се вѣха Шмитровденъ до петрови постѣ лето лше²⁾. Сѣ по това връме се споменава като кюстендилски аянинъ, Челебията, баща на послѣдния кюстендилски дерешашия и попечитель — Мехмедъ-аа. Едибъ-ага и Челебията ще да са едно и сѣщо лице. Челебията обикновено живѣлъ въ своята кула въ с. Стѣнско. Той при една несполука, що ималъ при сбиванъята си съ другитъ аяне, побѣгналъ, въ София, но тамъ билъ убитъ.

Сенъ-Депи, Хюцъ и Хамеръ споменаватъ Кюстендилъ прѣвъ пѣрвата четвъртъ на XIX в. като санджакски градъ. Нѣмаме документи, отъ които да знаемъ положително кога е била разнебитена съвсѣмъ турската администрация въ сѣверна Македония и кога Кюстендилъ е билъ слѣнъ съ скопския пашалѣкъ. Най-напрѣдъ за това узнаваме отъ единъ ферманъ отъ 1829 г. По това връме (прѣвъ 1817 и послѣ³⁾) цѣла сѣверна Македония била въ рѣцѣтъ на нѣколцина брата, синове на Реджебъ паша. Съ своето влияние, единъ отъ братята — Хамзи паша, си издѣйствувалъ отъ Цариградъ ферманъ да бжде скопски управитель. Понеже скопскитъ бейове не съланяли на това, Хамзи паша заелъ града съ 3—4000 души, които му изпратилъ братъ му Абдурахманъ паша отъ Тетово. Третиятъ братъ, Хасанъ паша, билъ управитель на Щипъ, споредъ

¹⁾ Рапортъ отъ комисията изпратена въ кюст. окръгъ, 23.

²⁾ *Спростр.* Рилски описъ, 40.

³⁾ Отъ бѣлѣжкитъ на Кирила Пейчиновичъ виждаме, че още въ 1817 г. дѣлове отъ скопския санджакъ са въ рѣцѣтъ на тетовскитъ паши — Абдурахмана и братята му. Мсб. III, 59.

Тоскова¹⁾, а споредъ 112 годишния старецъ дѣдо Стоянчо²⁾, на Кюстендилъ. Четвъртиятъ братъ се викалъ Вели, а петиятъ Джелидинъ. Тѣй или иначе, прѣвъ 1836 г. скопскиятъ санджакъ билъ управляванъ отъ Хасанъ паша, дивизионенъ генералъ, или, въ негово отсъствие, отъ брата му Хамзи паша, който ималъ същиятъ чинъ. Промѣнениятъ скопски санджакъ ималъ тогава подъ себе си, казва съврѣменикътъ Ами Буе, аянетѣ на Качаникъ, Куманово, Кюстендилъ, Кратово, Щипъ, Велесъ, пашата на Калканделенъ (Тетово), войводата на Дупница и мюселима на Джумая.³⁾ Отъ това се вижда, че кюстендилскиятъ санджакъ билъ раздробенъ на три: Радомирско отишло къмъ София, частта отъ Кюстендилъ, Дупница до Щипъ се слѣла съ Скопско, а южнитѣ кази на санджака минали вѣроятно подъ Съръ. Прѣвъ 1836 г. кюстендилски аянинъ билъ старецътъ Лиманъ-бей, роднина на скопския паша. Този старецъ особено обичалъ музиката. Въ къщата си държалъ цѣла колекция, казва Буе, отъ часовници, стѣнни часовници съ звънци, разни свирки въ кутии и др.⁴⁾

На слѣдната 1837 г. Кюстендилъ билъ вече отдѣленъ отъ Скопье и присъединенъ къмъ Нишъ⁵⁾. При все това Гризебахъ прѣвъ 1839 г. поставя още кюстендилската каза подъ скопския пашалѣкъ и забѣлѣзва, че послѣдниятъ билъ уголѣменъ съ присъединение на нѣкогашния кюстендилски санджакъ.⁶⁾ Другарьтъ и спѣтникъ на Буе, Вивеснелъ, бѣлѣжи, че прѣвъ срѣдата на ХІХ в. Нишъ билъ вилаетски центъръ съ санджацитѣ (ливи): Нишъ, София, Самоковъ и Кюстендилъ. Подъ прѣобразуванія кюстендилски пашалѣкъ влизали казитѣ: Кюстендилъ, Щипъ, Радовишъ⁷⁾.

За послѣденъ пѣтъ, прѣвъ 1864 г., Кюстендилъ билъ прилѣпенъ административно къмъ друга насока, къмъ Дунава, и съставявалъ първостепена каза отъ софийския мютеса-

¹⁾ Тетовскитѣ паши, Мсб. ХІ, 412.

²⁾ Дѣдо Стоянъ, баща на кюстендилския адвокатъ Драганова, е роденъ въ с. Жиленци, надъ Кюстендилъ. Той помни доста за султанъ Махмуда (1808—1839) и неговитѣ реформи.

³⁾ *Boué, La Turquie d'Europe*, III, 187.

⁴⁾ *Id. Itinéraires* I, 299.

⁵⁾ *Id. ib.*, 299.

⁶⁾ *Griesebach, Reise durch Rumelien usw.* II, 233.

⁷⁾ *Viquesnel, Voyage dans la Turquie d'Europe* I, 112.

рифлъкъ на голѣмия Дунавски вилаетъ, който ималъ сѣдалище въ Русчукъ. Въ кюстендилската каза влизали тогава, освѣнъ казалиския градъ, полската нахия, пиянешката нахия и крайшката, всичко 173 селища. Градътъ Кюстендилъ ималъ слѣднитѣ махали и крайща: Варошъ (сега Градецъ), Баглъкъ (между Вароша и хисарлъка; баглъкъ ще рече мѣсто съ лозя), Кайнарлъкъ (подъ самия хисарлъкъ, дѣто се намиратъ най-много горещи извори, кайнаци), Паланка-капия при западния изходъ отъ града, Айдинъ (сега Студена), Биюкъ-кюпри между Варошъ и рѣката (на български Голѣми мостъ), Алай-бегъ (около Алай-бана), Чукуръ (при Чукуръ-бана), Дервишъ (при Дервишъ-бана), Кавакли (сега Тополище), Инджили (около Чифте-бана), Имаретъ (при едноименна джамия, на с. отъ хаврата), Фурка-таши (източната страна на Тополище), Табакъ-хане (всрѣдъ града, около старинския ханъ Табакъ-хане), Катранли (юго-източната махала по тепето), Аджундаръ (около джамията, чешмата и банята Аджундаръ), Сарай (между Фурка-таши и Стамболъ-капия), Стамболъ-капия (при източния изходъ на града), Черкесъ-махлеси (на най-източния край на града), Граница-каписи (при изхода за с. Граница), 2 цигански махали (Горенъ и доленъ Сериякъ) и др. по-малки. Прѣвъ XVII в. махалитѣ били 11 на брой; по-извѣстни тогава били: Турханъ-заде-махала, Есви-махала и Бана-махала¹⁾.

Като голѣмъ турски центъръ, Кюстендилъ е ималъ около 60 джамии, месchedи (по-малки джамии обикновено безъ минаре), текета, тюрбета. Главнитѣ отъ тѣхъ са били: Фетихъ султанъ Мехмедъ джамиси (Шалдърванъ джамиси), Хаджи Ферхадъ джамиси (Табакъ хане дж.), Исакъ-паша джамиси (Аджундаръ дж.), Халилъ-паша джамиси (Черкесъ дж.), Иланли джамиси (на изтокъ отъ Каваклия до рѣката, наречена тѣй поради змиевидно изгрѣденитѣ тухли на минарета), Сюлейманъ паша (Имаретъ) джамиси, Хаджи Мехмедъ-аа (Българъ) джамиси, Синанъ Алай-бей джамиси, Хасанъ ефенди (саатъ) джамиси, Айдинъ джамиси, Мурадъ Челеби джамиси съ теке, Кая-бей джамиси (до Дервишъ-хамамъ), Чукуръ-месchedи (срѣщу Чукуръ-бана), Сиями месchedи (въ махалата баглъкъ), Къзълджикъ месchedи, Ахмедъ Факи месchedи (въ махалата Голѣми мостъ), Хамидъ баба месchedи (между Инджилия и Каваклия), Стамболъ-капи (Шейхъ Баядинъ) месchedи (сега

¹⁾ Сrv. стр. 178.

жъща на учителя Д. П. Николовъ на Граничката капия), Мюдеризъ баба (Шейхъ Али ефенди) текеси съ джамия (махала Градецъ, въ двора на офицерския клубъ), Шейхъ Абазъ баба текеси, Джелали Юсеинъ баба текеси, Юшави баба текеси, Хаджиджикъ Юсеинъ баба текеси, Хамидъ баба текеси, Шейхъ Ибрахимъ баба текеси, Шейхъ Молла баба текеси, Шамли баба текеси, Чапанъ баба текеси, Дигеръ шапли баба текеси, Налбуръ Ахмедъ баба текеси, Шейхъ Сюлейманъ баба текеси и др. още толкова¹⁾. „Джамиятъ, казва Г. Ангеловъ, въ своето хубаво описание на неотколѣшния Кюстендилъ, служеха само за Богомолие, а текетата и за прѣбиванье, нѣщо като християнскитѣ манастири. Всѣко теке си имаше своитѣ дервиши, — по 20, 30, 50 и повече сектанти. Глава на текето биваше привилегированиятъ шейхъ. Дервишитѣ въ своето теке всѣкога намираха гостоприемство; принасяше имъ се даромъ: хлѣбъ, кафе, халва, пияфъ, шербетъ и пр., излежаваха се цѣлъ день върху постекитѣ и подъ сѣнчеститѣ дървета въ двороветѣ на текетата, но за това пѣкъ, когато извършваха религиозенъ обредъ, техвитъ (панахида), всички едногласно викаха: алахъ, ааллаахъ! хуу, хууу! . . . по таятъ, плѣскаха и се въртѣха като изумѣли и най-послѣ падаха на земята въ несвѣсть . . . Кюстендилъ се посѣщаваше лѣтно врѣме и отъ чуждестрани дервиши, азиатци и африканци. Тѣ намираха въ тукашнитѣ текета и помежду турското население най-добъръ приемъ. Говорѣха непонятни езици. Повечето бѣха високи на ръстъ, черни или жълтоблѣди, съ хлѣтнали свѣтли очи, боси, гологлави, дълги коси, съ заметнати тънки бѣли джубета и запрегнати до ромената ржкави. Тѣ ходѣха по улицитѣ и правѣха разни фокуси: въртѣха въ ржцѣтѣ си желѣзни топузи, удряха се съ тѣхъ по голитѣ си гърди, прокарваха прѣвъ месата си дълги желѣзни игли, окачваха на бърнитѣ си халки, и слѣдъ това просѣха отъ хората пари, като имъ поднасяха голѣма индийска черупка, окачена на синджири. Тия дервиши бѣха страшни и отвратителни за срѣщанье и за гледанье.

„Въ Кюстендилъ се намираше и друга замѣчателна турска светиня; тя бѣше *сакали шерифъ* (свещената брада). Съ иждивението на Мехмедъ-аа Челеби-агинъ, прѣвъ 1868 г.

¹⁾ По списъка на кюстендилското мюфтийско намѣстничество.

кюстендилецът Ибрахимъ ефенди донесе отъ Цариградъ единъ косъмъ отъ брадата на пророка Мохамеда (?!). Тая свѣтия биде прѣчакана тогава на паланешкото шосе отъ всичкото турско население съ голѣмъ алай, — духовна процесия. Всичкитѣ дервиши носѣха сѣбирки, съхранявани въ теветата; всичкитѣ турски еснафи носѣха високи, зелени, надписани байраци, именуеми теберъ, на върха съ полумѣсець, и всичкитѣ аги държеха черни дълги броеници, полека вървѣха и прѣдъ себе гледаха. Процесията бѣше голѣма, но раздърпанитѣ и неджавитѣ дервиши, съ своитѣ рѣждясаи сѣбирки и крѣсливи възклицания я прѣдставяваха много смѣшна. Косъмътъ биде поставенъ въ едно кукулниче, срѣщу Мехмедъ-агиния ковакъ, което и до днесъ стои полуразрушено. Тукъ се стичаха, въ опрѣдѣлени прѣзъ седмицата дни на поклонение, правовѣрни, дори отъ близнитѣ градове, турци“. ¹⁾

За кюстендилскитѣ бани и врѣмето на тѣхното построяване и поправка се каза по-горѣ, на стр. 162, 163, 177, 179 и пр. Освѣнъ по банитѣ, обилната и гореща вода бѣше прокарана въ много частни, домашни бани, изъ пералищата, каквито особено изобилватъ въ махалата Кайнарлъкъ, изъ множеството абдестлъци, които се намираха край джамитѣ, месchedитѣ и теветата и които служеха за промиване (абдестъ) на молещитѣ се турци. Отъ тѣзи мѣста топлата вода се събираше въ четиристранни канали, дълбоки и широки по 1.5 метъръ и извидани отдолу и отстрани съ камъне, а отгорѣ покрита съ антични гранитни плочи или обикновенъ плочникъ. На мѣста каналитѣ биваха посипани върху плочитѣ съ прѣстъ, а другадѣ плочитѣ се виждаха и изъ зиркитѣ и пукнатинитѣ се издигаше вълма-вълма гореща пара, вато мъгла. Градскитѣ махленски заходи бѣха построени надъ тѣзи канали, които завличаха нечистотитѣ въ р. Банщица. При по-раншното процвѣтѣване на града, тѣзи канали не ще да са били въ онова жалко състояние, въ каквото ги завари освобождението. Старински римски канали, съ яка тухлено-хоросанена постройка, се намиратъ на 3—4 метра дълбоко въ земята подъ пѣтя, що води отъ сегашното Педагогическо училище (западно крило) къмъ махалата

¹⁾ Г. Ангеловъ, Кюстендилъ, 54—55.

Кайнарлъгъ. Тѣзи канали не са изслѣдвани, но се чува още теченьето на вода. Дори и прѣзъ началото на XIX в. Кюстендилъ е билъ посочванъ между чиститѣ турски градове, каквито били тогава: Нишъ, Лѣсковецъ, Казанлъгъ, Родосто, Кюстендилъ, Джумая, Крива-Паланка, Кратово, Щипъ, Скопье, Воденъ и др.¹⁾

Кюстендилскитѣ горещи води извираатъ въ самото подножие на хисарлъка, който се състои отъ арханчии микашистни скали. Изворитѣ са 36 на брой, главно въ махалата Кайнарлъгъ (Извори). Понеже на мѣста горещата вода се смѣсва съ студена отъ почвения пластъ, температурата на различнитѣ извори е различна, отъ 45° до 74° C, пѣкъ има единъ изворъ и съ 21° топлина. Количеството на водата е много голѣмо; то ще се удвои, когато бжде уловена всичката вода, голѣма частъ отъ която сега се разлива въ подпочвениятъ пластове, безъ да излѣзе като изворъ. Споредъ измѣрванъята на минния инженеръ Садаковъ, кюстендилскитѣ топли извори сега даватъ на една минута около 789 литри вода²⁾, а геологътъ-минералогъ Ванковъ прѣсмѣта какво „количеството на изтичащата отъ сегашнитѣ хоризонти термална вода при Кюстендилъ нѣма да бжде по-малко отъ 5000 литри за 1 минута, т. е. количество нѣколко пкти по-голѣмо отъ онова на софийскитѣ термални извори“³⁾. Досега водата е бивала изслѣдвана химически (качествено) отъ Палашева и Червенъ-Иванова.⁴⁾ Миналата година бѣ направенъ по-подробенъ анализъ (качественъ и количественъ) въ Парижъ, въ минното училище, отъ химика Бушаръ, подъ ръководството на директора Шено. Въ скоро врѣме ще бжде обнародванъ най-обстойниятъ анализъ на кюстендилскитѣ води отъ химика-професоръ Добревъ. Резултатитѣ на послѣдния се схождатъ съ тѣзи на Бушара и посочватъ главно натриеви и симпурни съединения, кали, калци, желѣзо, магнези и др. Като таква, кюстендилскитѣ минерални бани

¹⁾ A. Voué, La Turquie d'Europe II, 178.

²⁾ Срв. Д-ръ В. Георгиевъ, Минерални бани въ България. София, 1904, стр. 47—50.

³⁾ Рапортъ на сщия до министра на търговията и земледелието, отъ 1899 г., въ архивата на Кюстендилското общинско управление.

⁴⁾ Сравни Медицински сборникъ, год. I, кн. 2 и 3, стр. 86.

иматъ неоспоримо цѣрително свойство. За тѣхната лѣчебностъ свидѣтелствуватъ сѣченитѣ въ древния Кюстендилъ римски монети съ образа на змия — символъ на цѣлебни води, съ образа на Асклепия — богъ на медицината, на дъщеря му Хигея — богиня на здравьето и пр. Около самитѣ извори и хисарлъка горѣ са били издигнати сгради за „асклепиона“ — болница-храмъ, който се е ползувалъ съ голѣма почетъ у древнитѣ. За голѣма репутация на банитѣ говори и името Бана, давано отъ най-старо врѣме та и до сега на гр. Кюстендилъ. За лѣвовитостъта на водитѣ е оставилъ свидѣтелство, както видѣхме, и единъ турски историкъ отъ XVII в. Съврѣмената медицина прѣпорѣчва кюстендилскитѣ минерални бани за разнитѣ хронически болести на кожата, сифилисъ, ревматизмъ, стомашни болести, рани, бронхитъ, начало на туберкулоза, възпаление на ставитѣ, лимфатичнитѣ жлѣзи, маточни нередовности и др. Кюстендилскитѣ топли води се използватъ за бани, пералища, чешми и абдестлъци. Отъ 12-тѣхъ нѣвогашни бани сега работятъ само 5: Чифте-бана, Дервишъ-бана, Чукуръ-бана, Парзаръ-бана и Алай-бана.¹⁾

Освѣнъ описания по-горѣ главенъ пѣтъ, що е съединявалъ Цариградъ съ Адриатика, въ Кюстендилско са работѣли прѣзъ XIX в. и други второстепенни *свобщени*. Отъ Кюстендилъ за Кратово пѣтътъ е минавалъ прѣзъ планината Осогово: с. Богословъ, мѣстността Грамади. Кюнецъ, Бегъбунаръ, Шапка, Руенъ, Султанъ-тепе (Царевъ-врѣхъ), с. Дрѣнѣвъ, билото на Плавица-планина, Кратово. Този пѣтъ е много старъ. По него, съ малки изключения, е ставало съобщението въ римско врѣме, въ срѣднитѣ вѣкове и въ това врѣме.²⁾ Отъ Кюстендилъ докъмъ Кюнеца той е доста удобенъ и още запазенъ между гората; дотамъ се отива и съ селски кола. Къмъ Руенъ тукъ-тамъ са запазени слѣди отъ по-широкъ пѣтъ и на мѣста личатъ и камъни. На пѣтя при Грамадитѣ се нахожда изрѣзанъ въ гранитна скала древенъ елински надписъ за посочване прѣдѣла между землищата, прѣдѣлитѣ (*ἄρος*) на градоветѣ. Старитѣ кюстендилци разказватъ,

¹⁾ Повече за водитѣ и банитѣ гл. стр. 8, 9, 13, 14, 15, 19, 45, 144, 147, 150, 161—163, 177—179, 181, 182.

²⁾ Стр. 10, 25.

че когато някой търговец тръгвалъ за Кратово, чакалъ дружина; дружината като се набирала на 15—20 или повече души съ конѣ, само тогава тръгвала по опасния планински пѣть. Отъ Грамада се е отдѣлялъ други пѣть въ горната долина на Елешница, за Атѣ-Кория, Раково, Църната-скала (на сегашната турско българска граница), долината на Брѣгалница. Пѣтьтъ Кюстендилъ — Враня е минавалъ прѣзъ Крайщето. До прѣди 50 години той билъ много по-носенъ отъ сегашния, който, може да се рече, не съществува. Когато божичкитѣ и власински желѣзни рудници работѣли съ всичката си сила, когато желѣзарскитѣ издѣлия—брадви, ножове, пушки—цѣвтѣли въ Власина и Кюстендилъ, пѣтьтъ отъ Кюстендилъ е ималъ двѣ направления—едното направо за Враня, а другото прѣзъ Власина. Най-краткиятъ пѣть е минавалъ отъ Кюстендилъ прѣзъ Горановци, Босили-градъ, Долна-Любата, Горна-Любата, Бабина-поляна (сегашната сръбско-българска граница), Глогъ, Св. Илия, Враня, или отъ Босили-градъ за Долна-Лисина, Горна-Лисина, Рѣжана, границата, Крива-фел, Враня. Търговцитѣ, които боравѣли съ желѣзарска търговия, заобикаляли прѣзъ рударскитѣ мѣста — Божица и Власина, та пѣтували тъй: Кюстендилъ, Горановци, Горпо-Уйно, Изворъ, Груинци, Божица, Власина, Сурдулица, Враня. Пѣтьтъ е на мѣста коларски, на мѣста конски. Търговцитѣ въ турско врѣме са пѣтували на конѣ. Шосето Кюстендилъ—Босили-градъ сега е вече на приврѣшване.

За старинитѣ и рударството въ Крайщето се каза по-горѣ. За съобщението между Кюстендилъ и сѣвернитѣ крайща е имало коларски пѣть отъ Кюстендилъ прѣзъ Ханъ-търла (на и. отъ Новитѣ лозя), дѣто доскоро личеха натрупани дѣлани антични камъне, Копиловци, Шиншковци, Стѣпско. дѣто до освобождението е стояла кула отъ кърджалийскитѣ врѣмена¹⁾, Скакавица (полска)²⁾ и оттамъ за Радомирско или за Знеполско, по двѣ пососи. Сегашното шосе Кюстендилъ—Радомиръ е ново дѣло, отъ врѣмето на знаменития организаторъ Митхадъ паша. Негова работа е и мостѣтъ

¹⁾ Тази кула била на Мехмедъ-агинъ дѣдо още. Кюстендилскиятъ аянинъ живѣлъ въ тази кула и се борилъ съ Каргалията отъ Дупница. Кулата прѣди 20-тина години била прѣобърната на черква.

²⁾ Срв. Vignesnel, Voyage. Atlas I planche.

на Струма, подъ с. Конаво. По-рано пътникитѣ са минавали Струма съ ладия, между с. Копиловци и Дворище, надъ което има развалини. Отъ Дворище пътятъ се е покачалъ и слизалъ въ Буновската долина, дѣто по старото шосе се отива въ Чокльово-блато (по сѣверния му край) до Поцърненскитѣ ханове, надъ които има нѣколко могили и обилна сладка чешма. Стариятъ римски пътъ отъ Кюстендилъ, край Жабокрътъ, Гирчавци, гранитния-мостъ на Струма (сега мѣсто „Раклитѣ“), Долня-Грацица, Горня-Грацица, Таваличаво и т. н. е работилъ до прокарване шосето Кюстендилъ — Конаво — Клисура — Радомиръ. Покраината Пиянецъ се съобщава съ Радомиръ и София по пътя до Кадинъ-мостъ — Лилячъ — Козница — Клисура и т. н.

За турската администрация и животъ въ Кюстендилъ имаме цѣнни бѣлѣжки отъ Г. Ангеловъ; отъ тѣхъ тукъ ще направя нѣкои извадки.¹⁾ Каймакамскитѣ вѣнѣци, голѣма двуетажна паянтова сграда, нѣщо на 150 метра сѣверно отъ катедралната черква, побиралъ въ 21 стая току-речи всичкитѣ кюстендилски учрѣждения. Учрѣжденията и длѣжноститѣ въ кюстендилската каза били:

1. Каймакамъ казаи Кюстендилъ (Кюст. окр. управитель).
2. Мезлиши идаре казаи Кюстендилъ (Кюст. окр. управителенъ свѣтъ).
3. Мезлиши даави Кюстендилъ (Кюст. окр. съдебенъ свѣтъ).
4. Тапу меемуру (чиновникъ за издаване тапии).
5. Ашаръ Меемуру (чиновникъ по десетъка).
6. Малъ сандъжъ одасж (вовчезничество).
7. Ерази ве хитамъ сандъги (земедѣлска и сиротска каса).
8. Беледие дайреси (градско управление).
9. Русуматъ ве мусекератъ дайреси (митнишко и акцизно управление).
10. Орманъ меемуру (горски чиновникъ).
11. Мукаитъ кятиби (чиновникъ по паспортитѣ).
12. Редифъ юзбашиси (воински началникъ).
13. Забтие дайреси (полицейско управление).
14. Телеграфъ ве поща дайреси (телеграфо-пощенско управление).

¹⁾ Срв. Г. Ангеловъ, Кюстендилъ, стр. 45 и слѣд.

Турското управление се водѣло съ малко чиновници, повечето отъ които получавали нищожно възнаграждение; затова пъкъ тѣ живѣели отъ рушвета, който е билъ току-речи мълкомъ узаконенъ. Управителтъ получавалъ мѣсечно 2250 гроша, неговиятъ секретарь—500 гр., прѣдседателтъ на сѣда 1500 гр., главниятъ сѣдебенъ секретарь—400 гр., слѣдователтъ—250 гр., ковчежниктъ—400 гр., контролортъ—500 гр., прѣдседателтъ на общинското управление (кметъ) не получавалъ нищо, секретартъ при кметството—250 гр., мюфетиштъ—400 гр., градскиятъ лѣварь (грѣкъ)—1000 гр., митнишкиятъ управителъ—400 гр., писартъ му—250 гр., горскиятъ чиновникъ—150 гр., воинскиятъ началникъ—500 гр., полицейскиятъ началникъ—500 гр., всѣки отъ тримата бюлюкъ-башии (чауши)—170 гр., коннитѣ стражаре—140 гр., пѣшитѣ—60 гр., началниктъ на пощата—400 гр., раздавачтъ—80 гр.

Кюстендилскиятъ окръженъ управителенъ съвѣтъ се състоялъ отъ каймакамина, мюфтията, митрополита, главния секретарь и 4-ма членове, отъ които 2-ма българе. Тоя съвѣтъ засѣдавалъ два пѣти въ седмицата и разглеждалъ дѣла отъ държавенъ и отъ окръжно-стопански характеръ и други, като напр. да се продаде десетъкътъ по селата, да се прѣброяватъ овцитѣ, да се опрѣдѣлятъ земи за червезитѣ, да се изслушатъ заявленията на лица, които искатъ да приематъ мохамеданство и пр. Когато прѣдъ каймакамина и прѣдъ този съвѣтъ се прѣдставяли селяне отъ Крайщето, то послѣднитѣ, по старъ обичай, събували царвудитѣ си и сваляли шапкитѣ си, нѣщо, което не вършели въ случая другитѣ жители на града или казата.

Сѣдебниятъ съвѣтъ засѣдавалъ ежедневно. Странитѣ се състезавали лично и твърдѣ нарѣдко си служели съ повѣреници, каквито били Кушъ-баба и берберъ Молла-челеби. Кадията често пѣти прѣкъксвалъ говорителитѣ, ставалъ отъ миндеря, събувалъ си чорапитѣ, запрѣгалъ ржжаве и всрѣдъ засѣдателната стая правѣлъ намазъ; слѣдъ това си поржчвалъ кафе, пушелъ цигарата си, и спорещитѣ страни тогава продължавали своитѣ изложения.

Въ ковчежничеството постѣпвали ежегодно отъ цѣлата каза до 20 товара (юка)¹⁾ пари отъ даждия. Даждията били:

¹⁾ Юкътъ се е състоялъ отъ 100,000 гроша.

емлякъ 4% отъ стойността на имота; иджаръ 30/100 отъ чистия доходъ на имота; тиджаретъ (патентъ) 30/100 отъ печалата; бедель (воененъ налогъ) по 28 гр. и 5 пари на мъжка глава изобщо (отъ богатитѣ повече, отъ бѣднитѣ по-малко); гюмрюкъ на виното и ракията 8%, ашаръ (десетъкъ) 10%; налогъ на овцетѣ, возитѣ и свинѣтѣ по 3 гр. на глава. Постъпилитѣ отъ даждия пари се употрѣбявали $\frac{1}{10}$ часть за заплата на чиновницитѣ, учителитѣ отъ ружднето и пенситѣ на 20—30 сѣмейства, по 10 гроша мѣсечно на всѣко. ¹⁾ Останалото $\frac{9}{10}$ се изпращало въ мютесарифлъка, въ Софія.

Бюджетътъ на градското управление билъ 20,000 гроша, прибирани отъ градскитѣ налози и глоби: кантаръ-капанъ, канъ-парасж, интизапъ, бачъ, глоба за продаване ексивъ и др. Длъжноститѣ на общинското управление били съвсѣмъ малко: да освѣтава града съ 15—20 фенера, да кара гражданетѣ да пазятъ чисто прѣдъ къщитѣ и дюкянитѣ си, да гледа кой продава ексивъ, да не позволява да се продава свинско месо, да опрѣдѣля наркъ на хлѣба да гледа всѣко ново здание да се строи 1 метъръ навжтрѣ отъ улицата и пр. Наглежданъето и оправанъето на студенитѣ и топли градски води било прѣдоставено на селянетѣ отъ с. Богословъ, които са били освободени отъ военния си данъкъ.

Полицейското управление въ града може да се рече се намирало въ рѣцѣтѣ на градския приставъ, чаушинътъ Мерко Хюсеинъ, синъ на потурчена българка. Ето какъ го описва Г. Апгеловъ: „Мерко Хюсеинъ бѣше хитъръ человекъ. Той съ тояга въ рѣка всѣка сутринъ въ двора на вонака разглеждаше и рѣшаваше разпритѣ на натрупалото се около него градско население. По исканье на тѣжителитѣ, веднага изпращаше стражаръ изъ града за обвиняемитѣ или длъжницитѣ и заповѣдваше на послѣднитѣ да удовлетворятъ тѣжителитѣ, ако заявленіята имъ намѣрѣше за умѣстни; или на-противъ — изпращаше тѣжителитѣ неудовлетворени и още осмѣяни, ако намѣрѣше възраженията на противницитѣ за умѣстни, и най-послѣ пѣкъ на недоволната страна речеше;

¹⁾ Право за пенсия имали само сѣмействата на починалитѣ въ крѣмската война войници.

„ако не си доволенъ отъ моето рѣшение, иди горѣ при кадията“. Въ полицията и въ сѣдилището разправията ставала съ българетѣ на български езикъ, толкозъ повече, че всички мѣстни турци са знаели българския езикъ. „Полицейската служба въ селата, казва Г. Ангеловъ, се изпълняваше много самовластно. Бюлюкбашията и заптиетата (стражаретѣ), където пристигаха, населението ги прѣчакваше, хубави гостби и подарѣци имъ принасяше, и тѣ биваха сѣщински господаре надъ всичко въ домоветѣ. Животътъ, имотътъ и честта на раята дѣйствително зависѣше отъ волята на тия управници. Селянинътъ българинъ, по неволя, когато се обръщаше къмъ нѣкого отъ тия царски човѣци, казваше му: „Господарь! ти Господь, ти баща, ти майка, моля ти се . . .“, но господарьтъ не всѣкога биваше умолимъ. Бюлюкбашията разглеждаше и разрѣшаваше въ селата всѣкакви искове и тѣжби на населението; въ каймакамския конакъ дохождаха селянетѣ отъ крайшката нахия — шопи, само за селски давии: за синоре, за мери, за гори и пр., а за малки разпри помежду си, тамъ се спогаждаха“. ¹⁾

Санитарната страна на града е била съвършено занемарена, или по-добрѣ казано, тя е била като въ всѣки турски градъ. Турцитѣ, наистина, подържали личната си тѣлесна чистота, но общественото здравье било изложено на постоянни зарази. Многото гробища по джамийскитѣ и текелийски дворища всрѣдъ града, тѣснитѣ, мрачни и пълни съ локви улици, разливанъето на пропушенитѣ канали за горешитѣ води, прѣминаванъето на водопроводитѣ край нечисти мѣста, многото купища торъ и смѣтъ по двороветѣ и улицитѣ, злоупотрѣбението съ множеството кюстендилски овощия, пѣпеши и др. плодове, — всичко това е докарвало постоянни или периодични заболѣвания, трески, тифусъ и др. болести. Честото появяване на чумата въ турската държава е намирала тукъ сгодно гнѣздо, отъ което се е отдалечавала само слѣдъ силно прорѣдяване на населението. Прѣзъ 1813 г. върлувала по тоя край, както по цѣла европейска Турция, „голѣмата чума“. Прѣзъ 1832, 1833 г. болестъта не могла да вземе широки размѣри. Прѣзъ 1836 г. чумата отъ Мала-Азия прѣминала въ Цариградъ, черноморскитѣ и бѣломорскитѣ брѣгове. Прѣзъ

¹⁾ По-подробно за бюлюкбашиитѣ въ Кюстендилско срв. *свещ.* Любеновъ, Сборникъ IV, Кюстендилъ 1902, стр. 40—43.

августъ мѣсець 1836 г. единъ чумавъ татаринъ, на минаване прѣзъ Дупница, се поминалъ въ тоя градъ. Дрехитѣ му били продадени, та чумата се прѣснала изъ града, дѣто траяла до другата година прѣзъ лѣтото, и прѣминала и въ Джумая. Прѣзъ юни 1837 г. чумата се явила въ София, прѣзъ юли въ Самоковъ и др. Тогава се упазили Кюстендилъ, Брѣзникъ, Радомиръ и Паланка.¹⁾ При появяне на болестъта, кюстендилското население е бѣгало въ Осоговската планина и, за прѣдпазване, употрѣблявало въ храната си много чесънъ.

Лѣкаре въ Кюстендилъ са били тѣй нареченитѣ „биляре“, или хекими, хекимбашии. Тѣ били повечето самоуци и практики, едни мѣстни българе, а други — гърци отъ янинскитѣ села. Тува заслужава да се поменатъ Христо хекимъ, синъ му Иванчо хекимъ и Алексо хекимъ. Хекиминътъ Христо, отъ с. Богословъ при Кюстендилъ, на 12-та си годишна



Обр. 35. Лѣкарътъ Иванчо Христовъ.

възраст заминалъ по печалба въ Солунъ, заедно съ други възрастни свои роднини. Тамъ той постѣлилъ въ една италианска спицария (аптека), дѣто приготвяли лѣкове и цѣрѣли. Малкиятъ Христо изучилъ занаята, научилъ италиански, малко латински, френски, грѣцки и турски езици, и прѣзъ началото на XIX в. го виждаме като воененъ лѣваръ въ турската войска, която придружавалъ въ походитѣ ѝ въ грѣцкото въстание. Една турска бурултия отъ 1821 г. е дадена отъ нишкия командантъ на хекимина Христо, който да може да пътува

свободно и да му се даватъ конѣ, дѣто замине. Сѣ по това врѣме той се явява съ наслѣдени и привупени имоти въ гр. Кюстендилъ и околността; домашнитѣ му живѣятъ ту въ Кюстендилъ, дѣто прѣзъ 1812 год. владиката Костанди става кръстникъ на сина му Ивана, ту въ Скопье.

¹⁾ Boué, La Turquie d'Europe, III, 561—562.

Слѣдъ смъртта на Христа хекина, синъ му Иванчо (1812 — 1878), който изучилъ лѣкарския занаятъ при баща си, издържалъ изпитъ прѣдъ висшия румелийски санитаренъ съвѣтъ въ Битоля, прѣзъ 1851 г., и станалъ воененъ, а послѣ и градски кюстендилски лѣкаръ. За голѣмото участие на хекина Иванча въ народнитѣ и черковни работи отъ Кръмската война та до освобождението, говорятъ редица запазени документи отъ тази епоха, пъкъ и личнитѣ спомени на стари кюстендилци, негови по-млади врѣстници.¹⁾ Що се касае до самия лѣкарски занаятъ въ това врѣме и практиката на хекимитѣ, имаме цѣннитѣ бѣлѣжки на д-ръ Любенова, нѣкогашенъ младъ чиракъ на Алексо хекина.

Алексо хекиминътъ билъ грѣкъ, родомъ отъ янинското село Франгадесъ отъ Загоритѣ, отдѣто се раждали повечето биларе. Той билъ кюстендилски хекиминъ прѣзъ третата четвъртъ на XIX в. «Алексо хекиминътъ, казва д-ръ Любеновъ, бѣше около 60—65 годишенъ, съ низъвъ рѣстъ, но здравъ и пѣргавъ. Лицето му бѣше червено, малко хемороидално, очитѣ му живи, а косата му бѣла като снѣгъ. Той носѣше дълга шарена антерия, прѣпасваше се съ широкъ бѣлъ поясъ, посрѣдата на който стѣрчеше жълтъ пиринченъ дивитъ. Върху антерията бѣше облѣченъ съ дълъгъ лисичи вожухъ, който по кроежа приличаше на човалъ отъ сукно. На дѣното на чувала бѣше оставена една дупка за главата и двѣ отъ странитѣ за рѣцѣтѣ. Изобщо дрехитѣ му приличаха повече на калугерски, отволкото на мирски . . . Той бѣше врѣлъ гастрономъ и всѣкога намираще дълго разстоянието помежду обѣда и вечерята. Той имаше здрави всичкитѣ си 32 зѣби. . . Алексо хекиминътъ бѣше вѣренъ на догмитѣ на православната черква, всѣкога съ благоговѣние изпълняваше всичкитѣ вънкашни и вѣтрѣшни длѣжности на единъ истиненъ християнинъ. Въ едно само правѣше изключѣние: при всичката негова набожностъ, виждаше се, че само душата му бѣше

¹⁾ Чичо на Иванча хекина, Илия Ангеловичъ, станалъ сщцо тѣй лѣкаръ въ Скопье, дѣто се и поминалъ въ 1874 г. За кюстендилската черква св. Мина завѣщалъ 2000 гр. Той продалъ имотитѣ си въ Кюстендилъ прѣзъ 1852 г. Въ книгата на Аверкия п. Стояновъ — Житіе святаго Григоріа, 1852 г. между спомощницитѣ отъ Скопье намираме и *искѣснѣйшіи* г. *Иліа* докторъ отъ Кестендиль.

православна, а стомахът му протестантски, защото блажеше всичкитѣ пости, срѣда и петѣкъ караше наредѣ. Само на Разпети петѣкъ и Кръстовъ-денъ постѣше, а на Обсѣчение глави св. Иоана червено не ядѣше. Всѣки празникъ, подиръ черковенъ отпускъ, голѣмцитѣ се събираха у дома му да разискватъ за благосъстоянието на града и да се допитватъ до него за много работи, защото той не бѣше само лѣкаръ, но и политическа личностъ. Турцитѣ за всичко го слушаха“. Ето какъвъ е билъ дукянѣтъ-аптека на хекимина, какви са били лѣкарствата и какъ се цѣрѣло тогава.

«Отпрѣдъ на дукяна, намѣсто фирма, бѣше нарисуванъ съ различни бои самъ хекиминѣтъ съ своя националенъ костюмъ . . . Този дукянъ бѣше толкова голѣмъ, щото, ако се търкулѣше вжтрѣ магаре, опашката му щѣше да остане отвънъ. На пръвъ погледъ той приличаше много на налбантски дукянъ, защото по стѣнитѣ му висѣха голѣми клеци; но въ сщщото врѣме имаше сита и хавани, които въ налбантски дукянъ си нѣматъ мѣстото, а понеже се намираха вжтрѣ и стѣкла съ лѣкарства, затова смѣло можеше да се каже, че това е аптека. Тази аптека бѣше четвъртата съ двѣ врати. Еднитѣ, парадни, служеха за влизане на болнитѣ, а другитѣ — за изнасяне на непотрѣбнитѣ нѣща и на примрѣлитѣ отъ кръвоизпуцанье пациенти, което често се случваше. Въ аптеката имаше 6 полица, и на тѣхъ бѣха поставени 19 стѣкла, запушени съ кърпички намѣсто съ тапи, и съдържаха масла, сиропи и дори тинктури. Маслата бѣха отъ анасонъ, мента, дори имаше и заешка мазъ, масла отъ мравки и мишки. Сиропитѣ бѣха отъ шамски черници, отъ вишни, череши и пр. Освѣнъ стѣклата, въ аптеката имаше и 10—15 газови тенекета, пълни съ разни корени, листа и цвѣтя. Такива бѣха: липовъ цвѣтъ, мирверъ, дулкамара, валериана, беладона, лай-лай-кучка, тръндафилъ, сена, кинкина, папаверъ и още нѣкои. Въ прѣстени гърнета имаше английска соль, горена магнезия, сѣра и нѣколко екстракта.

«Като аптечни принадлежности имаше по срѣдата на аптеката една голѣма маса, надъ която висѣха отъ тавана голѣми вѣзни, на които драмоветѣ бѣха отъ камънчета, тенекиени вжсчета и пшеничени зърна. До тѣхъ имаше и малки костени вѣзни, които повечето служеха за измѣрванье на жълтици. Имаше още 3 спатули, 2 половини отъ костени лѣжици, които по-рано са служели за кусанье хошавъ, и една

пилюлна машина. Като аптечни принадлежности имаше още една голѣма дървена чотура, единъ желѣзенъ хаванъ, оцърбенъ отъ едната страна, 2 фарфорови и тѣ ступени: на единия вжсоветѣ залѣпени съ червенъ воскъ и туткалъ, а на другия изковани съ телъ. Имаше окачени на стѣнната тенекиени джезвета за правене инфузии и декокти, 2 хунии, които отъ рѣжда едвамъ се познаваха, че са отъ тенекия. Висѣха на стѣнната и нѣколко сита за прѣсѣване на лѣкарствата. Имаше и едно кръгесто огледало, каквито има по малкитѣ берберски дуќани и което отъ едната си страна увеличаваше. Като хирургически инструменти на стѣнната висѣха 11 бръснача отъ разна голѣмина, единъ сварификаторъ, 17 криви рога за пушане кръвъ, на които кожичкитѣ отъ смучене кръвъ бѣха полуизѣдени, 4 голѣми клистира, които можеха да служатъ повече въ ветеринарна практика, отколкото за чловѣческа. Имаше въ 2 голѣми стѣкла пиявици, които бѣха турени на прозорцитѣ да се гледатъ отвънъ и да привличатъ мющерии. Имаше и 5—6 жълти легена за пушане кръвъ и 3 тави за приготовление на лапи. Забравихъ да кажа, че имаше и 2 голѣми прѣстени къпа, въ които всѣкога се намираше вода, варена съ горчиви лѣкарства, каквито са: генциана, пелинъ и квасия. Тази вода често биваше плѣсенясала, защото стоеше готова съ седмици, но отъ нея пиеха всѣка заранъ по 1—2 чаши всички ония, които искаха да се прѣдпазятъ отъ нѣкоя епидемия. По срѣдата на аптеката имаше окачени по 10 глави морски кромидъ (*scilla maritima*); отъ него се приготвяше *oxumel scillitique*. Щомъ една глава се похарчеше, на мѣстото ѝ доставяше друга. Тѣ служеха повече за украшение, и на приходещитѣ въ аптеката болни се разправяше, че другадѣ въ турската империя такъвъ лукъ нѣмало, само на нашия Ескулапъ се изпращало това лѣкарство отъ грѣцкия царъ всѣка година по нѣколко глави.

На източната страна имаше нѣщо като иконостасъ, дѣто висѣха 3 икони: едната на св. Богородица, втората на св. Пантелеймонъ, а третата на св. Козма и Дамиянъ. На една страна бѣха залѣпени портретитѣ на грѣцкия кралъ и на нѣколко грѣцки философи и войводи, а на всѣждѣ празното мѣсто бѣше изпълнено съ фигури отъ цигареви книги и кутии. Но всичко това бѣше нацапано отъ мухитѣ, тѣй. щото едвали можеше да се различи единъ портретъ отъ други

На единъ край на дюжана, близо до вратата, бѣха окачени кжсове отъ стари панталони и гащи, които служеха, както за процѣжданье на лѣкарствата, така и за избръсване на хаванитѣ, чотурата и вѣзнитѣ. Въ аптеката имаше едно малко долапче съ стѣкла: това бѣше библиотеката на хекимина. Тя се състоеше отъ 3—4 гръцки книги: една патология отъ Пиру, единъ вѣченъ календаръ, една рѣкописна рецептура, подвързана съ дебели кори, уцапана и почернѣла като попски требникъ, и единъ тефтеръ за събиране вереситѣ. . . . Въ тази рецептура саморжчно бѣше записано отъ хекимина всѣко лѣкарство, което е подѣйствувало, отъ кого е научено, кому е давано и колко е платено за него; тѣй напр.: цѣръ за уши, съставенъ отъ такива и такива лѣкарства, наученъ отъ владиката Захария. Нищо не платено за научването му. Или—лѣкарство за главоболие, научено отъ баба Струма, заплатено 13 гроша и 30 пари и т. н. Имаше любими отъ него лѣкарства, които се състоеха повечето отъ звучни названия. Напр.: Вземи индийски орѣхъ 20 зърна (намѣсто съ грамове лѣкарствата се измѣрваха съ пшеничени зърна), перуамски балсамъ 10 зърна, смиренски афионъ 3 зърна и халепска смовиня 15 зърна и тѣй нататкъ. За много лѣкарства имаше писано: това лѣкарство, дадено на Мехмедъ-ага, подѣйствува изведнажъ и усилн половитѣ му органи; заплатено за него 15 гроша и една татлия. Съ едикое-си лѣкарство е излѣкуванъ кривиятъ Цвѣтанъ, който заплатилъ 5 гроша и 5 оки бобъ.

Относително цѣренъето и болеститѣ ето още нѣкои интересни свѣдѣния въ запискитѣ на д-ръ Любенова сѣ за Алексо хекимина. „За триперъ и сифилисъ не ставаше ни дума по онова врѣме. Помня единъ турски офицеръ, като минаваше прѣвъ Кюстендилъ, дойде при хекимина и между другото му разказа, че страда отъ сифилисъ; като си излѣзе той, хекиминътъ ме накара 3 дена наредъ да мия съ пѣськъ аптеката. Давъ ми и нѣкаква светена вода да напрѣскамъ аптеката навсѣждѣ, дѣто бѣше стѣпилъ и се допиралъ офицерътъ. Хекиминътъ оперираше и катаракти, за което имаше специално направена единъ видъ дълга чорапена игла. Вакциниранъето той извършваше отъ ржка на ржка. Когато нѣмаше ланцетъ съ себе си, правѣше тази операция и съ трѣнъ... Когато хекиминътъ прѣгледваше болни, нѣмаше край на въпроситѣ му. Той питаше болния на колко е години, дѣ се

е родилъ, кой го е кръстилъ, жененъ ли е, въ черква ли се е вѣнчалъ или у дома си и пр.; гледаше езика му, броеше пулса, прѣтегляше пикочъта и испражненията му, мѣреше носа му, броеше зхбитѣ му и правѣше други такива нѣща, които само неговата глава измѣдруваше. Уловѣше ли болния на мѣстото на прѣстѣпленieto съ нѣкое запрѣтено ястие, съ часове продължаваха уморителнитѣ обяснения: единиятъ обвиняваше, а другиятъ се оправдаваше. Той имаше още нахалността да бърка по джебоветѣ на болнитѣ, за да види отъ какви ястия имаше остатъци. Той имаше и билиарска книга, въ която гледаше за бждещето на хората. Помня, че на всѣки, комуто гледаше, казваше, че ималъ неприятели и че една жена дохождала въ къщата му ужъ за огънь, но съ тайна цѣль да прави магии. Прибавяше още: „Благодарение, че си настѣпилъ на онуй мѣсто съ дѣсния кракъ; ако бѣше съ лѣвия, щѣше да останешъ на мѣстото.“ Дойдеше ли априли, захващаше се прѣчистванъето на кръвта. Това прѣчистване начеваше съ даване лѣкарства за изкарване, едно подиръ друго нѣколко пѣти наредъ. Захващаше се отъ английска соль и рициново масло и се свършваше съ кротонтиглово масло. И когато се явѣше въ испражненията малко кръвъ, което ставаше, разбира се, слѣдъ 15—20 пѣти отиване по нужда, тогава вече болниятъ биваше сигуренъ, че му е прѣчиствена кръвта. Като настѣпѣше май, захващаше се кръвопуцанъето, било съ обща кръвъ, било съ пиявици, било съ банки (рогове) подъ езика, на челото и т. н.. Хекиминътъ като мушнѣше съ ланцета въ набѣбналата вена, кръвта захващаше да тече... Оставаше се да изтече толкова кръвъ, колкото се изискваше споредъ цѣлната. Когато пациентътъ примрѣше, хекиминътъ знаеше вече, че кръвопусканъето е подѣйствувало, натискваше вената съ памуъ и прѣврѣзваше раната. За прѣчистване на кръвта се туряха често и пиявици, особено на задника, тъй щото на онова врѣме рѣдко можеше да се срѣдне лѣкуванъ човѣкъ, на когото задницата да не бѣше прошарена отъ пиявици. Даваха се вътрѣшни цѣрове, пакъ за прѣчистване на кръвта; такива бѣха: симпурно цвѣте, кремъ-тартаръ, мѣтеница и др. Даваше се голѣма свобода и на дървеницитѣ, все пакъ за прѣчистване. Хекиминътъ казваше, че тѣ смучели само нечистата кръвъ. Дойдеше ли есень, даваха се лѣкарства за сила и то пове-

чето на половитѣ органи; тѣзи лѣкарства се наричаха вупшъ-калдѣранѣ. Тука влизаха всичкитѣ ароматически вещества; мискъ, ванилия, дарчинъ, индийски орѣхъ и др. такива. Тѣзи лѣкарства, направени на прахъ, се разбрѣваха съ медъ и отъ тѣхъ се правѣше маджунъ, съ който се тѣпчеше стомаха повечето на бейоветѣ и чорбаджитѣ. Тѣзи лѣкарства обикновено нѣмаха такса, а се заплащаха повечето отъ женитѣ на болнитѣ съ долни ризи или татлии... Таксата за пуцанье кръвь бѣше: за едно кръвопуцанье до 2 оки — 5 гроша, за една ова — 3 гроша; за поставянье една влизма—60 пари, за двѣ — 100 пари; за едно слабително — единъ грошъ и т. н.¹⁾

Турското население въ Кюстендилъ прѣзъ XIX в. е било около 6000 души. То е държало въ свои рѣцѣ по-голѣмата часть отъ земитѣ и имотитѣ не само въ града, но още и по селата, дѣто турско население току-речи и не е имало.²⁾ Голѣмитѣ староврѣмски кюстендилски ханове — Деве-хани, Банали-ханъ, Ташъ-хани, Табакъ-хане-ханъ, Каранлъкъ-хани, които побирали цѣли вервани съ стотини конѣе и камили, принадлежели на богоугодни заведения. Току-речи половината отъ дюкянитѣ и по-малкитѣ ханове били тѣй сѣщо ваѣфсви. Голѣмитѣ конаци и сгради—всичко принадлежало на богатитѣ турцки земевладѣлци, стопани на по нѣколко чифлика. Между богатитѣ и влиятелни турци кюстендилци първо мѣсто е заемалъ Мехмедъ-аа, синъ на кюстендилския аянинъ въ кърджалийско врѣме, Челеби-ага, потурнакъ. Мехмедъ-аа (умр. 1876 г.) билъ на младини много години наредъ капуджи башия при султана; поради това му положение, пѣкъ и поради огромнитѣ му богатства, той е билъ истински господаръ на Кюстендилско. Голѣми пространства земи около града, селата: Копиловци, Побиевъ-камиѣ, Трекляно, Чудинци,

1) Срв. *Д-ръ Любеновъ*, Медицината прѣди 35 години въ гр. Кюстендилъ, въ Медицински сборникъ за 1895 г. стр. 781—784.

2) Кюстендилскитѣ села Згурово и Пелатиково бѣха население главно съ мохамеданско население; по-малко турци имаше въ селата Рашка-Гращица, Берсинъ, Горня-Гращица, Лилячъ, Скакавица, Коняво. Тѣзи селяне мохамедане се занимаваха съ земедѣлие и скотовѣдство. Говорѣха български езикъ съ доста турски думи и форми, които са могли да научатъ отъ своя ходжа, отъ войнишкия си животъ и отъ сношенията си съ града. Градскитѣ турци имъ се смѣе-ха много за този имъ езикъ и ги подмѣтаха. Явно е, че тѣзи „турци“ са стари българе, незнайно кога, приели мохамеданство. Слѣдъ освобождението, по-голѣмата часть отъ тѣхъ се изсели въ Турско.

Чешлянци, Църварица, Търсино, Четирци, Берсинъ и др. били негови чифлици. Други 30—40 души турци притежавали кой 3—4 села, кой село, кой 1 чифликъ или части отъ чифлици. Всички живѣли охолно, „агаларски“. Останалото турско население имало по-малки имоти по града и селата и живѣло отъ приходитѣ си, или пъкъ било на служба по беговетѣ, дюкянджии по града, а най-вече пѣдари по селата. Имало и много бѣдни турци, безъ имотъ и неспособни за работа; тѣхниятъ гладъ и сиромашия били по-голѣми отъ тѣзи на българскитѣ сиромаси.

Ето какъ е описанъ турскиятъ Кюстендилъ отъ Г. Ангеловъ: «Градътъ Кюстендилъ . . . бѣше извѣстенъ поради многото джамии, месchedи, текета и други подобни капища, поради банитѣ, прочутитѣ топли минерални води, поради плодородното кюстендилско поле и огромнитѣ турски владѣния — чифлици по селата, поради ефтенията и удобноститѣ за прѣзварване лесенъ, разкошенъ и спокоенъ животъ.... Кюстендилъ имаше чистъ типъ на турски градъ. При вховетѣ му на Стамболъ-капия, Паланка-капия (сега градска градина) и Буюкъ-капия (Голѣми-мостъ) стърчеха безбройни гранитни голѣми стълбове, останки отъ старитѣ врѣмена; тува бѣха турскитѣ гробища, изъ които тичаха бюлюци безстопански псета, и приходещитѣ чловѣци рѣдко изминаваха царския пѣтъ безъ опасностъ. Въ града, когато се влизаше вечеръ, чловѣка обземаше голѣмъ страхъ отъ лоша срѣща, защото по това врѣме само турцитѣ деливанлии съ ятагане на поясъ скитаха изъ тъмнинитѣ; а когато се влизаше денемъ, тогава градътъ се виждаше въ самата му дѣйствителностъ: улици тѣсни, криви, калдърми развалени, трапове, ловви пълни съ нечистотии и мърсотии, прѣдъ вратитѣ на турцитѣ земевладѣлци купове торъ; много улични стѣни на кѣщитѣ разпадали, грамадни каменни корита (саркофази), изъ които шуртятъ топли води, тукъ-тамъ разлѣяни по улицитѣ; гѣсти мъгли отъ изпарения, джамии съ високи минарета, текета, полусрутени, грозни, тъмни капища и турски гробници, обградени съ пармаци, и прѣдъ всѣка фурна много псета, гладни, съ хлѣтнаи очи, очакващи коматче хлѣбъ отъ нѣкой милосърденъ мусулманинъ за опрощение извършени грѣхове. Направата на кѣщитѣ, дюкянитѣ и други здания бѣше отъ дърво и калъ. Бѣлосани съ варъ кѣщи по улицитѣ бѣха само диншъ-авлиитѣ — външнитѣ отдѣления

на вонациѣ на агитѣ чифличчи, джамиитѣ и нѣкои още други обществени турски и малко частни здания. Такъвъ бѣше Кюстендилъ“¹⁾).

Кюстендилъ, като голѣмъ турски центъръ съ много бо-гоугодни заведения и дервишки текета, е билъ сѣщеврѣмен-но и добро срѣдище за ползотворна книжовна работа. И сега, когато се е изселило всичкото тово-речи турско насе-ление отъ града, още се пазятъ изъ останалитѣ джамии око-ло 1000 тома турски книги, повечето рѣкописи, нѣкои отъ срѣднитѣ вѣкове. Наистина, много отъ тѣхъ са богослужеб-ни книги, но има и чисто литературни работи и нѣколко исторически съчинения. Между кюстендилскитѣ турски пи-сатели онъ XIX в. трѣбва да споменемъ двама — Сюлейманъ Кюстендилли и Мустафа. Сюлейманъ Кюстендилли се родилъ на 1750 г. и умрѣлъ въмъ 1830 г. По-голѣма часть отъ съчиненията си написалъ между 1820—1830 г. Отъ неговата биографія узнаваме, че той е билъ авторъ на много поети-чески, исторически и теологически съчинения, и че написалъ една история на Кюстендилъ (تاریخ کوستندیل). Единъ неговъ рѣкописенъ сборникъ съ биографіитѣ на турскитѣ писатели се намира въ Софійската нар. библиотека. Прѣвъ срѣдата на вѣка е живѣлъ поетътъ Кятибъ-огду Мустафа, отъ когото е запазена сбирка отъ лирически пѣсни въ сѣщата библиотека. Между турскитѣ пѣсни на този ашиѣ (пѣвецъ) има и нѣ-колко български пѣсни (шарѣи болгаръ). Любопитна е една двоезична турско-българска пѣсенъ на кюстендилско нарѣчие, съчинена прѣвъ 1849 г.:

Дилберън елънде тести,
Яръндан селямън вѣсти.
Тако ти велички пости,
Помилуй, погледуй мене,
Я съм сирома' сираче!

Дилберън елънде кашикъ,
Я тебе бар нели съм ашиѣ,
Тако ти заминалио божикъ,
Помилуй и пр.

Дилберън фустани богаси,
Изгорѣ мене, кога си,

¹⁾ Г. Ангеловъ, Кюстендилъ, 36—37.

Каде си, ти моя си,
Помилуй и пр.

Ашадан гелийор Кочи,
Сърмая бензейор сачи,
Тако ти црните очи,
Помилуй и пр.

Витошун евине япъна
Коюна гирсъм ояна.
Тако ти свети Йована,
Помилуй и пр.

Освѣнъ турско и българско население, въ Кюстендилъ живѣха евреи, цигане и черкези. Първото извѣстие за *евреи* въ Кюстендилъ е отъ 1559 г. Тогава миналъ прѣзъ града пѣтникъ италианецъ и забѣлѣжилъ, че покрай турското население въ града има и „нѣколко къщи евреи.“¹⁾ Мѣстното еврейско прѣданіе знае, че първитѣ еврейски прѣселенци въ Кюстендилъ били отъ Солунъ, съ матеренъ езикъ испански. Най-стариятъ обаче еврейски родъ въ Кюстендилъ не е отъ испанскитѣ евреи, а отъ персийскитѣ (Алъ-аджемъ). Прѣзъ XIX в. се заселили и софійски евреи, каквито са напр. Таджеровци. За най-стара еврейска къща се посочва старата масивна сграда отъ голѣми гранитни камъне, тухли и хорасанъ на Аладжемовци, на главната чаршийска улица всрѣдъ града (сега вече съборена). Еврейската махала е главно около топлитѣ извори въ „Кайнарлъка.“ Сегашната еврейска синагога е нова сграда на мѣстото на по-стара такава. Старото еврейско население е тѣнало въ невѣжество, както и българското; съ училище то се е слобило въ ново врѣме. Никакви книжни паметници и бѣлѣжки не се находдатъ въ мѣстнитѣ еврейски книги за миналото на еврейската колония.

Циганското население обитава въ двѣ малки махали, на изтокъ и западъ на града, въ тѣй нареченитѣ долень и горень Сериякъ. Часть отъ циганетѣ се занимаватъ съ джамбазлъкъ, ковачество, кошничарство, рѣшетарство и свирачество; друга малка часть отъ горния Сериякъ са земеделци, а всички други са бездѣлници и просяци. Говорятъ развалено индийско нарѣчие, пълно съ турски, български и др. елементи. По вѣра са мохамедане, колкото за очи, а въ сжщностъ нѣматъ никаква установена религия.

¹⁾ Starine X, 254.

Черкезитѣ се поселиха въ Кюстендилъ слѣдъ Крѣмската война, а особено прѣзъ 1865 г. Тѣ бидоха настанени на Стамболъ-капия около старата джамия Халилъ-папа (послѣ наречена и Черкезска) около 30 семейства; други толкова въ горната часть на града подъ черквата св. Мина. Тѣ напуснаха града съ дохожданье на руситѣ. Между населението оставиха споменъ съ гордата си кавказка стойка, съ особената си носия и особено съ изкусното си коньокрадство и обиири.¹⁾

Българската община въ Кюстендилъ.

Историческитѣ и черковни извѣстия, мѣстнитѣ кюстендилски прѣдания на турци, българе и евреи, всички едногласно твърдятъ, че, скоро слѣдъ завоеванието на страната отъ турцитѣ, Кюстендилъ билъ обърнатъ на чистъ турски градъ, съ турско население. Освѣнъ Костадиновото кале на хисарлъка, освѣнъ името „Булгаръ-джамиси“ и нѣколко вѣвовнитѣ брѣстове около черковнитѣ развалини на мѣстото, дѣто сега се издига черквата св. Богородица (св. Никола),—нищо друго не било останало въ Кюстендилъ, което да напомня на турцитѣ по-старото, срднневѣковно население на града. Това траяло дождѣ срддата на XVIII в., когато въ турския Кюстендилъ почнали да се заселватъ по градскитѣ покраини българе-селяне изъ околността. По разказитѣ на покойния старецъ дѣдо Христо Самарджията, прѣди 100 години въ Кюстендилъ имало всичко 15—16 български кжщи, 3 механи, една бакалница и една чаркчийница. Бащата на дѣдо Христа, за да може да работи занаята си самарджийство, билъ принуденъ да стане съдружникъ съ нѣкой кюстендилски турчинъ.²⁾ И сега още се помни потевлото на старитѣ кюстендилски български родове—едни отъ с. Богословъ, други отъ с. Цървеняно, трети отъ с. Друмохаръ, четвърти отъ Крайцето и т. в. За заселванъето на българетѣ въ Кюстендилъ спомогнали главно размирнитѣ врѣмена въ Турско прѣзъ края на XVIII и началото на XIX столѣтие. Извѣнъ града кръстосвали въоржени бунтовници и разбойници кърджалии, даалии, албанци, български хайдути и др., и убивали всѣкого, въ когото би намѣрили нѣкаква придобивка.

¹⁾ Г. Ангеловъ, Кюстендилъ, 56.

²⁾ Срв. Отчетъ на кюст. училище за 1897, стр. 4.

Бейоветѣ били принудени да градятъ кули по чифлицѣ и селата си, да ходятъ съ ясаучии и да прѣкарватъ врѣмето си повече въ града. Когато, най-послѣ, съ султански ферманъ бѣ заповѣдано да се въоръжи и българското население по влисуритѣ, за да пази проходите отъ кърджалиитѣ, традиционното онова турско прѣзрѣние спрѣмо християнетѣ като да било поомекнало. Застрашенитѣ извънъ града турци имали нужда отъ българи вече въ самия градъ: на Стамболъ-капия, Голѣми-мостъ, Паланка-капия, подобно на пàриитѣ заживѣли въ уединени къщички българи, едни ковачи, други хлѣбаре, трети самарджии, четвърти ханджии. Необходимостъ отъ послѣднитѣ се усѣщала най-вече за селянетѣ, които идвали въ града на пазаръ или въ сѣдилище.

Старото кюстендилско българско население било сиромашко, неуро и невѣждо; то нѣмало помежду си и писмени хора, та когато ставало нужда, казва дѣдо Христо, да се проводи писмо за Пловдивъ или Цариградъ, трѣбвало да се отива въ Самоковъ, дѣто се намѣрвали грамотни челоуѣци¹⁾. Право е забѣлѣзалъ Е. Карановъ, че въ началото на XIX в. въ Кюстендилъ не е имало българи да знаятъ четмо и писмо, поради което и между спомощницитѣ на Хаджи Якимовитѣ (Кърчовски) книжки отъ 1817—19 г. не личатъ имена на кюстендилци, а само на самоковци, дупничане, паланчане, кочанчане, кратовци и щипяне. Единственитѣ досега намѣрени първи слѣди за българско писмо въ новия Кюстендилъ се отнасятъ къмъ год. 1816, 1817. На едно бакърено блюдо у кюстендилеца К. Лѣкарски личи надписъ: Христо хѣкимъ 1816. Хекиминътъ Христо е дѣдо на сегашнитѣ братия Лѣкарски. Въ онѣзи години, въ гръцката завѣра, той е билъ лѣкаръ въ турската войска. Яко е възможно, че поменатото блюдо и неговиятъ надписъ да не са отъ Кюстендилъ, а отъ друга българска покраина, може би отъ Своище, дѣто хекимпѣтъ Христо е живѣлъ дълги години. По-сигуренъ е надписътъ на единъ голѣмъ бронзовъ свѣщникъ, подаренъ на новопостроената нѣкога кюстендилска черква св. Богородица отъ нѣвого си хлѣбаръ Косто отъ кюстендилското село Ръждавица. На подножието на свѣщника четемъ До велико 1817 мѣць манѣарѣл: 24 де косто фѣрѣнци ѿ село раждавица. Други надписи отъ тази епоха въ Кюстендилъ има отъ 1818 г., но тѣ

¹⁾ Тамъ, 4.

са на гръцки писани. На тѣхъ ще се повърна. Прѣзъ 1823 г. хевиминътъ Христо е оставилъ слѣдната бѣлѣжка върху единъ турски сѣдебно-шериятски актъ, издаденъ въ Кюстендилъ за вѣщата му: 1823 *Мѣна* 20 *хѣцето* *шо* *чинихме* *трамп(а)та* *сѣсъ* *кѣщата* *дѣховнико* *и* *ѣзе* *христо* *хекѣминѡ*.

Грамотността у малобройната българска община се по-голяммила, когато се съградила първата черква въ града, прѣзъ 1816 г., и когато наскоро въ черковния дворъ била направена малка и низка сграда за училище. Ето защо оттогава вече виждаме повече писмени българи, като протопопъ Манчо, синъ му Харалампи, попъ Георги Крекмановъ, попъ Стоянъ (градски учителъ), Велинъ Пейчовичъ, Милошъ Кюркчи, Стоянъ мисирли, Мито абаджи, Нико мутафъ, Георги капамаджи, Хаджи Никола, Маноилъ ханджи и др., чиито имена личатъ по бѣлѣжки и актове отъ 1823 (хаджи Коле), отъ 1835, 1837 и др. По-късно, благодарение на новосъграденото по-голяммо училище прѣзъ 1849 г., повечето отъ еснафитѣ и гражданетѣ се научили на четмо и писмо.

Откато прѣзъ XVIII в. българскитѣ вѣщи се броели на прѣсти, прѣзъ 1863—1866 г. тѣ порасли на 319, споредъ както стои въ тогавашнитѣ канунъ-намета и въ владишкия описъ. Българетѣ населявали сѣ още крайнитѣ на града: въ Варошъ-махала имало 61 вѣща, въ Айдинъ-махала — 80, въ Алай-бегъ-махала — 24, въ Каваклия — 25, въ Катранлия — 45, въ Стамболъ-капия — 84. Въ друга неофициална статистива отъ 1866 г. се посочватъ въ Кюстендилъ български вѣщи 520 съ 3522 души жители¹⁾ Повече отъ половината българско население се занимавало съ мѣстна търговия. Споредъ занятията си занаятчинтѣ се дѣлили на дружества, еснафи, съ свои прѣдседатели — устабашии и събрания — лонджи. Отвѣдъ срѣдата на вѣка еснафитѣ вече излизатъ съ свои печати: Рѣфетътъ кожухарски 1851, Рѣфетътъ мѣтафски 1852, Рѣфетътъ важарски 1866 и взематъ участие не само въ еснафскитѣ си събрания, но и въ общенароднитѣ. Така въ „общенародното събрание“ прѣзъ 1867 г., 1-и януари, за прѣгледъ на черковнитѣ смѣтки и избиранье епитропи, участвували еснафитѣ: терзиски, чарчиски, бакалски, кюркчиски,

¹⁾ Срв. С. И. Верковичъ, Топографическо-этнографическій очеркъ Македонии. Спб. 1889, стр. 16, 359.

абаджиски, мутафски, бояджиски, гайтанджиски, ковачки, самарджиски, вжарски, папучиски и грънчарски. Освѣнъ своя дюкянъ, черквата и къщата българинътъ въ това врѣме друго мѣсто не е знаелъ. Съврѣменникътъ Г. Ангеловъ прибавя: „Кафенета български нѣмаше; забавления за женитѣ нѣмаше, за нихъ дори вѣнъ отъ града нѣмаше свобода. Българинътъ и жена му никога не прѣкарваха врѣмето си напразно; тѣ сами усаждаха двороветѣ си съ всѣкакви зеленчуци за ядене, тѣ сами работѣха въ лозето, на нивата, въ градината и пр. Къщнитѣ потребности — черги, възглавници, миндерлъци, облъклото на всички у дома, изработени отъ вълна и отъ ленъ, привличаха справедливо завистъта на турцитѣ . . . Нѣкои сѣмейства си имаха свое жито, други го купуваха отъ пазаря, а всички домакински сами го отсѣваха у дома си и изпращаха на воденица за брашно. Всѣка почти българска къща си имаше нуждната храна—зимовище. До 1860 г. хисарлъкътъ се пасѣше отъ кози и овце на българетѣ отъ Варошъ-махала, а пѣкъ пространството Модро-поле се пѣстрѣше отъ хубави градски крави, които вечерь на бюлюци злизаха въ града и пѣлнѣха улицитѣ като въ село. Всѣка почти българска къща имаше свое товарно животно, което непрѣстанно мѣкнѣше дърва отъ Жиленската гора за 20 пари на день карачина. И така въ двора на българина имаше: царевичи, бобовинѣ, ленъ, тикви, сѣно и слама за добитѣца, но и голѣма камара дърва въ двора, и вежщи кравѣе млѣко въ изобилно количество за дѣцата всѣкога се намираше . . . Обичаятъ щото да не се гледа въ двора на турчинъ, даваше право на послѣдния да не допуца на съсѣда си българинъ да има двоетажна къща, прозорци или високо дърво въ двора. Даваше му право всѣкакъ и всѣкога да може да безпокои българина въ домътъ му. При това, турчинътъ много лесно замахваше противъ райата; това зависѣше отъ неговия кефъ, воля. Единъ голтакъ турчинъ безжалостно разцѣпваше съ арбията си главата на българина всрѣдъ пазаря, ако послѣдниятъ неволно се допрѣше до чепкена му. Ако турчинъ отидѣше въ конака и наклеветѣше нѣкой българинъ, че го ужъ напсувалъ на вѣра, веднага забгие закарваше съ бой българина и го набутваше въ затвора. Строго се прѣслѣдваше внасянето на свинско месо въ града. Селянинътъ съ голѣмъ страхъ го донасяше, много укрито и под-

каняше гражданина българинъ: „Брате Христо, донелъ съмъ ти отъ *нашето*, 5—6 ока, ама е ногу убаво, като за приятель, нечешъ ли да го купишъ“? Такъвъ дързостенъ селянинъ, когато се заловѣше, изяждаше ужасенъ бой, скратяваха му живота. Турчинътъ наричаше българина гражданинъ лично чорбаджи и уста, напр.: *чорбаджи* Георги Дино, *уста* (майсторъ) Ризо Дюлгеръ, а заодно и двамата — *гявуръ*, българската пѣкъ — *гявуръ кариси*. Думата гявуръ за българина имаше еднакво ругателно и прѣзрително значение, както за евреина думата чифутъ. Запрѣтено бѣше на гявурина да се изкачва на хисарлъка, за да не гледалъ оттамъ харемитѣ на турцитѣ. Запрѣтено бѣше на българкитѣ да ходятъ на баня, освѣнъ въ седмицата единъ пѣтъ, само вторникъ подиръ обѣдъ—врѣме опрѣдѣлено отъ мезлиша, пѣкъ и тогава една ханѣма, макаръ потуркиня, щомъ влѣзеше въ банята, изпаждаше набиени и неомити стотини българки жени и дѣца, или ги попаряше съ врѣла вода. Прѣмълчаванъето бѣше спасителния изходъ отъ всѣко нападение и насилство. Пословицата *прѣтърпенъ—спасенъ* бѣше традиционно правило за живота на вюстендилеца българинъ, защото и самата власт не бѣше противна на подобни сцени“. Проходещитѣ по улицата българе сжщо тѣй не са бивали оставяни на мира; особено пѣкъ си патили дѣцата. Това е накарало най-сетнѣ долньомахленци да си отворятъ ново училище и черква и да не пращатъ дѣцата си въ черквата св. Богородица, закъдѣто трѣбвало да се мине прѣзъ турски махали, каквато напр. е била Аджундаръ. „И дѣйствително, казва съврѣменикътъ, махалата Аджундаръ бѣше населена изключително отъ зли турци, и прѣдъ тѣхнитѣ кафенета не можеха да минатъ българе, мжжъ или жена, безъ лично оскръбление. Прѣдъ тия кафенета, а особно на площадката подъ развѣсената върба, постоянно сѣдѣха множество аги и дервиши въ разни костюми, а нѣкои облѣчени и въ кърджалийски джубета съ широки и дълги до земята ржкави, съ голѣми червени фесове и на тѣхъ намотани разноцвѣтни: бѣли, сини, зелни голѣми чалми. Всѣки отъ тѣхъ държеше дълъгъ чибукъ съ голѣма лула, сърбаше отъ паничка *аджи казве* и се размиваше отъ врѣме на врѣме само когато турчетата извършеха нѣкоя смѣхурия — грубо напсуеха, спѣиѣха или на шега набиеха проходещъ и уплашенъ гявуръ.

Тамъ Халимъ-ага свалаше отъ конь българетѣ яздачи и изскубваше мустацитѣ имъ. . . .

. . . Робството на българина ни най-малко не бѣ му отнело отъ християнското благочестие; той бѣше много въздръжливъ. Кюстендилецътъ българинъ съ голѣма охота и съ душевно удоволствие постѣше на редъ всичкитѣ прѣзъ годината постни дни; дори тежко болнитѣ строго се въздръжаха отъ блажнотия. До освобождението агнета не се колѣха прѣди Гюргювъ-день (агнешко месо и турцитѣ по-рано не ядѣха), па това не бѣше лошо нито отъ икономическа, нито отъ религиозна, нито отъ хигиеническа страна. Обикновената храна на кюстендилеца българинъ бѣше: рѣженъ и царевиченъ хлѣбъ, млѣко, малко месо, повече бобъ, леща, зелье, лукъ, пиперъ и нѣкога винце, — храна растителна и евтена. Той еднообразенъ, първобитенъ и простъ начинъ за живѣяне чудесно му продължаваше живота до 100 и повече години, и имаше много такива чловѣци и отъ двата пола¹⁾

Независимо отъ еснафитѣ, всѣка махала, дѣто населявали българе, си имала свой български прѣдставитель — махлебашия, който служелъ за посрѣдникъ между своитѣ сънародници и турската власть. Всѣки махлебашия държелъ у себе си часть отъ общия печатъ на българската община, и го слагалъ на рѣшения и актове, за които били съгласни всичкитѣ махлебашии. Когато пѣкъ се засилила борбата между гърци и българе, къмъ срѣдата на XIX в., българетѣ се организирали въ официална българска община, наричана и черковна, която подъ булото на черковата, ратувала за народното пробужданье изобщо, докато най-сетнѣ прѣзъ 1869 г. 1 юли, било отворено първото въ града свѣтско «Българско читалище». Отъ кодекса на читалището узнаваме, че по общо вишегласие били избрани за прѣдседатель на читалището Георги Ангеловъ, съкровищникъ — Василъ Иванчовъ, синъ на Христа хекина, писарь — Хр. П. Манчовъ. Други членове били 36 души. Читалището е гледало съ сказки, послѣ черковенъ отпускъ, съ прѣдставления, съ пожертвувания да буди народния духъ и да развива съгражданетѣ си. То прѣустановило работитѣ си прѣзъ размирнитѣ години прѣди освобождението, но било възобновено прѣзъ 1879 год. съ

¹⁾ Г. Ангеловъ, Кюстендилъ, стр. 63—67.

слѣдната цѣль: „Цѣльта на читалището е разпространение на образованието по между населението на гр. Кюстендилъ, Кюстендилскій окръгъ и по възможности въ Македонія; помаганіе на бѣдни ученици и съставяніе една библиотека.“ Покрай читалището, прѣвъ 1873 г. било основано и женско дружество въ Кюстендилъ. То се събирало на засѣдания слѣдъ черковенъ отпускъ въ женското училище. Душа на българското общество са били учителитѣ, нѣкои отъ владичитѣ, както и по-заможнитѣ граждани и първенци между които могат се спомена отъ 1864 г.: Ив. Христовичъ докторъ, Ангелъ Гъшевъ, Димитъръ попъ Новковъ, Илия Бойковъ, Георги Стефановъ, Петъръ х. Георгиевъ капламаджи, Димитъръ Карамановъ, Димитъръ Стоилковъ Самоковли, Кара Иванъ Велковъ, Димитъръ Станковъ, Йовчо Китановъ, Великъ Петковичъ, Йовчо Маринковичъ, Давидко Стояновъ (сврака), Георги Диновъ, Христати Давидковъ, Стоичко Церовъ и др. Къмъ първенцитѣ отъ 1872 г., освѣнъ нѣкои отъ горнитѣ, трѣбва да се прибавятъ Мито Чорбаджи Гогевъ, Манолъ Ангеловъ, Георги Митревъ, Стояня Станоевъ, Иванъ Тасевичъ, Стоименъ Стойчовъ и др.

Редомъ съ училищнитѣ и черковни работи въ Кюстендилъ назрѣвали и политически народни замисли; обаче тѣ не могли да намѣрятъ изразъ въ всенароденъ бунтъ едно поради малкото български сѣмейства въ града и, друго, поради крайната сѣсипия на кюстендилскитѣ селяне, които въ своето робско състояние по турскитѣ чифлици едва ли са могли да дигнатъ глава отъ черния трудъ. Само по-свободнитѣ планински крайща въ Малешевско и Осоговско, едни отъ които били рударски (маденджии), държали прѣвъ цѣлото столѣтие на шрекъ турскитѣ власти и население. Съ хайдушкия животъ въ Кюстендилско са свързани имената на Ильо войвода и Румена войвода; а народно-бунтовнитѣ движения са изразени въ Разловското възстание. *Ильо войвода*, като човѣкъ и хайдутинъ, може да се каже, е живъ изразъ на планинцитѣ малешевци по горня Брѣгалница. Нѣма българска малешевска къща, която да не е прашала свой стопанинъ, братъ или синъ да хайдутствува по Малешката планина, по Голакъ, по Пиринъ, Плачковица, Осогово и Рила, нѣма между българетѣ по-гордъ и свободолюбивъ край отъ Малешевския. Малешевецътъ съ своята голотия, своето

дигноглавие и бодростъ е български черногорецъ, балкански албанецъ, а Ильо войвода бѣше истински малешевецъ. Роденъ въ с. Берово въ началото на XIX вѣкъ, Ильо Марковъ прѣкаралъ младинитѣ си като пандуринъ въ Рилския манастиръ и като миренъ земледѣлецъ въ родния си край. Поводъ да стане хайдутинъ дало убийството на брата му Станко прѣвъ 1848 г., въ врѣме на жѣтва, отъ турци-спахии. Заедно съ ювака Стоименъ, който ставалъ байрактаръ, Ильо събралъ малка отбрана чета и въ скоро врѣме името му се прочуло по цѣла сѣверна Македония. Наклеветенитѣ прѣдъ войводата турски оналници и солумджии бивали улавани и ни единъ живъ не билъ пушанъ. Турското население изтрѣпнало отъ страхъ. Потери, войска, лошо врѣме — нищо не помагало, а името на Ильо войвода сѣ растѣло, четата се уголѣмила до 300 души и властѣта не знаела що да стори. По едно врѣме войводата, прѣоблѣченъ на вжляръ, допѣлъ въ града Кюстендилъ, влѣзълъ всрѣдъ конака и, като си излѣзълъ, обадилъ за идванѣето си на изпоплашенитѣ турци. Когато кюстендилскиятъ каймакаминъ уловилъ жената и дѣцата на войводата и ги затворилъ, съ цѣлъ да си отмѣсти, Ильо веднага проводилъ писмо до турчина да освободи задрѣнитѣ, защото не цѣлъ да остави здраво нищо турско, ни човѣкъ, ни имотъ. Каймакаминътъ освободилъ веднага Ильовица и дѣцата ѝ. Кѣмъ края на Крѣмската война (1855 г.), Ильовата чета, поради нѣкои вжтрѣшни несъгласия, се разпрѣснала и съвсѣмъ намалѣла. Възползувани отъ това, турскитѣ власти намислили да се сдобратъ мирно съ войводата и го поканили да се прѣдаде, като му гарантирали свободенъ животъ. За по-голѣма здравина, турското обѣщание било подписано и отъ кюстендилския владика Авксентия. Старииятъ кюстендилецъ Георги Димитровъ ни разправя, че дѣйствиетелно Ильо заедно съ другаря си Камбера се прѣдалъ при горнитѣ условия, и въ черквата далъ тържествена клетва да стои миренъ, докато му бѣде уздравенъ животътъ и имотътъ. Когато обаче Ильо насѣтилъ, че турцитѣ се тѣкмѣли да го убиятъ, хваналъ отново гората. Турскитѣ управници и народни изѣдници веднага почувствували гнѣва на войводата. Благодарение на разсипничествата и грабителствата у властѣта, не само българетѣ, но и турското население съчувствували на войводата. Когато властѣта се вайкала какъ е било въз-

можно Ильо да се прѣоблѣче на катранджия, да влиза всрѣдъ града Кюстендилъ и пакъ да си излѣзе незабѣлѣзанъ, турската сиромашъ си думала явно по адресъ на голѣмцитъ: «Ще го хванатъ зеръ, човѣкътъ си дохаждà въ града, продаде си катрана, па сега нека му уловятъ края . . . » Често пжти, за подигравка съ турската власть, Ильо допращаль «много здравье» на кюстендилския дере-бей Мехмедъ-аа и го питаль дали може да го прѣчака еди-кой си вечеръ, когато щѣлъ да му дойде на вечера съ толкова и толкова момчета. Остроумието, пѣргавината и рѣшителността на Ильовата чета разколебали всѣка надежда у турцитѣ: проведенитѣ въ потера сеймени и бюлюкъ-башии знаели, че не отиватъ срѣщу Ильо войвода, а къмъ гроба си, както това е изразено и въ пѣсенъта :

— «Въ Малешки села идете,
Ильа войвода хванете,
Назадъ му ржцѣ вържете
И въ тъмница го хвърлете!»
Низаме думатъ съ жаленъ гласъ:
«Пашо ле, царски заптио,
Прати ни долѣ въвъ Стамболъ
Съсъ царя да се биеме,
Ала ни, пашо, не пращай
Ильо да си гониме,
Че ми е Ильо войвода
На Крали Марка дѣтето.»¹⁾

Прѣзъ 1861 г. Ильо войвода го виждаме въ Бѣлградъ, дѣто, заедно съ Раковски и Ивана Кулинъ, обучава българскитѣ доброволци и се готви за българското възстание, което щѣло да се подпомогне отъ сѣрбитѣ. На 5-и юни 1862 г. буната въ Бѣлградско захванала. Слѣдъ отдрѣпване на сѣрбитѣ въ Топчи-дере, Раковски и Ильо продължили боя 4—5 часа врѣме, когато съ появяването на чуждитѣ консули дѣйствиата били прѣкратени. Заедно съ това и кроеното българско възстание трѣбвало да заглъхне, и Хаджи-Ставревата буна въ Търново била потушена безславно Ильо войвода ималь въ баталйона си 1200 момчета. Той останаль въ Сѣрбия и получилъ пенсия. Прѣзъ 1876 г. Ильо Марковъ на чело на

¹⁾ Сръв. Г. Димитровъ, Княжество България II, 219.

една чета отъ около 300 доброволци, повечето българи, взелъ участие въ сръбско-турската война. Въ врѣме на руско-турската война Ильо войвода влѣзе въ Кюстендилъ съ четата си, па послѣ, замина за Пиянешко и Малешевско, отдѣто слѣдъ нѣколко мѣсечно «царуванье» се завърна, когато тѣзи крайща по Берлинския договоръ останаха подъ Турция. Пенсонираниятъ отъ сръбско и българско правителства войвода се установи на покой въ Кюстендилъ, при втората си жена сръбкиня и при синоветѣ си. Единъ отъ синоветѣ му биде убитъ надъ града, въ една хайдушва чета. Дѣдо Ильо го зарови край града, на една височинка до софийския пжтъ, току при бесѣдата, наречена «Кръсто». Прѣвъ сръбско-българската война (1885 г.) дѣдо Ильо за послѣденъ пжтъ събра сили и образува голѣма чета, съ която удари къмъ крайшкитѣ и врански села. Тогава сръбското правителство отне пенсията на войводата. Дѣдо Ильо се помина въ дълбова старостъ (93 години) въ Кюстендилъ, на 17-и априли 1898 г. Погребението му станало съ задушевно всенародно участие, каквото Кюстендилъ не виждалъ никога. Заслугитѣ и животътъ на Ильо войвода заслужаватъ обстояно описание. Това трѣбва да стане по-скоро, докато са живи още неговитѣ сподвижници, близки и роднини.

Дѣдо Ильо войвода бѣ типиченъ прѣдставителъ на старитѣ хайдутѣ, що се възпѣватъ въ пѣснитѣ. Природата го бѣ дарила съ едра, прилична снага, права и горда стойка, високо дигната глава, изподъ сбранитѣ вѣжди на която гледаха сѣ високо двѣтѣ му очи; дори и когато привазваше нѣкому, войводата рѣдко поглеждаше въ него или въ земята. Свикналъ съ оржжието си, а въ Сърбия и съ униформата, той не се отдѣляше отъ кривата си сабя, червенитѣ лампази не махаше отъ панталонитѣ си. Въ лѣвата ръка носѣше камшикъ, защото дѣсната му бѣше ранена. Неграмотенъ (на печата му стоеше надпись: Капитанъ Ильо Марковъ), като сръбския князь Милоша, строгъ и суровъ, справедливъ и откровенъ, дѣдо Ильо ругаше остро новия редъ на нѣщата, новитѣ хора и алчността. Той не уважаваше никого отъ високитѣ сановници на свободна България, гълчеше ги, псуваше ги дори въ лицето имъ. Не оставаше войводата и селянетѣ. „Колко пари дървата бре?“ питаше той селянина. — Четири гроша. — Четири чуми да те ударятъ . . ., от-

върщаше дѣдо Ильо, за тебе бѣше харно при турцитѣ да имъ думашъ: „молимъ те, аго, вземи тия дърва . . .“ Несъобщителниятъ горски юнакъ прѣживѣ като чужденецъ, като легендаренъ Крали Марко, срѣдъ новото общество, което търсѣше друго, а дѣдо Ильо знаеше старото.

Покрай своитѣ войводи и юнаци, сѣверомакедонскиятъ край помни и своята *Румена войвода*, която ходила по Осоговско вждѣ 1856—1860 г. Руменинъ дѣдо и баща били дервенджии, пазачи на кулата при Деве-багъръ, между Паланка и Кюстендилъ. Тѣ били отъ кюстендилското село Гюешево, дѣто се родила и Румена. Балванското и дервенджийско чедо се отличавало още отъ малко съ буенъ и живъ темпераментъ; скоро Румена се прочула съ веселието си, съ хубавото си пѣние, съ хороигранѣто си. Когато запѣла, жѣтваретѣ неволно оставяли сърповетѣ, да чуютъ гласа ѝ, който се разнасялъ, както разказва прѣданието, дори до планината Църноокъ, на 3 часа мѣсто. Румена била надарена съ тънка половина, мургаво лице, черни очи и коса, но буйниятъ ѝ темпераментъ повече приличалъ на мъжки. Тя стрѣляла съ пушка удивително вѣрно: въ яйце ударяла, ябълка свалила отъ главата на човѣкъ, и по волята си изваждала съ коршума краката на триножнитѣ селски столчета, разказва прѣданието. Тази левентъ Румена много се харесвала на турцитѣ, та мнозина се опитвали да я потурчатъ, дори паланешкиятъ каймаминъ сполучил да я граби, но скоро я освободилъ поради бунтъ у селянетѣ. Румена била оженена млада за гюешевеца Георгия. Георги отивалъ на работа въ кратовскитѣ рудници, а послѣ и въ Цариградъ; Румена тогава живѣла съ свежърва си Трендафилка. Въ това уединение Румена имала чести свидания съ сейменитѣ отъ девебагърската кула („побратимъ“ ѝ билъ сейменинътъ Алия) и съ харамитѣ, които слизали отъ Осогово. „Всичко Каменишко и Паланешко, казва биографътъ на войводкинята Е. Карановъ, разбра, че Румена има връзки съ харамитѣ, които на бюлюци, на бюлюци сновѣха изъ планинитѣ. При какво и да е убийство по пѣтищата, сѣ Румена се търсѣше отъ властѣта . . . Баща ѝ отвараха въ Скопѣ, държаха го една година въ затвора, той се повърна боленъ и умрѣ. Една голѣма потеря пристигна даже отъ Нишко за прѣслѣдванѣе дѣдо Ильовата чета; хванаха Румена и я биха всрѣдъ

селото, за да каже нѣщо, ако знае; а тя, въ врѣме на бие-
нъето мълчеше и, слѣдъ като стана, гордо се издигна между
потерата и каза: „има да видите!“ Не бѣше Румена да не
разбира и отъ патриотизъмъ; врѣмето, въ което тя живѣеше
на този важенъ пѣтъ, бѣше врѣме на Крѣмската война, ко-
гато турцитѣ се бѣха размърдали срѣщу Русия, а христиа-
нетѣ очакваха дохожданъето на руситѣ, които тоже наричаха
бугаръе; черковниятъ въпросъ бѣше пусналъ своитѣ благо-
датни зраци по всждѣ, особено разгарътъ е билъ силенъ въ
Кюстендилъ, Паланка и Кратово, когато съ камъне се го-
нѣше грѣцкия владика Диониси, и дѣто дѣдо Ильо съ своята
проповѣдническа мисия върлуваше изъ планинитѣ, селата и
даже градищата срѣщу турцитѣ, компрометираще турската
власть навсждѣ и прѣснуваше забравеното име „бугаръе“,
намѣсто кауре.»¹⁾ Особено ще е въздѣйствувала върху Румена
една случка, станала прѣдъ самата кѣщица на бждещата
войводкиня. Тази случка била — дохожданъето на дѣдо Ильо-
вата чета (170 души) подъ водителството на байрактаря
Стоимена, запалнянето на девебагърската кула, убиванъето
на 3-ма проводени отъ Кюстендилъ арнаути и връщанъето на
четата съ пѣсни и веселия въ планината, къмъ Калинъ-ка-
микъ. Прѣкъ поводъ да излѣзе Румена по планината дало
убийството на нѣкое турче, което се било скарало съ Ру-
мена за сѣно. Тогава Румена прѣжалила домашния кѣтъ,
оставила 4-годишното си дѣте и, като казала на свекърва си:
„Хайдуткиня съмъ, всичкиятъ свѣтъ е пропищѣлъ отъ мене!
Е! нека стана хайдуткиня! Сбогомъ, да чувате Андона, много
здравье на Георгия!“, тя се изгубила. Другарь на Румена
станалъ ковачътъ Стоянъ отъ с. Крѣвля; и двамата се за-
влекли въ побратимство и посестримство, като братъ и сестра,
и хванали гората. Когато се завърналъ Георги отъ Цари-
градъ, намѣрилъ кѣщата безъ Румена, съ която много се
обичали. Година слѣдъ излизанъето си по планинитѣ, Румена
изненадала домашнитѣ си съ своята чета, която навлѣзла
всрѣдъ нощъ въ Георгиевата колиба. На увѣщанията на све-
кърва си и мжжа си, Румена отговорила: „Отъ менъ дома-
кинство е вече далечъ, волкото и да ви жала, а особно кол-

¹⁾ *Е. Карановъ*, Румена-войвода. Очеркъ изъ Осоговскитѣ
планини. София 1886, стр. 16—17.

кото и да жаля малкия си Андона, който вече ме е и забравилъ. Азъ съмъ се вѣнчала за гората; побратимитѣ са мое домакинство“. Послѣ това тя прѣдложила на мъжа си да вземе и гледа двѣтѣ дѣца на байрактаря Стояна отъ с. Кръкля и дори да прибере и Стояница, съ която да си живѣятъ вато мъжъ и жена. По-късно така и станало. Румена се простила съ домашнитѣ си и съ разплакалия се Георгия, оставила му пари и хванала гората. Това било послѣдното имъ виждане.

Дружината на Румена се състояла отъ 5—16 момчета, събрани главно изъ каменнишкитѣ и паланешки села. Всички момчета били сѣ заклети харамии, двама отъ които бивали по-рано войводи. „Румена се ползуваше, казва Карановъ, съ правото да не казва на дружината си, дѣ ще бѣдатъ на другия день; и никога дружината не е претендираща туй нейно право; за туй потерата не е могла да намѣри слѣдитѣ на Румена, при всичко че тя, като невѣстудка се мѣркаше въ разни мѣста. Потери вържу потери пристигаха, даже войска бѣше надошла изъ Битоля, дѣто бѣше меркезътъ, но никакъ не можеха да я заловятъ. Тя повсѣдѣ съсичаше агаларе, ударяше се съ бюлюкбашии; особено удоволствие имаше да се срѣща съ турски харамийски чети, които и повече бѣха измахнати изъ горитѣ. Дружината я наричаше „планинска царица“. Турското правителство употрѣбляваше всевъзможни начини, даже и подкупничество, като искаше, ако е възможно, да я улови жива, и да я отведе съ тържество въ Скопье и Солунъ, защото искали да я видятъ пашитѣ. Всичкитѣ села бѣха потресени отъ биене, особено Гюешево и Кръкля. Братътъ на Стояна лежа една година за Стояна въ Скопье;¹⁾ мнозина ханджии се изловиха. Потеритѣ бѣха непрѣстайни и по всичкитѣ посоки на горитѣ, дори до Плачковица.“²⁾ Самата Румена ето какъ е описана отъ единъ вюстендилски търговецъ, който съ другаритѣ си попадналъ веднажъ ненадѣйно заобиколенъ отъ четата: „Като излѣзохме на Печеници (върхъ при Кратово), чу се свирване и „фрѣбъ“ . . . изтрѣгване на ножове отъ дѣва и дѣсна страна: видохме се обградени отъ 15—16 души. Насрѣдъ пята

¹⁾ По-късно, Стояновиятъ братъ Георги билъ затворенъ въ Канлж-куле въ Солунъ, отдѣто и не излѣзълъ живъ.

²⁾ *Е. Карановъ*, Румена-войвода, 19.

застана единъ младъ, съ изварана пала отъ ножнитѣ, които висѣха прѣвъ рамото му на лѣва страна. Коситѣ му бѣха разплетени и висѣха на гърдитѣ му отъ двѣтѣ страни на главата; а главата му бѣше прѣввръзана съ червена шамия по женски; беневрецитѣ му бѣха бѣлъ шаякъ съ червени гайтани; чепкенъ до пояса отъ бѣлъ шаякъ съ червени ширити и разтворени ржкави; на лѣвото му рамо — черна рѣсачка; силехтѣ надвисналъ надъ пояса. Тоската му бѣше кжса и окирлявена. Ние се сѣтихме, че това е Румена, защото бѣхме се наслушали за нея. Лицето ѝ бѣше опечено отъ слънцето и не можеше да се сѣтишъ, че е жена, но гласътъ ѝ звучеше на женски гласъ. Едни отъ дружината ни слѣзоха отъ конѣтѣ; щипянецътъ съ бѣлия конь се разтрепери и едвамъ думаше. Тя казваше: „Не се бойте! Турци ли сте или бугарѣ?“ . . . Тя поиска тютюнъ, развѣрза шамията отъ главата си, напълни я отъ тютюнсвитѣ ни весета и занесе та раздаде наредъ на дружината. Послѣ се обърна къмъ насъ и ни каза: вървете! И ние тръгнахме.“¹⁾

Слѣдъ нѣколкогодишно прѣуспѣване и подвизи, въ четата на Румена се породили разногласия. Четникътъ Спасе („физически и нравствено низко, черно човѣче“) убѣдилъ нѣкои отъ дружината да се не покоряватъ на жена войвода, толкозъ повече когато сполучилъ да ги накара да вѣрватъ, че побратимството между Румена и Стояна се развалило. Войводкинята и байрактарътъ били дѣйствително убити отъ Спасе и Милво между Градецъ и Габеръ (Паланешко). Четата обикаляла още 2—3 мѣсеца подъ войводството на Спасе. Четникътъ Стойко, който се билъ заклелъ да отмѣсти за Румена, убилъ Миле и Пешо и двама други (Спасе не билъ тамъ), и послѣ се прѣдалъ въ Паланка. Скопскиятъ паша го опростилъ.

Революционното българско движение, което се бѣ разширило изъ дунавска България и Тракия, сполучило да пусне коренъ и въ сѣверна Македония. Проповѣдникъ на бунтовнитѣ идеи туку станалъ главниятъ кюстендилски учителъ Тодоръ Пѣевъ. Пѣевъ учителствувалъ въ Кюстендилъ прѣвъ 1868—1871 г. Когато напусналъ града прѣвъ 1871 г., той билъ успѣлъ вече да подготви съратници на революционното

¹⁾ Id., ib., 24—25.

дѣло въ удавения отъ турци Кюстендилъ. Неговиятъ замѣстникъ учитель Дим. Македонски продължилъ дѣлото съ успѣхъ, та вече въ 1872 г. прѣзъ лѣтото комитетътъ билъ съставенъ и утвърденъ отъ Тодоръ Пѣва, който заминалъ отъ Кюстендилъ за монастиря св. Якимъ. Прѣседателъ на комитета станалъ ревностниятъ другаръ на Пѣва учителътъ Дим. Стояновъ, познатъ у населението съ име Даскалъ Димитри, а негови вѣрни другари били: Георги Митревъ, Иванъ Рамадановъ, Алексо Карамановъ, Иванъ Чорбаджи Гогевъ, Стоянъ Станоевъ, Димитъръ Бояджиски и др. Революционното дѣло пуслало послѣденъ коренъ въ Паланешко, въ монастиря св. Якимъ Осоговски, дѣто прѣзъ юни 1872 г. Пѣвъ и Македонски основали комитетъ подъ прѣседателството на игумена Аверкия Стояновъ и другаре: свещеникъ Филотей, Дим. Пчелински, учителътъ Дим. п. Петровъ (Любеновъ). Отъ Осогово Пѣвъ се завърналъ въ Етрополе. Като заловили прѣзъ зимата Дим. Общия и Василь Левски и ги обѣсили, името на Пѣва било много компрометирано и неговитѣ кюстендилски приятели поставени на око. Изплашенитѣ кюстендилци приврили бждещата си бунтовна дѣйность, като образували мнимо търговско дружество (Акционерно касабско дружество). Начинатели станали главниятъ учитель Македонски и Георги Ангеловъ, които прѣзъ мартъ 1873 г. събрали еснафитѣ българе въ артиката на черевата св. Богородица и ги заинтересували съ голѣми печалби, ако се нареди подобно дружество, понеже дотогава търговията съ месо и кожи били въ ржцѣтъ само на евреитѣ. Гражданетѣ посрѣщнали съ готовность прѣдложението, взели за пръвъ пжтъ 400 акции, гарантирани отъ Георги Диновъ, Манолъ Ангеловъ и Дим. Гогевъ, и събранитѣ 400 турски лири били прѣдадени на членоветѣ отъ възстаническия комитетъ Ал. Карамановъ и Ив. Гогевъ ужъ за касабска търговия. Турската подозрителность и еврейската конкуренция не дали възможность на дружеството да прѣуспѣе, та било принудено да ликвидира съ загуба за гарантитѣ.¹⁾

Прѣзъ 1876 г. се размърда и Царево-село въ Кюстендилско. Турцитѣ обвинили въ възстаническо съучастие 3 калугерки, които искали да отидатъ по просия въ Сърбия.

¹⁾ Г. Ангеловъ, Кюстендилъ, 74—76.

Послѣдвали затвори, изтезаванья, разкарванье до Кюстендилъ и София, което се продължило дори до 1877 г. И друго. Прѣвъ 1876 г., разказва Г. Ангеловъ,¹⁾ докато още се разслѣдваше царевоселската афера, въ село Разловци, пакъ пианешка нахия, стана друго много по-важно, отъ чисто възстанически характеръ събитие, което, арестуванитѣ царевоселци, особено чорбаджи Нико тури още по-дълбоко въ тъмницата, а въ сщщото врѣме хвърли въ голѣмъ и страшенъ огънь всичко българско въ града и казата население. Прѣвъ сщщата 1876 г., нѣколко дни слѣдъ Срѣднегорското възстание и кланье, а именно на 8-и май, попъ Стоявъ отъ с. Разловци, зеть му Димитъръ п. Георгиевъ, неговиятъ братъ Костандия, Константинъ п. Стояновъ и др. застрѣляха въ день пладне находещитѣ се въ това село царски човѣци: Юсрефъ Хамидъ-Топчиевъ отъ гр. Кюстендилъ и другаретѣ му Халиманъ и Назифъ отъ с. Истевникъ, слѣдъ това повдигатъ българското население на оружие и се оттеглятъ прѣвъ митрошинския чифликъ за Малешевската планина. Кюстендилскиятъ каймагамъ-паша, дупничанецъ, телеграфически прѣдставилъ на мюгесарифа Махзаръ паша събитието много прѣувеличено и лошо, и, вслѣдствие на това, на 12-и май по пладне пристигна въ Кюстендилъ, идець откъмъ Батакъ Кель-Хасанъ паша на чело на единъ баталионъ пѣхота анадолска войска, съ два горски топа, за изтрѣбление немирната отъ нѣколко години насамъ въ Кюстендилъ рая. Той смѣталъ да направи отъ Кюстендилъ втори Батакъ. Войската бѣше пълно въоръжена и готова да даде огънь. Цѣлото турско население, добръ въоръжено, го посрѣщна на пѣтя при с. Багреници съ неописуема радостъ, че дочакало вече момента да изколе гавуретѣ. Митрополитътъ Иларионъ, свещеницитѣ, първенцитѣ българе и всичкитѣ еснафи тоже го посрѣщнаха при кюшка, кланяха му се до земята, а той отъ воня си изглеждаше ги много намръщенъ и съ жбхи скърцаше. Войската влѣзе въ града съпровождана отъ турцитѣ кюстендилци, настани се тя по хановетѣ, а пашата биде приетъ у вонака на Мехмедъ-аа Челеби-агинъ. Тукъ прѣвъ ноцъта се събра голѣмъ

¹⁾ Бунтътъ е описанъ и въ особена книга отъ *К. п. Стояновъ*, Тридесетъ години назадъ. Исторически записки по първото македонско възстание прѣвъ 1876 год. Кюстендилъ 1903.

мезлишъ отъ държавни чиновници, отъ бегове и отъ агагаре, подъ прѣдседателството на пашата, разискваха дълго врѣме и взеха рѣшение да се пристъпи къмъ дѣло. На утрѣшния день, часть отъ войската заедно съ много башибозуци турци и черкези замина за село Разловци, потеря по възстаницитѣ, а останалата войска се турна на разпорежданъето на полицята въ града. Потераджитѣ, като пристигнали въ района на разбунтуваното село Разловци, изклали 10-на души мирни селяне, що си работѣли на полето, оплѣнили, изгорѣли нѣколко къщи и слѣдъ това се прѣснади по другитѣ села въ Пиянецъ да вършатъ разни золуми; а властѣта въ града, подпомагана отъ войската, захвана да дири комити между гражданетѣ българе, да прѣтърсва домоветѣ на подозрителнитѣ въ комитаджилъкъ, да привежда такиваго въ конака и да ги набутва въ затвора. И най-първо тури рѣка върху Манолъ Ангеловъ Друмохарски, членъ на кадийския съдъ, и върху брата му Дмитръ Ангеловъ, а слѣдъ тѣхъ бѣха затворени и братята Дмитръ, Георги, Христо, Макари попъ Новкови, Христо Бояджиски, Христо М. Гребенаровъ, Мито Сугаръ, Алексо Карамановъ, всички отъ града, — Ангелъ Митревъ отъ с. Горня-Гращица, Георги Хр. Гребенаръ отъ с. Словощица, Дим. п. Стояновъ отъ с. Косово, Великъ Даскалътъ, попъ Василь, Николчо Таушановъ отъ с. Саволяно и много още други отъ разни села, и се започна мъчението имъ, да кажатъ за себе и за други отъ града и околията, кои са царскитѣ душмане комити, които бунтуватъ раята противъ падишаха. Мъченията имъ бѣха различни: бой съ тояги, постоянно държанъе на крака, безсъние, дълги разпитванья при замахванъе съ сабя, груби псувни, силни плѣсници и изобилни храчки. На всичкитѣ тия изтезания биде подложенъ най-повече Дмитръ Ангеловъ, като най-интелигентъ между другитѣ и силно подозрѣваемъ въ комитаджилъкъ. Той бѣше 38 годишенъ, бившъ учитель и прѣдставителъ отъ Кюстендилъ прѣзъ 1870 г. въ народния сѣборъ въ Цариградъ по нарежданъето на Българската екзархия. Слѣдъ едномѣсечно мъчение на всичкитѣ затворени, едни отъ тѣхъ още тукъ въ Кюстендилъ бидоха освободени, а братя Ангелови, п. Новкови и Ангелъ Митревъ съ голѣмъ воененъ конвой бидоха изпратени въ софийскитѣ затвори, отдѣто слѣдъ 2

мѣсеца и тѣ бидоха пуснати подѣ полицейски надзоръ; но вече бѣха много измачени и изтощени“¹⁾).

Самото освобождение на града биде прѣдшествувано отъ едно сбиванье между разбунтуванитѣ вече селяне, събрани около с. Лозно, и турцитѣ. Това бѣше на Богоявление 1878 г. Слѣдъ 3 дня се узна, че Ильо войвода пристигналъ съ четата си въ с. Коняво, като авангардъ на рускитѣ войски, и поискалъ да се прѣдаде градътъ безъ бой. Неизбѣгалото взъмъ Паланка турско население и българското изпратиха въ с. Коняво свои пратеници: 2-ма турци, нѣколко български първенци и владичитѣ Илариона и Игнатия да искатъ отъ страна на града руското дохождане и покровителство. А понеже се чуваше, че руситѣ били въ намѣрение при Струма да прѣкъснатъ настѣпленieto си и, слѣдователно, Кюстендилъ да остане още подѣ Турция, населението изпрати до генерала Гурко въ София кюстендилеца Мито Чорбаджи Гогевъ за постѣпки. Докато Ильо войвода съобщилъ на находешитѣ се въ Радомиръ руски войски желанието на кюстендилци, и Мито Гогевъ въ София, подпомогнатъ отъ софийски първенци, отъ Марина Дриновъ и италианския консулъ Позитано изходатайствувалъ отъ главнокомандуещия рускитѣ войски въ София да се прати часть отъ войската въ Радомиръ, за да земе Кюстендилъ. На 13-и януари, въ четвъртъкъ прѣди обѣдъ, пристигнаха въ Кюстендилъ около 40 младежи кюстендилци избѣгали, въоръжени и на фесоветѣ имъ налѣпени книжни кръстове, а слѣдъ тѣхъ пристигна и дѣдо Ильо съ четата си и 80 души руски кавалеристи отъ 2-и ескадронъ, 4-и Улански Харьковски полкъ, подѣ началството на подполковникъ Задерновски и офицеритѣ — ротмистъръ Вирановски, поручикъ Совойски и др. На края на града, на Стамболъ-вапия, освободителитѣ бидоха прѣчакани отъ българското духовенство, отъ българското и турско население. Слисанъ, онѣмѣлъ отъ радостъ, петѣковниятъ робъ българинъ гледаше съ невѣроятность станалото. Младитѣ конници съ пѣсни . . . *ай моле*. влѣзоха полека въ града . . . На утрето обаче руситѣ трѣбваше да се дръпнатъ надирѣ и да повлѣкатъ подирѣ си обезумѣлото отъ ужасия българско население, защото отъ Паланка настѣпваше много турска войска съ то-

¹⁾ Г. Ангеловъ, Кюстендилъ, 77—79.

пове. Половината българе избѣгаха посрѣдъ силенъ студъ въ Радомиръ, една частъ излѣвоха да се биятъ и бранятъ града, но скоро трѣбаше да отстъпятъ заедно съ руситѣ. Посрѣдъ тревогитѣ и неизвѣстността, слѣдъ 3 дена, на 17-и януари се разчу страшната вѣсть: русъ гелиоръ, русъ гелиоръ! (руситѣ идатъ!). Турцитѣ се раздвижиха, взеха постове, други побѣгнаха съ коли, конѣе и пѣша къмъ Паланка, българетѣ се изпокриха . . . При вечеръ на сѣщия день, св. Антони, нѣколко топовни гърмежа откъмъ конявския пътъ вцѣпениха дишанѣто на гражданетѣ: скоро въ града стана невъобразима бърканица . . . войска и башибозуци бѣгаха прѣдъ руската коница, която гърмѣше изъ улицитѣ, застигаше бѣжанци, прѣбиваше кого-дѣ и вървѣше напрѣдъ . . . Само нѣколко минути и всичко се свърши . . . Спотаенитѣ въ своитѣ скришници българе излѣвоха по улицитѣ, едни да видятъ освободителитѣ, други да покажатъ човѣшката си звѣрщина — да грабятъ изъ турскитѣ къщи . . .

При освобождението на Кюстендилъ взеха участие 4—5000 души войска подъ началството на генералъ Майендорфа. Тукъ влизаха: цѣлиятъ 4-и Улански Харковски полкъ, лейбъ-гвардейскитѣ полкове Егерски и Измаилски, единъ артилерийски полкъ съ 8 орджия и голѣмата българската доброволческа чета на дѣдо Ильо войвода. Прѣдосвободителнитѣ движения въ Кюстендилъ и неговото освобождение са описани живо и пространо отъ Георги Ангеловъ, къмъ чиято книжка могатъ се обърна любознателнитѣ читатели.

Сѣдбинитѣ на Кюстендилъ и неговото население отъ освобождението насамъ заслужаватъ по-обстоенъ прѣгледъ, който обаче се изоставя за друго мѣсто и книга.

Кюстендилската епархия прѣзь XIX вѣкъ.

Бѣлѣжки за християнското население и черквитѣ въ епархията.

Като се закри пекската сръбска патриаршия въ 1766 г., кюстендилската епархия биде подчинена подѣ цариградския грѣцки патриархъ до 1870 г., а слѣдѣ това тя се отцѣпи и влѣзе подѣ българската екзархия. Берлинскиятъ договоръ раздѣли епархията на двѣ половини: южната, съ Щипъ и Кратово, остана подѣ Турция и биде присѣдинена къмъ скопската екзархийска епархия, а сѣверната, съ Кюстендилъ и Радомиръ, просъществува до 1884 г., когато, слѣдѣ смъртъта на нейния митрополитъ, биде присѣдинена, като малка по обсегъ, къмъ софійската.

Отъ кюстендилската черковна кондика, отъ редица писма и бѣлѣжки, останали въ архивата на митрополията, узнаваме, че просторѣтъ на кюстендилската епархия е билъ сжщиятъ, както и прѣзь миналитѣ вѣкове, когато тя бѣ подѣ сръбската пекска патриаршия и носѣше име коласийска. Ето числото на вжщитѣ въ градоветѣ и селата на кюстендилската епархия прѣзь 1863—1866 г., споредѣ официалнитѣ канунъ-намета и разхвърляне на владишкия и патришки порѣзъ на вжща по 4 гроша и 32 пари (всичко отъ 16,681 вжщи 80,000 гр.):

<i>Градъ Кюстендилъ</i>	319 вжщи по 4 гр. и 32 п.	=	1,531 гр. 8 п.
Полски села	2,039 « « «	=	9,787 « 8 «
Крайшки села	2,291 « « «	=	10,996 « 32 «
Пианешки села	1,881 « « «	=	9,028 « 32 «
Каменишки села	355 « « «	=	1,704 «
<i>Градъ Щипъ</i> и Ново-село	610+306 «	=	4,397 « 32 «

Щипски села	1,886	«	«	«	=	9,051	«	32	«	
<i>Градъ Кочани</i>	207	«	«	«	=	993	«	24	«	
Кочански села	1,740	«	«	«	=	8,352	«			
<i>Градъ Кратово</i>	204	«	«	«	=	979	«	8	«	
Кратовски села	910	«	«	«	=	4,369	«			
<i>Срѣдорѣчки села</i> ¹⁾	1,071	«	«	«	=	5,140	«	32	«	
<i>Градъ Радомиръ</i>	70	«	«	«	=	336	«			
Радомирски села	2,792	«	«	«	=	13,401	«	24	«	
Всичко вѣщи					16,681					
						Гроша 80,068 и 32 п.				

Десетина години слѣдъ това, по исканъето на българската екзархия, въ врѣмето на митрополита Илариона, е билъ направенъ новъ описъ на християнскитѣ вѣщи и вѣнчила. Този описъ обаче не ще е вѣренъ, едно защото въ него не са взети на помощъ турски официални прѣброителни статистики, пъкъ и въ показаніята на самитѣ християне се забѣлзва извѣстно прикриванье. Самъ владиката Иларионъ се оплаква въ едно свое писмо до екзарха, отъ 31-и януари 1876 г., за Радомирско, дѣто «статистическо-то описаніе на вѣнчила-та и още не ся е свършило, понеже точно не ся ся описали, тѣй напримеръ въ ветхый-тъ тефтеръ сж 5500 вѣнчила, а сега ги искарватъ 4600 вѣнчила. Па и въ другитѣ окрѣжія изъ епархіѣж-тж нѣ е описано и още точно.» Въ протокола на епархиялниятъ кюстендилски съборъ прѣвъ 1873 г. са записани по общо рѣшение на свещеницитѣ :

1. Кюстендилъ и казата	10,283	вѣнчила
2. Радомиръ и «	5,403	»
3. Трънски села	568	»
4. Щипъ и казата	4,007	»
5. Кратово и «	1,194	»
6. Кочани и «	2,452	»
7. Срѣдорѣчки села	1,845	»

Вѣнчила 25,842

Доволко е порасло християнското население въ градоветѣ и по-голѣмитѣ села отъ 1863 до 1873 г., личи отъ слѣдната таблица за вѣщитѣ и вѣнчилата :

¹⁾ Срѣдорѣкъ се нарича покраината между рѣкитѣ Пчиня и Крива или друго-яче Козяшка села, около 40 на брой.

	1863 г.	1873 г.	
	кжши	кжши	вѣнчила
<i>Кюстендилъ</i>	319	?	?
Изворъ	50	55	81
Босили-градъ	70	73	93
Божица	188	197	344
Соволяно	68	91	106
Прѣколница	55	62	90
Царево-село	75	109	152
Разловци	103	108	130
Истевникъ	92	130	166
Саса	70	73	94
Раково	80	93	140
Тишаново	99	125	183
Драмче	75	97	110
Ваксево	80	120	180
<i>Радомиръ</i>	70	109	?
Прибой	71	86	156
Лобошъ	82	112	?
Изворъ	98	112	?
Калища	77	81	154
Чуковецъ	92	86	178
Пенъбовци	70	73	100
<i>Кратово</i>	204	164	184
Злетово	57	57	77
Лѣсново	66	62	100
<i>Щипъ</i> съ Ново-село	610 + 306	960	1104
Барбарово	76	80	140
Свети Николѣ	62	99	124
Лѣсковецъ	78	80	88
<i>Кочани</i>	207	198	240
Оризари	83	127	151
Виница	77	86	91
Блатецъ	83	80	111
Байловци (въ Сръ- дорѣвъ)	109	130	198
Орахъ	82	79	118

Въ кюстендилската епархия, прѣвъ третата четвъртъ на XIX вѣвъ, е имало 97 черкви и манастири. Въ владшкитѣ списъци на черевитѣ отъ това вѣме намираме:

- Гр. Бюстендилъ*, 3 черкви. Разловци, 1 д. пл.
с. Колуша, 1 черва старин- Истевникъ, 1 д. пл.
сва, съ кувуклио, зидана съ Цръвинець, 1 д. пл. разв.
тухли, разсипана и опусто- *Радомиръ*, 1 д. пл.
шена. Върба, 1 д. пл.
с. Копиловци, 1 д.¹⁾, пл.²⁾ Боборацци, 1 д. пл.
Цървенияно, 1 пл. и оп.³⁾ Раковица, 1
Ямборано, 1 в.⁴⁾ Чуковецъ, 1
Ръждавица, 1 в. пл. Каси-лакъ, 1
Таваличаво, 1 в. Жедня, 1
Лозно, 1 д. нова. Житуша, 1
Граница, 1 д. Кленовикъ, 1
Слокощица, 1 д. Изворъ, 1 пл. изгор.
Соволяно, 1 д. Дебели-лакъ, 1
Периволь, 1 д. оп. Егълница, 1
Горно-Уйно, 1 д. Калища, 1
Изворъ, 1 в. Блатечница, 1,
Трегляно, 1 д. Прибой, 1 д. пл.
Горни-Коритенъ, 1 в. Пчелинци, 1
Босили-градъ, 1 д. Радибошь, 1 монастирь
Косово, 1 д нова опустѣлъ
Долна-Любата, 1 д. Косача, 1
Църноощица, 1 д. Лобошь, 1
Божица, 1 в. Враня-Стѣна, 1
Бранковци, 1 в. Дивля, 1
Прѣколница, 1 в. Пенкъовци, 1
Долно-село, 1 д. Ильовъ-долъ, 1
Брѣсница, 1 д. Празноглавци, 1
Въ Плянешко Лѣва-рѣка, 1
Царево-село, 1 д., оп. Долна-Сѣвирна, 1
Паничарево, 1 д., пл. Банишоръ, 1
Вирче, 1 д. пл. Селишенъ-долъ, 1
Градъ, 1 д. пл. разв. Негованци, 1
Лѣшница, 1 д. пл. Бѣлово, 1 монастирь св. Ив.
Каменица, 1, д. пл. Богословъ, съ 1 калугеръ
Тишаново, 1 д. Жабляно, 1 мон. Св. Ив.
Смоличино, 1 в. Кръстителъ
Ваксево, 1 в. Пещера, 1 мон. св. Никола

¹⁾ д. = дървена.

²⁾ пл. = плѣнена отъ турци.

³⁾ оп. = опустошена.

⁴⁾ в. = каменна.

<i>Кратово</i> , 1	<i>Кочани</i> , 1
Лѣсново, 1 монастирь	Оризари, 1
Злетово, 1	Виница, 1
Шалково, 1	Липецъ, 1
<i>Щипъ</i> и Ново-Село, 2	Зърновци, 1
Горни-балванъ, 1	Блатецъ, 1
Гайранци, 1	Бѣли, 1
Нѣманци, 1	Нивичане, 1
Свети-Николе, 1	Соволарци,
Пиперово, 1,	Спаннчево,
Уланци, 1,	Траканье, 1
Убогово, 1	Мон. св. Пантелеймонъ ¹⁾
Джедимирци, 1	

Голѣма часть отъ запусѣлитѣ черкви и монастири туеъ и не са споменати, макаръ че и до днесъ стоятъ на нѣкои стѣнитѣ, на други и покривитѣ, а въ трети е запазена и часть отъ срѣднѣвѣковната зография. За примѣръ само ще спомена нѣколко щипски черкви (гл. стр. 200—204), черквитѣ около с. Рѣждавица, черквата св. Спасъ при Кюстендилъ отъ 1330 г., черквитѣ въ с. Словощица и др. Повечето отъ тѣзи черкви са на мѣстото на староврѣмски храмове, заварени отъ турцитѣ. До врѣмето на танзимата турската власть не е позволявала да се строятъ черкви, а само да се поправятъ и възобновяватъ древнитѣ съ сжцитѣ си размѣри, както за това се учимъ отъ редица фермани. Прѣвъ XIX в., слѣдъ пожаритѣ и грабежитѣ на кърджалиитѣ, които не оставили здрава черква, са били съградени нѣколко нови черкви, пристегнати нѣкои стари, и то съ голѣми молби и ходатайства дори въ Цариградъ. Така, около 1805 г. съ ферманъ е била съградена кочанската черква св. Георги, прѣвъ 1816 г. била съградена кюстендилската св. Богородица, прѣвъ 1834 г. — изворската голѣма черква въ Крайщето, прѣвъ 1859 — монастирътъ св. Мина въ Кюстендилъ и др. За образецъ на тѣзи султански позволителни за градене черква, се по-

¹⁾ Тука не са поменати срѣдорѣчкитѣ села. Не е поменатъ и стариятъ Карпински монастирь въ източния Козякъ, при все че го намираме въ кюстендилската черковна кондика записанъ подъ вѣдомството на кюст. митрополитъ.

мѣстя надолу прѣводъ на фермана за изворската черква „Св. Троица“ :

Тугра на
Султанъ Махмуда ханъ II.

До високопросвѣтениа и законо-шериятския кюстендилски наибинъ, сѣдия-мевляне, както и до всички високоучени, без-примѣрни тамбашни прѣдставители на властѣта, аяне, градски първенци и въобще до всички властници! Нека всевишниятъ увеличи славата ви. . . .

Отъ съдържанието на съставения ми и написанъ настоящи царски актъ, украсенъ съ императорскитѣ ми свещени знакове, който ще ви пристигне тамъ, ще узнаете обстойно какво:

Източно-православната черковна сграда (румъ-клисеси), извѣстна съ прозвището «Изворска черква» (Изворъ-клисеси), находяща се въ нахията Крайще, кюстендилска каза, съ течение на врѣмето се развалила и клонѣла на съсипване, поради което раята християне отъ речената нахия се моля съ просьба да ѝ се позволи да си поправи тази черква. Отъ констатираното, споредъ сѣдебно-шериятския редъ, доказателство за развалата на въпросната черава, излиза на явѣ още, че просторътъ ѝ е 48 аршина дължина, 30—широчина и 9—височина. Цариградскитъ грѣцки патрикъ и заседаещиятъ въ Стамбулъ митрополитски синодаленъ съвѣтъ се молятъ съ писмена просьба и ходатайствуватъ да издамъ височайша царска заповѣдь, въ която да се помѣсти височайшето рѣшение и позволение за направата на тази черква, чиито основи да се положатъ тамъ, дѣто отъ старо врѣме личатъ, и по плана, какѣвто е билъ по-прѣди.

Съобразно съ изискуемитѣ се постановления на свещенія шериятъ, въпросътъ за поправката на казаната черква се подложи на разглеждане и прѣдрѣшение при върховния мюфтия шейхъ-юль-ислямъ, достойниятъ и високоученъ богословъ-юристъ Меки заде Мевляне Мустафа Асимъ, комуто е билъ зададенъ слѣдниятъ въпросъ: «Допустимо ли е и може ли да се поправи една черква въ село върху истинскитѣ стари основи, по сѣщия старъ планъ и въ сѣщитѣ дѣйствиелни размѣри, безъ да се пусне нѣщо повече, — черква, която отъ старо врѣме е била развалена»? На това е отговорено: «Бива, допустимо е», като при туй отъ шейхъ-юль-

исламството, съобразно съ прѣдписанията на свещения шериятъ, е била издадена за случая и една свещенозаконна фетва, въ която изрично се казва за издаването отъ височайшата ми царска особа, по тоя случай, височайши царски актъ, за надлежното ми височайше разрѣшение да се поправи прѣдметната черква. Понеже е вече рѣшено и вписано въ свѣтлитѣ страници на императорския ми регистъръ да се издаде нуждното височайше разрѣшение по въпроса; и понеже е постановено вече, че въ случая трѣбва да се дѣйствува така, както е изложено въ духа и текста на издадената свещено-законна фетва, то азъ благоволихъ да издамъ и да изпроведа настоящата ми царска височайша заповѣдь, която обема въ текста и височайшето ми позволение за поправката на прѣдметната черква.

Прочее, позволявамъ, щото поправката на тая черква да стане съ условие и по начинъ, че на дължина, ширина и височина черквата да обнема онова пространство, което черквата е имала въ дѣйствителность въ старо врѣме, да нѣма повече нито една педа, нито единъ прѣстъ дори, защото, съгласно съ прѣдписанията на свещения шериятъ, съизволенieto за поправката на въпросната черква само по такъвъ начинъ може да се разрѣши. Ако, по поводъ на това, нѣкои отъ сановниците ми би се осмѣлили да позволятъ и допуснатъ, щото при поправката на тая черква да се обнеме повече пространство и да се гради извънъ старитѣ основи, като за тая цѣль би изисквали и взели отъ раята едно акче (аспра) или дори една бодва, то явява имъ се, за прѣдупрѣждение, че всички провинени ще бждатъ безпрѣкословно публично поругани, прѣслѣдвани и наказани. А ти, господине сждио, господине аялине, и всички други, щомъ се научите за това, длъжни сте да дѣйствувате тъй, както е изложено по-горѣ, да постѣпвате законно и да отбѣгвате далечъ отъ противозаконни и неолоаялни дѣйствия, заради което издадохъ нарочно този си височайши царски ферманъ. При това ви заповѣдвамъ, щото, като пристигне при васъ тази ми височайша царска заповѣдь, длъжни сте да дѣйствувате, постѣпвате и се разпоредите по въпроса тѣмо тъй, както е изложено по-горѣ, и да се съобразявате съ духа и съдържанието на настоящия ми височайши царски актъ, къмъ който трѣбва, по служебенъ дългъ, да отдавате почитъ и пълно

довѣрие. Тѣй да знаете; честь, почить и пълно довѣрие отдайте на височайшитѣ ми императорски знакове, туграта и монограма ми, положени отгорѣ начело на настоящия ми височайши царски ферманъ, издаденъ днесъ, 15-и день или въ срѣдата на мѣсець реби-юль-евель 1249 отъ егира (21-и юли 1833 г.)

(подпись) Султанъ Махмудъ ханъ II. ¹⁾

Що се отнася до православието на кюстендилската епархия прѣвъ XIX в., нека се забѣлѣжи, че рускиятъ генералъ и писателъ Липранди, който лично е посѣщавалъ и изучавалъ България прѣвъ първата и втора четвъртъ на сжщия вѣкъ, бѣлѣжи какво „въ *Кратозъ, Брезницѣ, Радомирѣ, Костенджилѣ, Дунницѣ* и *Джумаѣ*, между Болгарами Православными живутъ цѣлыми округами Болгаре Католики, или правильнѣ Унияти“. Авторътъ прибавя, че тѣзи католици българе били наричани отъ православнитѣ— „шопи“, „простаци“, „павликяни“ и че имало и „шопи“ православни. Униятитѣ били познати у турцитѣ и съ име „Пострумци“.²⁾ На друго мѣсто Липранди твърди, че въ България „весь почти *Пострумскій* округъ Болгаре-Католики“.³⁾ Твърдѣнието на Липранди е прѣувеличено. Въ мѣстното население не се помни нищо за католици-унияти българе въ сѣверна Македония, пѣвъ и никакви писмени слѣди не са останали за тѣхъ. Допустимо е да е имало нѣкои села или сѣмейства католици и то главно при рударскитѣ центрове т. е. въ Осогово около кюстендилскитѣ рудници, въ селото Страдалово колибитѣ наречени Сасани, въ селата Згурово и Пелатиево (помашко население), село Саса, Божица, Кратово, Паланка и др. Любопитно е въ случая името на кюстендилското село Кутугерци, което безъ съмнѣние носи названието си отъ нѣбогашнитѣ си жители богомили «кутугери» (*κουνδούγεραι, κυδούγεραι*); а богомитѣ най-лесно се поддаваха на католичеството и прибѣгваха подъ римската черева, както напр. босненскитѣ патарени наричани и кутугери (. . . *καὶ ἐποίησαν ἐκεῖ, ἐν Πόσωνα, πολοὺς ἀπὸ Κουνδουγέρων εἰς τὴν ὑποταγὴν τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας*).⁴⁾ Освѣнъ саксонцитѣ и дубровничанетѣ католици, които още отъ срѣднитѣ вѣкове бѣха заседнали при рудницитѣ въ Кюс-

¹⁾ Прѣводъ отъ Д. Ихчиевъ.

²⁾ И. П. Липранди, Болгарія, Москва 1877, стр. 34.

³⁾ Id., ib., 55.

⁴⁾ Срв. у Голуб. 592—594.

тендилско и Кратовско, въ тѣзи крайща са били пращани и мисионери католици, та не е чудно, че, покрай саксонцитѣ и дубровничанетѣ, е имало богомили и православни, които са били приели католичеството и са го пазѣли до началото на XIX в., както забѣлѣзва Липранди. Прѣзъ 1655 г. напр. въ Кратово билъ проведенъ католишки мисионеръ нѣкой си Стефанъ.¹⁾ Повече свѣдѣния би се намѣрили сигурно въ архивата на католишката пропаганда въ Римъ.

Кюстендилски митрополити. Черковниятъ въпросъ.

Ето списъкътъ на митрополититѣ и епископитѣ на кюстендилската епархия, отъ прѣминаване на послѣдната подъ вѣдомството на гръцката цариградска патриаршия, отдѣлянето ѝ подъ екзархията, та до закриванъето ѝ въ 1884 г.

1. *Гаврилъ*, споменатъ въ 1766 г. ²⁾
2. *Костанди*, прѣзъ първата четвъртъ на XIX в.
3. *Авксенти*, „грѣкъ“, епископствувалъ прѣзъ същото врѣме, може би като епископъ на Костандия. Споменатъ прѣзъ 1817 г.
4. *Артеми*, споменаванъ отъ 1829—1858 г.
Замѣстници-помощници на Артемия били:
 5. *Авксенти*, 1832—1840 г.
 6. *Захари*, 1840—1845 г.
 7. *Диониси*, 1845—1851 г.
 8. *Паѣъ Авксенти*, 1851—1858 г.
9. *Паѣъ Диониси*, 1858—1860 г., като митрополитъ.
10. *Панаретъ*, епископъ-помощникъ на Дионисия до 1860 г.
11. *Игнати*, отъ 1861—1869 г.
12. *Иларионъ*, отъ 1872—1884 г.
13. *Синеси*, отъ 1875—1878 г. помощникъ-епископъ на Илариона.

Отъ началото на XIX в. се споменава фанариотски епископъ въ Щипъ *Иеронимъ*, който изгорѣлъ славѣнскитѣ рж-кописи въ митрополитския дворъ въ Ново-село.

¹⁾ Starine XXV, 194. Срв. и по-горѣ, 196.

²⁾ За годинитѣ, когато се споменаватъ епископитѣ, гл. по-дробно надолу.

Гаврилъ е билъ същиятъ она, който, заедно съ другитѣ митрополити подъ пекската патриаршия, даде подписа си и съгласието си да се закрие послѣдната въ 1766 г. и се подчини подъ цариградската. Той е билъ по народностъ сърбинъ. Изпърво гърцитѣ са го оставили да управлява кюстендилската епархия, но, неизвѣстно слѣдъ колко години, коварната грѣцка патриаршия, която бѣ дала обѣщание да запази заваренитѣ при пекската патриаршия архиереи, изпждила Гаврила и го замѣнила съ владика грѣкъ. Това се учимъ отъ просбата на черногорския митрополитъ Сава Петровичъ, който прѣзъ 1776 г., въ съгласие съ архиереитѣ самоковски, щипски (кюстендилски), скопски (?), новопазарски, нишки, ужички, бѣлградски, босненски и херцеговски, се моли на московския митрополитъ Платона за поддрѣпа и ходатайство. Въ тази просба се обяснява какво едни отъ поменатитѣ архиереи били изгнани, лишени отъ прѣстолитѣ си и се скитали, а други били изпроводени на заточение, и се моли руския синодъ да се земе за възстановление на сръбската патриаршия, и дори да можетъ битъ рѣской архіерей архієпкопъ пеккоий. Митрополитъ Сава обѣщава на руситѣ сръбска помощъ въ врѣме на война съ Турция.¹⁾

Костанди, като кюстендилски владика, още се помни, ако и смѣтно, въ народнитѣ прѣдания. Като имаме прѣдъ видъ, че прѣзъ размирнитѣ кърджалийски врѣмена Костанди билъ гоненъ и прѣслѣдванъ въ самия градъ, че прѣзъ 1812 год. станалъ кръстникъ на Иванча Христовъ (по-сетнѣ лѣваръ) и че по-късно, прѣзъ 1821—1822 г. се споменава още като кюстендилски митрополитъ, можемъ каза, че той е архиерействувалъ прѣзъ първата четвъртъ на XIX вѣкъ. До 1816 г. кюстендилци се черкували въ кулушката староврѣмска черква св. Георги, дѣто по-рано било и архиерейското сѣдалище. Прѣзъ тази година, благодарение на благосклонността на турското правителство²⁾ и ходатайствата на митрополита Костандия, който извадилъ и царски ферманъ, въ махалата Варошъ

¹⁾ Просбата е обнародвана въ Гласник XXII, 257—158.

²⁾ Цѣнни са въ тоя случай бѣлѣжкитѣ на даскалъ Теодора отъ Пирдопъ: Ѡ тогѣва (1814) наса^х до : 1820 : . . . свлта^х махмѣда та дѣди йзинъ да се направиха черкови новы Ѡ темѣлъ Ѡ ѣдрине наса^х (Спсп. XXXV, 670).

Била съградена първата кюстендилска черква св. Богородица. И по-рано на това мѣсто имало стара разсипана черквица св. Никола, обрасла съ старински брѣстове. За направата на черквата стариятъ кюстендилецъ Г. Димитровъ бѣлѣжи слѣдното: „Въ Кюстендилъ имало само една черква въ махалата Варошъ, която била построена прѣди 300 години, а въ другитѣ махали турцитѣ не позволявали да се построи. Тази черква, като била твърдѣ малка и поставена съвършено въ земята, българетѣ извадили фѣрманъ за да я разширятъ. Черквата била поставена 1½ м. дълбочина и, като въздигнали стѣнитѣ, турцитѣ ги разрушили и българетѣ напуснали построяването. Слѣдъ нѣколко врѣме, по съвѣтитѣ на единъ влиятеленъ бей, тѣ изкопали още толкова дълбочина, поставили основитѣ и почнали да работятъ нощѣ само. Отъ всѣка една махала мъже и жени по редъ отивали да помагатъ, а дюлгеретѣ, когато чували гвоздеи, туряли мѣ-



Обр. 36. Черквата св. Богородица.

лпийнъ отгорѣ, за да не се издава гласъ. И тѣй, българетѣ въ Кюстендилъ построили краднишкомъ въ 1816 г. черквата Успѣние Богородици, която има 3 м. дълбочина“¹⁾. Тази черква е съ двѣ отдѣления — долньо и горньо, съ отдѣлни олтари. Долното, изкопаното дълбоко отдѣление е черквата св. Богородица; горното отдѣление има храмътѣ си на св. Никола, за споменъ на старинската срѣдновеков-

¹⁾ Г. Димитровъ, Княжество България I, 55.

на черквичка св. Никола, която била въ развалини и на чието мѣсто била издигната сегашната сграда. Слѣдъ освобождението черквата биде постегната, прѣмазана, изписана и постлана съ мраморъ. Горното отдѣление — св. Никола е „женска черква“ прѣзъ всички празници, само на 6-и декември въ нейния олтаръ се извършва литургията. Въ отдѣлението св. Никола още се пазятъ на иконостаса старитѣ икони. На нѣколко отъ тѣхъ отъ 1818 г. четемъ имената на Лазара и братанеца му Лазо, зографи отъ янинското загорско село Ано-Судена (Горня Студена): *Δια χειρὸς Λαζάρου καὶ Λαζῶ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ ἐξ Ἰαννίνων* 1818 *ὁκτωβρίῳ* 30.

За митрополита Костандия и неговия титулъ намираме бѣлѣжки въ единъ ржкописенъ ирмологіонъ, намѣренъ въ Душница: патриάρχѣ ѳвгеніѣ все сѣкѣйшемѣ ѿ вселенскомѣ патриάρχѣ многоа лѣта и: гднѣ Константиѣ прѣвѣсѣннѣйшемѣ, ѿ ѳгойзеранномѣ митрополитѣ сѣйшымѣ митрополѣий кеустидилскѣа, ѿ цѣпскѣа, прѣчѣтнѣй ѳѣрхѣ всеа мусѣмѣ намѣ же гднѣ ѿ вѣцѣкѣ многоа лѣта, съ прибавка, че това ще се чете подиръ Три святое, прѣди Апостола ¹⁾. Отъ тази бѣлѣжка узнаваме, че Костанди е живѣлъ и прѣзъ врѣмето на цариградския патриархъ Евгения, т. е. 1821—1822 г. На единъ турски ходжетъ отъ 1823 г. ²⁾ стои като членъ-свѣтникъ на сждебно-шерпатското кюстендилско сѣдилище и владиката Костанди, та е ясно какво и прѣзъ тази година е билъ живъ послѣдниятъ. Отъ по-горното многолѣтствие, се учимъ още, че кюстендилскиятъ митрополитъ билъ и «екзархъ на цѣла Мизия.» Доволко този титулъ има нѣкое значение и доколко той е ималъ формално или фактическо териториално обосноваване, ще се види, когато се проучатъ основно подобнитѣ титули давани на струмишкия, костурския, търновския, скопския, и др. митрополити. ³⁾

¹⁾ Срв. *Спростр.*, Синодаленъ описъ, 129—130.

²⁾ Карановъ прѣдполага, че този Костанди може да е сжщиятъ скопски Константинъ, при когото стана закривянѣето на пекската патриаршия. Отъ единъ ферманъ обаче, сега въ ржкописнитѣ тефтери на Соф. н. библ., се научаваме, че скопскиятъ митрополитъ Константинъ билъ убитъ съ пушка въ митрополитския домъ отъ собствения си яничаринъ ясакчия, въ 1181 г. (1766 г.).

³⁾ Кирилъ Пейчиновичъ казва, че написалъ книгата си Утѣшеніе грѣшнимъ „на простий языкъ болгарски долния Миссий скопский в

За черковнитѣ даждия на християнското население отъ врѣмето на Костандия имаме само слѣдното извѣстие. Въ единъ бератъ отъ султанъ Мустафа IV отъ год. 1807—1808 узнаваме, че на кюстендилския митрополитъ било отсѣчено да дава на царската хазна 4200 авчета (аспри) мирипешвешъ¹⁾.

Сѣ по врѣмето на Костандия се помни нѣкой си *Авксентии* грѣкъ, въ чието врѣме въ двора на черквата св. Богородица било направено малко училище. Единъ владика Авксенти се споменава въ единъ грѣцки надписъ на книгата *Ἀνατολῶν σωτηρία*, приналежаща на попъ Георгия отъ Паланка. (А този попъ Георги се споменава прѣзъ 1805 г. и 1833 г.²⁾). Надъ имената на спомощницитѣ на книгата *Чѣдеса Пресѣѣна Бѣорѣдицы* отъ кратовския учитель Хаджи Якима, печатана въ 1817 г. въ Пеща, е писано, че книгата излѣзла благодарение на Авксентия, кюстендилски архиерей, и многогрѣшния монахъ Якима³⁾. Може би Авксенти да е билъ епископъ-помощникъ на митрополита Костандия Кюстендилски.

Артеми е билъ по рано александрийски патриархъ, а послѣ, прѣзъ втората четвъртъ на вѣка, станалъ кюстендилски митрополитъ; понеже билъ старъ и болнавъ, напусналъ Кюстендилъ и живѣлъ въ Цариградъ, а за управлението на епархията назначавалъ свои помощници-епископи. Най-напрѣдъ името му срѣщаме въ една бурулгия отъ 1829 г., дадена на Артемия, чрѣзъ скопския Амзи паша, за свободно пътуванье и извършванье на християнскитѣ обреди. Ето прѣводътъ на тази важна за врѣмето заповѣдъ: «Да бже извѣстно на моитѣ просвѣтени сановници аяне кюстендилски, вочански и на благородния ага на кратовскитѣ рудници, както и на всичкитѣ първенци въ тѣзи градове, че султанската ми воля е, щото всички мои подвластни раи да добруватъ и се наслаждаватъ на миръ, вато бждатъ запазени и защитени отъ всѣ-

тетовския.» Срв. *А. Шоповъ*, Изъ новата история на българитѣ въ Турция, Пловдивъ 1895, стр. 50.

¹⁾ *Ястребов*, Податци, 33.

²⁾ Мсб. IV, 295—296.

³⁾ Сѣа здѣ совершишася Архиреемъ Гдѣиномъ, Гдѣиномъ Аугентиемъ Кюстендилскимъ, трѣдомъ же Іоакима.

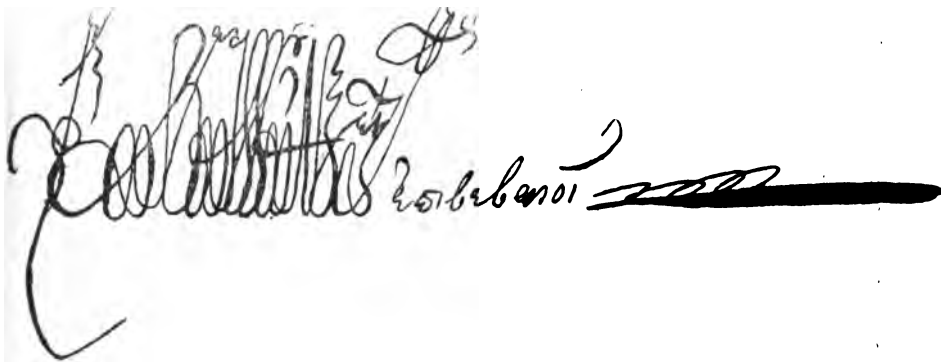
какви натиски и злодѣяния. За съблюденето на пълна тишина и спокойствие, отъ страна на Високата порта са били назначени митрополити, които заедно съ това да изпълняват и религиознитѣ си треби. Но понеже кюстендилският митрополитъ, а именно калугерътъ Артеми (писано Адремиосъ), като изпълнявалъ духовно-религиознитѣ си длѣжности къмъ раята, като вѣнчавка, годявка, разводъ и др. подобни, срѣщалъ съпротивление отъ страна на нѣкои недобросъвѣстни лица и се оплакалъ, че това произлизло отъ вашата немарливостъ, и понеже вамъ е извѣстно съдържанието на височайшия императорски ферманъ, даденъ въ рацѣтъ на поменатия митрополитъ, въ който ферманъ се обозначава и правата за извършване на духовно-религиозни треби, то съ настояща императорска бурултия ви заповѣдвамъ — отъ сега занапрѣдъ да не вършите надъ раята никакви насилия, противодѣйствиа и беззакония, а точно да изпълнявате заповѣдитѣ ми означени въ височайшия беретъ, даденъ на поменатия митрополитъ. Приповтарямъ ви, че вие сте длѣжни да се подчинявате на тая бурултия, да я уважавате и вършите точно тѣй, както е писано въ нея, като отбѣгвате всѣкакви беззаконни дѣла. Даде се днесъ на мѣсець реджебъ 1245 (или декември 1829).»¹⁾

Артеми заминалъ за Цариградъ, но си оставилъ замѣстникъ самоковския калугеръ Авксентия, българинъ, когото като въздигналъ въ епископски санъ, направилъ голѣмо добро на българщината! въ сѣверна Македония, пъкъ и на цѣли български народъ, защото са извѣстни заслугитѣ на тогози Авксентия по народно-черковнитѣ работи въ Цариградъ. Освѣтъ това, той съ помощитѣ си и застъпничеството си е помогналъ да се изучи кюстендилчето Захария Струмски, който станалъ лѣкаръ въ Цариградъ и прѣзъ черковно-народното движение принесълъ голѣми заслуги на своя народъ.

Авксенти, епископъ-замѣстникъ на Артемиа, билъ поставенъ въ архиерейски санъ прѣзъ 1832 г. На единъ грѣцки актъ за прѣдаване смѣтки отъ стария кюстендилски епитропъ (Георги Капамаджи) на новия (Милушъ Кюрѣчи) е подписанъ на грѣцки вече епископъ «Диополски Авксенти удостовѣ-

¹⁾ Прѣводъ на Д. Ихчиевъ.

рява.» Ето факсимиле отъ този неговъ най-старъ сравнително подписъ :

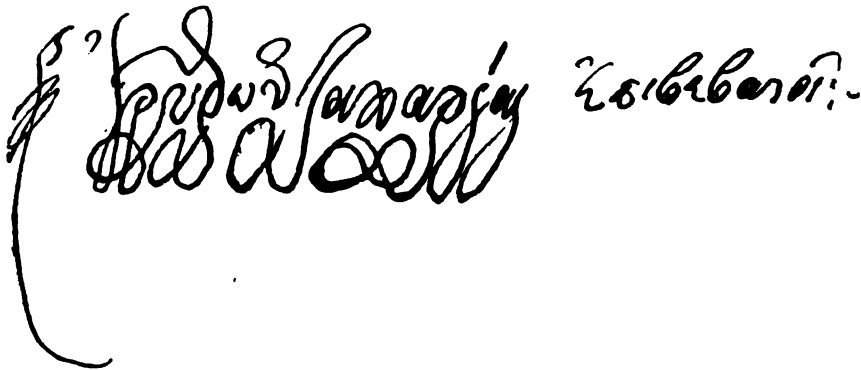


№ 37. Факсимиле на Авксентиевия подписъ отъ 1832 г.

Още прѣзъ сѣщата 1832 г. Авксентии билъ улесненъ отъ правителството да пътува свободно изъ епархията. Това станало съ сѣдебно рѣшение, издадено отъ щипския кадия Есаидъ-Хюсеинъ Ружди, възъ основа на берата на кюстендилския митрополитъ. Рѣшението позволява на митрополита, на замѣстника му и на хората му да могатъ свободно да яздатъ конѣ и катѣре, безъ нѣкой да имъ прѣчи за това или да имъ отнема добитѣка; отъ друга страна рѣшението обявява коначитѣ имъ за неприкосновени, нито за войска, нито за каквито и да е въоръжени хора. При Авксентия и съ ходатайството въ Цариградъ на Артемия, била издигната въ с. Изворъ (Крайще) голѣма каменна черква, за която се помена по-горѣ. При Авксентия взе да се засилва и кюстендилското българско училище при черквата св. Богородица. Прѣзъ 1835 г. името на Авксентия личи по черковни актове въ Кюстендилъ, а сѣщо и между спомощницитѣ на нѣкои български книги. Коя година билъ прѣмѣстенъ въ Мостаръ (Босна) за митрополитъ, не можахъ да узная. Подиръ него, около 1840 въ Кюстендилъ дошълъ еритронскиятъ епископъ *Захари*, вато Артемиевъ замѣстникъ.¹⁾ Прѣзъ януари 1846 г.

¹⁾ На единъ пергаментенъ сборникъ, въ Кюстендилското читалище, четемъ, че книгата била донесена въ града отъ с. Рѣждавица, на годѣ: 1842 : 1841 : 4 : 87 гдіново време 6рідрон Захаріа : Артеміеф епископъ (л. 2а).

дошълъ за Артемиевъ замѣстникъ епископъ Диониси. Слѣдъ 5 години за Артемиевъ намѣстникъ въ Кюстендилъ пакъ билъ проведенъ Авксенти, който билъ същеврѣменно и велески митрополитъ. Отъ кюстендилската кондика личи, че Авксенти като велески митрополитъ е управлявалъ и кюстендилската епархия до 1855 г., а слѣдъ тая година, като билъ назначенъ въ Велесъ грѣкътъ Антимъ, Авксенти дошълъ въ Кюстендилъ като Артемиевъ замѣстникъ съ титла „Прѣждебивши Велески“ и тамъ прѣстоялъ до 1858 г. Г. Димитровъ, който знае лично Авксентия въ Кюстендилъ, ето какъ пише за този български владика: „Той бѣше извъредно строгъ, силенъ защитникъ на християнетѣ и ужасенъ гонителъ на онѣзи бейове, аги и чорбаджии, които правѣха злоупотре-



№ 38. Факсимиле на Захариевия подписъ.

бенія и притѣсняваха сиромаситѣ. На такива хора само той не е билъ по угодата. Тѣ често пакти го клеветѣли прѣдъ великия везиръ, прѣдъ патриаршията, и разни слухове прѣскакали противъ него, но народътъ го само защищавалъ. Слѣдъ назначението му на кюстендилската епархия намѣстникъ, гражданетѣ . . . благодарятъ на патриарха и пр. . . Авксенти нивой пакъ не оставяше да се потурчи нѣкое християнче. Облѣчената въ фередже мома той го свалаше отъ гърба ѝ вжтрѣ въ съвѣта и изпращаше я въ митрополията, безъ да му се възпротиви нѣкой. Каймакаминъ, кадия и други бейове треперѣха отъ него¹⁾ . . . Авксенти, щомъ като заблѣзвалъ,

¹⁾ „Дѣдо Авксенти на пакъ отиваше, като нѣкой делибашия. Той яздѣше хубавъ бѣлъ конь, въ владишки такъмъ; на сѣдлото

че каймакаминът не изпълнявал своите обязанности или злоупотрѣбва, той веднага го вдигаше (може би съ съдѣйствието на Артемия). Когато каймакамитѣ правѣли постѣпки въ Цариградъ противъ владиката, народътъ отъ епархията веднага се застъпвалъ за своя архирей. Така, въ едно свое прошение до великия везиръ противъ клеветитѣ на каймакама, кюстендилци между друго пишатъ: „Нашіо тува каймакаминъ Мустафа бей имѣючи злоба и вражда противъ Н. Прѣосвященство, защото му дума да не биватъ золуме и обиды на сиромашката рая, която се непрѣстанно оплакува и ожалюва предъ Н. Преосвященство, реченный каймакаминъ отъ душманлъкъ писалъ (каквато се научаваме отъ вонь) гдѣто той знааь, защото Н. Преосвященство божемъ заповѣдувалъ на чорбаджите да разврацаватъ христіанете да не работатъ и да покриватъ мадемите да не можатъ да се юрутишватъ, но това отнюль не е вѣрно Молиме Ваше Высочество, вашата рука е длга да заповѣдате да се испита, и ако излезе това нѣщо истинно, ніе да бидеме повинни, и осужденни на секаква царска и церковна казнь . . .“¹⁾

Прѣзъ 1858 г., слѣдъ смъртъта на Артемия, Авксенти очаквалъ да бѣде оставенъ титуляръ на кюстендилския прѣстолъ, но билъ назначенъ дори въ Дурацо. Оскърбениятъ архирей си подалъ оставката и се оттеглилъ въ Рилския манастиръ. Патриаршията го извикала въ Цариградъ прѣзъ слѣдната 1859 г. Въ Цариградъ, като не се подчини на патриаршескитѣ грѣцки желанія, Авксенти се впусна въ бурния черковенъ въпросъ, подбужда и поучава кюстендилци какъ да се борятъ, бива пращанъ 2 пѣти на заточение и се помина на 1 февр. 1865 г.

Диониси (албанецъ по народностъ), както се рече, билъ на два пѣти кюстендилски владика, отъ 1845—1851 и отъ

се надѣваха кобурлуци, чибуклукъ при кобурлуцитѣ и една бѣла металическа топузинка. А се обличаше въ голѣмъ рѣсалия арнаутски чепкенъ, обшитъ съ гайтани, чохени потури, бѣло кече на главата обмотано съ чалма, а отгорѣ прѣхвърлена една свилена шамия. Когато въ 58-а година го назначиха за Дурацо, той казваше: „Пращаха ме въ Босна да стана бошнякъ; сега ме пращатъ тия тирани въ Тиранъ и Елбасанъ да стана арнаутинъ, но азъ никога нѣма да стана фанариотинъ“. *Е. Карановъ* въ Отчетъ на Кюст. уч. за 1897, стр. 12.

¹⁾ Г. Димитровъ I, 417—421.

1858—1860 г., първият път като замѣстникъ на Артемия, а вторият път като титуляръ. Ако и помощникъ на Артемия, той е билъ ржкоположенъ за кюстендилски митрополитъ (*χειροτονήθεις μητροπολίτης Κεστέντηλίου*) отъ цариградския патриархъ Мелетия, и пристигналъ въ епархийския градъ на 10 януари 1846 г. Диониси направилъ веднага черковна водика, въ която да се вписватъ всичкитѣ главни дѣла на епархията, имотитѣ и състоянието на подвластнитѣ манастири и черкви и пр. Още същата година пролѣтта владиката събралъ първенцитѣ и духовенството и рѣшили да се съгради въ града по-голъмо училище, дѣто да се учатъ дѣцата



№ 39. Печатъ отъ 1845 г. и подписъ на Дионисия Кюстендилски (*Κεστέντηλιου Διονύσιος*).

на начални и по-горни науки . . . „що ползува юношеството, на Болгарско.“ Доброволни пожертвувания отъ Кюстендилъ и казата били събрани 37,635 гроша и 30 пари, и въ 1849 г. училището било привършено. Голѣма часть отъ тѣзи пари били злоупотрѣбени отъ владиката, но народътъ късно се досѣтилъ, та когато алчниятъ Диониси на другата 1850 г. побързалъ да събира помощи и за поправка на черквата св. Георги въ Колуша, населението, подбутнато отъ учитель Тонджарова, се раздвижило и поискало смѣтка за училищ-

нитѣ и черковни пари. Населението си избрало 12-членна комисија за прѣглеждане на общенароднитѣ и черковни смѣтки. Слѣдъ като били открити много злоупотрѣбенија на Дионисия, додекадитѣ, както се наричаше комисијата, „се впуснаха и въ други смѣтки, да тѣрсятъ напр. злоупотрѣбенија по царскитѣ вергии, даже и злоупотрѣбенијата на нѣкои бегове, като напр. Мехмедъ-аа. Тѣ намѣриха много злоупотрѣбенија и работата достигна дотамъ, што дойде заповѣдъ отъ Цариградъ да отидатъ нѣколко души отъ чорбаджитѣ въ Цариградъ и съ тѣхъ Мехмедъ-аа, за да се разгледа тѣхното дѣло. Подозрѣнитѣ личности отидоха въ Цариградъ и, като прѣстояха тамъ почти 2 години, тѣ се възвърнаха въ Кюстендилъ, разбира се, слѣдъ много рушвети . . . Въ тѣзи бурни врѣмена на кюстендилската панама, владиката Диониси биде вдигнатъ отъ Кюстендилъ“. ¹⁾ Подиръ 8 год. обаче Диониси пакъ билъ натрапенъ отъ патриаршията на Кюстендилци. Владиката пристигналъ въ града на 24-и декември 1858 г. и веднага заповѣдалъ да му се събератъ 50,000 гроша, защото ималъ твърдѣ голѣма нужда, а той самси излѣзълъ по епархията да събира отъ кѣща по 25 гр. На слѣдната година, 1859 г., събралъ помощи и съградилъ въ гр. Кюстендилъ черква-монастиръ св. Мина. За да позволятъ турцитѣ да се построи манастиря тамъ, дѣто е сега и дѣто нѣмало-никога друга черква, Диониси си послужилъ съ хитростъ. Той поръчалъ да извадятъ отъ християнскитѣ гробища ковали и да ги заровятъ скрипомъ въ светиминското мѣсто. И когато владиката убѣждавалъ турцитѣ какво по стари книги се знаело, че тамъ имало и по-рано черква, заповѣдалъ да копаатъ . . . Изровенитѣ ковали, положени по християнски обичай, убѣдили добродушнитѣ турци да позволятъ да се съгради черквата. Отъ едно писмо на д-ръ Захария Струмски узнаваме, че Диониси събиралъ пари и за направата дори на болница и богословско училище. ²⁾

Ето какви са били християнскитѣ вѣрски данѣци въ врѣмето на Дионисия, опрѣдѣлени прѣзъ 1847 г. въ кодиката. За да замаже очитѣ на своето християнско стадо, Диониси опростилъ веднажъ за винаги мирията 110 пари, що давала всѣка кѣща („като харизана отъ насъ 'еднашъ за всегда“), но за

¹⁾ Карановъ въ Отчетъ и пр., стр. 16.

²⁾ Това се твърди и отъ едно писмо на кюстендилци, стр. 335.

това пъкъ увеличилъ всички други данъци, като задължилъ, подъ страхъ на афоресване, всѣка къща да си прави всѣки мѣсець водосвѣтъ :

1. За водосвѣтъ всѣки мѣсець	—20 пари
2. За „дожден“а молитва“	1 гр.
3. За кръщене у града	3 гр.
по селата	4 гр.
4. За 1-ва вѣнчавка у града	20 гр.
по селата	25 гр.
5. За 2-а и 3-а вѣнчавка у града	30 гр.
по селата	40 гр.
6. За погребение лице до 15 год.	5—10 гр.
7. За погребение лице отъ 15 год. нагорѣ	15—20 гр.
8. За четене, по старому	?
9. Събиране жито, вълна и др., както е било по-рано.	
10. Свещеникътъ годишно ще дава на владиката ембатико за всѣка къща на енорията си	5 гр. и 10 п.
За цѣла енория годишно	1 ока кафе.
(«ѹ нищо друго повече нито ѹ аспра що ѹ вѣвать“, прибавя великодушниятъ Диониси).	
11. Свещеникътъ да събира „по старому обѣчаю“ маслото и вълната по енорийскитѣ бачии и да дава събраното на владиката.	
12. Отъ вула за вѣнчавка за първи бракъ	
на владиката	5 гр.
на училището	1 гр.
на „писѣцо“	1 гр.
на „служѣбницѣте“	3 гр.
За втори бракъ — двойно т. е.	20 гр.
За трети бракъ — тройно т. е.	30 гр.
На „бежанци“. ¹⁾	55 гр.
13. За архиерейска литургия на еснафитѣ	
на владиката	55 гр.
на служителитѣ	25 гр.
Литургия за „ѹсѣпшите ѹ нищите“	25 гр.
на служителитѣ	5 гр.

Въпрѣки тѣзи установени такси, Диониси прѣзъ 1860 г. взелъ съ записи, по нѣмане на пари, отъ вжжара Гюше

¹⁾ Тукъ се разбиратъ влаченитъ моми или бѣжанки по момъка, безъ съгласие на родителитѣ имъ.

300 гр. за второ вѣнчило; отъ божичанетѣ Стояна Маричевъ 770 гр., отъ Огняна Букоглавски 665 гр.; отъ босилградчанина Станоя Стаменовъ 500 гр. Отъ ваксевци взель 2752 гр., за да имъ извади черковенъ ферманъ. За освѣщение на ямборската черква взель 1200 гр., за антминса 150 гр., за водосвѣта 400 гр., за фамилиатика 200 гр. ¹⁾

Кюстендилци, недоволни отъ грабителствата на своя пастирь, му отпразвили прѣвъзъ 1859 г. мѣсець юни 26-и една промба, която прилича повече на обвинение. Гражданетѣ се обръщатъ къмъ Дионисия:

1. Да потвѣрдишъ касата ны школска, ѿ да принудишъ ѿ ѳня що не са се подписали да се подпишатъ ѿ ѳни спомоществуватели.

2. Да благоизволишъ да ни подаришъ що ѳбичашъ за ѳчилището, годѣшно.

3. Да благоизволишъ споредъ царското ѳраде да собератъ священниците, со ваше дозволеніе, расписаните по селата по 6 гр.^м: отъ касца церковно-школски парѣ.

4. Да ни предстоишъ каквото знаешъ до великата черква, за старыо борчъ 10 хиляди гр.: ѿ за опредѣленните ѳтъ повѳбнаго гр.^м: (sic) Артемѣя ѳтъ диадѣвата, и Архиративката.

5) Да ходишъ секога на царскѳо мезлишъ ѿ да ни зашишавашъ катѳ бащѳ споредъ царското ѳраде.

6. Да преглѣдвашъ давитѣ ны кога ты се ѳплаче нѣкой нѣщо по хрѣстѣански.

7. Обществото не чѣни кабулъ да пише даскало ѳрзухале.

8. Да стѣгнешъ даскало ѳти ны распуци дѣцѳата.

9. Ѹ церквѳта секаме да се чѳти ѳтъ дѣсна страна по гречѣски на празникѣ.

10. Що ти сака кѣфо да си правишъ прави си ѳтъ свой весѣя, но сиротѣя нечѣни кабулъ да разваляшъ нѣщо ни ѳ митрополѣя ни ѳ школята дури непопрашашъ ѳбществото, ѿ дури не зѣмешъ ѳтъ него записъ.

11. Да благоизволишъ да ни дадѣшъ на ѳпитропо школски по ѳдинъ гр.^м за ѳчилището ѳтъ вѣлите.

12. Да благоизволишъ да ни дадѣшъ 10. гр.^м ѳтъ бежанка, за ѳчилището ѿ що си зель досѣга ѿ що че зѣмашъ ѳтъ сега.

¹⁾ Срв. *Димитровъ*, I. 460.

13. Да благоизволишъ да дадешъ на епитропо школски що си зель повече отъ $3\frac{1}{2}$ за мирята, отъ който като извадиме коцабашиските, курсуро да останатъ за шкюлята, като що даваше ѓ го: 'Артемѣя понеже мирята бѣше по 110 парѣ и 10 за коцабашѣски хагъ а не по $3\frac{1}{2}$.

14. Да благоизволишъ да зѣмашъ каквѣ що се обѣща ѓ намъ ѓ прѣдъ мезличо като що зѣмаше и г: 'Артемѣя по 15. гр^м: за перво. 30. гр^м: за шкюлята, ѓ по едѣнъ за коцабашѣски хагъ.

15. Отъ бѣжанки да благоизволишъ да зѣмашъ по 65 гр^м: за вѣла ѣ 10 гр^м: за ѳчилището ны за което многу ны досаждатъ сѣлането.

16. Не чѣнеме кабулъ ни п^н Нѣфко ни отъ сыновѣто му ѳ митрополѣята, каквѣто що ни се обѣща ѣ ваше Высокопреосвященство кога дойдѣ.

17. У митрополѣята да се опредѣли едѣнъ человекъ отъ ѳбществото когото намѣрите мунаскпъ вѣя со ѳбществото, вѣренъ ѓ миренъ да сѣдѣ даѣма ѳ митрополѣята за ѳбщото и на двѣте страни добро.

18. Молиме да не отягчавате со нови даноцы священниците, който со това се извиняватъ ѓ досаждатъ на хрѣстѣането, а они на агѣте ѓ намъ: а най послѣ и ныя Вамъ.

Главнитѣ недостатъци на Дионисѣя са изложени въ едно писмо-просба на кюстендилци до българскитѣ прѣдставители въ Цариградъ, отъ 15 май 1860 г. Отъ него са извлѣчени слѣднитѣ редове: „ . . . искаме едноязычныа ѓ намъ познать господѣа: 'Авѣнтѣя, и не щѣме . . . Дионѣсѣа . . . Каѣровыо чиракъ!! . . . Понеже башка ѳтъ пѣяството що не истрезнѣва никога, тѣй не познава хрѣстѣането за свой чада, но еврѣето и цыганѣто ѓма за най вѣрни и любезни, со съ ныхъ замрѣва со съ ныхъ осамва, со съ ныхъ са совѣтова за церкѣвни ѓ хрѣстѣански работи, оу ныхъ му са тефтерето ѳтъ мѣриа ѓ ембатикъ, они даватъ сингелѣите на священниците ны за смѣхъ и поруганѣ на вѣрата ны. Той не отидѣ оѳ никоя хрѣстѣанска ваща да ны освѣти водѣ и да ны благословы, . . . но напротивъ обходи и ходи сѣки дѣнь по еврѣето и прѣчая. Той никога оѳ растоѣнѣ на еднѣ цѣла чѣна оу цѣрѣвата не исполни дължностѣте си като 'Архѣа, той никога не ѣ влезналъ оѳ цѣрѣвата со мантиа и низъ

царската обыкновенна голема врата, но като ъди ътъ на сѣбѣ расата влиза ъзлиза низъ вапицѣко, за коѣто дѣма самъ Христосъ «невходѣй двѣрми тѣтъ естъ ъ разбѣйникъ». И послѣ застанѣ на грѣно като ъстуканъ, ъ заспи . . . Митрополѣята ны я направи на механѣ ъ бакѣлници . . . раскопѣ мржтовциѣ ны ъ направи врезъ грѣбницѣта ны маханѣ и налѣбѣтници . . . сиротинѣ да соблѣчѣ ъ своята си кѣсѣа да нипѣни. Заправи монастиръ ъ поповѣдѣ чрезъ вѣстницѣте во сѣчкѣта дунѣ чѣ гѣодѣ прави богослѣвско оѣчилицѣ, ишпитѣля, дѣто похарчѣ двѣсѣи хѣляди грѣ: ъ собра стѣ ъ пѣдесѣ, а показѣва ны тефтѣръ чѣ похарчѣль 80: хѣляди грѣ: ъ докѣзва чѣ трѣбе да му ги платѣме . . . Нѣвыте ны черѣвы воспрѣ а старѣте ны запусѣтѣ. Оѣчителѣте ны ъзгонѣ ъ шѣболѣте ны затворѣ . . . Кѣсата шѣболѣсѣа ны растури, ътъ вѣлите ны се даѣше по нѣщо за оѣчилицѣто, той ъ товѣ ны не даде . . . Церѣвѣта ны ѣ чурудисѣла и собрали сме нѣкоѣ парѣ за да си я стѣгнеме, той ны казва свѣта Богородица¹⁾ нѣче да сѣ вѣнчаѣва защѣ и са пары! . . .»

За очертанѣе фѣзиономѣята на фѣнерскѣто духовенство въ Бѣлгарѣя нѣка прибавѣмъ и думѣтъ на единъ очевѣдѣцъ за Дионисѣева животъ. „Въ оноѣа вѣрѣме, владѣцитѣ, ако и да дѣржаха, кѣкто турскѣтъ паши, по нѣколко конѣе за ѣзденѣе и кочѣи (фѣйтѣни¹⁾, Дионисѣи обаче, такѣвъ салтанѣтъ никаѣкъ не обѣчашѣе. Той си имашѣ една скромна сѣ двѣ колѣлѣца колѣчка — сѣщо като бѣклѣвѣчѣйскѣтъ, и, вмѣсто конѣе, тѣ се тѣглѣше отъ единъ цѣганинъ на имѣ Мѣхмедъ. Дионисѣи щѣмъ изѣвѣкаше: „Мѣхмедъ, докарай колѣта“, нѣмашѣ нужѣда нѣто отъ прѣкарѣванѣе ремиѣи на конѣе, нѣто отъ впрѣганѣе, а кѣто влѣзѣше Мѣхмедъ мѣжду стрѣжитѣ, колѣчкѣта се намиращѣе прѣдъ Дионисѣя, въ коѣто той сѣдѣвашѣе крѣстѣто сѣ дълѣгъ чѣбуѣкъ и шишѣ раѣия въ рѣцѣтъ. Мѣхмедъ повлѣчашѣе колѣчкѣта, Дионисѣи запушѣше чѣбука, а туѣтъ-тамѣ изъ улиѣтата навдѣгашѣе и шишѣто. Когѣто пристѣгнѣше Дионисѣи въ бахѣчѣта си, коѣто се намиращѣе око̀то 2 километра вѣнъ изъ гра̀да, сѣдѣвашѣе на трѣвѣта, изпразнѣвашѣе шишѣто и, слѣдъ една дрѣмѣка, пакъ се вмѣзѣвашѣе въ колѣчкѣта. При заминаѣванѣето му край вѣрѣчѣмата на Грабѣнарѣя Алексѣо, напѣлъвашѣе Мѣхмедъ шишѣто сѣ раѣия и се отпраѣяха за мѣтропо̀лѣята. Единъ

¹⁾ Храмътъ на старѣта черѣква е св. Богородиѣца.

пътъ пияниятъ Диониси заповѣдалъ на Мехмеда да изтегли количката на горния етажъ на митрополията, но това било доста трудно, даже и невъзможно, особено че Диониси, ако и въжсъ, бѣше доста дебелъ, като зейтински вюпъ, но заповѣдта му трѣбвало да се изпълни. Мехмедъ съ голѣми мъки и напѣванья изтегилъ количката до половина на стълбитѣ, но като се изхлѣзнала оттамъ изъ ржцѣтъ му, Диониси се намѣрилъ прострѣнъ на плочитѣ . . .¹⁾ За безнравственото поведение на това духовно лице служи и факта, че въ волушкитѣ бахчи архиреятъ обичалъ да играе хоро по бѣли гащи и да се боричва съ женитѣ на своитѣ мекерета.

Негодуванието на народа срѣщу Диониси било голѣмо. Едно насърчително писмо отъ Цариградъ (10 юни 1860) отъ Захария Струмски до своитѣ съотечественици вато да ускорило изпжжданъето на владиката. По съвѣтитѣ на Захария, кюстендилци дали просба до великия везиръ, който билъ въ Нишъ, оплакали се отъ грабителствата на владиката и посочили много примѣри. Назначената отъ великия везиръ слѣдствена комисия изпитала работитѣ: владиката билъ осъденъ да повърне 600 турски лири за Кратовско и толкова още въ Щипско, които пари билъ надзелъ отъ християнетѣ. Слѣдъ това, по заповѣдъ на везира отъ 3-и декември сжщата 1860 г., Диониси билъ вдигнатъ отъ Кюстендилъ.

Заедно съ Дионосия билъ вдигнатъ и неговиятъ епископъ-помощникъ, който обикновено седѣлъ въ Щипъ—Панаретъ Стовийски.

Кюстендилци обявили, че искатъ да имъ дойде стариятъ владика българинъ Авксенти и се солидаризирали съ исканьята на останалитѣ българе—да се отхвърли гръцкото духовенство. За тая цѣль тѣ дали просба прѣзъ 1860 г. до турското правителство и си избрали прѣдставителъ въ Цариградъ своя съотечественикъ д-ръ Захария Струмски (1861 г.)²⁾ Тази черковна борба сдушила българското население и

¹⁾ *Димитровъ*, I, 459—460.

²⁾ Захари, синъ на баба Сусана, още на младини билъ взетъ отъ кюстендилския митрополитъ Артемия и изученъ за лѣкаръ. Установенъ и оженинъ за гъркиня въ Цариградъ, д-ръ Захари билъ на голѣма почетъ като лѣкаръ. Прѣди черковния въпросъ той билъ много уважаванъ и отъ гърцитѣ, но-отпослѣ, като станалъ защитникъ на черковнитѣ интереси на своитѣ съграждане кюстендилци, той изгубилъ клиентела, билъ намразенъ, изпадналъ въ оскъдия и

го научила да брани своята народност. Прѣзъ 1862 г. българската община излиза съ свой печатъ: „П. Ч. (печатъ) на кюстендилското общенародно духовно правление, 1862“.

Гръцкиятъ патриархъ, за да задоволи подигналитѣ се българе, назначилъ (1861 г.) за кюстедилската, прѣславска и пловдивска епархии владици българе, а и за другитѣ епархии далъ обѣщание. Българетѣ отговорили на тия назначения съ отказъ, защото изобщо не приемали хора пращани отъ патриаршията и особено докато не било рѣшено черковното питање. Прѣдъ



Обр. 40. Кюстендилски общенароденъ печатъ отъ 1862.

видъ на това, Игнати, новоназначениятъ кюстендилски владица (бивши Родоски), не се рѣшавалъ да дойде въ епархията си. Захари Струмски въ едно свое писмо отъ 13-и май 1862 г. отъ Халки пише на кюстендилския първенецъ Иванчо Христовъ, докторъ, какво Игнати прѣбивавалъ още въ Мидилъ. Въ друго писмо отъ 3-и мартъ 1863 г. Струмски обяснява на приятеля си Иванча, че владивата Игнати се възпира нарочно въ Цариградъ отъ българетѣ, защото, като назначенъ отъ патриаршията, „съ неговото тамо дохожданѣ Кюстендилската Епархія губи всѣкакво право отъ Болгарскію вопросъ и пада подъ греческата духовна власть“. За да не страдатъ обаче духовно-религиознитѣ интереси на епархията и да има кой да ръководи черковнитѣ дѣла, Игнати изпратилъ своя протосингелъ въ Кюстендилъ. Протосингелтъ, който сжщо тѣй се наричалъ Игнати, трѣбвало съ помощта още на двасица попове и двоица мирски лица да урежда обществото и се грижи за владишкитѣ данъци. Митрополитъ Игнатия го виждаме въ Кюстендилъ прѣзъ 1864 г. Игнати билъ родомъ българинъ отъ одринското с. Кара-агачъ и знаялъ българска книга, но грѣцкото му възпитание и служба не могли да го направятъ полезенъ на българщи-

умрѣлъ въ 1869 г. въ крайна бѣдность, безъ да дочака рѣшението на въпроса. Синъ му, като студентъ, билъ убитъ, казватъ, на парижкитѣ барикади прѣзъ врѣме на Комуната, 1871 г.

ната. Изпърво солидаренъ съ българетѣ, той отхвърлилъ отъ черква името на патриарха, почналъ да споменава „Всѣкое православное епископство,“ и ще е могълъ да кара докрай съ българетѣ, толкозъ повече, че билъ и доста разбранъ, вротъкъ човѣкъ, ако да не станали нѣкои прибързани дразнѣния отъ възбуденото кюстендилско население. Гражданетѣ отказали да заплатятъ на Игнатия владишината за врѣмето на неговото

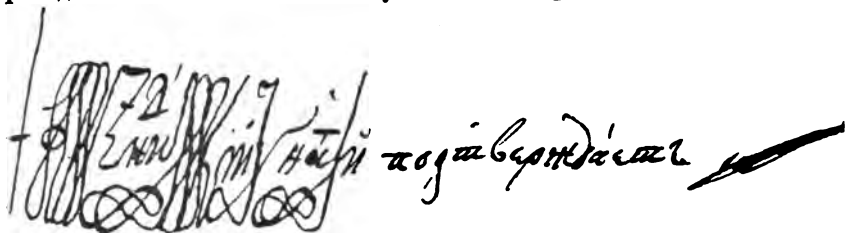


Обр. 41. Игнати Кюстендилски.

лично отсѣствие отъ града, а това доварало до намѣса на властѣта, до смразяване и най-послѣ до изпжжданье. Народътъ каралъ владивата да се откаже съвсѣмъ отъ патриаршията, но той като отказалъ, правили се нѣколкократни опити за позорно изхвърляне на владивата отъ митрополията. Въ черква бивали устроявани народни негодувания, врзване на владишкия тронъ съ синджире, изважданье на владишката кола на улицата, катерене на покрива на митрополията, вмъеванье въ митрополията на нарочно пивнали демонстранти и пр.

Всичко това се свършило съ едно всенародно подиганье, дѣто не липсвали и жени. което събрано прѣдъ конака заявило грѣмко своето „Нечеме го, нечеме го!“ Полицията успокоила народа, и владивата въ скоро врѣме изпразнилъ митрополията (1869 г.). Прѣзъ м. октомври грѣцката патриаршия повикала своя владика, но той дотолкова я послушалъ, колкото и послушалъ българскитѣ владици, които го поканили да участвува на българския народенъ сборъ въ Цариградъ. Игнати се отстрани въ имѣнието си въ кюстендилското село Соголяно и къщата си въ Кюстендилъ, дѣто дочека освобождението на България и умрѣ на 23 окт. 1886 г. Гърмоанската кюстендилска партия, състоеща се

отъ нѣколко цинцарски и 2—3 български семейства, продължавала борба съ мнозинството дори до освобождението. Много нежалани прѣреканя, сбиванья, непосволение да се закопаватъ гъркомане въ българскитѣ гробища, отдѣлянето на гъркоманетѣ въ особенъ параклисъ въ митрополията и уреждане тамъ на елинско училище и пр., още се помнятъ



№ 42. Подпись на Игнатия.

добрѣ и разказватъ отъ кюстендилци. Бившитѣ гъркомане сега съ негодувание се сѣщатъ за нѣкогашната си заблуда.

Иларионъ, било затова, че е първиятъ избранъ български екзархъ и единъ отъ първитѣ български владыци, било че е първъ и послѣденъ екзархийски кюстендилски митрополитъ, заслужва повечко внимание. Самъ Иларионъ ни е улеснилъ съ нѣколко автобиографични бѣлѣжки, които намѣрихъ въ архивата му и които прѣдавамъ тука надолу:

„Наше смиреніе роденъ въ селото Елена, сега нареченъ градецъ на 1800 лѣто или 1801, въ сѣбе крещеніе нареченъ Іванъ. Шправославниѣ родители Іванъ и Василя. Чтеніе бучихъ въ сѣщото село, и шобразованъ въ монастырь свѣты Николѣи Тарновско шкружіе до 27,, години. Въ шновѣ врѣмѣ въ шчилищата преподаваха часословы и шалтиры церковно шченіе, граматика катихисисъ и политическы науки шнюдь неса слшшаше. Нши въ монастырь въ растошніе на 27,, години всѣки день кѣраши ны старица ны прочитахме житіѣ свѣтиѣ шцевъ, пролозы, бесѣди шго Івана златоустаго алфавитъ дохшвны, шфреми сшринь. Нши прочітахме и старицатны толкуваше. Тамо пріѣхше шчасти шобразованіе, на 1819,, лѣто пріѣхше монашескы и діаконскы чинъ шмитрополита тарновскаго. Той штиди въ цари гратъ на 1821: Тогази шбесиха патриарха григоріѣ и тарновскы шваникѣ. После доиди въ тарновъ митрополитъ Іларионъ. При него седѣхъ. 15. 16: години и шчасты пріѣхъ шобразованіе и штъ него, и като са

престави Іларіонъ, доиди митрополитъ Неофитъ ѿ при него седѣхъ. 14,, години дѣаконъ, протосуггелъ, рукоположиа ѿ ѿпископъ да ходѣ по ѿпархіата му, после три години даде ми ловчанската ѿпархіа воѣто ѿуправлѣваѣ. 20: години. И



Обр. 43. Иларионъ Кюстендилски, 1800—1884 (бивши Ловчански, първоизбранъ български екзархъ).

на: 1872: лѣто като бѣхми въ цариградъ ѿпределихса кюстендилски митрополитъ гдето ѿ днесъ прибивавамъ стана стана шесъ годѣны.“ (Писано въ 1878 г.).

Тува дѣдо Иларионъ отъ скромность и не споменава, че е билъ единъ отъ ръководителитѣ на българския народенъ

съборъ въ Цариградъ, че е билъ пръвъ екзархъ и се отказалъ и пр. Това отчасти обаче той е описалъ много сърдечно на своя приятель, учителтъ Н. Златарски въ Търново. Кандидати за български екзархъ били приети петима души: Иларионъ Мавриополски, Антимъ Видински, Иларионъ Ловчански и Паиси Пловдивски. Но тъй като въ дволетъ-шурои изключили първитѣ двама отъ кандидатството, а отъ останалитѣ трима Паиси билъ боленъ, избирањето трѣбвало да се извърши измежду Илариона Ловчански и Антима Видински. Ето какъ самъ първоизбраниятъ български екзархъ Иларионъ Ловчански разказва на своя приятель Златарски въ Търново своето избирање и отказване. . . . „И като са сабра комисіята начна избирањето тайно гласоподаваніе. и така излези за нази три гласа повече, наченаха да плещатъ раце, станаха викатъ дѣдо Ловчу пріятъ, азъ викамъ не приемамъ, наченахъ да плача викамъ стар самъ немоще(нъ) сам не чувамъ кои те слуша, станаха владиците теглят ма за рацете цалувать рѣка народъ много нападнаха ма не можих да са отарва. Х. Иванчо, Чомаковъ Ёоргаки ефенди филебели и прочія народъ целувать рѣка избраха ни. но забележи че патрика рекаль ако избиратъ отъ извержените ни (не) ще гу потверди. безъ да ни кажатъ обаче тези слухови комисарите направиха мазбатата за нази и я печатиха. тогази известиха на садразамина и тои казалъ хопландисвамъ от тоизи старецъ ала патриквата не ще гу подверди на зорла не мога да го накарамъ, и работата са поврежда, за това гледаите да обедити ловчанскіи да си даде оставката че после зло ще стани, ази обаче като видяхъ и размислих че работата са збарева и патрика това тарси собрахми се комисіата владиците совѣтвахми са за оулесненіе да си дамъ оставката и воистина по премного са благодарих. и на второто собраніе дверемъ затвореним изревохъ перво благодаря на честното правителство дето ма турна въ ирадето за кандидатин и второ на народа гдето ма избра за пръвъ българскіи Екзархъ, но ази си познавамъ немощите, оустарях, тежко чувам, за това моля да ми приемнити оставката, и тогази си направихме друга мазбата за видинскіи, народъ отванъ вика ще хчупять вратите, и като отворихми вратата едвамъ оубедихми народа и така вато са дади мазбата очакваме дне(сь) оутре да излези

и очакваме видинскии да дойди. сіе во известіе и здрави бждети“¹⁾).

Освѣнъ по-горнитѣ автобиографични бѣлѣжки, Иларионъ е оставилъ на единъ листъ хартия и слѣднитѣ редове до-сежно архиерейската му работа въ Кюстендилъ. „Нѣи, казва той, като са ѿпределихме ѡ ѣксархіата кюстендилскѣи болгарскѣи митрополитъ въ лѣто. 1872: ро ѿпределиха ни. 54“ хилѣди гр.^м годишнина заплата. ѿ като престигнахме въ Кюстендилъ направихме расписъ на венчила ѿлезеха до 11: хилѣди венчила въ кюстендилското ѡкружіе. По соседните епархіи собиреха по 7 ѿ по 8: ѿ по 10: гр.^м нѣи не воспрі-ехме за да не са ѡтѣгчи народа ѡ болгарскѣи владѣици, решихме да се собиратъ по 5: гр.^м на венчило, и като се собраха ѡ венчилата ѡ ѡкружіето ѡстанаха несобрани по причина на греческѣи владѣици които правѣше много раздори и до днесъ седи въ грѣдат ни като думаша на болгарите не даватѣ ѡзи ще ви земамъ по 60 пари за това ѡстанаха всѣка година несобрани 5: хилѣди ѿ седе^м хил. ѿ 12: хилѣд ѿ за четири години има недоплатена годишната заплата близу 40: хилѣди. вули можи да се издадатъ до 1000 гр.^м, 2) За дозволеніе на бракосочетаніето ѡ две години насамъ земат са 25 гр.^м ѡ тѣзи пари архіереата зема: 6: гр.^м ѣксархіата зема 13: гр.^м ѿ училището 6: гр.^м, затова училищата са въ бедно сѣстѡніе 3) ѡ раздѣлителни писма земали са по 120 : гр.^м и полуvinата ѡ тѣх зема училището ѿ полуvinа архіереа, ѿ които са сирмаси земали са по 60 : гр.^м и ѡ тѣх полуvinата на училищи ѿ полуvinъ архіереа, прих. 4) Митрополіета нѣма никакви не движими ѿменѣа, ѿ нето идна ѡспра. 5) ѡ тѣи лѣто споради обстоѣтелствата не сме собрали нѣщо ѡ венчилата, ама иска да са собира. но за тѣ лѣто несмі почнали собрали ѡшиди, ѿ волкото за миналата година иска да се собира ѿ челоувѣцѣте не са противѣтъ, но нужно е да има ѡ полиціата челоувѣкъ да знаѣтъ че ѡ правителството ѿма дозволеніе“.

Още когато бѣ избранъ прѣвъ ексархъ, Иларионъ бѣше старъ на 70 г. Прѣвъ пѣрвитѣ години на владичествованѣето си въ Кюстендилъ той показа още малко енергия, обикала нѣколко пѣти изъ ширѡката епархия—Кюстендилско, Радо-

¹⁾ Приложение къмъ Църковенъ Вѣстникъ, кн. III, 51—52.

мирско, нѣколко трънски села, кюстендилското Крайще, Пянецъ, Кратовско, Щипско и Срѣдорѣка. Прѣзъ лѣтото 1873 г. билъ пращанъ отъ ексархията въ Пиротъ да изслѣдва работата по обвиненията на пиротчаве противъ владиката Партения. Прѣзъ 1873 г. се събралъ въ Кюстендилъ епархиаленъ съборъ, на който били взети нѣкои рѣшения и главно били опрѣдѣлени черковнитѣ даждия. Отъ протокола на този съборъ отъ 27 окт. 1873 г. узнаваме за слѣднитѣ рѣшения: Владичина да се събира 6 гр. на вѣнчило, отъ които 2 гр. и 15 пари за училището на общината. За училищата си общината да взима отъ всѣка вула (16 гр.) по 10 гр., а 6 гр. ще оставатъ за владиката; отъ разпустително писмо (120 гр.) за училището 80 гр., за владиката 40 гр.; отъ ржкополаганье свещеникъ 4 лири турски за училището и 2 л. т. за владиката; отъ сингелиитѣ на владиката само 10 гр.

Иларионъ Кюстендилски



Иларионъ

№ 44. Печатъ и подписъ на Илариона Кюстендилски.

За личната издрѣжка на свещеницитѣ се опрѣдѣля: отъ рождена молитва 2 гр., кръщенье 6 гр., вѣнчавка 40 гр., опѣвло на богатъ 75 гр., опѣвло срѣднѣво състояниие 40 гр., опѣвло на сироммахъ 25 гр., маслоосвѣщение въ градъ 6 гр., въ село 15 гр., водосвѣтъ 1 гр., очистителна молитва 1 гр., отъ всѣка селска къща по 1 кутелъ (2 шиника) жито, за панагия 1 пшеникъ; обикновената вълна и гюргѣовски кожи. За да се разширатъ енорийитѣ, прѣдвидено било да се не ржкополагатъ нови свещеници, които се били намножили при гръцкитѣ владици, докато не остане числото имъ: 66 души въ Кюстендилско, 35 въ Радомирско, 20 въ Щипско, 18 въ Кочанско, 12 въ Срѣдорѣкъ, 10 въ Кратовско и 3 въ трънскитѣ села. На владиката се запрѣщава да вземе за освѣщение на черква повече отъ 3 лири турски. Тѣзи рѣшения имали сила само до другъ епархиаленъ съборъ. Протоколътъ

е подписанъ отъ владиката Илариона, отъ пълномощниците Кюстендилски, радомирски, щипски, кочански и кратовски.

Отъ писмата, размѣнени между екзархията и дѣдо Илариона, се вижда, че послѣдниятъ е билъ постоянно въ финансови затруднения. Неутихналата борба съ гъркоманетѣ, народнитѣ политически движения и възстания, войнитѣ съ Черна-Гора, Сърбия, Русия—спирали правилния вървежъ и на черковнитѣ работи, които останали много на заденъ планъ. Дѣдо Иларионъ се оплаква въ много писма, че мирята и всички други черковни данъци се събирали бавно и никога не могли се събра, поради което всѣка година се приключвала съ недоимъкъ. Отъ една страна за това той обвинява гъркоманския кюстендилски владика Игнатия, къмъ когото се прилѣбвали и свещеници и население, стига да бждѣли освободени или облѣкчени отъ черковнитѣ бери, а отъ друга страна посочва на размирнитѣ врѣмена. Прѣзъ юни 1873 г. Иларионъ пише отъ гр. Кочани на екзарха между друго: „Отъ всѣка страна имаме спявки. Гръцкия агентинъ сѣе раздоры, като казва на народа: азъ ще ви владикувамъ безъ пари, българския владыка е схизматикъ“. Прѣзъ 1874 г. въ Кюстендилско било събрано само половината владишна. „Причината на това е, казва Иларионъ, пребываніе тука на Игнатія, който е обѣщавалъ на селянитѣ по 2 гр. да имъ зема, ако го припознаятъ“. По-нататкъ пише Иларионъ въ същото писмо: „Въ Козлякъ—Комановско, като проводихмы челоуѣкъ да събира пари, върна са празенъ, защото селянитѣ му давали на къща по 1½ пари (попр. гроша)“. Екзархията провождала свои хора да видятъ отдѣ иде разстроеното положение на Иларионовата владишка каса. Найсетнѣ въ октомври 1875 г. билъ ржкоположенъ въ Цариградъ за епископъ на Илариона неговиятъ протосингелъ, кюстендилецъ Синеси, който като младъ и дѣтеленъ да помага на стареца, да ходи изъ епархията и събира владишна. Синеси билъ нареченъ при ржкополаганьето епископъ Стовийски (щипски) за възкрѣсване името на древнестовийската македонска епископия.¹⁾

¹⁾ Тука е допусната грѣшка отъ патриаршията, а послѣ и отъ екзархията. Гансина, въ нѣкои гръцки съчинения древниятъ теонски градъ Стоби се идентифицира съ Щипъ (Стипионъ), та блуждението е много лесно да се възприеме. Новитѣ обаче

Поради непълното събиране на владшкитѣ данъци, страдали често и училищата, които се кръпѣли между друго и съ владшката помощъ. Гражданетѣ на 2 пѣти са заявявали да искатъ опрѣдѣленото отъ екзархията възнаграждение отъ владшката. Отъ запазени документи въ архивата на кюстендилското вѣтство узнаваме, че Иларионъ е внесълъ за училищата всичко до смъртъта си, 2 февр. 1884 г. сумата 1600 лири за поддръжка на градскитѣ училища. Въпрѣки паричнитѣ несгоди, дѣдо Иларионъ е цѣнилъ високо образованието и е радѣлъ за училищата може би повече отъ всички други тогавашни български владци. Въ едно свое окръжно писмо до епархията си, Иларионъ говори за училищата така: „Тѣ сж, които ще развѣятъ умственнитѣ способности на народа ни, и чрѣвъ тѣхъ само народа ни ще научи съзнателно длъжноститѣ си къмъ Бога, къмъ царя, къмъ себе си и къмъ ближнитѣ си.“ И за да види училищата на епархията си каквито той е желаелъ, назначилъ Йосифа Ковачевъ, единъ отъ ученитѣ тогава българи съ университетско образование, за главенъ инспекторъ и ръководителъ на училищата въ кюстендилската епархия. Дѣлото на Илариона било посрѣщаното отъврѣдъ съ одобреніе и посочвано за примѣръ на останалитѣ български краища. Въ завѣщанието на дѣдо Илариона отъ 1881 г. най-голѣмата отредена сума 75,000 гроша е за направата на училище въ Кюстендилъ, 88,000 гроша за богословско училище и други 2500 гроша са оставени за радомирското училище.¹⁾

Дѣдо Иларионъ дочека освобождението на Кюстендилъ, прѣвара тихо послѣднитѣ си старчески години и се помина на 2 февр. 1884 г., оплаванъ отъ всички граждани и селяне на епархията, които го много обичаха. Останкитѣ на дѣдо Илариона бидоха положени въ седещо положение току

историко-археологични издирваньа поставятъ Стоби при сегашното с. Грацко, при вливанъето на Църна въ Вардаръ. Щипъ е Астибо. Срв. стр. 59.

¹⁾ Въ едно по-сетнѣшно завѣщание сумата за кюстендилскитѣ училища е замѣнена съ единъ чифликъ, който бѣ владѣние на владиката. Слѣдъ Иларионовата смъртъ, завѣщанитѣ суми не могли да се намѣрятъ въ наличность; тѣ били разграбени отъ нѣкои близки на митрополита хора. При даденъ случай азъ ще обнародвамъ завѣщанието, което е у менъ и дѣто се завѣщаватъ кржгло число 300,000 гроша.

при лѣвата вжтрѣшна врата на черквата св. Богородица, въ хубавъ явгиренъ гробъ, отгорѣ съ мраморни плочи и надпись.¹⁾

Слѣдъ рѣшението на черковния въпросъ, въ кюстендилската епархия били заварени отъ Илариона около 200 *свещеника*, ржкополагани отъ гръцкитѣ владици:

1. Кюстендилъ и полето	26	свещ.
2. Крайще	23	"
3. Пияпецъ	24	"
4. Кратовско	14	"
5. Щипско	33	"
6. Кочанско	23	"
7. Радомирско	38	"
8. Трънски села	4	"
9. Срѣдорѣкъ, приблиз.	15	"

200 свещ.

Само малка часть отъ тѣзи свещеници отговаряли на назначението си. Гръцкитѣ владици, като гледали да иматъ повече свещеници, които да не изпущатъ нѣщо отъ черковнитѣ данѣци, пѣкъ и самото запопване като е ставало често пжти съ надаване, което отивало главно въ касата на владивата, епархията лесно се сдобила съ 200 души повечето неуки свещеници. Тѣзи 200 души биха могли да направятъ чудо между своя народъ, но тѣ по своя умственъ уровень бидейки на еднаква току-речи височина съ своето стадо, народътъ постоянно тѣнѣлъ въ невѣжество, при липса и на уредени училища. Ето впрочемъ какъ се произнася владишката канцелария за най-просвѣтенитъ отъ свещеницитѣ, именно кюстендилскитѣ: „14 священници въ града, отъ тѣхъ има: протоіереи, икономи и архимандрити, рукоположени отъ гърци владици. Нѣкои отъ тѣхъ четѣтъ чисто нѣ на чтеніето разума отъ нюдъ на разумѣватъ, а по нѣкои немогѣтъ да си пишатъ името, наставленіе и поученіе на християните нѣма въ тѣхъ, а за своитѣ си приходи сж добри“. За радомирскитѣ свещеници е отбѣлѣзано: „38 священници има рукоположени отъ гръцкы владици, прости даже и чтеніето имъ лишено. Не знаятъ да си пишатъ името, правило нерсдовно,

¹⁾ Въ завѣщанието си дѣдо Иларионъ иска да му се направи мраморенъ паметникъ съ надгробни стихове.

пѣяніе отъ нюдъ, всегдашна простота, нечистота, въ церк-
вѣтъ къмъ свѣтитъ тайни непочитаніе. Единъ Архимандритъ
Зиновій въ Бѣлградъ свършилъ курсътъ на ученіето. Той е
учитель въ Радомиръ и е родомъ отъ селата Радомирскій...“

Гръцкитѣ владици, липсата на добри училища и непо-
силната турска власть не са могли наистина да дадатъ на
кюстендилската епархия бѣлѣжити духовни лица. Но и при



Обр. 45. Свещ. Петъръ Цв. Любеновъ.

тѣзи несгоди сѣ са могли да се вѣстятъ двѣ-три имена,
които не трѣбва да останатъ забравени въ страницѣтъ на
отечествената история. Тѣ са попъ Петъръ Цв. Любеновъ,
дяконъ Агапи Войновъ и попъ Стоянъ Разловски. Свещеникъ
Петъръ Цвѣтковъ Любеновъ се родилъ въ крайшкото с. Гор-
ни-Коритенъ прѣвъ 1816 г. Като останалъ сираче, Петъръ

билъ възпитанъ и наученъ на книга отъ брата си попъ Новко, който билъ единъ отъ най-събуденитѣ и учени свещеници на епархията, както личи отъ участието, което вземалъ въ църковнитѣ дѣла и нѣкои оставени негови книжовни бѣлѣжки. Петъръ се запопилъ въ врѣмето на владиката Захария и билъ пратенъ да свещенодѣйствува въ новата голѣма черква въ с. Изворъ. Тамъ прѣкаралъ 25 години, а послѣ се прѣселилъ въ града Кюстендилъ, отдѣто още 32 години продължавалъ да свещенодѣйствува изъ селата на околията и се поминалъ въ дълбока старостъ въ началото на 1905 г. Проницателниятъ и трудолюбивъ дѣдо Петъръ, като се движелъ повече отъ половина вѣкъ между селското население на най-затѣнтения и непознатъ български край — Крайцето, и свещеническата му дѣйностъ като дохождала постоянно въ досѣгъ съ народнитѣ прѣдания и суевѣрия, рекълъ да събере и опише народнитѣ обреди, вѣрвания, приказки и пѣсни, особено пѣкъ като е знаелъ, ако и смѣтно, тѣхното голѣмо значение за народното проучване. Въ туй се заключава именно истинската висока заслуга на дѣдо Любенова, чието име, благодарение на цѣннитѣ му трудове, стана познато и извънъ прѣдѣлитѣ на България, между ученитѣ слависти и етнографи на другитѣ славѣнски земи. Фолклорнитѣ сборници на дѣдо Любенова носятъ слѣднитѣ надслови: 1) Баба Ега, сборникъ съ различни суевѣрия въ Кюстендилско, 1887, 2) Самовили и самодиви, 1891, 3) Сборникъ съ разни народни умотворения изъ Кюстендилско, 1896, и 4) Сборникъ, IV книжка. Като имаме прѣдъ очи цѣнната работа на дѣдо Любенова, можемъ възкликна заедно съ учителя Барутчийски: „Дѣдо Петре! Дано твоята дѣйностъ послужи за примѣръ на мнозина твои събратя!“¹⁾

Дяконъ *Агати Войновъ* е чуденъ типъ на смѣлъ народенъ учителъ и проповѣдникъ, какъвто е могла да роди само епохата на черковно-националитѣ разпри между българе и гърци. Ангелъ Войновъ се родилъ въ Кюстендилъ прѣзъ 1838 г. и още отъ ранна възраст билъ даденъ въ новото градско училище, дѣто училъ при учителитѣ Христо Крантовъ, Ник. Тонджаровъ, Аверкия Стояновъ и Дамаскина. Прѣзъ 1857 г. станалъ учителъ въ пиянешкото главно мѣсто Царево-село, дѣто отворилъ за пръвъ пѣтъ българско учи-

¹⁾ Срв. Свѣтлина за год. 1905, III, 29.

лице по взаимната метода. Тамъ учителствувалъ до 1859 г., а до края на 1860 г. прѣстоялъ въ Кюстендилъ. Прѣзъ януари 1861 г. Ангелъ Войновъ заминалъ за Цариградъ съ владиката Дионисия, който билъ назначенъ въ Ксанти. Дионисия взелъ Ангела съ себе си и прѣзъ пролѣтъта 1863 г. го ржкоположилъ дяконъ и прѣименувалъ Агапи. Слѣдъ двѣ години, прѣзъ 1865 г., дяконътъ миналъ на служба при маронийския митрополитъ Теоклита. Въ разгара на черковната борба дяконътъ напусналъ веднажъ за винаги грѣцитѣ владци и прѣзъ февруари 1866 г. се намѣрилъ въ Цариградъ. дѣто постъпилъ дяконъ въ българската черква св. Стефанъ въ Фенеръ. По край службата си въ черквата, Агапи учителствувалъ година и половина въ българското централно училище.

Цариградското българско общество, като оцѣнило добрата подготовка на дякона по български и грѣцки езици, проводило го за учител прѣзъ 1869 г. въ Солунъ. Тукъ се захваща одисеята на този народенъ учител, комуто било писано да отвара на толкова мѣста изъ Македония за прѣвпжъ български училища и за защитата си отъ грѣцитѣ да се бори съ слово и оржжие. На 8-и септември сжщата година дяконъ Агапи отквилъ тържествено общинското българско училище, но слѣдъ два мѣсеца, по настояванъето на грѣцитѣ, училището било затворено отъ властѣта. На дякона било заповѣдано отъ Цариградъ да замине за гр. Воденъ, дѣто на 5-и ноември отквилъ първото българско училище ²⁾. Грѣцкиятъ владика Никодимъ и Челеби Мито не оставили смѣлия учител ни една седмица. Наклеветенъ, изтезаванъ въ затвора, дяконъ Агапи Войновъ билъ закаранъ (съ единъ оскубанъ мустакъ) вързанъ въ Солунъ. Едва слѣдъ 4 мѣсеца врѣме властѣта съобщила, че даскалътъ не бива да се върне по никой начинъ въ Воденъ. Рано прѣзъ пролѣтъта дяконътъ се явява въ другъ грѣцки центъръ въ онова врѣме, въ Струмица, дѣто прѣзъ м. мартъ 1870 г. открива българско училище. Струмишката българска община бидейки малобройна и бѣдна, учителътъ събиралъ самси пари съ просия по градоветѣ и панаиритѣ сѣ за училището въ Струмица. Дяконътъ стоялъ въ Струмица двѣ години, до мартъ 1872 г., когато

²⁾ А. Шоповъ, Изъ живота и положението и пр., 212—213.

една вечер билъ нападнатъ отъ нѣколцина гъркомане, които искали да го убиятъ. Благодарение само на смѣлостта и здравината си, Агапи могълъ да се отърве. Прѣзъ ваканцията будния дяконъ го виждаме на прилѣпския панаиръ. Тамъ, вечеръ, слѣдъ дневното търговско движение, учители и книжаре българе се наговарятъ да съятъ народно чувство и да сдушватъ българетъ търговци, надошли отъ разни страни на Македония. Агапи Войновъ тамъ е между първитѣ проповѣдници. Ето какви отзиви намираме за неговата дѣйность въ тогавашнитѣ вѣстници „Право“ и „Македония“ отъ 1871—1872 г. „Дяконъ Агапій, който зе участие и въ четиритѣ главни събрания, съ общенародный си слогъ, съ гладкото и привлѣкително произношеніе, съ живитѣ му движенія, съ убѣдителнитѣ си доказателства, изложи подробното съдържаніе на десетътѣхъ заповѣди; ползатъ отъ просвѣщеніето на цѣльнъ ны народъ; помощъ къмъ бѣднитѣ ученицы; — изложи важнитѣ обстоятелства, които ны принуждаватъ да ся обърне особенно вниманіе върху просвѣщеніето на женскый полъ. Въ свършваніе на таж темъ ся отправи чястно къмъ Прилѣпчани: „чудно ми е, братія, какъ вы, които ся славите по надворъ съ отечестволюбивитѣ ви чувства, вы кои имате тавъзы мжжы училища и читалище, да не съществува въ градецътъ едно дѣвическо училище и пр. На това г-нъ Т. И. Кусевъ отъ странъ на съгражданитѣ си даде публично увѣреніе, че безъ друго по панаиръ ще отворятъ дѣвическо училище. . . . Аво имаше нѣчто надворъ отъ собственото достоинство, което даваше по-голѣмъ блѣсъкъ на рѣчитѣ на Агапія, то бѣ духовното му расо. Нашій народъ до сега не бѣ чюль отъ устатъ на едно духовно лице нѣчто полѣзно и назидателно, което да послужи за нравственното му поправление, освѣнъ кавги по . . . да ставатъ най-върли гонителіе на просвѣщеніето, да си бѣжтъ пеза (шега) съ всичко что служи за народното добро и съ развратното си повѣденіе правехъ народа да ся гнуса отъ тѣхъ: за това не е нужно да Ви разкрывае подробно причинитѣ, които правехъ събранията съ удивленіе и възхыщеніе да посрѣщатъ назидателнитѣ наставленія на Д. Агапія и да го испраща съ шумны и дългы ржкоплѣсканія.“¹⁾

¹⁾ Ето единъ отъ хубавитѣ примѣри, съ които дяконъ Агапи украсявалъ плѣнителнитѣ си бесѣди по черковния въпросъ: „На

Слѣдъ като отворилъ и въ с. Зарово (лжгадинска каза) първо българско училище, но и тамъ като го оставили спокоенъ само нѣколко дена, дяконъ Агапи се върналъ пакъ въ Воденъ, дѣто прѣстоялъ учителъ 9 мѣсеца, безъ да получи ни пара заплата. По покана на бившия му учителъ Дамаскина, тогава владика въ Велесъ, дяконъ Агапи отишълъ пакъ за учителъ въ Струмица. Като не намѣрилъ обаче подкрѣпа между бѣднитѣ струмичане, дяконътъ се установилъ въ близкия градецъ Петричъ, дѣто прѣвъ септември 1873 г. отворилъ първо българско училище и учителствувалъ една година. Буйниятъ дяконъ билъ нападнатъ на 4-и юли вечерта 1874 г. отъ гъркомане, които искали да го удушатъ. Здравиятъ и рѣшителенъ учителъ съумѣлъ да даде добъръ урокъ на нападателитѣ си. . . . Прѣвъ слѣдната 1875 година виждаме скиталеца ту въ Цариградъ при униатската черква, ту въ Одринъ въ поляшвото общество. Прѣвъ 1876 г. униатскиятъ владика Нилъ завелъ дякона при екзарха Антима. Дяконътъ билъ приетъ на служба при Антима, който по-сетнѣ го изпратилъ въ бившата си епархия въ Видинъ, като замѣстникъ, за да нагледва духовнитѣ му права и домашнитѣ му нѣща. Руско-турската война заварила тукъ Агапия. Освободена България го направила прѣдседателъ на видинския съдебенъ съвѣтъ (до окт. 1878 г.), учителъ въ кюстендилското класно училище, секретаръ на окръжната кюстендилска комисия (до 1894 г.). Старинитѣ и поквареното здравье изъ Македония не можаха да врѣпятъ дякона за дълго врѣме: прѣвъ 1895 г. той се оттегли въ сиромашия и, въпрѣки нѣколкократнитѣ си молби до Народното събрание за нѣкоя малка пенсийка, гласътъ му остана нечутъ отъ политиканетѣ, за които се очисти арената отъ нѣбогашнитѣ народни ратници и учители. Дяконъ Ангелъ (Агапи) Войновъ се помина въ Кюстендилъ прѣвъ май 1902 г. ¹⁾, — отритнатъ дори и отъ самитѣ кю-

една пазарна площадь, седѣлъ единъ калугеръ върху единъ шиникъ. Мнозина отъ пазаргатитѣ го питали шо има подъ шиника, той все отговарялъ, че нѣмало нищо. Наи-сетнѣ се нагласили нѣколкомина, та бутнали калугера. Кога кренали шиника, видѣли че подъ него отъ задуха едвай мърдалъ цѣлиятъ петмилионенъ български народъ“ (Срв. *Н. Г. Еничеревъ*, Спомени отъ моето учителство въ Прилѣпъ, въ Мсб. XX, 43).

¹⁾ Срв. в. Струма отъ 1902, брой 38.

стендилци, които не са и подозирали заслугитѣ на своя скроменъ съгражданинъ и български учителъ.

Докато попъ Петъръ Любеновъ се явява като етнографъ, дяконъ Агапи Войновъ като учителъ-проповѣдникъ срѣщу грѣцки посегателства, попъ *Стоянъ Разловски* се поставя на чело на първото македонско въстание прѣвъ 1876 г. Самата „Разловска буна“, както я нарича народътъ се очерта на кратко по-горѣ, стр. 309, а тука ще кажемъ за личността на попъ Стояна въ свръзка съ въстанието въ Разловци. Попъ Стоянъ бѣше заможенъ, влиятеленъ, рѣшителенъ и народенъ човѣкъ. Една обикновена тогава случка — изнасилването на една мома българка отъ турци прѣвъ 1872 г. дала възможностъ на попъ Стояна да се посвѣти на народнитѣ работи въ сърдцето на Балканския полуостровъ, всрѣдъ самата турска държава, и да затаи планове за въстание. Недоволенъ отъ протаканъето и пристрастното рѣшение на кюстендилския съдъ по горнята случка, попъ Стоянъ отишълъ дори въ София да дири потѣпаната правда, да се застъпи лично за притиснатото население. Скоро билъ изпратенъ паповъ пратеникъ въ Разловци да изслѣдва работата. Това било прѣвъ срѣдата на 1874 г. Пратеникътъ билъ човѣкъ съ тайнствено минало, български нѣкогашенъ учителъ, а тогава турски чиновникъ; въ единъ свой разговоръ съ попъ Стояна той обадилъ, за голѣмо учудване на попа, че съ подобни оплакванья нѣма да се умири страната и че ще трѣбва едно общо, народно въстание . . . Сѣмето било хвърлено, и то почнало да тлѣе. Пъкъ освѣтъ това, бунтовната мисль у попа била подклаждана и отъ неговия интеллигентенъ зеть Димитъръ попъ Георгиевъ Беровски, който билъ прѣслѣдванъ отъ правителството по черковния въпросъ. Прѣвъ 1875 г. идеята назрѣла хубаво, воинственитѣ пианчане и малешевци рѣшили да дигнатъ въстание като въ Херцеговина. За да се изолира с. Разловци отъ турски погледи, разловчане прѣкупили сами спахилъѣва и съ туй не позволили на турци спахии да стоятъ тамъ. Взели да се събиратъ оржия; попъ Стоянъ набавялъ барутъ и олово отъ Кюстендилъ и Винаца; оржии доставялъ нѣкой турчинъ отъ Пехчево. Въ сщцото врѣме заминали за Солунъ синътъ на попъ Стояна — Константинъ съ Коте Карчовъ, за да набавятъ още оржия. За да не бждатъ подозрѣни, тѣ закарали добитѣкъ, кожи и масло. Мнимитѣ търговци продали стоката

и подпомагани отъ своитѣ съотечественици Костандия, попѣ Иванъ и Алекси п. Георгиеви, Стоянъ Цецовъ и др., тѣ накупили револвери и чифтета. Солунската българска учителка Славка, дъщеря на първата македонска учителка баба Недѣля, ушла копринено знаме — жълто поле съ лъвъ безъ корона ¹⁾. Прѣвъ апрѣлъ 1876 г. съ голѣми мъжи орѣжието било доварано въ Разловци отъ Дим. Беровски и Коте Карчовъ. Трѣбва да се забѣлѣжи, че паритѣ за въоръжението и изобщо за възстанието са били събрани между нѣколкомина само заможни хора, а главно отъ попъ Стояна. Главенъ войвода билъ отреденъ Дим. Беровски. Той трѣбвало прѣдварително съ една малка чета да обиходи Пянешко, Малешевско, Радовишко, Струмишко, Петришко и Мелнишко, да даде наставления и разпоредби за заемането на турскитѣ центрове и за по-нататъшно дѣйствиe. Беровски още не билъ обиколилъ всичкитѣ покраини, когато дохождането на нѣколко турци въ Разловци ускорило възстанието. Пръснало се слухъ, че турцитѣ щѣли да закарать 10 на души селяне въ Царево-село да ги затворять и че 2 моми били отбѣлѣзани отъ турцитѣ за потурчване. Селянетѣ рѣшили още същата нощъ, сръщу сѣбота, 8-и май, да не оставять съселанетѣ си и да дигнатъ възстанието. На утрето, по опрѣдѣленъ редъ, четата заела селото, станало сбиванье съ турцитѣ, повечето отъ които били избити. Попъ Стоянъ запалилъ всрѣдъ селото своя ханъ и слѣдъ обѣдъ той и Дим. Беровски, възсѣднали на конье, развѣли знамето и, на чело на 30—40 души възстаници, потеглили за Малешевско. Друга часть възстаници останали въ селото, докато да се дръгне всичкото население по планината. Четата въ Митрошинци убила 2 турци и обявила и тамъ възстанието. Селянетѣ се прѣнели съ покъщина и стока въ планината. Слѣдъ отминаване на четата, с. Разловци било нападнато отъ турци изъ околнитѣ села, изгорено, оплячкано и часть отъ населението му избито. Възстаницитѣ продължили пътя си къмъ Малешевско и Кочанско и се спрѣли въ планината Плачковица. Четата продължавала да има отдѣлни сбиванья съ потерата, а селата били заети отъ много турски войски и башибозуци. Нѣ-

¹⁾ Знамето се пази въ сѣмейството на Димитрия Беровски въ Кюстендилъ.

колко стотинъ души били изпозаторени, мъчени, убивани; други влачени по Кюстендилъ, София, Солунъ; едни били осъдени на 15-годишенъ затворъ въ Канли-Куле (Солунъ), други въ Дияръ-Бекиръ. Стариятъ попъ Стоянъ и ранениятъ му зеть Дим. Беровски още обикаляли планинитѣ съ 30 момчета, прѣслѣдвани, гладни. При едно сбиванье надъ Мелнивь, коньетѣ на попъ Стояна и на зетя му избѣгали, та четата била принудена да остави стареца въ колибата на единъ планинецъ, който да го пази. За другаръ на попъ Стояна останалъ и братъ на войводата, попъ Ив. Беровски, който билъ сжщо старъ и боленъ. Войводата Беровски прѣминалъ съ момчетата къмъ Бѣласица, Петричь и, прѣзъ Кюстендилъ, Радомиръ, прѣхвърлилъ въ Сърбия при дѣдо Ильо.

Попъ Стоянъ се прѣхвърлилъ по-послѣ съ четника Карчовъ въ Рилския манастиръ. Тамъ обаче турската стража сполучила да улови попа и го затворила въ манастирската кула. Когато на утрето рано турцитѣ отворили кулата, за да покаратъ опасния бунтовникъ, послѣдниятъ мъжествено се опростилъ съ този свѣтъ . . . „единъ гърмежъ долетѣлъ изъ дълбочинитѣ на кулата, който събудилъ ехото на заспалата обитель. Така довърши отечественото дѣло великиятъ безвѣстенъ герой попъ Стоянъ Разловски.“ Тѣлото на попъ Стояна било погребено на третия чаекъ день въ манастирскитѣ гробища. До самото освобождение смъртъта на попъ Стояна се е държала въ тайна. Проводенитѣ турци (главно кюстендилецътъ Хайдукъ-Сулъо) да удостовѣрятъ самоличността на убитото лице били получили отъ манастиря 100 турски лири пари, и тайната била спазена. Разловското възстание се нуждае отъ нѣкои още разяснения. Тѣ биха могли да се дадатъ отъ мнозината останали живи дѣйци, а особено би се уяснило много, ако се напечататъ запискитѣ на войводата Димитъръ Беровски.¹⁾

¹⁾ За сега ще се задоволимъ съ вѣститѣ, изложени въ брошурата на попъ Стояновия синъ Константинъ — „Тридесетъ години назадъ“, Кюстендилъ 1903 г., и бѣлѣжкитѣ на Г. Ангеловъ въ неговата брошура за Кюстендилъ.

ж.

Бълѣжки за стари училища въ Щипъ, Кратово, Кюстендилъ и др.

Поради липса на извѣстия за врѣмето прѣвъ турското господство, началото на българското учебно дѣло се поставяше сѣ въ година 1835, когато се отвори прочутото Габровско училище. Нѣма съмнѣние обаче, че учението на българска книга не е прѣставало никога въ българската земя. Наднивне ли човѣкъ въ старинскитѣ книги и рѣкописи, прѣгледа ли сбиркитѣ на тази или онази черква и манастиръ, сѣ ще намѣри спомени за български училища, учители и ученици.

Въ тѣзи спомени *училищата* се вѣставатъ прѣди всичко въ *монастирѣтѣ*. Въ монастирскитѣ килии са се учили не само послушницитѣ, бжещитѣ монаси, но и външни свѣтски лица изъ околнитѣ градове и села. Така напр. нѣкой си Матей отъ Лѣсковско, като училъ въ Лѣсновския манастиръ, учителтъ му Исай му подарява прѣвъ 1724 г. за прочитъ въ село единъ осмогласникъ. съ условие книгата да бже възвръната въ манастиря слѣдъ смъртъта на Матея.¹⁾ Въ единъ рѣкописенъ типикъ е записано прѣвъ XVIII в. писахъ азъ Павелъ граматникъ (да се) знае коги вше на манастиръ та зчаше ѱалтиръ²⁾. Въ едно рѣкописно четвероевангелие четемъ: азъ влъко . . . коги зчахъ на локовшкия манастиръ³⁾. Въ едно евангелие, намѣрено въ бобошевския манастиръ св. Димитъръ, при дата 1716 е писано: да се знае кога зчаше данилъ ѱалтиръ при доховника Дѣвниста и при гѣмѣна григория.⁴⁾ Въ единъ служебникъ на манастиря Кирикъ и Улита бѣлѣжи нѣкой си Никола за учението си въ този мана-

¹⁾ Стојан. II, 63.

²⁾ Синодаленъ опись, 73.

³⁾ Тамъ, 27.

⁴⁾ Тамъ, 45

стиръ: да се знае кога азъ Никола беше на стѣни Кирѣкъ додохъ по чѣмѣтъ 1 година зчихъ 5 години извчѣхъ на сницѣ и пцалтиръ. ¹⁾

Училища имало по селата и градоветѣ. Монастирскитѣ метоси, прѣснати по всички градове, са служили често и за училища. Тамъ таксидиотитѣ на монастиритѣ, покрай изповѣдническата си и бирнишка длъжностъ, събирали и дѣца на учение. Отъ училищата по градоветѣ особено били прочути двѣтѣ софийски училища, едното отъ които прѣзъ XVI в. било до черквата св. Недѣля — св. Краль. Пятниетѣ Герлахъ, който миналъ прѣзъ София прѣзъ 1578 г., като говори за тази черква и мощитѣ на светеца, прибавя: «Край тая черква е едно българско училище, и освѣнъ него има въ града още едно друго, дѣто учатъ момчетата да четатъ. Гръцко училище тука нѣма. А отъ тия двѣ училища се възпитава най-голѣмата частъ на българскитѣ свещеници“. ²⁾ Прѣзъ слѣдния XVII в. виждаме училище въ гр. Враца. Учителтъ-попъ Тодоръ самъ пише учебницатѣ си, по които да се оучатъ момчетата що прохѣдатъ на оученіе . . . въ лѣто . . . аѣлк (1632). Прѣзъ 1714, 1732 г. учителствували въ Враца попъ Константинъ и синъ му попъ Димитъръ. Послѣдниятъ е вземалъ плата въ натура — вълна, сирене, жито, бобъ и пр. ³⁾ Стари училища се споменаватъ и въ нѣкои по-голѣми села. Нѣкой си ученикъ Станко отъ Камено-поле забѣлѣзва на ръкописно евангелие . . . коги зчахъ на село конино ⁴⁾.

Ученитѣ людѣ на врѣмето се наричали граматичи. Нѣкои отъ тѣхъ си работѣли занаята, рѣписвали книги и същеврѣмено учили по нѣколко дѣца. За такива граматичи се срѣщатъ доста бѣлѣжки. Имало е граматичи и монаси. Специално учителско съсловие не е имало, защото учителството въ онова врѣме не могло да даде поминъкъ. Учителтъ (даскалъ) е бивалъ или мѣстниятъ свещеникъ, или влисартъ на черквата, или нѣкое свѣтско лице, което е събирало дѣца у дома си или въ черковната килия. Така, «граматикъ» нѣкой отъ с. Горни-Лозенъ забѣлѣжилъ на единъ ръкописъ прѣзъ

¹⁾ Тамъ, 76

²⁾ Спсп. VII, 118.

³⁾ Материяли изъ историята на учебното дѣло въ България. Свезка 2, София, стр. 6.

⁴⁾ Синод. опись, 27.

1671 г. за . . . да се знае тоги вѣше доуховникъ ѿкинь ѿ Гофна та ме ѡчеше ¹⁾. На единъ старъ миней въ Щипъ стои добавено името на прѣписвача на книгата въ 1561 г., нѣкой се смирени и грѣшни «даскалъ» Антони Георгиевъ ²⁾. Въ другъ миней въ Рилската монастирска библиотека е приписано при дата 1702 г.: . . . петре оучеше при даскала . . . Христофора ³⁾. Павъ въ единъ рилски миней е забѣлѣзано отъ ученика: . . . оучихъ слово се ѿ даскала Герасима . . . прѣвъ год. 1709. ⁴⁾ Между поклонници на Рилския манастиръ отъ Карлово прѣвъ 1748 год. стои и името на Георгиа сѡщподоу (т. е. даскалъ). ⁵⁾ На самоковския прѣписъ на Паисиевата история четемъ приписка на Николае Даскалъ ⁶⁾.

Тукъ са интересни и свѣдѣнията, които събралъ А. Шоповъ за стари велески училища. „Хаджи Мишо Кушевъ . . . се е училъ въ Велесъ на българска книга още около 1750 година. . . Въ неговото дѣтинство е имало стари учители, които са учили по къщата си на същата книга. Въ самото начало на настоящето (XIX) столѣтие и въ двѣтѣ части на Велесъ е имало частни български учители. Въ метоха на Рилския манастиръ, освѣнъ това, е имало учителъ на славѣно-български езикъ още въ конеца на миналото столѣтие и е училъ срѣщу едно седмично подаение отъ страна на всѣкой ученикъ. Нѣкой отъ останалитѣ живи стари велесчане помнятъ името на учителя попъ Наумъ, който е билъ родомъ отъ Велесъ и е учителствувалъ отъ послѣдната четвъртъ на миналото столѣтие дождѣ 1815 — 20 година. А слѣдъ смъртта на даскалъ Наума е учителствувалъ синъ му даскалъ Кице. Въ велеския рилски метохъ е билъ учителъ въ 1810 година даскалъ Митре, който е билъ родомъ отъ с. Нагоричино, Кумановско. Училъ е момчетата и момичетата заедно. Даскалъ Митре е билъ първиятъ български учителъ въ Велесъ, комуто се е плащало отъ черковната каса, а не частно отъ ученицитѣ.“ ⁷⁾

¹⁾ Тамъ, 80.

²⁾ Въ ржкописнитѣ записки на щипянина Бѣлаянинъ.

³⁾ Рилски описъ, 36.

⁴⁾ Тамъ, 38.

⁵⁾ Тамъ, 58.

⁶⁾ Тамъ, 227.

⁷⁾ А. Шоповъ, Изъ живота и положението на българитѣ въ вилаетитѣ, Пловдивъ 1894, стр. 367—368.

Интересно е още, че въ единъ ръкописенъ миней срѣщаме имена на жени, които съ щедростта си улесняватъ книжнината. Нѣкоя си Трендафила купува отъ София книга, за да я подари на манастиря Яковщица сию кигѣ коупи трендафила ѿ градѣ софна да слѣжитѣ за нени дѣш ѿ . . . за сѣна ѿѿ. Сѣ тамъ, въ припискитѣ се споменава нѣкоя си даскалица и нѣкоя си Цона, която писала приписката . . . писа цѣна¹⁾. Датуванитѣ други приписки тамъ са отъ XVII—XVIII в.

Тѣзи първи училища можемъ ги назова килийни; тѣ са били главно частни, обдържани отъ ученицитѣ, които донасяли за училището дърва, за учителя храна и по нѣкоя и друга пара. Характерътъ на учението е билъ черковно-религиозенъ: четене и заучване на черковнитѣ книги и молитви. Господствуещиятъ, учебенъ езикъ е билъ тѣй наречениятъ славѣно-болгарски, прѣзъ XVIII в. и началото на XIX.

Сѣверомакедонскитѣ градове и села, бидейки обиколени съ манастири, непрѣжсвали никога своитѣ килийни училища. Рилскитъ манастиръ, бобошевскитъ манастиръ, манастиритѣ св. Якимъ Осоговски, св. Гаврилъ Лѣсновски, Карпинскитъ св. Богородица, св. Прохоръ и др. по-малки са прѣскали винаги просвѣта срѣдъ своитѣ околни селища. Въ епархийскитъ градъ Кюстендилъ, дѣто християнското население се закрѣпило главно едва въ началото на XIX вѣкъ, училище се отворило веднага слѣдъ съграждането на черковата св. Богородица въ 1816 г. И оттогава то не било затворено, а сѣ расло и се ширило. Прѣзъ 1810—20 учителствува въ Кратово прочутиятъ даскалъ Хаджи Якимъ Кърчовски и издава своитѣ сборници и прѣводи на болгарскій изѣкъ рѣди ползы ѿ поучѣния. Спомощници на книгитѣ му се явяватъ сиромиситѣ учители: Тасо даскалъ отъ щипското Ново-село, Бѣшко даскалъ отъ щипското село Стануловци; главни закрѣпители на изданията прѣзъ 1814—1819 г. се явяватъ просвѣтени търговци и господаре, като хаджи Пецо отъ Щипъ, хаджи Станко и Нешо Марковичъ отъ Кратово, Димитрия Филиповичъ отъ Крива-Паланка, жителъ кратовски, Димитрия Зузура отъ тетевското село Сечица, и др.²⁾ За забѣлѣзва-

¹⁾ Синодаленъ описъ, 141.

²⁾ За първата книга Хаджи Якимъ отъ 1814 г. срв. *Теодоровъ* въ Спсп. LXI, 199—204.

нѣ е щедростъта на сѣверомакедонскитѣ градове и села за книжнината. Така, за книгата *Различна повѣстителна наста-
вленіѣ* на Хаджи Якима, излѣзла въ 1819 г. спомощни-
цитѣ давали: Ново-село 500 гроша, а отдѣлнитѣ лица по
10, 25, 50 гроша всѣки. Още по-важно е, че между спо-
мощницитѣ се явяватъ и жени: отъ Самоковъ — Катерина
поклѣница 25 гр., отъ Кратово—Стойна 10 гр., Станойка
10 гр., Евдокия 10 гр. Това показва, че сѣверна Македония
не е очаквала потиѣкъ за своитѣ училища отъ Габрово или
отъ Копривщица, защото истинскитѣ огнища за черковна и
народна будностъ—монастиритѣ били въ тѣхнитѣ околности,
а освѣнъ това и нейнитѣ синове търговци по Пеща, Вѣна
и др. не забравяли своя край.

Градъ *Щипъ* (съ Ново-село), може да се рече, е билъ
единъ отъ събуденитѣ български градове прѣвъ всичко турско
царуванѣе. Споредъ свидѣтелствата на стари щипяне, прѣди
100-тина години още половината отъ градското население е
било грамотно. Въ киракодромиона на покойния виденъ
гражданинъ Коцо Гюрковъ има доста бѣлѣжки за стара кни-
нина въ Щипъ. Въ врѣмето на фанариотския владика Йеро-
нима, въ началото на XIX в., били изгорени много перга-
ментни и др. славѣнски рѣкописи, намѣрени въ щипската
(собств. новоселска) митрополитска сграда. Отъ двѣтѣ запа-
зени книги покойниятъ щипски учитель Бѣлаянинъ споменава
за рѣкописния миней писанъ прѣвъ 1561 г. отъ Даскалъ
Антония Георгиевъ. Сега са забравени имената на старитѣ
щипски учители, пѣкъ и писмени бѣлѣжки не са останали.
Положително обаче се знае, че около 1830 г. въ Щипъ е
билъ учитель „даскалъ“ Трайко Клисаровъ отъ Щипъ. Него-
вото училище не било частно, а общо, народно. Възнагражде-
нието му — 15 лири турски годишно се плащало отъ черков-
ната каса; на Коледа, Възкресение или другъ голѣмъ празникъ
било му давало отъ ученицитѣ подарѣкъ по нѣколко гроша.
Учението му било «науствичарско» черковно: часословъ,
псалтирь, осмогласникъ и апостолъ. Когато ученикътъ изу-
чавалъ тѣзи книги, даскалъ Трайко му давалъ една тенекия,
на която били записани на единъ редъ нѣколко имена; уче-
никътъ гледалъ отъ образцитѣ и изпълвалъ надолу тенекията
съ свой прѣписъ. Слѣдъ писанъето, ученикътъ учелъ и «ра-
камъ» (смѣтанъе). Край на ученъето билъ единъ тефтеръ, въ

който имало написани нѣколко заучени задачи и образци отъ темесукъ, боно, свидѣтелства и писма до роднини и приятели. Ученикътъ, който прѣминавалъ всичкитѣ горни науки, ставалъ граматикъ и достоенъ за попъ. Въ Трайковото училище ученицитѣ достигнали до 150 души.

Въ врѣмето на даскалъ Трайко имало и друго щипско училище, но то било частно. Въ него билъ учителъ Хаджи Георги, отъ Щипъ. Училището се помѣщавало въ собствената къща на даскала. Ученицитѣ плащали по 30 пари седмично. Такива частни училища въ Щипъ е имало и по-сетнѣ, съ учители: Мане Кривото, Зафиръ П. Митевъ и Ефремъ П. Стоймановъ. Въ тѣзи училища се събирали по 30-тина ученика.

При свършъва на 1840 г. щипяне като почувствували нужда отъ по-уредено училище, условили за учителъ своя съгражданинъ Павелъ Златановъ, който съ трудолюбието, вѣжливостта и особено съ сладкогласното си пѣние въ черква привързалъ сърдцата на всичкия народъ. И при Златанова, комуто се плащало 16 турски лири годишно отъ черковната каса, учението било наустничарско. Прѣзъ 1846 г. грѣцкиятъ владика Захари, който управявалъ кюстендилско-щипската епархия, като замѣстникъ на митрополита Артемия, докаралъ въ Щипъ двамина грѣцки даскали. Като не сполучилъ да постави тѣзи даскали въ градското училище, владиката имъ отворилъ частно училище и наелъ къща. Събрали се 35 ученика, захванало се прѣподаванъе, но буднитѣ щипяне сполучи слѣдъ единъ мѣсець да пропждятъ проповѣдницитѣ на гърцизма.

Щипяне, като узнали за новата ланкастерска метода на обучението, която била приложена успѣшно въ Кюстендилъ, проводили въ послѣдния градъ своя трудолюбивъ учителъ Павла Златановъ на практика. Даскалъ Павелъ усвоилъ методата, върналъ се въ родния си градъ и захваналъ прѣподаванъето по взаимната метода. Населението останало доволно отъ успѣха и повишило платката на учителя на 36 лири. Слѣдъ Павловата смъртъ въ 1857 г., за учителъ останалъ синъ му Димитъръ Павловъ съ 20 л. заплата и съ условие да прѣподава по новата метода на баща си. Скоро обаче учението се повърнало по старому, на наустничарство, и това траяло до 1861 г. Прѣзъ това врѣме учителствували щипянетѣ Анастасъ Ковачевъ съ 20 лири заплата и Апостолъ Златановъ.

Прѣвъ врѣме на борбитѣ по черковния въпросъ и изпъжданъето на владивата Дионисия и неговия епископъ Панарета Стовийски, духътъ на щипяне се особено подигналъ. Интелигентнитѣ граждани Дим. Живковъ, Мано Панайотовъ, Коце А. Бабамовъ; Хаджи Никола, Тасе Гочевъ, Мано Сеизъ-Колевъ, Арсо Печениковъ и др., като видѣли, че въ другитѣ български градове били отворени и главни училища, дѣто се учелъ добъръ български езикъ, повикали въ 1861 г. за учителъ отъ Велесъ сръбския емигрантъ Георги Милетичъ. Милетичъ събралъ 30 по-напрѣднали ученика и ги учелъ на по-висока ука прѣвъ двѣ години врѣме. Той получавалъ 90 лири заплата, заедно съ съпругата си, която сѣщо тѣй учителствувала.

Слѣдъ Милетича и единъ другъ сръбски емигрантъ, Василь, който учителствувалъ само 3 мѣсеца прѣвъ 1863 г., условени били за учители: Димитръ Павловъ, свѣршилъ курсътъ на Пловдивското училище на Я. Груева, за класенъ учителъ съ 60 л. заплата, и Дим. С. Бѣлаянинъ, за учителъ въ началното училище съ заплата 20 лири. Горѣпоменатитѣ граждани спомогнали да се купятъ прѣвъ 1867 г. отъ велеската Данова книжарница учебници за отдѣленията и класоветѣ. Родолубивиятъ гражданинъ Мано Панайотовъ подарилъ 12 лири за покупка на книги за бѣднитѣ ученици. Въпрѣки прѣчкитѣ на владивата Игнатия, който намиралъ купенитѣ книги (свещена история, православенъ катихизисъ, българска история и др.) за протестантски, проклети и неодобрени, гражданетѣ подпомагали учителитѣ и училището сѣ напрѣдвало. Заплатата на основния учителъ Бѣлаянина била увеличена на 45 лири.

Прѣвъ 1871 г. щипското училище се сдобило съ добра сила, Йосифъ А. Ковачевъ, щипянинъ, който се училъ въ Бѣлградъ и свѣршилъ киевската духовна академия. Прѣвъ пжтъ той учителствувалъ въ Габрово, 1868 г., но билъ принуденъ отъ властта да напустне. Слѣдъ това се условилъ за главенъ учителъ въ щипската махала Ново-село, дѣто учителствувалъ една година и прѣминалъ въ варошкото училище въ Щипъ. Негови другаре станали Михаилъ А. Ковачевъ, Маджунковъ и Попъ Орушовъ. Йосифъ Ковачевъ стоялъ до 1873 год., когато билъ назначенъ отъ кюстендилския митрополитъ Илариона за главенъ инспекторъ на епархията му.

Прѣзъ това врѣме той направилъ много. Той тука въвелъ за пръвъ пѣтъ (слѣдъ като посѣлъ първото сѣме въ Габрово) звучната метода и, съ прѣподаване на богословие, дидактика, методика и др. прѣдмети. той подготвилъ първитѣ по-солидни учители и свещеници за България. При Ковачева се стекли мнозина ученици отъ разни крайща на българската земя, за да научатъ новата метода и се подготвятъ за модерни учители.

Слѣдъ Ковачева учителствувалъ отъ 1874 г. главниятъ учителъ Ив. Карановъ, родомъ отъ Кратово и училъ въ Цариградъ и Русия, съ платка 55 лири. Слѣдъ Каранова пакъ повикали Д. Павлова и Бѣлаянина. По-късно другаре на Павлова били Конст. Шекериновъ, Ал. Живковъ и Анастасъ Чепрегановъ, които учителствували до 1883 г. Най-новата епоха тука изоставямъ.

Наредъ съ училищата въ самия гр. Щипъ, имало е отъ край врѣме училища и въ щипската голѣма махала Новосело. Тамъ е било сѣдалището на владиката, та е възможно тамошното килийно училище да е по-старо и отъ щипското, онова въ Вароша. Първи учители въ новоселското наустничарско училище се помнятъ: Даскалъ Темелко, Апостола Паликариевъ, Костадинъ Сарафовъ, Симеонъ Момчеджиковъ, които по-послѣ станали свещеници. Наустничарството се крѣпило въ Ново-село до 1862 г., когато билъ условенъ щипскиятъ учителъ Дим. Павловъ съ 65 лири заплата. Слѣдъ Павлова въ 1864 г. училището пакъ западнало. То се съвзело, когато дошълъ Йосифъ Ковачевъ въ 1870 г., прибралъ отъ варошкото училище по-възрастнитѣ ученици и ги подготвилъ за учители. Той получавалъ 60 л. заплата и послѣ заминалъ въ варошкото училище. Слѣдъ Ковачева останали да учителствуватъ въ Ново-село: Михаилъ Ковачевъ, П. Орушовъ, П. Велевъ, С. М. Панайотовъ, Т. Бабамовъ и др.

Първо дѣвическо училище въ Щипъ било отворено въ 1861 г. отъ учителката Ефа Милетичова. Тогава имало около 40 ученички.

Откакъ се помни, училищниятъ и черковенъ езикъ въ Щипъ е билъ сѣ българскиятъ. Знае се отъ запискитѣ на Бѣлаянина, че прѣди 1840 г. нѣкои отъ грѣцкитѣ владци налагали на учителитѣ да прѣподаватъ на ученицитѣ си и грѣцки «прочитъ» дотолкова, поне колкото да четатъ псалтира, октоиха и апостола по грѣцки, макаръ и да не разби-

рали съдържанието; карали ги още да научатъ ученицитѣ си да знаятъ по нѣкой тропаръ на грѣцки езикъ, та, когато владиката присѣтствува въ черквата, да пѣятъ. Иначе прѣподаването и учението е ставало «само на славянскій языкъ». Прочутиятъ македонски учителъ Йорданъ х. Константиновъ бѣлѣжи прѣзъ 1852 г. за Щипъ въ „Цариградския вѣстникъ“: „Щипъ е градъ български и въ църквитѣ му се служи български“.

Между българскитѣ градове, дѣто славѣнската книжнина и писмо не са спирали прѣзъ турската епоха, трѣбва на първо мѣсто слѣдъ София да поставимъ *Кратово*. Благодарение на привилегированитѣ и заможни кратовски рударе, чиито имена се слушатъ до XVII в., благодарение на съсѣдния богатъ Лѣсповски манастиръ, който е билъ виденъ центъръ за книжовна работа, въ този градъ всѣкога се е поддържала славѣнската писменостъ. Свободата на богослужението и учението тука не е бивала тѣй стѣснявана, че е било възможно покрай дубровнишката колония да се працатъ и католически мисюнере¹⁾.

Като захванемъ отъ XV в.та и до най-ново вѣме, никога закрилници на книжнината, на черквитѣ, учени хора, прѣписвачи на книги не са липсвали отъ Кратово²⁾. Всичко това показва, че учението на славѣнско четмо писмо и наука не се прѣкъсвало въ Кратово. И въ епохата на възражданъето този градъ пакъ се вѣстѣва на първо мѣсто съ своитѣ учители, книжовници и спомощници. Между тѣхъ на първо мѣсто стои Хаджи Якимъ Кърчовски. Ето какви животописни бѣлѣжки е могълъ да събере кратовецътъ Е. Карановъ за Хаджи Якима. „Прѣди стотина години появява се единъ граматикъ т. е. ученъ по онова вѣме. Този граматикъ е Хаджи Якимъ. Баща му на Хаджи Якима билъ отъ града Кърчево³⁾; оттамъ тѣ минали въ Самоковъ, отъ Самоковъ въ Паланка, и оттамъ въ Кратово, дѣто Хаджи Якимъ билъ

¹⁾ Срв. 196.

²⁾ Срв. 196. и сл.

³⁾ Кърчово се нарича гр. Кичево и едно демирхисарско българско село.

дълго време даскалъ¹⁾. Азъ прѣгледахъ книжата на Георги Якимовъ въ Кратово, единъ отъ внуцитѣ на Хаджи Якима, и намѣрихъ книгата: *Διατριβὴν σωτηρίαν* 1793 И пакъ на коритѣ на 1-а часть Кормчия отъ 1787 г.: сѣ свѣтаа книга . . . мнѣ попа Георгію, хаџи попъ Іоакимовичъ отъ Егри-Дере Паланка Въ лѣто 1805) у градъ Самоковъ. Попъ Георги и попъ Давидъ, който е основалъ паланешката черква на 1833 г. . . . са били синове на Хаджи Якима. Хаджи Якимъ, както казватъ, училъ се въ Цариградъ. Като даскалъ въ Кратово събиралъ е и момчета и момичета да учи; оттогава е останало обичай въ Кратово и момчета и момичета да се учатъ заедно. Хаджи Якимъ е живѣлъ въ Кратово нѣколко години около 1820, въ Кратово е правилъ своитѣ книги, които е печатилъ прѣзъ онова време. Той и синоветѣ му²⁾ са били свитници проповѣдници по различни черкви и паракличета отъ Щипъ до Кюстендилъ. Въ едно отъ такива скитанья е и умрѣлъ Хаджи Якимъ³⁾.

¹⁾ Въ книгата „Митарства“ отъ 1817 г. на Хаджи Якима се прикача титулътъ Даскала Крчовскагѡ т. е. учитель кърчовски, та би трѣбвало да заключимъ, че тогава Якимъ билъ учитель въ Кичево (Кърчево), както мисли и Дриновъ (Спср. XXXIV, 570). Но понеже прѣзъ сжщата 1817 г. се печататъ и „Чудесата“ съ настоянието на Кратовци, които ставатъ и първи спомощници на книгата, явно е, че даскалъ Якимъ тогава е учителствувалъ въ Кратово. Немислимо е Якимъ да учителствува прѣзъ 1817 г. въ Кратово и да се нарича „Кърчовски“. Въ онова време, знаемъ, учителитѣ са получавали прозвища споредъ градоветѣ дѣто са учителствували („Николай Христовичъ непотребный учитель самоковскій“). Менъ ми се чини, че даскалъ Якимъ не се подписалъ Крчовскагѡ, а Кратовскагѡ, както е написана тази дума по-долу въ заглавието на книгата Митарства. Ржкописното Т отъ онази епоха, прилично на гръцкото скорописно Т, много прилича на буквата Ч, та е лесно било да се допусне грѣшка. Ако се приеме това, ще трѣбва даскалъ Якима да наричаме „Кратовски“. Нѣкои допълнителни извѣстия биха освѣтили това съмнѣние.

²⁾ Понеже Хаджи Якимъ се нарича монахъ, прѣзъ 1817 г. въ книгата си „Чудеса“ (Трѣдомъ же Іѡакима въ монасѣхѣ много грѣшнагѡ) и йеромонахъ прѣзъ 1819 г. въ книгата „Различни наставления“ (йеромонахомъ Іѡакимомъ хаџи), трѣбва да се приеме, че той е приелъ монашески чинъ слѣдъ като съпругата му се е поминала.

³⁾ Мсб. IV, 295—296.

Заслугата на Хаджи Яким е голѣма не само за сѣверна Македония, дѣто той и синоветѣ му оставили много ученици, но особито тя е цѣнна за новобългарската книжнина изобщо. Хаджи Якимъ, съ свойтѣ книги на новобългарски езикъ отъ 1814, 1817 и 1819 г., и тетовецѣтъ Кирилъ Пейчиновичъ, който въ 1816 г. напечаталъ своето «Огледало» «преписано на прости языкѣ болгарскій долнія Муссиа, скопскій и тетовскій», са първитѣ писатели, които се гласиха отъ сѣверна Македония съ свой простонароденъ, общедостъпенъ и говоримъ български езикъ. Доста е да прочетемъ два реда отъ Хаджи Якимъ, за да видимъ какъвъ е езикътъ на този писателъ: „У Цариградъ имало еденъ евреинъ, онъ ималъ едно дѣте седемъ години, и ѿишло у црква сосъ дѣца хр^с стѣнски и се пречестило“¹⁾ За кого и на какъвъ езикъ е писалъ, посочва самъ Якимъ въ редоветѣ: „Издивеніемъ православныхъ христіанъ штипскихъ и прочихъ градѣвъ болгарскихъ . . . на болгарскій языкъ“²⁾. Първитѣ будители, слѣдователно, за българска народностъ и езикъ — Паиси, Кирилъ Пейчиновичъ, Хаджи Якимъ, Неофитъ Рилски — са били сѣ изъ сѣверна Македония. Тука не трѣбва да се забрави и Марко Теодоровичъ, «болгара родомъ изъ Разлога», който прѣзъ 1792 год. въ Вѣна печата букваръ за сръбскитѣ дѣца, за учение на черковнославѣнския езикъ. Нѣма съмнѣние, че по тази любопитна книжка са учили и българчета. Единствениятъ познатъ за сега въ България екземпляръ се намѣри въ Самоковъ и се откупи за Софійската университетска библиотека. Ако прибавимъ още, че и първитѣ български печатници и щампи на даскалъ Камче въ с. Ватоша (Тиквешко),³⁾ на Хаджи Теодосия въ Солунъ и на Никола Карастояновъ въ Самоковъ се пораждатъ на македонска земя, трѣбва да кажемъ, че както древната, тѣй и новата българска просвѣта са просияли отъ македонскитѣ краища.

Историята на *кюстендилското българско училище* захваща, може да се рече, заедно съ съгражданѣто на кюс-

¹⁾ Срв. Спсп. XXXIX, 410.

²⁾ Срв. Мсб. IV, 296.

³⁾ Срв. А. Шоповъ, изъ живота и положението на българитѣ въ вилаетитѣ, стр. 375—378.

тендилската митрополитска черква св. Богородица въ 1816 г. Въ черковния дворъ била направена «голѣма и тъмна четвъртата стая», изпърво непослана; това било училището. Покрай дуваритѣ околорѣстъ имало пейки (отураци) за сѣдѣнье, но като се поувеличило числото на ученицитѣ, поставени били пейки и въ срѣдата на стаята¹⁾ Първото кюстендилско училище било съградено, казва прѣданието, въ врѣме на грѣцкия епископъ Авксентія. А този Авксенти, вѣроятно епископъ на митрополита Костандія, се споменава въ книгата на Хаджи Якима—«Чудеса» прѣзъ 1817 г.²⁾ Отъ първия периодъ на кюстендилското училище се помни даскалъ Захари дѣдо Стоицевъ, самоовецъ. Захари билъ бѣлецъ. Той учителствувалъ дълго врѣме въ Кюстендилъ, прѣзъ 1825—1835 приблизително. Въ една смѣтка отъ 1837 г. за паритѣ на черквата е поменато и ѿ даскале захария 473 гроша. За кюстендилското училище особено се погрижилъ прочутиятъ прѣзъ грѣцко-българскитѣ черковни борби владика Авксенти, самоовецъ. Той станалъ кюстендилски епископъ въ 1832 г., като замѣстникъ на Артемия. Тогава, като нѣмало други българе владичи, очитѣ на сѣверомакедонското население били обърнати сѣ къмъ Авксентія. Прѣзъ негово врѣме станалъ кюстендилски учителъ попъ Стоянъ, ивовомъ и добъръ псалтъ. Въ „Писменника“ на Христеви Павловича Дупничанинъ отъ 1835 г. този «попъ Стоянъ учителъ градскій» стои между спомощницитѣ отъ Кюстендилъ, заедно съ владиката. За да подигне училището, владиката намислилъ да доведе въ Кюстендилъ най-учения тогава българинъ — Неофита Рилски, който току-що билъ отворилъ габровското училище. По тоя случай за сега са извѣстни двѣ писма. Въ едно писмо отъ 29-и августа 1835 г. Дим. х. Йоановичъ отъ Самововъ пише, между друго, на Неофита въ Габрово: „На 25-и августа бехъ на Кюстендилъ при епископа Авксентія, со единъ тамошень ближенъ, замина речъ ради ваше мудрословесие, иматъ намѣреніе да ви дове-

¹⁾ *Е. Карановъ* въ Отчетъ и пр. 4—5. Въ хубавата статія на Каранова за кюстендилскитѣ училища до освобождението са събрани цѣлни и подробни извѣстия за учебното дѣло въ Кюстендилъ. За този си очеркъ менъ остава малко да прибавя,—нѣкои нови бѣлѣжки и документи.

²⁾ Спсп. XXXIX, 407. Срв. и по-горѣ.

дать на Кюстендилъ за оучитель, рече Епископо какво е ка-
билъ ще да го доведемъ, и всегда желаемъ давно даде Богъ
да си исполнатъ желанието»¹⁾ Въ друго писмо отъ 18-и
августа 1835 г. самоковскиятъ учитель Николай Христовичъ
Тонджаровъ пише на Неофита пакъ за същото: „Прерадос-
тен като слушам, защо Авксентіа Епископат ще вы доведе
на Кюстендил, което желаем да бы было по-скоро, и тога
треба весма често да дохождам будучи близу“.²⁾ Неофитъ не
е могълъ да дойде въ Кюстендилъ до 1830 г., защото отъ
1835—1840 г. той стоялъ въ Габрово, Казанлъкъ и Ко-
привщица. Възможно е слѣдъ 1840 г., когато Неофитъ се
прибралъ въ Рилския манастиръ, да е прѣскочилъ и въ
близкия Кюстендилъ за нѣколко мѣсеца, по нѣкои манастир-
ски или училищни нужди. На тази мисль ни навеждатъ по-
не запискитѣ на щипския учитель Бѣлаянина, който като съ-
врѣменикъ ни съобщава, че щипскиятъ учитель Павелъ Зла-
тановъ (учителствувалъ отъ 1841 г.) билъ проведенъ отъ щи-
пяне „въ Кюстендилъ при учителя Неофита Рилски, за да
са възпита по новата метода. Той съ свойтъ трудъ сполу-
чи да изучи тази метода въ малко расстояние . . .“ Не изглеж-
да обаче Неофитъ да е бивалъ редовенъ учитель въ Кюс-
тендилъ.

Около 1840—1844 г. учителствувалъ клисарьтъ Василь
Абаджията отъ Сапаревска-бана. Като клисарь той получа-
валъ 900 гр. годишно, а като учитель всѣки ученикъ (таки-
ва били 60 души) му донасялъ седмично по 5 пари. Клиса-
рьтъ учитель работѣлъ въ училището и своя занаятъ—абаджи-
лъкътъ.

Христо Йоановичъ Крантовъ, дупничанинъ, синъ на гра-
матика Иванъ Крантовъ, учителствувалъ въ Кюстендилъ слѣдъ
Васила абаджията, отъ 1844—1846 г. Прѣвъ 1844 г. той
въвелъ въ кюстендилското училище ланкастерската метода,
която изучилъ като подидаскалъ на Калиста Лука въ само-
ковското училище прѣвъ 1843 г. Крантовъ напусналъ Кю-
стендилъ, защото гражданетѣ не му харесали новото прѣпо-
даванье. Но и Крантовитѣ наслѣдници, отъ които се помни
Панайотъ Мисирокътъ (сърбинъ), монаситѣ Кесари и Йоа-

¹⁾ Мсб. III, 402.

²⁾ Тамъ III, 404.

ники, прѣподавали по таблица. Панайотъ, който получилъ прѣбора си Мисирокъ, поради червеното си лице, билъ крайно суровъ, жестокъ и безнравственъ човѣкъ. Той билъ много дѣцата и обичното му обръщение къмъ тѣхъ било: „йерусалимски конѣ!“ Отъ 1841—51 г. и отъ 1858—65 г. е бивалъ подидаскалъ и самостоенъ даскалъ вюстендилецътъ Андонъ Рановичъ, по-сетнѣ хаджи попъ Андонъ. Около 1847 г. дошълъ стариятъ учителъ и другарь на Христати Павловичъ — самоковецътъ Николай Христовичъ Тонджаровъ. Слѣдъ кратковрѣменно учителствуванье на Тонджарова, пакъ билъ повиканъ Крантовъ.

Прѣзъ 1849 г. било довършено новото широко вюстендилско училище пакъ въ двора на черевата св. Богородица. За направата на това училище било замислено още отъ 1846 г. Прѣкъ поводъ за това далъ алчниятъ за пари владика Диониси, който много обичалъ да събира пари и гради черкви, училища, болници, семинарии и пр. . . . Въ школската кондика отъ 1846 г. мѣс. априли е отбѣлѣзано на единъ листъ: „Тѣва 8 градо школя като нѣмаше, някои патъ мезличъ учинахме на светата митрополия, мунасицъ найдохме и пресекохме школо да се направи у црековнио дворъ: ами като место немахме: земахме три кащи трампаиленъ и съ пари: макусъ особито кондика направихме школка: у нея сичкото начертава, които сава да се научи за школото нева погледне у кондикото, да се научи за сичко“. Три мѣсеца слѣдъ дохожданьето си въ Кюстендилъ, Диониси стѣкмилъ правилника за бждецето училище, който и билъ приподписанъ на 3-и мартъ 1846 г. отъ Дионисия, отъ неговия прѣдшественикъ епископъ Захари Еритронски, който още не си билъ заминалъ, отъ свещеницитѣ и първенцитѣ. Въ този правилникъ се прѣдвижда плата на учителя отъ школската каса. Отъ учителя се иска освѣнъ покорность на архиерея, нравственость и пазенье наредбитѣ на източната черква, още „да прилѣжава, елика възможно, да ги учи (дѣцата) да прочитатъ црековни книги, писание, аритметика, священний катихизисъ, история и елика другая, що ползува юношество, на Болгарско. Понѣбогажъ да го обучава и на прочитанье елинскихъ книгъ“. За обдрѣжка на училището са забѣлѣзани слѣднитѣ параграфи: „ . . . Опрѣдѣлява се помощъ, която ще да описуватъ епитропитѣ школски. Отъ всяка вула,

що се дава отъ касабата и отъ овата (полето) по единъ грошъ. Отъ тия що умиратъ, отъ десетъ години нагорѣ, подобно по единъ грошъ. На всѣко трилѣтствие единъ отъ священниците и единъ отъ епитропитѣ школки да обхождатъ касабата и селата овалийски да просятъ милостиня за училището, писующи имената на спомоществувателитѣ Доклѣ да дойде училището въ совершенно состояние, должны са епитропитѣ да зематъ отъ родителитѣ на дѣцата, що учатъ: всѣка година отъ первия чинъ петнадесатъ гроша, отъ вто-



Обр. 46. Кюстендилското народно училище отъ 1849.

рия же десетъ, а отъ третия петъ, и това тъкмо за три години“. Още сжщата 1846 г. били записани за направа на училището слѣднитѣ пожертвования:

Отъ владиката	1500 гр.
„ града Кюстендилъ	4915 гр.
„ Крайще и Каменица	7492 гр.
„ полето	8751 гр. и 30 п.
„ Пиянецъ	14,977 гр.
Всичко	<u>37,635 гр. 30 п.</u>

Благодарение на събранитѣ пари, отъ които повечето злоупотрѣбилъ владиката Диониси, благодарение на настояванъето на новоусловения учителъ Тонджарова и особено на

бегличията Димитраки Мицора отъ Пловдивъ, който извадилъ ферманъ, училището било създано прѣзъ 1849 г. То стои и сега. То се състои отъ широкъ общъ салонъ¹⁾ и двѣ стаички за учители и книги. За прѣвъ пѣтъ били направени чинове за сѣданье и такива, на които да се пише по гѣбсъкъ. Набавили се взаимноучителни таблици, окачили се по стѣнитѣ, заковали се необходимитѣ желѣзни обрѣчи и пр. Ученицитѣ били раздѣлени на 12 чина, на прѣднитѣ отъ които седѣли на прѣднатитѣ, а отдирѣ по-слабитѣ.

Учитель Тонджаровъ се брой за истински прѣобразователь на кюстендилското училище. Той билъ способенъ и неустрашимъ человекъ. Прѣзъ 1849 г. се условилъ за 3 години по 7 кесии (3500 гр.) на година, но устоялъ само година и половина. Тонджаровъ билъ тогава на около 45 години; носѣлъ фесъ прѣвързанъ съ черна шамя, дебело подплатено фермене, отгорѣ му дебелъ вюркъ до земята, дълга антерия и гащи отъ алена чоха. Понеже всичкитѣ ученици били, по тогавашния обичай, съ бръснати глави и перченъ на върха, новиятъ учитель поржчалъ нѣколко пѣти на дѣцата да си пуснатъ воситѣ и само да ги стрижатъ; но понеже ученицитѣ не смѣjali отъ бацитѣ си да си оставятъ восата, единъ день Тонджаровъ взелъ ножицитѣ и остригълъ перчениитѣ на ученицитѣ! Дигнало се шумъ изъ града, а особено изъ турцитѣ, които казвали, че това е московски навикъ. Тогавъ били въведени нови прѣдмети: история, географія, ватихизисъ, благодравие, басни Езопови, граматика, елински езикъ, писанье, смѣтанье, псалтика и «единъ видъ движения подъ такта на звънче». Учебната година свършвала на 30-и януари, деньтъ на Три-Светители. Методата на прѣподаванетоъ му била изобщо еднаква съ въведената и въ другитѣ български училища — взаимноучителната.

Между своитѣ най-добри учители кюстендилското училище смѣта даскалъ *Аверкия попъ Стояновъ*, йеромонахъ отъ Рилския манастиръ. Даскалъ Аверки (1801—1881) се родилъ въ с. Рила, възпитавалъ се въ Рилския манастиръ и въ сѣрското грѣцко училище. Отрано още Аверки се прѣдалъ на учителство изъ разни градища на България, въ Видинъ (1835 г.), въ Казанлъкъ (1836) и др. Въ Кюстендилъ той се явява заедно съ владиката Авксентия, комуто билъ

¹⁾ Сега раздѣленъ на класни стаи.

секретарь, и учителствувалъ отъ 1851 — 1858 г. Заплатата му е била 4000 гр., отъ които 1000 гр. отъ владиката. Помощници на Аверкия въ училището били Андонъ Рановичъ, цопъ Григория и Георги иподидаскалъ. Въ основното (взаимното) училище тогава се прѣподавало по ланкастерската метода, а въ главното училище се учили: басни Езопови, оглашение, аритметика, географія, граматика, история, гръцка граматика и прѣводи отъ гръцки на български, славѣнска граматика. Въ споменитѣ на стари кюстендилци, негови ученици, отецъ Аверки е познатъ съ учеността си и голѣмата си скромность. Поради тѣзи си качества, той билъ много обичалъ отъ населението; ето защо и послѣдното съ готовность е слѣдвало проповѣдитѣ на своя учителъ за народна просвѣта и черковна борба. Когато отецъ Аверки напусналъ града прѣвъзъ 1858 г., той вече билъ оставилъ подготвени граждани, които карали съ успѣхъ почнатата борба. Освѣтъ това, бидейки отъ 1858—1878 г. монахъ и игуменъ въ съседния манастиръ св. Якимъ Осоговски, отецъ Аверкиевитѣ съвѣти не са прѣставали дори до освобождението. Шкъзъ и бунтовнитѣ кроежи не останали далечъ отъ Аверкия. Прѣвъзъ юни 1872 г. виждаме стария 70-годишенъ учителъ да стане прѣдседателъ на втория македонски български революционенъ комитетъ, при помощници: свещеникъ Филотей, учителтъ въ Паланка Дим. Петровъ Любеновъ и Дим. Пчелински. Комитеттъ билъ основалъ отъ апостола Тодоръ Пѣевъ. Слѣдъ освобождението отецъ Аверки мина въ Кюстендилъ и стана игуменъ на Жаблянския манастиръ край Струма (Радомирско), дѣто се и помина на 2-и ноември 1881 г.

Отецъ Аверки Стояновъ е познатъ и като писателъ, който заслужава по-широко изучаванье, когато се събератъ прѣснатитѣ му ръкописи. Голѣма часть отъ тѣхъ се намиратъ у проф. Ив. Шишманова, има нѣколко и въ библиотеката на Кюстендилското педагогическо училище и т. н. Отъ Аверкия са остапали двѣ печатни съчинения: 1) Житіе свѣтаго Григорія архіепископа Омиритскаго и преніе съ некого евреина именуемаго Ервана. Собрано и составено на славено болгарскій ѡзикъ отъ Аверкій П. С., монаха рылскаго. Бѣлградъ 1852. 2) Оглашеніе кратко за болгарските деца. Собрано и списано на Славено-Болгарскій ѡзикъ отъ Аверкіа П. С. монаха рылскаго. Бѣлградъ 1852. Повече са

ненапечатанитѣ му произведения и прѣводи. Отъ тѣхъ мо-
жахъ да видя: тетрадка съ Надгробни рѣчи; друга тетрадка
— Лѣкарска книжка; трета тетрадка — Восточенъ вопросъ
и Българскій народъ, съчинено въ Осоговския манастиръ
прѣвъ 1878 г.; четвърта тетрадка — Зерцало или огледало
на Плутарха Херонея слово за длъжностите не само за по-
вобратното, но и за всѣко супружество полезно, преведено
отъ Авр. п. п. Стояновъ; пета и шеста тетрадка — Басни
"Есхповы, прѣводъ на 99 басни. Даскалъ Аверки е писалъ
и стихотворения, отъ които едно — „Пѣсенъ Афродическому
кириу“, написано въ 78 петнадесетосложни хорейчески сти-
хове противъ гръцкитѣ владици, е вълнувало умоветѣ на
българетѣ по цѣла сѣверна Македония и се е пѣло по всич-
ки градове и паланки. Самъ отецъ Аверки съставилъ и па-
ралагаята на пѣсенъта съ псалтикийски ноти. Стихотворе-
нието и паралагаята са обнародвани отъ Е. Карановъ¹⁾.
Тува посочвамъ нѣколко стиха само за примѣръ:

Тая пѣсна сочинявамъ, изговарямъ отъ души:
Ти народе, миль народе, не запущай си уши.

Ахъ нещастна наша църкво до-кога ти въ

тѣмнина,

Какъ не смислишь, що си била во старитѣ врѣмена!

Откога сме подпаднале подъ фенерска тегота,
Оттогазъ сме ний стигнали въ по-голѣма слѣпота.

Вси владици фанарйоти непрѣстанно ковъ

ковать,

Грабжтъ, мжжтъ, притесняватъ, отъ Бога се не

божтъ.

Насъ не може да управа безязиченъ Кириархъ,
Нашъ да бжде, о Султане, нечеме грѣкъ Патриархъ!

Достоенъ замѣстникъ на Аверкия въ кюстендилското
училище станалъ архимандритъ *Дамаскинъ* отъ Копривщица.
Дамаскинъ билъ свършилъ богословското гръцко училище въ
Халки и учителствувалъ въ Велесъ. Въ Кюстендилъ той прѣ-
стоялъ като главенъ учитель отъ 1858—1861, когато избѣ-
галъ отъ града, за да не бжде уловенъ отъ властѣта, по до-

¹⁾ Отчетъ и пр. 19—21.

ношение на владиката Дионисия. Дамаскинъ билъ народенъ човѣкъ и добъръ ораторъ. Той получавалъ тайно по Стояна Балджията отъ с. Рѣждавица революционнитѣ съчинения и вѣстници на Раковски, които му прѣдавалъ софийскиятъ извѣстенъ учитель Сава Филаретовъ. Тѣзи опасни книги Дамаскинъ прочиталъ на довѣрени граждани, а изобщо за об-



Обр. 47. Архимандритъ Дамаскинъ.

разованието на населението той се грижелъ и набавялъ разни печатани въ Турско и Сърбия книги, допустими отъ властитѣ. Слѣдъ рѣшението на черковния въпросъ Дамаскинъ станалъ владика въ Велесъ, 1872—1875 г. При Дамаскина и слѣдъ него учителствували Андонъ Рановичъ, попъ Григори и Велинъ Бошняко. Велинъ билъ клисаръ и много до-

бъръ подвързвачъ. Като учителъ той се отличавалъ съ голѣмата си строгость; той билъ немирницѣ съ камшикъ. Даскалъ Велинъ билъ истински типъ на старитѣ учители, които, ако и бѣлци, живѣели като калугере и съблюдавали искрено всичкитѣ строгости на обществената и вѣрска нравственость. Дори женитбата си даскалъ Велинъ смѣталъ за прѣгрѣшение, та когато на сватбата си се видѣлъ завлѣченъ отъ роднинитѣ си на хорото, той по едно врѣме се опомнилъ, погледналъ къмъ небето и съ гласъ извикалъ: . . . «Слѣзни, Боже, да видишь, я що правимъ! . . .»

Прѣзъ 1864 г. 1-и февр. билъ условенъ за учителъ на главното градско училище кюстендилецѣтъ *Дим. А. Гюшевъ* (Друмохарски), който се билъ училъ при Аверкия, Дамаскина и въ Солунъ. Въ условното между Д. Гюшева и кюстендилското общество е посочено, че на опрѣдѣленото врѣме ученицитѣ отъ взаимното училище щѣ се отдѣлятъ и щѣ се прѣдаватъ на по-горня наука на учителя Д. Гюшевъ; послѣдниятъ се задължава да учителствува двѣ години врѣме, съ 4500 гр. годишна заплата. Въ третѣ класа на главното училище, дѣто първиятъ класъ билъ най-напрѣдналиятъ, програмата е била слѣдната:

1-и разредъ (класъ): катихизисъ пространенъ, граматика, числителница, грѣцка читанка съ грѣцка граматика, българска история, землеописание, краснописание.

2-и разредъ: кратко богословие, граматика, числителница, священна история, землеописание, читалище, краснописание.

3-и разредъ: священна история, числителница, читалище, краснописание.

На слѣдната 1865 г. за основното (взаимно) училище билъ условенъ Дим. п. Петровъ (Любеновъ) за до 1868 г. Прѣзъ това врѣме още продължавалъ да учителствува Андонъ Рановичъ. По една година учителствували Гяче хаджи Котевъ и Георги Гоцевъ (Криво даскалъ) отъ Берово, учение на Неофита Рилски и писаръ на дѣдо Ильовата чета.

Слѣдъ Д. Гюшева, въ 1866 г. за главенъ учителъ дошълъ *М. Буботиновъ*, по-рано софийски учителъ. Учителтъ билъ много пѣргавъ човѣкъ, пѣкъ и черковната разпра тогава била въ разгара си. Буботиновъ явно говорѣлъ противъ грѣцкия владика, насъсквалъ и ученицитѣ. Поради по-

явили се нѣкои школки раздори, които си водѣли причината извън училището, учителътъ трѣбвало да избѣга прѣвъ пролѣтѣта 1868 г. Тогава имало 3 отдѣления и 2 класа въ училището, съ около 200 ученика. Тогава за прѣвъ пѣтъ въ Кюстендилъ захванали да празнуватъ: Нова година, Кирилъ и Методи, Седмочисленицитѣ. Въ черввата се чело вече само по български.

Замѣстникъ на Буботинова станалъ *Тодоръ Пѣевъ* (1868—71), по-късно проповѣдникъ на революционното дѣло и редакторъ на Периодическото списание въ Браила. И Пѣевъ, като своя прѣдходникъ, билъ трѣнь въ очитѣ на гъркоманетѣ, а здравъ стѣлбъ и ръководителъ на народната страна. Другаре-помощници на Пѣева били учителитѣ Димитъръ Стояновъ, Василь Ташовъ, Андонъ Кърпачевъ, Христо попъ Манчевъ. Въ врѣмето на Пѣева се отворило Кюстендилското читалище (1869 г.); по Пѣево ръководство се основалъ революционенъ комитетъ въ Кюстендилъ (1872), а малко по-късно и въ Осоговския манастиръ.

Главенъ кюстендилски учителъ слѣдъ Пѣева станалъ *Дим. Димовъ Македонски*, който билъ извиканъ отъ София. Македонски учителствувалъ три години, отъ 1871 г. до 1874 г., съ заплата 7000 гр. на година. Ученици въ основното училище били около 200, а въ класното — 40 — 50. Като народенъ човѣкъ, Македонски, заедно съ Даскалъ Димитра, взелъ най-живо участие въ образуване на мѣстенъ бунтовенъ комитетъ. Другаре-помощници на главния учителъ били: Димитъръ Стояновъ, Атанасъ Храновъ, Михаилъ Саевъ и Петъръ Антоу. Отъ запазенитѣ условни писма между общината и учителитѣ се вижда, че Храновъ и Саевъ получавали по 2000 гр. Петъръ Антоу е билъ учителъ по турски езикъ. За уславянѣето му Македонски пише отъ София до кюстендилската община (1871 г.) да не се взираатъ толкова въ овѣсанитѣ дрехи на Антоуа и ги увѣрява какво учителътъ „вечъ билъ напустналъ отъ да бѣде поданикъ и обожателъ на бакхоса“.

Най-виденъ отъ кюстендилскитѣ учители, може да се каже, е билъ „*Даскалъ Димитрия*“ *Стояновъ* († 1874). Даскалъ Димитъръ билъ отъ кюстендилското село Ваксево. Той се училъ въ кюстендилското училище, но съ залѣганѣето си сполучилъ да стане добъръ учителъ, проповѣдникъ и псалтъ.

На млади години още Димитъръ Стояновъ се условилъ учитель въ изворското училище (Крайще) и учителствувалъ нѣщо 13 години. На учителя попъ Трифона (ученикъ на кратовския прочутъ учитель Хаджи Якимъ), който учителствувалъ най-напрѣдъ въ Изворъ, и на Димитра Стояновъ Крайщето дължи първото разпространение на просвѣщението. Всичкитѣ по-стари свещеници отъ този край съ гордостъ заявяватъ, че



Обр. 48. Даскалъ Димитъръ Стояновъ.

са били ученици на Даскалъ Димитрия. Въ Кюстендилъ дѣятелниятъ учитель основалъ прѣзъ 1865 г. ново градско училище въ долната махала „Стамболъ-капия“, а на слѣдната година съ голѣми мѣки била направена и нова долно-махленска черква Св. Димитъръ.¹⁾ Училището на Даскалъ Ди-

¹⁾ Учителтъ, като направилъ училището, заедно съ долно-махленцитѣ „намисли да направятъ черква, но тъй като „илямъ и ферманъ“ не излязали, тѣ ношно врѣме работили въ махалата, въз-

митра се прочуло скоро; въ него прѣбѣгали и ученицитѣ отъ старото варошко училище, та се събрали до 300 дѣца, между които имало доста мимичета. Даскалъ Димитъръ билъ отъ старитѣ хора: той обичалъ народната носия, та носѣлъ потури, джубе или голѣмъ кожухъ. По нравъ билъ строгъ, дѣтеленъ; строгостъта му отивала дори до деспотизъмъ. За него училището и черковата били сѣ едно: както гълчалъ дѣцата, тѣй безцеремонно, въ черевата, отъ своя псалтовъ тронъ или отъ проповѣдническото си мѣсто, подвигвалъ на свещеницитѣ, а безпѣтнитѣ и начервени богомолки пѣдилъ навънъ . . . Въ читалищнитѣ градски работи, въ борбитѣ съ гърцитѣ, при уреждане на революционния комитетъ, на който той билъ и прѣдседател, Даскалъ Димитъръ билъ първиятъ ратникъ и проповѣдникъ. Право се казва въ дописката до в. Источно врѣме, брой 40, 1874 г., по случай смъртъта на заслужилия дѣецъ, че той „ревностно се е трудилъ дору до послѣднитѣ дни на живота си за развитието на народното чувство и между селене и между граждани и у много важни обстоятелства по народочерковния ни въпросъ е билъ почти единственната подпорка съ мъдритѣ си ободрения и совѣти“. Трудолюбивиятъ Даскалъ Димитъръ се занимавалъ и съ книжнината. Пращалъ е дописки за народнитѣ работи до българскитѣ вѣстници. Прѣвъ 1872 г. напечаталъ въ Цариградъ „Слово за пастирството на духовныты паstryри. Издава Димитрій Стояновъ отъ Кюстендилъ“. Отъ многото слова и проповѣди, които държалъ прѣдъ народа, сега са запазени нѣколко тетрадки ръкописи, прѣснати изъ града. Една тетрадка се намира въ новото хубаво училище, наречено на името на незабравимия възпитателъ на кюстендилци — „Училище Даскалъ Димитри“.

Прѣвъ 1873 г. мѣсець юли владиката Иларионъ назначилъ съ свои срѣдства извѣстния учитель-педагогъ отъ Габрово

дигнали едно параклиске, въ което Дим. Стряновъ изрисувалъ светци, икони; намѣрили една чаша за потиръ, прибрали отъ хаджитѣ 5—6 йерусалима, повикали за псалтове Нико Жабето и бившия книжаръ на дѣдо Аверкия — Велина Ергелето; стариятъ попъ Никола имъ извършвалъ службитѣ. Когато се сѣтили турцитѣ, тѣ заповѣдали да се махне параклиса отъ това мѣсто. И едвамъ слѣдъ дълги мъки и неволи излѣзълъ ферманъ за направата на черквата . . . въ 1866 г.“ (Е. Карановъ въ Отчетъ и пр. 32).

и Щипъ *Йосифъ Ковачевъ* за „надзирателъ на училищата и църквитѣ въ епархията.“ Съ едно окръжно писмо до общинитѣ въ Щипъ, Кочани, Кратово, Радомиръ и Кюстендилъ, владиката говори за високото назначение на училищата и за нуждата отъ опитенъ тѣхенъ организаторъ, какъвто той намѣрилъ въ лицето на „Ковачева отъ Щипъ, човѣкъ образованъ, мждаръ, кротакъ и забелѣженъ съ особната си способностъ въ това отношение.“ По-нататъкъ дѣдо Иларионъ продължава: „Негова милость г. Јосифъ Ковачевъ, нѣколко пкти въ годината ще обикаля градоветѣ на епархията ми, дѣто ще престоаява нѣколко време (споредъ работата), и въ пресѣданіето си той отъ моя страна ще испытва за състояніето на училищата и църквитѣ въ нравствено отношение и ще се старае съ учителитѣ и священниците за по-доброто имъ улучшеніе. При това той още ще наставлява и поучава учителитѣ за начинътъ на по-доброто преподаваніе и, за да имъ показва и съ примѣръ, ще зима участіе и въ работата имъ.“ Ковачевъ билъ условенъ за 120 турски лири годишно или 1000 гр. мѣсечно, както пише дѣдо Иларионъ до екзархията. Изпърво Ковачевъ уредилъ кюстендилскитѣ училища и въ разстояние на 2 мѣсеца врѣме той съумѣлъ да въведе своята *звучна метода* и други школски новости за онова врѣме. Подиръ това той и владиката отишли и по другитѣ градове на епархията съ сжщата цѣль. Въ Кочани обаче каймакаминътъ прочелъ на владиката едно писмо отъ прирѣнския валия, който питалъ истина ли владиката е назначилъ при себе си нѣкого си Ковачева съ 1000 гр. мѣсечна плата, тогови сжщия, който се училъ въ Русия, учителствувалъ въ Габрово и, за нѣкои размирици, билъ изпѣденъ отъ Митхатъ паша за въ родното му мѣсто Щипъ, дѣто сжщо тѣй не бивало да учителствува. Дѣдо Иларионъ като видѣлъ, че той ще надне въ подозрѣние, каквото властѣта имала и тѣй къмъ новитѣ български екзархийски владци, отговорилъ на каймакамина: „Дѣ са е училъ (Ковачевъ) ный не знаемъ. Ный го приехмы за директоръ на училищата на епархията ни и като го видѣхмы, че е хайлазинъ човѣкъ, го испѣдихмы отъ себе си“ . . . По-нататъкъ разправя дѣдо Иларионъ на екзарха: „Тогази казахъ на г. Ковачева, че ако и да желаехъ да го имамъ при себе си, но като пита за него едно такова *Высоко* лице, казахъ му, че не можъ да го държж

при себе си, като му платихъ и 4000 гр. за 4 мѣсеца.“ Ковачевъ е ималъ планъ, както се учимъ отъ статията му въ Период. списание въ Браила, кв. XI—XII, да уреди едно духовно педагогическо сръдно училище въ Кюстендилъ. Той избралъ този именно градъ поради географическото му положение всрѣдъ българскитѣ земи, поради сръдния му езикъ, поради ефтенията, умѣренния климатъ и хубавитѣ околности.

Прѣзъ учебната 1874/75 г. главенъ учитель билъ Йосифъ Караминковъ отъ Калоферъ. Съ него учителствували Григоръ Карамановъ и Дим. п. Петровъ Любеновъ, кюстендилци.

Прѣзъ слѣднитѣ 1875/76 — 1876/77 г. главенъ учитель станалъ щипянинътъ Александъръ Живковъ, ученикъ отъ Николаевската гимназия. Другаре му били: кюстендилцитѣ Д. Любеновъ, Йорданъ Велиновъ, Андонъ попъ Дмитровъ, Хараламби Драгановъ, вумановчанинътъ Михаилъ Поповъ и копривщенецътъ Георги Недѣлевъ, който прѣподавалъ турски и френски езици. Послѣдниятъ е билъ отъ по-рано учитель въ Трънъ, както се знае отъ едно свидѣтелство отъ знеполската (трънска) община, сега въ книгитѣ на дѣдо Илариона. Караминковъ получавалъ 5000 гр., Любеновъ — 3600, а другитѣ по 1800 гр.

Прѣзъ 1877 г. билъ повиканъ за главенъ учитель Ефремъ Карановъ отъ Кратово. Но едвамъ що захваналъ да нарежда училището, и него сполетѣла участъта на Ковачева, защото каймакаминътъ не могълъ да търпи за учитель този руски възпитаникъ.

За 1877/78 г., тъмо прѣзъ размирното военно врѣме, за главенъ учитель билъ повиканъ прѣзъ май 1877 г. бившиятъ учитель Дим. п. Петровъ Любеновъ. Неговъ другаръ билъ Андонъ Дмитровъ отъ Кюстендилъ.

Въ долньомахленското училище слѣдъ даскалъ Дмитрия учителствували: влисарътъ Миле, попъ Иванчо и Нейчо Поповъ.

Дѣвическо училище се отворило въ Кюстендилъ около 1860 г. въ една частна къща до мъжкото училище. Учителка била монахинята баба Пелагия. Прѣзъ 1863 г. учителка станала сръбкинята Рахила Баракъ, която прѣзъ 1860 г. била главна учителка на софийското дѣвическо училище. Тя учителствувала 3 годни. Заплата получавала 2000 гр., но изкарвала по нѣщо и отъ шиенъе частни женски дрехи, въ което помагала и майка ѝ Александра. Прѣзъ 1867 г.

се условия учителя въ Казанлъкъ, дѣто се и оженила за учителя Дим. Т. Душановъ. Прѣвъ 1870 г. тя напечатала въ Цариградъ книгата „Прѣсадъ на мъдростъ-та или сборъ отъ философски поучителни мысли и наука за воспитанието дѣтинско и за новоуженены-ты“. Поминала се въ 1888¹⁾ г. „Отъ 1868—73 г., казва Карановъ, е учителствувала въ Кюстендилъ Мария Костенцева. А отъ 1873 до освобождението учителката Йорданка Манова отъ София. Въ врѣмето на Мария се нареди помѣщението за дѣвическото училище; още по-добрѣ то се устрои въ врѣмето на Йосифа Ковачевъ, когато нѣкои отъ учителитѣ прѣподаваха и въ дѣвическитѣ отдѣления и нѣкои отъ момичетата се учеха заедно съ момчетата и се направи входъ отъ мъжкото училище въ женското—което всичко силно възнегодува гражданетѣ. Ученичкитѣ ходѣха съ шами, забрадени прѣвъ уста, тѣй щото лицата имъ се не виждаха, а въ врѣме на урокъ тѣ се разбрадваха и крайщата на шамитѣ прѣхвърляха на главата или прѣвъ рамо; учителката караше ученичкитѣ да ходятъ гологлави, но и това бѣше станало сериозенъ въпросъ въ града. Турчетата, които не даваха свободенъ пропускъ на момчетата въкъ училището, още повече додѣваха на ученичкитѣ; за това учителката много пжти се оплакваше на ханъмитѣ, пѣвъ и прѣдъ самия каймакаминъ, който се разпореждаше да биятъ немирнитѣ турчета въ полицията. Много пжти се подбираха ханъми да посѣтятъ училището; ученичкитѣ четѣха прѣдъ ханъмитѣ, изпѣваха нѣкоя пѣсень, напр. „Многа лѣта . . .“, а ханъмитѣ, като сърбаха кафето, възхищаваха се и казваха: „машала, машала“ т. е. чудо Божие. За нѣколко години вече имаше момичета и за класоватѣ“.²⁾

¹⁾ Срв. Свѣтлина за 1895 г., кн. IV, стр. 49—50.

²⁾ Отчетъ, 36.

ХІ.

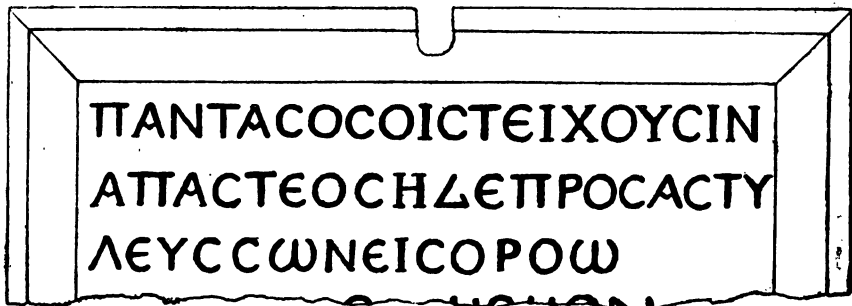
Надписи отъ Кюстендилъ и окол- ността му. ¹⁾

1.

Антични надписи.

1. Пауталия (Кюстендилъ). На гранитна, отчупена въ долната си частъ, плоча 1,38 м. × 0,50 м., зазидана въ сѣверната външна стѣна на Дервишъ-баня, е издълбанъ хубавъ надписъ, отъ който са запазени тритѣ начални реда. Отъ съдържанието на надписа личи, че камъчетъ е стоялъ надъ вратата на градската крѣпостъ. Въ АЕМ. X, 64 буквата н въ третия редъ е замѣстена, по погрѣшка, съ н и споредъ това и смисълътъ става малко другъ.

Първитѣ два реда образуватъ единъ хексаметъръ:



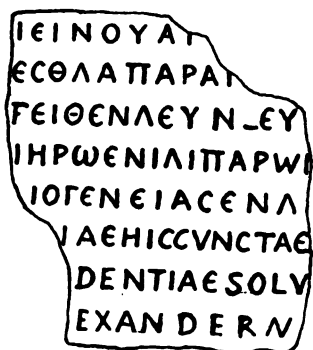
Прочетено: Πάντας, ὅσοι στείχουσαν ἀπ' ἄσπεος ἠδὲ πρὸς αὐτοῦ,
λεύσσω ἐισσώω

¹⁾ Старински надписи отъ и за Пауталия (Кюстендилъ) са обнародвани въ Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn; въ Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, София; у Dumont-Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie, Paris 1892; въ Bulletin de correspondance hellénique, Athènes; въ Ephemeris epigraphica; въ Corpus inscriptionum latinarum. Въ своята сбирка азъ поправихъ и допълнихъ нѣкои отъ обнародва-

2. Пакъ тамъ. Въ калдърма на Ташъ-кюпри (Каменни-мостъ) Иречекъ забѣлѣжилъ часть отъ надписъ съ голѣми букви (АЕМ. X, 64):

NTOC

3. Пакъ тамъ. Въ калдърма на Аспарухова улица стоеше по-рано часть отъ двуезиченъ надписъ, на грѣцки и латински (АЕМ. X, 64):



Отъ грѣцкия текстъ се разпознава добръ *ἐσθλὰ παρά... ἐνὶ Ἰπάρῳ*, а отъ латинския: *hic cuncta . . . (Al)exander*.

4. Пакъ тамъ. На гранитна маса (столъ), съ форма $\text{—} \times \text{—}$, 2 м. \times 1 м., отворита въ турскитѣ гробища при сегашното дупнишко шосе, стои едъръ надписъ (АЕМ. X, 65). Сега камѣкътъ прѣчупенъ стои въ двора на Софийския народенъ музей. Моето копие е взето въ Кюстендилъ, когато камѣкътъ не бѣше счупенъ и надписътъ бѣше цѣлъ:

ΕΡΜΟΓΕΝΟΥΣ
ΚΑΙ ΗΡΑΙΔΟΣ
ΚΑΙ ΓΑΙΟΥ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ

Прочетено: *Ἐρμογένους καὶ Ἡραΐδος καὶ Γαίου Χριστιανός.*

5. Пакъ тамъ. На горнята половина на гранитенъ оброченъ камѣкъ, намѣренъ въ двора на баба Анастасия Николава, махала Тополище № 399, срѣщу текето, стои първата часть отъ надписъ:

нитѣ надписи и други нови добавихъ. Добавихъ и такива, които са били намѣрени извънъ Кюстендилъ и близката околностъ, но въ които е поменато името на града по една или друга причина.

ΤΟΥΣ ΦΙΛΕΤΑΙΡΟΥΣ
ΚΑΙ ΦΙΛΑΔΕΛΦΟΥΣ
ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΝ ΓΑΙ
ΟΥ ΚΑΙ ΜΑΖΙΜ// Μ/

Прочетено: *Τους φιλεταίρους και φιλαδέλφους Ἀπολλόδωρον Γαίου και Μαξιμου* . . .

6. Пакъ тамъ. Въ вадърма, прѣдъ вратата на джамията въ пазаря Иречекъ забѣлѣзаль полуизтрите надписъ (АЕМ. X, 65):

ΑΕΚΓ ΠΗΚΔΑΓΕΝΙΜ (?) . . . ΝΕ . . Ν
. ΥΝΤΟΥΠΕΔΟΣ . . . Α . . Ο . . .
. ΤΙΝΩ . . Ν . . Ε . . ΠΑΤΡΙΔΟΣ . . . С . . .
. ΩΝΤΙΠΛ . . . ΑΧ

Могатъ да се прочетатъ думитѣ: *Ἀοκ(λ)ηλιάδας... πατρίδος...*

7. Пакъ тамъ. Въ ежцата на попъ Петъръ Любеновъ, махала Студена, надгробна гранитна плоча 2.40 м. × 85 см. × 25 см. съ полуизтрите надписъ:

ΑΖ ΟΛΟΓΩΤΑΤΙ . ΠΟΥ ΙΟ // // // // //
// // // // // Ο // // // // // ΟΠΛΕ ΕΥ // // // // //
—ΟΥ//ΤΛ//ΠΟΛΙΟΥΠ// // // // // ΤΟΥ ΩΝ
ΔΕΤΑΛΩΝ// // // // // ΔΙΟΥΓΙ// // // // // ΜΕ // // // // // ΑΔΙ
ΚΕΙΤΕ

Отъ думитѣ: *Ἀξιολογώτατος* и последната *кеίτε* (лежи, почива) се разбира, че подъ камъка е билъ погребенъ нѣкой „достоинсловесѣйши“ мъжъ.

8. Пакъ тамъ. На единъ камененъ стълбъ, изваденъ отъ турскитѣ гробища на Голѣми-мостъ, Иречекъ прочель прѣвъ 1880 г. (АЕМ. X, 65):

ΜΟΥΛΠ/
ΑΣΕΜΠ/
ΑΔΕΘ (?)
. Ο

Могатъ се възстанови имената: *Μ. Ούλλ(ιος) . . . Σουλ- (ωνία)*.

9. Пакъ тамъ. На една подставка отъ мраморна статуйка личи оброченъ надписъ отъ тракийски жрець Дивасъ (Мсб. XI, 102):

ΔΙΖΑΣ ΔΙΛΖΕΝΟΣ ΙΕ
ΡΕΥΣ ΔΩΡΟΝ

Прочетено: *Δίζας Δίλζενος ἱερεὺς δῶρον.*

10. Пакъ тамъ. Четвеространна подставка съ соебълъ, прибрана въ двора на св. Мина, съ надписъ отъ края на II или началото на III в. (Срв. Мсб. XVI—XVII, 112):

ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗΙ
ΤΟΝ ΚΡΑΤΙΣΤΟΝ
ΕΠΙΤΡΟΠΟΝ
ΤΩΝ ΙΕΒΒ ΑΥΡ.
ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΝ
ΑΥΡ ΗΡΩΔΗΓΟΠΟ
ΣΙΔΩΝΙΟΥ ΔΟΥΛ
ΤΟΝ ΕΑΥΤΟΥ ΠΑ
ΤΡΩΝΑ
ΕΥΤΥΧΩΙ

Прочетено: *Ἀγαθὴ τύχη. Τὸν κράτιστον ἐπίτροπον τῶν Σεβ-
(αστῶν) Αὐρηλίον Ἀπολλώνιον Αὐρηλίος Ἡρώδης ὁ Ποσιδωνίου
δοῦλος τὸν ἑαυτοῦ πάτρωνα εὐτυχῶς.*

11. Пакъ тамъ. На едната външна по-дълга стѣна на гранитевъ саркофагъ, 2,82 м. × 1,12 м. × 1,50 м., въ къщата на Аце Голчовъ, току до развалинитѣ на стария Джинъ-хамамъ, между Граничката и Стамболъ капия, има два надписа, отъ които единиятъ, съ изключение на двѣ-три букви, не се никакъ познава. По-добрѣ е запазенъ по-големиятъ надгробенъ надписъ:



ΘΕΟΙΣ ΚΑΤΑΧΘΟΝΙΟΙΣ ΙΝ
ΛΗΝΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΛΕΛ
ΚΑΥ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΑΥΡ ΛΤΤΑ ΤΡΙΚΙ
ΟΥ ΝΙΚΩΝΟΣ ΕΡΕΩΣ ΤΑΥΤΑ
ΧΑΙΡΕ ΠΑΡΟΔΕΙΤΑ

Прочетено: *Θεοῖς καταχθονίοισιν. Ἀπὸς Φιλίππου Κλίτου (ἢ Κικ
καὶ τοῦ ἀδελφοῦ) αὐτοῦ υἱοῦ Ἀυρηλίου Πατρικίου Νικωνος ἱερέ-
ως . . . ταῦτα. Χαῖρε παροδείτα.*

12. Пакъ тамъ. Два вѣса отъ надгробна плоча отъ чернивавъ камъкъ, сега въ Софийския народенъ музей. Надписъ отъ II или III вѣкъ (BCH, XXV, 313):

ΠΕΤΡΩΝΙΟΙΕ /// ΧΗΓΖΩΝΚΑΙΦΡΟΝΩΝ
 ΚΑΤΕΚΕΥΑΣΕ /// ΥΤΩΚΑΙΗΠΔΙΑΙΥΝΒΙΩ
 ΟΥΑ^ΛΕΡΙΑΠΣ /// <ΑΙΤ-ΘΥΓΑΤ ///////////////
 //////////////////////////////////////

Прочетено :

*Πατρώνιος ε(ύτ)υχής ζών και φρονών
 κατασκεύασε(ν α)ύτῳ και τῇ ιδίᾳ ου(μ)βίῳ
 Οὐαλερίᾳ Πο και τῇ θυγατ(ρί). . . .*

13. Пакъ тамъ. Гранитенъ жертвеникъ, 0,93 м.×0,44 м.×0,44 м. (BCH, XXV, 314):

ΕΥΠΟ ///////////////////////////////////
 ////// ΓΑΜΕΤΗΜΟ ///////////////////////////////////
 ΝΕΒΡΙΔΙ ΨΦΡΟΕΥΝΗ

Прочетено :

*(Θεο)ῆς ἑπο(χθονίου).
 (Τῇ) γαμετῇ μο(υ)
 Νεβρίδι ψφροσύνη(ς)*

ΓΤΗΕΑΤΟΓΗΜΑΤΟΕΙ
 ΤΕΙΜΗΝΠΑΡΕΙΘΩ
 ΓΑΛ-ΙΑΗΝΣΑΛΟΧΩ

*σῆσα τὸ σῆμα τό(δ)᾽ ἐς
 τεμήνῳ παρείδω
 Σαλβι(δ)ηνὸς ἀλόχῳ.*

14. Пакъ тамъ. Горня часть отъ гранитенъ стълбъ, 1,5 м. (AEM. XV, 94):

ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ
 ΔΙΟΓΕΝ-ΙΣ // ΓΕΝΟΥΣΕΓΔΙ /
 ΛΣΟΛΠΙΟΟΜΗΣΒΕΓΔΙΚ
 ΣΛΥΣΤΘΝΟΣΜΑΡΣΟΥΝΔΠΙΟ
 5 ΠΛΕΙΜΙΝСССΥΝΔΙΚΟССΑΡ
 ΘΕΟΔΩΡΟΣΙΑΥΔΙΕΥΕΥΣΤ
 ΓΧΙΟΣΚΑΡΙΓΕΥΣΕ
 ΑΙΟΓΕΝΗΣΔΙΟΓΕΝΟΥΕΤΟΥΚΑ
 СЕКЦИОСΖΗΘΟΥΡΟΥΒΑΙΟΣΟΙΦΔССΛΚОС
 10 ΔΙΟΤΕΝΓΙΑΝΘΥΑ
 СLYMONICCOYΛΠΙΑΝΘΥΑ
 ΗΟΥΚΙΑΝΟСΔVONTOSA
 ИCΛHCCMYPAKNA
 Γ

15

ΜΑΥΚΙΑΝΟСΧ
 ΟΘΟΛΩΡΟ

Прочетено възстановено (въ АЕМ. XV, 94):

'Αγαθῆ τύχη | Διογένης Διογένους ἔγδι(χος), / όιης β' ἔγδι(ος), / νος Μίρσου (ἔγ)δι(χ)ος /¹⁵. σύνδικος / Θεόδωρος (β') ἀ(οχ)ιε(ο)εὐς ι(οῦ) / Διός Καλειτωλίου, ἱε(ο)εὐς Ε / (Δ)ιογένης Διογένου(ς) τοῦ κα(ι) / Σέκστ(τ)ος Ζήθου Ρουβαῖος . . . /¹⁰ Διο(γ)εν(ι)αν(ο)ῦ Α / Σ(τ)ρουιδνι(ο)ς Οὐλιανοῦ Α / (Μ)ου- κιανός ('Αρχ)ωνος Α / /¹⁵ Μα(ο)μανός / Θ(ε)ό(δ)ωρο(ς)

15. Пакъ тамъ. Гранитенъ стълбъ, високъ 2 м. (АЕМ, XV, 94):

ΑΓΑΘΗ
ΤΥΧΗ
ΟΛΥΜΠΙΟΙ
ΘΕΟΡΕΔΙΟΙ
ΕΙΑΝΟΕ ΑΥ
ΓΕΛΒΙΜ

Прочетено :

'Αγαθῆ
τύχη.
'Ολυμπίοι (ς)
θεοῖς Διο(γε-)
μανός
.

16. Пакъ тамъ. Отчупенъ гранитенъ камбъ зазиданъ въ сѣверната входна стѣна на Чифте-бана, мъжео отдѣление. На издадената частъ на камбъка се чете :



17. Пакъ тамъ. На западната каменна щерня въ Дер-вишъ-бана има частъ отъ надписъ :

/////////
ΘΓΚΕΝ

Прочетено : . . . (ἀνέ)-
θηκεν.

Отъ тази запазена дума (ἀνέτηκεν, направи, въздигна) личи, че щернята е направена по-сетнѣ отъ долната частъ на старъ надписанъ камбъкъ.

18. Пакъ тамъ. Мряморна плоча 2, 07 м. × 86 см. × 30 см., намѣрена при копанье разсадника на Овощар-

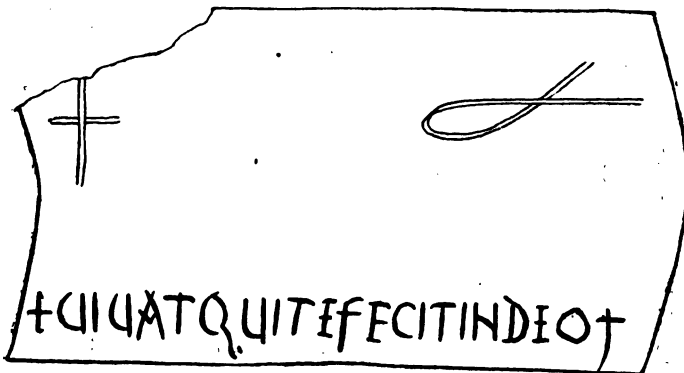
ското училище, близо до воденицата на С. Сарийски, дѣто са открити и олтарни основи. Надписътъ е много изтрить:

ΥΕΤΕΓΕΤΟΝΑΥΤΟ
ΕΙΟΝΕΒΜΑΥ
ΡΗΙΟΑΝΟΙΣΝΟΥ
ΚΑΜΑΥΡΗΙΟΥΣΙΡΘ
ΑΓΑΙΟΝΑΔΙΑ
ΚΑΠΡΟΥΒΝ
ΛΑΝΝΟΝΟΥ
ΟΥ
ΥΣΙ

19. Пакъ тамъ. Часть отъ мраморна плоча съ релефно изображение на тракийски конникъ и надписъ отгорѣ. Плочата се пази въ музея на Педагогическо училище:

ΗΠΩ ΚΑΛΗΝΩ

20. Пакъ тамъ. Голѣма керамида 70 см. × 40 см., малко изкорубена, намѣрена въ махалата Катранлиа, съ латински надписъ отъ V—VI в. Керамидата се пази въ музея на Педаг. училище:



Прочетено: † Vivat qui deo fecit in Deo †

21. Пакъ тамъ. Четиристранна гранитна призма, 55 × 53 см., намѣрена въ съборената сега джамия сръщу Чукуръ-

бана. Запазена е само долната част на камъка съ хубавъ надписъ (краятъ):

ΙΟΝΗΠΑ
ΑΡΙΣΤΟΝΓΟ
ΦΙΣΤΗΝ

Прочетено: ἄριστον σοφιστήν.

22. Пакъ тамъ. Гранитенъ похлупакъ отъ дѣтски саркофагъ, сега служещъ за чешмено корито, при прѣсичанъето на правата улица съ кайнарлъшката. Отъ надписа стоятъ само началнитѣ двѣ букви:

D M

Прочетено: Dis Manibus (на подземнитѣ богове).

23. Посвѣщение на боговетѣ Асклепия, Хигия и Телесфора *пауталийски* отъ жреца Хераклиана, намѣрено въ Епидавръ (Dumont, Mélanges, 482). Въ Пауталия (Кюстендилъ) и Епидавръ е имало асклепионъ (храмъ-лѣчебница) съ култъ на поменатитѣ божества.

Ἀσκληπιῶνι — Ἱγίαια — Τελεσφόρῳ(ω) — Παυταλιώταις — Ἡρακλιανὸς ὁ ἱερεὺς.

24. Милиаренъ стълбъ, поставенъ въ Царибродско отъ градъ *Пауталия* (Кюстендилъ) на главния пѣть Цариградъ-Бѣлградъ (Мсб. XVI—XVII, 103). Надписътъ е отъ врѣмето на императора Каракала или Гета, когато легатътъ Прозин Руфинъ управлявалъ Тракия като намѣстникъ. Допълненъ отъ В. Добруски, надписътъ се чете:

[Ἀγαθῆ τύχῃ. Ἐπὲρ τῆς τοῦ ὀνομαστοῦ αυτοκράτορος Μ. Ἀντωνίνου] τύχης τε καὶ εὐχῆς / καὶ αἰωνίου διαμονῆς, ἡγεμονεύοντος τῆς Θρακῶν / αἰπαρχείας Δ. Πρωτίου / Ρουφίνου πρεσβευτοῦ Σεβαστῶν ἀντιστρατήγου, / τὸ μίλι(ον) ἢ Παυταλιωτῶν πόλις εὐτυχῶς.

25. Милиаренъ стълбъ (отломъкъ), 1·36 м. вис. и 0·37 м. диаметръ, побитъ отъ *Пауталия* на главния римски пѣть въ Царибродско. Стълбътъ е намѣренъ въ с. Калотина. Сдѣржа края отъ надписа. (Мсб. XVI—XVII, 103):

. . . ἀντιστρατήγου ἢ Παυταλιωτῶν
πόλις τὸ μίλιον ἀνε-
στήσεν
εὐτυχῶς.

26. Милларенъ стълбъ 1,24 м. вис., 0,40 м. диам., горѣ и долѣ отчупенъ, поставенъ отъ *Пауталия* на царибродския римски пътъ. Стълбътъ е намѣренъ въ с. Градине. Надписътъ (Мсб. XVI—XVII, 104) е отъ врѣмето на императора Александра Севера (Срв. D. Kalopothakes, De Tracia provinciae romana, 58), когато тракийски намѣстникъ билъ Рутили Криспинъ:

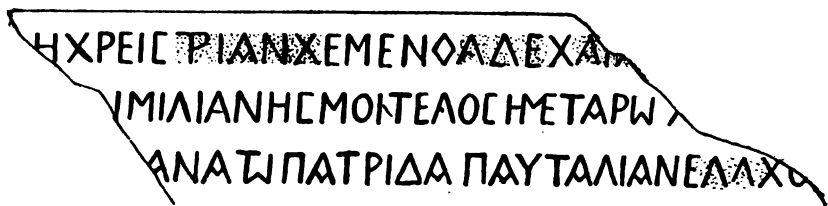
. . . . τύχης τε
καὶ νεύκης καὶ αἰω
νίου διαμονῆς, ἡγε-
μονεύοντος τῆς
θρακῶν ἐπαρχε
ίας Ρουτιλλ(ίου)
Κρισπείνου, προσβ[ευτοῦ]
Σεβ[αστοῦ] καὶ ἀντιστρα-
τήγου, ἡ Παντα-
λευσιῶν πόλις τὸ
μείλι[ο]ν ἀνέστησεν
εὐτυχῶς.

27. Отъ двуезичния надписъ, съдържащъ просбата на скаптопарцитѣ (дупнишка Джумая) до императора Гордиана (238—244), се знае и за простора на *пауталийската* община на изтокъ, именно селището Скаптопара (Джумая). Отъ многото обнародванья на надписа, за насъ важи туй отъ Кацарова, съ прѣводъ и обяснителни бѣлѣжки (Годишникъ на Софійския университетъ, I, 28—38). Туйтъ изваждамъ само редоветѣ, които говорятъ за положението на Скаптопара:

. . . δέρας παρὰ κωμητῶν Σκαπτοπαρηνῶν τῶν καὶ Γηροσιτῶν
. . . Ἡ κώμη ἡ τοῦ βοηθομένου στρατιώτου ἐστίν) ἐν τῇ καλλίστῃ
τῆς πολι(ε)ίας ἡμετέρας τῶν Πανταλιωτῶν κειμένη, καλῶς μὲν τῶν
ὄρων καὶ τῶν πεδίων ἔχουσα, πρὸς δὲ τοῦτοις καὶ θερμῶν ὑδάτων
λουτρὰ οὐ μόνον πρὸς ἰατρικὴν ἀλλὰ καὶ ὑγίαν καὶ θεραπείαν σωμα-
των ἐπιτηδείοτατα πλησίον δὲ καὶ πανήγουρις πολλάκις μὲν ἐν τῇ
ἔτει συναγομένη, περὶ δὲ (κ)α(λ)(ά)ιδας Ὀκτωμβρίας καὶ εἰς πεντε
καὶ δεκα ἡμερῶν ἀγ(ομέ)η).

28. На сѣверо-западния носъ отъ стълбоветѣ на Кадинъ-мостъ на Струма стои гранитна плоча, издѣлана отсетнѣ ромбовидно, дълж. 1,50 м., шир. 0,90 м. Плочата е донесена отъ *Пауталия* при граденъе на моста. Отъ надписа стоятъ 3 реда безъ начало и край.

Отъ втория и третия редове могат се проче^{ти} думитѣ :
 . . . *Αμιλιαν, ἧς . . . ἀνὰ τὴν (?) πατρίδα Πανταλλαν ἔλαχε . . .*



29. Надписи съ посвѣщения и имена на войници (преториянци), служещи въ императорската гвардия въ Римъ, родомъ отъ *Пауталия*:

а) Посвѣщение, въ което слѣдъ София е спомената Пауталия съ начертание POTELENSE (Срв. стр. 8—9). Не е ясна думата MIDNE, която може да означава селище, градъ (CIL. VI, №. 2819):

. I . O . M /// NCCIE //
 AVR . BITVS
 SACERDOS . VOTVM
 (qu) OD VOVIMVS
 CIVES . PROV . TRAC
 IE REG . SERDICENS
 MIDNE . POTELENSE
 SALVO . C_o L MARTIS
 ET HERCVLIS
 V . S . L . M . D . N . CALLENO
 AVG . VII ET SABINILLO
 COSS

б) Преториянецътъ отъ VI кохорта (CIL VI, № 2616):

DOLENTI . MIL . COH . VI . PR . 1 . IN
 (gen) VI . VIX . AN . XXX . M . VI . D . XII . MIL
 (a. . .) M . V . D . XV . NATVS . PAVTALIAE
 . . . SEBASTIANVS . MIL . COH
 SS . HER . ET . CONSO
 (br) INVS . DE . SVA . PECVNIA
 B . M . F .

30 а). Село Рила. Надписъ намѣренъ въ черквата съ името на *Пауталия*, която на изтокъ е държала и Рилския край (Dumont, Mélanges, 567):

Τὸν βωμὸν τὸνδὲ ἢ Πανταλιωτῶν πόλις.

б). Камененъ надписъ, съ името на *Пауталия*, намѣренъ въ Пловдивъ въ улицата, която води отъ Джумаята

въмъ черквата св. Богородица (Мсб. XII, 338). Отъ надписа е запазево това :

Прочетено :

ΑΓΑΘΗ
ΠΑΙΔΙΟΣΚΟΥ *Ἀγαθῆ (τύχη)*
ΠΟΛΕΙΤΗΣ·ΙΕΡ *Π(όπλιος) Αἰλ(ιος) Διοσκου(πίδης) (Φιλίππο)*
ΣΙΤΑΡΧΗΣΔΙΑΒΙΟΥ *πολείτης ιερ(εὺς καὶ) σιτάρχης διὰ βίου(τῆς)*
ΠΑΥΤΑΛΕΩΤΩΝ ΠΟ *Παυταλεωτῶν πόλεως . . .*
ΓΕΝΕΙΩΝΙΑΝΚ

в). Преториянецъ отъ XII кохорта (CIL VI, № 2772): Възстановенъ надписътъ се чете :

D(is) m(anibus) s(acrum). Aur(elio) Mestro ex evok(ato) qui mil(itavit) in l(egione) a(nnis) VI, in Cast(ris) praet(orii) an(nis) XXI, nat(us) vico Biialcost reg(ione) Pautaliense q(ui) v(ixit) aun(is) XXXVI m(ensibus) II h(ora) I, Aur(elius) Vitupaus vet(eranus) fratri b(ene) m(erenti) fecit.

Отъжслечни надписи съ имена на преториянци отъ *Пауталия* (Срв. Eph. epigr. IV, 894 с) и d) passim, CIL VI, № 2397):

- а) M AVR M F VLP DIZ A PAVTA(LIA).
- б) T AE T F AEL TITIANVS PAVTA.
- в) M F VLP BALBV S PAVTA.
- г) . . . INV S PAVTA.
- д) M AVR M F VLP CAPITO PAVTA.
- е) M. AVREL M. F. VLP CELSV S PAVT и др.

31. Осоговска планина. Въ мѣстността «Грамади», 5 часа юго-западно отъ Кюстендилъ, на стария пъть отъ Кюстендилъ за Кратово и Кочани, на единъ гранитенъ блокъ, 2,50 м. × 1 м., е издълбанъ едва узнаваемъ надписъ съ букви високи 10 см.:

ΟΡΟΣ
ΖΥΑΚΟ
ΖΡΕΡΥΝ

Прочетено «Ορος Срв. стр. 9.

31 а. Милевска планина (въ кюстендилското Крайще). Между селата Милевци и Груинци, на една височина, на камененъ блокъ стои изрѣзано :

О Р О С

Прочетено: ὄρος . . . (прѣдѣлъ).

32. Хълмъ нареченъ „Пропастъ“, между Кадинъ-мостъ и с. Лилячъ. На самия връхъ са натрупани едри камъне така, че образуватъ малка ограда. На най-голѣмия камъкъ, 3 м. × 1.75 м., е издълбано отъ сѣверна страна писмо, отъ което се разбира, че оградата, колиба (скиния), принадлежала на тракиецъ Мукианъ Долесъ :

CKNA
XKIANO X AN
OC

Прочетено: Σκηπή Μουκιανού Δολήους (Δουλήους). Имената *Μουκιανός* и *Δόλης* се срѣщатъ твърдѣ често у тракитѣ и беситѣ (Срв. Tomaschek, Thraker II, 34; Мсб. XVI — XVII. 18, Dumont, Mélanges etc. 338, 340, 347 и др.).

33. Село Ямень, източно до разкопкитѣ при Кадинъ-мостъ. Плоча отъ пѣсчаникъ, прѣчупена отгорѣ, 1.55 м. × 70 см. × 22 см., прибрана въ Кюстендилското педаг. училище. Запазенъ е слѣдниятъ надписъ:

ΕΤΑΦΟΝΟΝ
ΒΙΩΣΑΣΑΕΤΗΚΕ
ΜΕΡΚΟΥΡΙΟΙΚΟ
ΝΟΜΟΣ ΤΗΔΙΑ
ΓΥΝΑΙΚΙΜΗΝΗ
ΜΗΣ ΧΑΡΙΝ Ψ

Прочетено: . . . Βιώσασα ἔτη κα'

Μερχούριος οἰκο
νόμος τῆ ἰδία
γυναικὶ μνή
μης χάριν.

34. Село Таваличаво. Жертвеникъ отъ пѣсчаникъ, 80 см. × 60 см. × 40 см., намѣренъ въ мѣстността „Грѣбо“. Тамъ се откриха и видани гробници съ кръстове отъ Юстинианово врѣме. Надписътъ е посвѣщение на тракийския богъ Се(а)базия отъ страна на селскитѣ първенци общинаре, отъ които имена са запазени по нѣколко букви:

ΚΥΡΙΙΣΕΒΑΣ
ΕΠΙΚΩΜΑΡΧ
ΜΟΥ ΚΕΡ
ΛΙ...ΟΥ
ΕΦΟΤΚΛΙΜ
ΚΟΥΒΕΛΙΟΥ
ΕΝΟΙΤΟ

Прочетено: *Κυρίω Σεβαζ(ίω)
ἐπὶ κομάρχ(ων)...*

35. Кадинъ-мостъ. На гранитна плоча, въ калдѣрма на южната страна на моста, 1,10 м. × 70 см., се намира едва узнаваемъ надписъ, който е изтърканъ отъ ходене по него:

Ο
ΑΚ
ΛΙ...ΥΝΟΤΙΘΙΣ
ΓΕΙΝΗΤΕΛΤΟΣ
ΔΟΤΕΝ...

36. Село Коняво. Надгробенъ четиристраненъ жертвеникъ, 1,28 м. × 56 см., съ тракийски имена. (Мсб. XVI—XVII, 111):

ΑΙΜΟΥΚΑ
ΖΕΝΕΟΙΣΤΡΟ
ΥΛΗΝΟΣΕ
ΛΥΤΩΖΩΝΚΑ
ΦΡΟΝΩΝ ΚΑΤΕ
ΕΚΕΒΑΔΕΝΧΑ
ΠΡΕ ΠΑΡΟΔΕΙ
ΤΑ

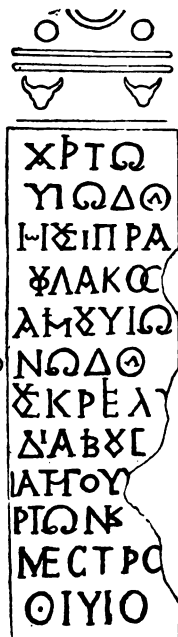
Прочетено: *Αἰ(λ)ας Μουκα-
ζέντος Στρο-
μυληρός ἐ-
αυτῶ ζών κα(ι)
φρονῶν κατε-
σέβασεν. Χα-
ῖρε παροδεί-
τα.*

37. Пакъ тамъ. Жертвеникъ, височъ 80 см. (АЕМ. XV, 95), съ слѣдния надписъ:

ΞΥΧΗ ΒΙΟΕ
ΛΕΔΥΥΛΟ
ΜΟΓΕΝΟΥΕ
ΑΡΥΝΝΚ
ΕΥΜΝΑΕΙΑΓ
ΧΠΕΤΟΝΒΩ
ΜΟΝΕΚΤΩΝ
ΙΔΙΩΝ
ΕΥΤΥΧΙΕ

(Αγαθή) τύχη βιοσ . . .
...
... μογένους
ἀρ(χω)ν κ(αι)
γυμνασιάρχης τὸν βω-
μὸν ἐκ τῶν
ἰδίων
εὐτυχῶς.

38. Село Ръждавица. Въ мѣстността «Превицето», подъ селото на 700 метра, на лѣвия брѣгъ на Струма, дѣто се откриха черква, стари градежи, колони гранитни и мраморни, се намѣри и голѣма надгробна плоча, 3,80 м. × 70 см. × 10 см., на мѣстния управитель на крѣпостта (кастрофилаксъ):



Срв. стр. 25.

39. Село Николичавци. На гранитенъ жертвеникъ, 1,90 м. × 0,75 м., намѣренъ въ турскитѣ гробища, се чете слѣдниятъ надписъ:

ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ
 ////////// ΟΙΚΑΤ //XΘ////////Ο//
 ΥΣΚΕΙΟΥΔ'Α
 ΚΕΛΓΟΥΘΥΓΑΤΗΡ ///////////
 ΤΗΣΑΝ ////////// ΚΑΙΑΝ ///////////
 ΙΟ ΑΝΤΩΝ ΝΗΔΙΟ'ΣΤ
 //// ΝΥΣΚΑΙΑΝΤΩ //// ΤΗΡΟ
 ////////// ΝΗ ///////////ΣΧΛ////////

Споредъ прѣписа на Иречека (АЕМ. X, 67) и копието на Шворпила (АЕМ. XV, 95), текстътъ може да се възстанови така (Dumont, Mélanges, 314):

*Ἀγαθὴ τύχη.
 (Θεοῖς καὶ (α)χθ(οῖ)ο(ις).
 . . . υς κε Ἰουλίᾳ
 Κέλλου θυγατρὸς (ἀνέο)-
 τησάν . . . καὶ Ἀ(τωνί)-
 (υφῶ καὶ) Ἀντωνίνῃ ἰδίους τ-
 (ἐκ)νυς καὶ Ἀντω . . . Τήρο(ν)
 (μ)νή(μ)ης χά(ρι)ν.*

40. Село Скриняно. Мраморна оброчна плочка, 18×15 см., съ релефно изображение на 3 държещи се за ръцѣтъ нимфи, сега притежание на Никола п. Новковъ въ Кюстендилъ. Надъ изображението е надписано:

ΚΥΡΙΑΙΕ ΝΥΜΦΑΙΣ

а подъ него: ΟΓΕΝΙΣ
 . . . ΛΟΥ ΕΥ

Прочетено: *Κυρίαῖς Νύμφαις ογένης . . . λου εὐ (χαριστήριον)* или *εὐ(χί)*. Срв. Dumont, Mélanges, 319.

41. Село Горановци. Мраморна плочка съ релефъ на богиня Хера и съ надписъ отгорѣ (Мсб. XVI—XVII, 55):

ΚΥΡΙΑ ΗΡΑ т. е. *Κυρία "Ηρα*.

42. Пакъ тамъ. Друга подобна плочка и надписъ (Мсб. XV—XVII, 55):

ΚΥΡΙΑ ΗΡΑ.

43. Село Лозно. Голѣмъ античенъ надписъ въ метрически стихове. Като не можахъ да обдиря камъка, който ще да е прѣнесенъ или употребенъ нѣидѣ, задоволихъ се съ прѣ-

писа на архимандрита Илия Николовъ доставенъ на Иречек (АЕМ. X, 66) и възстановката на текста отъ Гомперца.

*Νηὸς μὲν θυόεντας ἐδείματο
ἀθανάτοις μακάροισιν ἔχων θεοπειθῆα θυμόν·
τοῦτο δ' ἐπ' ἡλιβάτοιο πρὸ ἄστεος ἦνυσεν ἔργον,
κνδίστιων τείχισμα δορυθηνέων βασιλῆων,
ὄφρα κεν ἀστυφέλικτον ἔχοι περιοπέα νηὸν
ψυχῆ, ἐπὴν μοίῃ θιότιον τέλος ἀμφικαλύψη.*

44. Село Рашка-Гращница. При разкопаванье на старото «Превище», за да строятъ нова черква, подъ прѣстом намѣрили написанъ камъкъ, съ слѣднитѣ запазени букви:

..... ΙΤΥΧΗ	(Λυαθη) τύχη(ι)
ΟΚ ΜΧΛ
ΝΔ Λ
Ο Χ
Ε	
ΕΚ ΜΝ ΙΔΙ ΜΝ	ἐι τῶν ἰδίων.

45. Село Смоличино. Камененъ (нечистъ гранитъ смѣсенъ съ едъръ пѣсчаникъ) стълбъ, 2 м. дължина, 90 см. диам., намѣренъ въ коритото на Елешница и донесенъ, както се прѣдполага, отъ с. Страдалово отъ тамбашно старо «Превище». Надписътъ е слабо запазенъ. Прѣдставямъ го по вопието на учителя Георги Неновъ:

ΘΙΝΙΟΧ
ΛΑΤΓ
ΕΟΣΓΛ
ΛΕΟϞΛ
ΛΤΙϞΗΑΛΔΙ
ϞΕ ΙΩΓΗ
ΕΥΧΗΝ

46. Пакъ тамъ. На камъкъ намѣренъ въ мѣстността «Юручки гробища» стои началото на надписъ отъ християн-

ската епоха. Тувъ прѣдставенъ по копието на учителя Георги Неновъ :



47. Село Лилячь. Гранитенъ четвъртитъ жертвеникъ, 1,50 м. вис., 0,65 м. широкъ и дебелъ, побитъ западно до селото, въ нѣкогашнитѣ турски гробища. Срѣдната часть на надписа много поврѣдена :

ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ
 ΤΟΙΣ ΚΥΡΙΟΙΣ
 ΔΙΕΙΚΗΡΑΚΕ
 ΡΟΔΠΗΣΚΟ
 ΕΝΝΙΟΙΣΥΝΑ
 ΕΡΝΟΤΕΝΤ
 ΚΟΚΑΖΕΝΕΟ
 ΚΕΝΥΝΒΙΟ
 ΑΥΤΟΥΑΥΡΗ
 ΡΑΙΣΔΗΜΟΣΘΕ
 ΝΟΥΣΕΥΑΜΕΝ
 ΟΙΑΡΟΗΚΑΜΕ
 ΕΥΤΥΧΙΣ

Може да се прочете: *Ἀγαθῇ τύχῃ. Τοῖς κυρίοις Διὶ καὶ Ἡρᾷ καὶ (Μ)νηστῆρας καὶ ἡ σύνβιος αὐτοῦ Διερ(λία) . . . Δημοσθένους . . . εὐτυχῶς*

48. Мѣстность „*Мошени*“ до Кадинъ-мость. Въ зицищата на разкопкитѣ се намѣри плочка отъ пѣсчаникъ и на нея издѣлбани черти-фигурки, нѣкои отъ които приличатъ на германскитѣ и славѣнски руни (Срв. Dr Jan Leciejewski, *Runy i runiczne pomniki slowianskie*, Lwów 1906) а други ни наумѣватъ старинскитѣ още и неразгадани надписи по бѣломор-

скитѣ острови, по Мала-Азия и Балванския полуостровѣ. Ето факсимиле на плочката и рѣзкитѣ въ естествена голѣмина. Мѣстата съ дребнитѣ чертици са послѣ изучавани :



49. Въ мѣстността „Црквище“, на пѣтя отъ Кюстендилъ за с. Радловци, на 1 ч. разстояние отъ града, се намиратъ развалини отъ старински храмъ и други древности. На единъ отъ камънетѣ при храма, 90 см. × 80 см. × 30 см., гранитъ има слабо запазенъ надписъ :

ΤΗΜΚΟ ΝΕΟΙΤΕ ΕΝΟΙΟΝ
ΕΧΘ-ΙΝΕΡΑΓΝ
ΛΑΘΕΙΔΕΚΤΕΑΤΕΛΛΙΝΟΣ ΟΙΣ
ΕΧΕΝΕΙΣΕΥ ΜΝΡΑΝ
ΓΙΣΙΝΔΕΥΜΕΙ ΤΗΝ ΜΟΧΟΡΙ
ΡΖΔΝΟΝ ΕΨΤΟΚΗ
ΟΥΝΟΜΙΑ ΔΟΥΦΙΝ ΟΥΝ ΗΝΕΙ
ΕΧΕΙΝ ΤΕ ΜΘΝΟΣ

50. Въ същата мѣстность, 100 метра юго-западно отъ черквата, има други развалини и побитъ гранитенъ жертвеникъ, 1.70. вис., 0.45 м. широкъ въ срѣдната по-тѣсна часть, и слабо запазени два надписа, отъ двѣтѣ страни. Отъ единия и другия надписи е запазено слѣдното:

9
ΡΑΡΑΣΙΝΑΪΠΕΩΥΠ
ΝΩΝΕ ΠΙΝΥΙΝ
ΕΘ
ΕΜΥ
ΙΕΝΠΕΙΜΤΟΝΤ

ΚΛΙΝΑΝΟΝΣΟ
ΥΦΝΓΑΙ

2
ΠΙΝΓΑΥΤΕΝΡΟΙΑ ΡΑΜΣ
Ο ΜΡΤΕΡΙΙ

2.

Срѣдневѣковни и нови надписи.

51. Градъ Кюстендилъ. Двуредовъ славѣнски надписъ на градския часовенъ звънецъ отъ 1429 г. За звънеца и надписа по-подробно гледай стр. 164—167:

✦ СІЕЗВОНОСТОМ КНИКОЛЕ ВЪ ЛѢТО 5422
ПОНЗВОЛЕНИЮ БЖІЮ ДАЗЪ РАД ОСАВЪ ПРІАЖХ

52. Пакъ тамъ, въ зидовѣтъ на „Костадиновото калѣе“ (хисарлъка), въ най-горнята юго-западна страна, на единъ камъкъ личатъ слѣднитѣ драскулки, които наумѣватъ часть отъ славѣнски надписъ:

:+1ННЬ./”

53. Пакъ тамъ. Турски стихотворенъ надписъ отъ 1606 г. на мраморна плоча, която по-рано стояла надъ вратата на

голѣмия старъ керванъ-сарай „Деве-хани“ (камилски ханъ), а сега е прибрана въ Педагогическото училище. Прѣводъ на надписа се даде на стр. 172:

تاشاھ عن احمدی
 الخانی بک جنانہ
 ہر ایک کو عمل الیک
 اہالی فترت ولسو خلی
 امانتہا بکلیتاً
 جو ان کو موکوت خیر
 سنہ ۱۰۱۵

54. Пакъ тамъ. Турски надписъ отъ 1734 г., надъ вратата на джамията Ахмедъ-бей, за поправката на послѣдната. Срв. за джамията стр. 169—170:

بوجاع بنا اید بجماد و زردوقیہ یاد اولوت
 ایڈن تعمیرے یارب ایکی عالمده شادا اولوت
 خفمت اید نلن یادب کریم جابک کشاد ایله سنہ
 کر تب جنتلرہ اذرحما لکله شادا ایله ۱۱۴۷
 الفلق عمار الدین
 قناتقا ما قنلا

55. Пакъ тамъ. Новогръцки надписъ на мраморна надгробна плоча, стояща прѣди години на чешмата въ училището при св. Богородица. Тази плоча е била на гроба на Апостола Лазаровъ отъ янинското село Ано-Судена (Загорьето). Срв.

за това гръцко сѣмейство стр. 324. Развѣрзанъ надписътъ се чете:

Ἐνθάδε καίτε ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ
Ἀπόστολος Δαζάρου εἶς Ἰωαννῖνιν ἐκ τῆς
χωῆρας Ἰω Σουθενὰ Ζαγόρι. 1827 ἀπρι-
λίου 3.

56. Пакъ тамъ. Надписъ на стѣната на рилския мѣстохъ въ Кюстендилъ отъ тавсидиота хаджи Агапия:

1859; μαίην προῖνδόχῃ

Ἐπετεροῦντῷ ἀνακατασκευασθέντι

1864.

Настоящия монастырскій домъ обновихъ съ собственото ми иждивеніе почти като изново, който домъ да ми бъде днесь за тѣлесны-те ми ѳспокоеніа заедно и за дѣшевно-то ми спасеніе и вѣчно воспоминаніе, аминъ.

Ἐὸ δόμο, μοναστηριακῆ δόμο! докога ми ще се οῦспокоѳвамъ нераздѣлно съ тебе! днеська си домъ на мон-те οῦспокоеніа, οῦтре же дрѣгомѳ ѿ най послѣ никомѳ.

Χ: Ἰγάπια Ἱερῆ: ρῆ: ἢ Δῆ: кюстендил.

57. Кадинъ-мостъ. На южната дѣсна страна на моста е отредено особито мѣсто за гранитна плоча, на която има турски надписъ за съгражданье на моста отъ Исакъ паша въ 1470 г. За надписа, неговия прѣводъ и за самия Кадинъ-мостъ гл. стр. 155—158.

58. Мѣстность *Мощени* до Кадинъ-мостъ. При разкопкитѣ около старинската черева, сѣверо-източно при Кадинъ-мостъ, се отвори каменна колона, 2·15 м. вис. и 0·54 м. диаметръ, съ полузапазенъ надгробенъ надписъ съ юсово кирилско писмо, срѣднебългарска редакция. Камъкътъ билъ направенъ отъ Стефана на жена си Теодора, мѣсець декември 4-и:

СТЕФА
ЖЕНА
ЕУДОРА
МСАРАДА
НБРЪБЪДА
АПРОСТН

Прочетено: Стев(ф)а(нь) жена (или е) Фодора (или е)
мѣца. д. дѣнерѣ б(ог)ъ да ѿ прости.

59. Село Скрино, отечество на св. Ив. Рилски. Гра-
нитенъ стълбъ, 1.20 м. дългъ, доленъ диаметръ 34 см., го-
рѣнъ диаметръ 30 см., съ юсовъ кирилски надписъ. Камъ-
рътъ е прѣнесенъ въ Софийския нар. музей:

ВОЛЕНОВЪ КЕ
МНЪКНАЗЪ:
КРЪЧИНА

Прочетено: Коленовъ камикъ князь: Кръчина.
По-долу отъ Скрино, между Бобошево и Рила, се на-
мира с. Кръчино.

Въ владѣніята на кюстендилския князь Константинъ прѣвъ XIV в. се споменава и Козница *Бричановска*. (Miklosich, Mon. serbica, 191). Сега въ Кюстендилско има двѣ Козници — Горня и Долня. Въ хрисовула на Шипмана отъ 1387 г. между селата на Рилския манастиръ стои и Кръчино.

60. Село Долня-Лисина. Надписъ надъ вратата на черквата св. Параскева за съгражданъето и изписванъето на храма прѣвъ 1610 г. Палеографични особици: $\text{m} = \text{т}$, $\text{n} = \text{и}$; употребение на точката за раздѣление на думи, словове и цифри:

+ изволение^н ѡца и поспешение пѣвршеніе^н. сѣа. Го. дѣа. сын. Бѡѡспвни хѣа: сѣа препомпна. параскева: създа се.: и пописа се влѣ^т. ѡ. ѣ. і. и. месеца: апріана. . . . кога:.

61. Село Божица. Надписъ отвѣтрѣ надъ вратата на божичвата черква св. Никола за прѣвографисванъе, отъ год. зирзі (7116—1608). Палеографични особици: $\text{z} = \text{и}$; $\text{c} = \text{ц}$; $\text{z} = \text{ж}$:

+ изволением оѣа и сапоспишение сина: и савѣршение сѣаго дѣа саписа се сина храмъ божестивей сѣаго чѣдотворца Никола ва лѣто \rightarrow зирзі \rightarrow и ви настоятель прѣскитер Никола: и подѣжи его вѣгликоу.: и бати миѣаилъ идига стоанъ ювица: и свасемі ктитори.

62. Пакъ тамъ. На стѣнната въ сѣщата черква е издѣлбанъ съ нѣвакво острие славѣнски записъ за дохожданъе тамъ прѣвъ 1700 и 1701 г. на кюстендилския митрополитъ киръ Даниль. Отгорѣ, слѣдъ 50 год., е отбѣлѣжено на грѣци: мѣсець юли 12-и 1750 г. Като датуванъ надписътъ е важенъ за палеографията въ Кюстендилско прѣвъ 1700 г.

Прочетено: 'Ivúlios (ioúlios) ιβ' 1750.

прихѡди заѣ . . . кѣр Даниилъ въ лѣто ѡѣи (7208 — 1700) пакѣ ѣ въ лѣто ѡѣа (7209—1701). . . .

ix v'g'os B 17 50

— ПРНХШ —
— ЛГКШ —
— ЛНКШ —

63. Селището при с. Ръждавица. Старата Ръждавица, казва прѣданието, се викала Златица и била разположена малко сѣверно отъ сегашното село, на дѣсния брѣгъ на Струма, въ мѣстността „Селището“. Сега Селището е лозя, но изъ тѣхъ личатъ останки отъ старински градежи и една порутена сръдневѣковна черква. Отватрѣ по стѣнитѣ още се познаватъ образитѣ на светцитѣ и сръдневѣковно юсово кирилско писмо. Така, надъ образа на св. Григория и на свитѣка, що държи въ рцѣѣ, се четатъ слѣднитѣ хубави редове отъ XII—XIII в.:

СТЪН ГРГОРЪ БОГОСЛОВЕЦЪ:

✠ БОГЪ ПО:

: СЪЩАЖ:

: НАСЪМН:

: ПОСТНЖ:

: ИЩЕДРО:

: ТАМН:СМЪ:

: РЪННЪНШ

Сѣ съ подобно писмо са изписани и другитѣ части на стѣнитѣ, около светцитѣ:

†	БѢ СЪНЪ :	спасениѣ	ГЪ СТОБОЛ. . . .
:	И ВЪ СЪНЪ :	ТАИНА Т . . .	
:	ХЪ ПОЧИ :	СПЛОВИ . . .	
:	ВАА ИЖЕ :		
:	ТРЪСТЪНЪ :		
:	МЪ. ГЛАСО :		
:	МЪ ШЕР. . .		

64. Село Ръждавица. Надписъ надъ южната врата на черквата Успѣние Богородично за изписването ѝ прѣвъ 1600 г. отъ ктитора Ювица, жена му Яна и синъ имъ Божко. Палеографични особици: и=и:

+ Изволеніе^х ѿца и поспешеніе^х сына и савръшеніе^х стѣго дѣла ѿ писаніа снѣхъ храма ва лето 5. р. ѿ. ѿ ктитора ювица и подрѣжю яна. и сына ею бошкоте богъ да прости аминь: ∞

65. Село Пастухъ. Надписи отъ прѣди 300 и повече години има и въ 4-тѣ стари пастушки черевички; отъ тѣхъ обаче заслужва повече внимание надписътъ за изписването на черквата св. Богородица, горѣ на канарата, дѣто има и развалини отъ сръдновековно укрѣпление. Ктиторе са селянетѣ отъ съседното село Блато. Хилѣдната на датата не се познава, а само десетицата и единицата; при все това обаче, като се има прѣдъ видъ палеографіята на други надписи отъ тази покраина, може се възстанови годината, именно 1557. Въ послѣдния редъ е употрѣбенъ и ѿ:

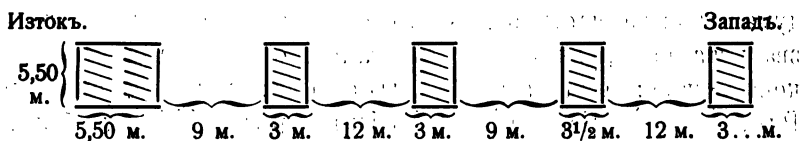
(Изво)мѣніемъ ѿца. ѿ поспѣшеніемъ сна и савръшеніемъ (исвса) ѿа исписа се смъ вжтены храмъ стые вѣце нашей мѣра рѣа въ (5) ѿ ѿ ѿ (7065—1557) потѣу ктитори село Блато нѣкто мѣло нѣкто много . . . ни вѣ нѣкто стѣговъ и подрѣжѣ денѣа. ѿ гѣмъ имъ¹⁾ вѣлчѣше . . . гникъ помени гѣи стаакѣте помени гѣи попа мѣле прѣкъветъ і дрѣжѣ) люво-вю пожихъ бѣ да ихъ прѣстити ѿминь ∞ савръше се храмъ мѣ . . нѣверѣа 5 днѣ: ∞ ∞ помани гѣи поп (.лѣта.).

¹⁾ синъ имъ (?)

Прибавки.

Стр. 20. Старински мостъ на Струма при с. Долня-Грацица.

Отъ запазенитѣ досега гранитни дѣлани камъне и тѣхното разположение узнаваме, че мостътъ е билъ съграденъ по посока отъ изтокъ къмъ западъ. Още стоятъ основитѣ на източната мостова опора и основитѣ на 4 стълба, всѣки дебелъ по 3 метра и широкъ 5,50 м., колкото е билъ широкъ приблизително и мостътъ. Ето чертежъ на запазенитѣ мостови размѣри :



Стр. 42—43. Къмъ името „шопъ, шопи“:

Освѣтъ посоченото свързване на името „шопъ“ съ племennото название на частъ отъ печенѣзитѣ, по-рано са се изказвали и други мнѣния за произхода на това име. Шафарикъ мислѣше, че името шопъ наумѣва нѣкогашното тракийско племе „сапен“, що живѣли край Бѣло-море; П. Р. Славейковъ тълкуваше името отъ „шопка“, чучуръ на чешма; трети виждаха въ името смисълъ на „шапка“ и т. н. Друго любопитно обяснение е дадено въ ръкописната Хилендарска българска лѣтопись, листъ 46 б (ползувахъ се отъ прѣписа на С. Аргировъ, университетски библиотекаръ въ София). Като говори за войнишкитѣ права на българетѣ подъ нѣкогашната турска управа, лѣтописецътъ добавя: „А шопи ся зовани по турски (сопа) тояга болгарити имаха едни чинъ войска всегда съ тояги да пазятъ воскрыліа на бой кога ся биятъ, и днесъ кады ходятъ и тоягите си носятъ, и ся зоватъ шопи“.

Стр. 81. Селища подъ градъ Германия (Дупнишко).

Историкътъ Провоци бѣлѣжи, че въ врѣмето на Юстиниана (VI в.) въ Дупнишко билъ съграденъ наново градъ Скапливо и други 6 подновени, поправени: *Ἐπὶ πόλιν Γερμανε, νέον μὲν Ζκαπλιζώ. Ἀνεκείσθη δὲ Γερμᾶς, Κανδαρᾶς, Ῥόλλιγερᾶς, Ζμινζαρίες, Ῥιγινοκᾶστειλλον, Σουαγυμμένον* (De aedif. IV, 4). Самата Дупница, дѣто се намиратъ слѣди отъ старини, е била единъ отъ току-що изброенитѣ градове подчинени на главния градъ Германия (Сапаревска-Баня). Ако имената *Γερμανε* и *Γερμᾶς* не означаватъ единъ и същи градъ, трѣбва да се прѣдположи, че при Германия е имало и друга крѣпость съ подобно име. Селата Мацакурово (Гюргево) и Баня, може да се каже, съставятъ едно градче въ двѣ махали; и въ двѣтѣ има старини; прѣвъ Мацакурово тече р. Джерманъ. Бждещи разкопки ще освѣтлятъ въпроса за точното положение на Германия. Тамбашното население е спазило споменъ за нѣкогашенъ Свиленъ-градъ. Името Ролигера е сложна тракийска дума, втората частъ отъ която — гера — се срѣща въ названията на други тракийски селища съ окончание—гера,—вѣра,—вѣра; първата частъ пѣвъ е запазена въ сегашното име Рила (Ръила). Пътникътъ Бусбекъ прѣвъ 1554 г. бѣлѣжи името съ Rulla. За старинността на с. Рила говорятъ намѣрени тамъ антични надписи, както и едно дълго, неизслѣдвано още подземие.

Стр. 93. Къмъ историята на манастиря Св. Якимъ Осоговски.

Слѣдъ смъртта на своя богатъ вѣиторъ князь Константинъ Кюстендилски и слѣдъ турското завладѣванъе на сѣв. Македония, манастирътъ не е билъ порушенъ и оплѣненъ, както е станало съ Рилския манастиръ напримѣръ. Напротивъ, той е билъ уважаванъ и отъ властѣта. Прѣвъ 1463 г., когато завоевателятъ на Цариградъ, султанъ Мохамедъ II, отивалъ на походъ за Босна, на излизанъе отъ Кюстендилъ се отбилъ въ християнската обитель. За това се учимъ отъ една хроника, писана въ сѣщия манастиръ: въ л. ς зцоа (6971—1463) . . . цръ мехмед вигъ . . . доходи оу манастиръ Гарандапоръ на крикои рѣцѣк (Гласникъ земальскогъ музеја. Сарајево 1894, стр. 461).

Десетина години слѣдъ това, прѣвъ зимата 1474 г., калугере отъ този манастиръ се отзовали въ Дубровникъ по

милостиня. Дубровнишкият съвѣтъ (*consilium Rogatorum*) разрѣшилъ да се подарятъ 20 перпера пари милостиня на българския манастиръ св. Якимъ (. . . *elemosinam monasterio Sancti Joachim partium Bulgariae*), както е забѣлѣзано въ *Liber Rog.* отъ 1473—1474 г. на дубровнишката архива (Иречекъ въ Псп. LV—LVII, 241).

Въ една бѣлѣжка на по-горѣпоменатата хроника се съобщава, че прѣвъ 1489 г. се билъ поминалъ игуменъ Гарандапорскыи квр Ярсинѣ (Гласникъ в. м. 1894, стр. 462).

За нѣкогашното реноме на манастиря доста говори и слѣдната апокрифна бѣлѣжка, която се намира въ сборника на попъ Драголя: Четвертии манастиръ Гѣсоков (Осогов) и тѣтъ лежитъ тѣло сватаго Исан пророка и тѣлеса сватыхъ мѣченикъ Кирика и Оулиты и сватаго Илариона новаго епископа мегленскаго и преподобнаго Иваникиа Гарандапорскаго чѣдотворца (Споменикъ V, 30).

Стр. 100. Къмъ историята на Лѣсновския манастиръ.

Въ описанието на манастирскитѣ вещи и имоти отъ 1846 г., направено отъ юстендилския гръцки владика Дионисия (*Καταγραφή τῶν ἱερῶν μοναστηρίου Λεσνόβου*) и подписано отъ стария игуменъ Ярсиниа и новия Пата(на)илъ, намираме цѣнни свѣдѣния за богатството на Лѣсновския манастиръ. Отъ този описъ узнаваме, че освѣнъ многото сребърни черковни вещи, одежди и служебни книги, освѣнъ различнитѣ манастирски земеделски сѣчива, сѣдове за вино и ракия, житници, покривки и пр., манастирътъ е ималъ: 1 лозье въ с. Лѣсново отъ 8 дюлюма, 1 лозье въ с. Злетово отъ 2 дюл., 2 лозя въ с. Стърмошъ отъ 3 дюл., 1 нива до манастиря 80 шиника, 1 чифликъ въ с. Стърмошъ съ ниви 500 шиника, 1 воденица съ 3 витла въ Злетово и съ годишенъ доходъ 350 кутли брашно весимъ, при воденицата 2 бахчи отъ 3 дюлюма, 1 метохъ въ Кочани и малѣкъ имотъ къмъ него. Манастирътъ е притежавалъ и жива стока: 7 коня, 2 ватъра, 3 магарета, 30 крави, 4 рала волове, 250 овце, 230 кози, 15 свинье.

Стр. 109, 111. Карпински манастиръ.

Прочутата нѣкога архилевска черква Въведение Богородично, въ жеглиговската покраина, бащина на Дѣяновци, е

сегашниятъ Карпински манастиръ Въведение Богородично. Този манастиръ е разположенъ близу при с. Страцинъ, на дѣсно отъ шосето Крива-Паланка — Куманово. Приказва се, че манастирътъ билъ основанъ прѣди 1100 години. Слѣдъ пропаданье на Константиновото княжество подъ турцитѣ, манастирътъ ще да е продължавалъ да съществува. Прѣзъ 1592 г. е писано едно евангелие въ манастирътъ Карпино, въ храмъ въведеніа прѣсвѣтѣ богородице въ лѣт . 5 . 1 . 1). Отъ сѣщия вѣкъ и манастиръ е запазенъ единъ молитвеникъ сега въ йеродиякона Йос. Христовъ въ Скопье. Манастирътъ запусѣвалъ нѣщо 4 пѣти отъ пожари и потисничества, докато, най-сетнѣ, неизвѣстно точно кога, манастирътъ билъ откупенъ отъ кратовския бей Ахмедъ Чалма и съ това останалъ подъ закрилата на турцитѣ. Селянетѣ, за този откупъ, събрали и продали всички сребърни накити на женитѣ си. Говори се, че въ старо врѣме манастирътъ билъ много голѣмъ и заможенъ и че въ него живѣли около 300 валугера. Прѣзъ 1806 г. дохождалъ во Карпино извѣстиятъ български писателъ Кирилъ Пейчиновичъ, тогава игуменъ на Марковия манастиръ ²⁾. Друго по-положително извѣстие за манастиря имаме едва отъ 1846 г. То се намира въ кондиката на кюстендилската митрополия при инвентаря на Карпинския манастиръ, съставенъ отъ гръцкия владика Дионисия и подписанъ отъ Рисанда монахъ подписа се съсъ своя рѣка. Отъ този инвентаръ (1846: *αὐτοῦσινα*: *Καταγραφή τῆς ἱερῆς μοναστηρίου Κάρπινας*) узнаваме, че манастирътъ, покрай многото сребърни вещи, сѣдове и др., е притежавалъ 11 екземпляра различни стари рѣкописи на кожа, 12 минея, 1 октоихъ, 1 триодъ, 1 ирмологионъ, 1 ворякодромионъ, 2 апостола, 1 голѣмъ псалтиръ. Недвижими имоти е ималъ: 12 отдѣлни ниви, които давали годишно 163 шиниѣ; 1 чифликъ въ Нагоричино; 1 бахча за зарзавать отъ 3 долюма; 4 ливади. Добитѣтъ имало: 6 коня, 15 крави, 3 рала волове, 200 овце, 76 кози, 25 свинѣ.

Стр. 114—115. Къмъ прѣдаванетоъ Кюстендилъ на турцитѣ и васалството на сѣверомакедонското княжество.

Освѣтъ извѣстията на Хаджи Калфа и Сеадедина, които отнасятъ подчинението на Кюстендилъ прѣзъ 773 г. отъ

¹⁾ Стојановић, Записи III, 162. ²⁾ Слсп. LXIII, 280.

егира, туъ ще прибавя още едно отъ история Рамазанъ заде.

Въ ръкописната Обща и турска история (Тарихи умуми-иле тарихи османи), писана прѣвъ 1638 г. отъ Рамазанъ заде, която се съхранява въ Софийската нар. библиотекъ, на листъ 298 четемъ: „Въ 773 г. (или 1372 г.) султанътъ заминалъ самси за Румелия, а Шахинъ паша завзелъ областта Кюстендилъ и я турналъ подъ свое покровителство. Слѣдъ като били завоевани и останалитѣ градове и мѣста, кюстендилскиятъ господарь, който владѣялъ българската земя съ златнитѣ и сребърни рудници и който ималъ достатъчно своя войска, съобщилъ заедно съ другитѣ свои зависими владѣтели, че нѣма да излѣзе противъ султана; а наопаки, той посрѣщналъ послѣдния съ подарѣци и му прѣдалъ ключоветѣ на крѣпоститѣ. Султанътъ го облѣкълъ въ почетни дрехи, турналъ го подъ данѣтъ харачъ и го оставилъ да си упражнява властѣта. Слѣдъ туй падишахътъ се върналъ и пристигналъ въ Брусъ“. (. . . Кюстендилъ текюри вафийри мемаликъ ве синахе ве зеръ ве симъ маденлеръне мааликъ ве днари болгара хавимъ олмагинъ саири мюлюке серферу енемъ ивентъ падишаха мукабилъ олмааджагънъ билубъ хедаяиле каршу гелубъ калаялари мефтахларънъ теслимъ итмигинъ халаятъ гийдирилубъ, хараджа весилубъ, хюкюметинде ифа олунубъ. Бадеху падишахъ донубъ, Брусая гелди).

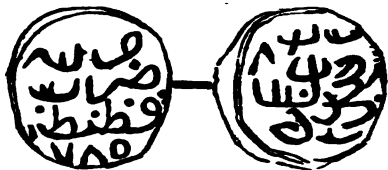
За важността на столичния градъ на сѣверна Македония—Кюстендилъ прѣвъ XIV в. говори и писмото на кас-тамонския управителъ Исвендаръ-бей до Мурада I, отъ 1374 г., въ което като се честитява на султана за придобититѣ македонски градове и области Сѣръ, Кавала, Драма и др., особено се изтъква прѣднината на „областѣта на Константина съ славния (шухретъ) градъ нареченъ Кюстендилъ“. Срв. Сборникъ на султанската кореспонденция отъ Феридунъ бей (Меджмуай мюншеатъ елъ селатинъ I, стр. 98).

Стр. 130, 131. Турска монета отъ кюстендилското княжество.

При завоеванието и послѣ, турцитѣ са сѣкли пари въ нѣколко различни града на Балканския полуостровъ: Одринъ, Кратово, Сѣръ, София, Кипровци, Скопье, Цариградъ. При тѣзи градове ще трѣбва да прибавимъ и Кюстендилъ. Въ нумизматската сбирка на В. Аврамовъ въ София се на-

мъри слабо запазено сребърно акче (аспра), отъ едната страна на което хубаво личатъ думитѣ „Зарѣби Константинъ 785“, а отъ другата стоятъ нечетливи думи:

Тука думата Константинъ се отнася до столния градъ на сѣверомакедонското княжество Велбуждъ, който по името на своя господарь почналъ да се нарича отъ турцитѣ Константинъ или Константинова земя



Обр. 49. (Угол. 2 пкти).

(илъ)—Кюстенд-илъ. Въ надписитѣ на турскитѣ монети подиръ думата „зарѣбъ“ стои името на града, дѣто било станало сѣченъето (зарѣбъ). Датата 785 т. е. 1383 отговаря тъкмо на врѣмето, когато Константинъ бѣ станалъ васалъ Мураду (1372 — 1394). Името „Константинъ“ тука не бива да се смѣсва съ „Константиние“ (Цариградъ), защото въ Цариградъ се сѣкли турски пари едва слѣдъ паданъето му, въ 1453 г.

Стр. 131. Константинъ Драгашъ.

Освѣнъ въ посоченитѣ на стр. 131, 138, 139 извѣстия за наименованието на кюстендилския князь Константина и съ второ име „Драгашъ“, таѣво още едно се намира и въ Романовия типикъ отъ XIV в. — *мѣсца маѣ .31. днь прѣстави се Костандинъ Драгашъ*. Въ датата има погрѣшка. Срв. стр. 138. (*Стојановић*, Записи III, 70).

Стр. 143. Къмъ името „Кюстендилъ“.

Съставено е отъ името на князь Константина и турската дума илъ (область, земя) и, слѣдователно, ще рече „Константинова земя“. Така се нарича велбужскиятъ край прѣзъ XV в. и отъ българина Константина Костенски — зѣмла Константинова, както и отъ яничарина сѣрбинъ Михаилъ отъ Островица (Срв. стр. 143).

Стр. 180—181. Къмъ възстаннето въ Качаникъ, Куманово и Крива-Паланка, прѣзъ 1689 — 90 г.

Въ единъ ржкописъ на Бѣлградската нар. библ. четемъ какво . . . въ лѣто . 3 . 9 . 90 . (7198 — 1690) . . . тогдѣ разви Халилъ паша со вонска Скопје и Качаник исече скопска нахия. Тогдѣ беше тешко зло и скапига съд цш е. (*Стојан*. III, 179).

Стр. 190—191. Радомиръ.

Въ Хилендарската българска лѣтопись (срв. стр. 407) листъ 46 б, като се говори Страцимировото поражение при Видинъ, за заробванъе на населението отъ турцитѣ и прѣселението му, прибавя се: „такъ и що ги заробы у Нишъ, у Радомирското насели“.

Стр. 238. Кратовски рудници.

Слѣдъ Косовската битка турцитѣ посегнали на вътрѣшното самоуправление (стр. 115—116) на Константиновото сѣверомакедонско княжество. Прѣзъ 1390 г. султанъ Баязидъ завладѣлъ кратовскитѣ рудници, които били експлоатирани отъ Константина. Послѣдниятъ обаче сѣ останалъ господаръ на своята земя (срв. 137). За турското посегателство намираме поменъ въ ржкописната *Нишанджи-пашова история* (Нишанджи паша тарихи), писана въ 1565 г. На листъ 44 а на това старо съчинение (сега въ Соф. нар. библ.) при завоеванията на Баязида се чете: „Завладѣване на кратовскитѣ рудници — 1390 г.; завладѣване на крѣпостта Скопье — въ 1390 г.“ (фетиhi мадени Кратово 792, фетиhi валяи Искюбъ 792).

Стр. 322 сл. Къмъ извѣстията за кюстендилския владика Костандия.

Отъ съчиненията на Соколова и Гедеона по историята на цариградската патриаршия (И. И. Соколовъ, Константинопольская церковь въ XIX вѣвѣ, Спб. 1904, стр. 537—538; М. Гедеών, *Патриархологика*, стр. 692) узнаваме, че цариградскиятъ патриархъ прѣзъ 1834—35 г. Константинъ II билъ по-рано кюстендилски и търновски владика. До 1819 г. той билъ архидяконъ при визическия митрополитъ Константинъ; прѣзъ тази година(?) мѣсець септември билъ назначенъ кюстендилски епѣскопъ, а въ юли 1827 г. билъ назначенъ да управлява търновската епархия.

Стр. 324. Титлитъ на велеския и скопски митрополити прѣзъ срѣдата на XIX в.

Въ края на ржкописната псалтивия, писана отъ Андона Рановичъ,¹⁾ паланешки и кюстендилски учителъ прѣзъ срѣдата

¹⁾ Ржкописътъ се намира у сина на Андона Рановичъ — Атанасъ Храновъ, сжщо тъй нѣкога кюстендилски учителъ (стр. 375).

на XIX в., намираме интересни многолѣтствия за велеско-кюстендилския митрополитъ Авксентія (срв. стр. 328) и на скопския Йоакима. Първото гласи :

Αὐξεντίου τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου μητροπολίτου τῆς ἀνωτάτης μητροπόλεως Βελεσσοῦ ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου Μακεδονίας ἡμῶν δὲ πατρὸς καὶ δεσπότητος πολλὰ τὰ ἔτη.

Авксѣнтію високопреос-
вященнѣйшемѣ ѿ богопроизве-
денному на святѣйшія митропѣ-
ли Велешкѣя ѿ пречестнѣйшемѣ
ἐκσάρχῃς Μακεδονскомѣ, ἡμῶν
же ὀτῆς ѿ владыцѣ многая ἔμ-
λέτα.

Второто гласи :

Ἰωακείμου τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου μητροπολίτου τῆς ἀνωτάτης μητροπόλεως Σκοπίου ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου κάτω Μυσίας ἡμῶν δὲ πατρὸς καὶ δεσπότητος πολλὰ τὰ ἔτη. За поставяннето на Скопье въ долна Мизия гл. стр. 365.

стр. 375. Училищни разходи въ кюстендилската каза прѣзъ 1870.

Въ едно окръжно писмо отъ българския синодъ въ Цариградъ отъ 2-и априлъ 1870 г. узнаваме за прѣдвиденитѣ разходи по кюстендилскитѣ училища :

Кюстендиль, главно училище съ двама	
подучители и други разноски, най-долу . . .	25,000 гроша
Двѣ основни училища	6,000 "
Дѣвическо училище	5,000 "
Въ Крайщето, главно училище	4,000 "
" " двѣ основни училища	3,000 "
" Пиянецъ, главно училище	4,000 "
" " основни училища	3,000 "
	<hr/>
	50,000 "

Стр. 398. Къмъ пауталийскитѣ надписи.

При софійското село Водуязъ билъ намѣренъ камененъ стълбъ, вис. 1,60 м. съ диаметръ 0,20 и 0,40 м., побиванъ отъ Пауталия прѣзъ врѣме на тракийския легатъ Помпони Антистианъ (238—242.) (Срв. АЕМ. XIV, 155—156):

Ἀγαθῆι τύχηι / Ὑπὲρ ἑτίας καὶ σωτηρίας καὶ νίκης / τοῦ κυρίου ἡμῶν Μ. Ἀ(ιωνίου) / Γερμανοῦ εὐτυχοῦς / εὐσεβ(οῦς) σεβ(αστοῦ) καὶ τῆς ἐκ(κ)φιλειστάτης ἀγούσης / Φαβουρίας (sic) Σαβινίας / Τραγκυλλίνης ἡγεμο/νεύοντις τῆς Θρακῶν επαρχ(είας) / Πομπωνίου (Ἀν)τεσι(τι)α(ν)τοῦ (πρ)εσβ(ευ)τιοῦ) Σεβ(αστιοῦ) ἀ(ν)ιμ(ισ)τρατηροῦ / . . . ἢ (Π)αυταλεω(τι)ῶν πόλις το μίλιον / εὐτυχοῦς.

ПОКАЗАЛЕЦЪ

на имена и нѣща.

Аверки, учитель кюст. 370 сл.
Авксенти, владика кюстенд., 321, 326 сл., 328.
Авксенти, грѣкъ, влад. кюст., 321, 325.
Агапи Войновъ 348 сл.
Агриане 2.
Администрация у турцитѣ 222 сл., 280сл.
Алинци 111.
Анастаси, влад. велбуждски, 47.
* *Αριονία* (Рявѣи) 73
Аронъ, братъ Самуиловъ, 38 сл.
Артеми, влад. кюст., 321, 325 сл.
Архилевница 111
„Асарлъкъ“ въ Кюст. 13
Асклепи 13, 14, 338
Асклепионъ 13
Астибо (Шипъ) 10, 200

Бани въ Кюстендилъ 144 сл., 162 сл., 177, 179, 181 сл
Банско 83
Баня (Кюст.) 186, 255
Баня Беобушка (Кюст.) 149
Баня (Сапаревска) 10, 408
Баргала 59, 78
Барне 250
Батановци 43, 190
Батанъ 43
Башина 111, 227 сл.
Бедеряна 10, 21, 22
Белауръ 56
Билазора 205
Билинци 255
Бинекъ 153
Битоля 59, 203, 205
Блатечница 125
Бобовъ-долъ 153
Бобошево 82, 86
Богданъ 110
Богомила 233
Богомили въ Кюст. 320
Богословъ 237
Боймица 130
Божича 217, 218, 232, 250 сл., 315, 316
Босили-градъ 217, 315
Бранковци 218, 232, 316
Бруня 10, 21, 22

Брѣгалница 65, 71 сл
Брѣзникъ 236, 272
Брѣсть 232
Булгаръ-джамия въ Кюст. 171
Бурултия на влад. Артемия 325 сл.
Българе, велможи въ Дупница, 185; — въ Дурганъ (Радомирско) 185; — въ Изворъ (Велеско) 207; — въ Кратово 200; — въ Кюстендилъ 173, 294 сл.; — Мурадъ (между Нагоричино и Паланка) 246; — въ Нагоричино 246; — въ Страцинъ (Кратовско) 151; — въ Шипъ 205.
България Горня 149
България „Друга“ 149
Българо-турски пѣсни 292сл.
Българска земя 266, 409, 411
Бжзовица 231, 232

Ваксево 214, 315, 316, 375
Василиса 122
Ватоша 127, 365
Велбуждска-Баня 151
Велбуждска битка въ 1330, 48 сл.
Велбуждско княжество 110 сл.
Велбуждъ 33 сл., 46, 113, 114, 135 и др.
Велесъ 128, 181, 205 сл., 235, 236, 237, 413 сл.
Виница 236, 315
Висарионъ, влад. коласийски, 264, 265
Владици баргалски 59; велбуждски 46, 47; запарски 59; — коласийски 264 сл.; — кюстендилски 321 сл.; — лихридски, 59, 79, 80; солунски 66 сл.; — стобски 59 и др.; — лихридски 59, 79, 80; — пауталийски 79, 80
Власина 191
Влупусъ 12
Водаре 237
Войнишки села 233 сл.
Войска при Константина 133, 134
Враня 129, 191, 235, 289
Възстания въ сѣверна Македония 141 180, 309, сл., 352 сл., 412
Върбовникъ 40, 153

Габрешевци 230, 232
Гаврилъ, влад. коласийски, 269

Галенитни руди 247, 250
 Геракарци 128
 Германа 10, 12, 81, 408
 Германшица 81
 Голѣмо-село 25
 Горановци 395
 Горни-Коритенъ 232, 316
 Горно-Кобилѣе 232
 Горно-Тлъмино 250
 Горно-Уяно 232, 250
 Горня-Грашица 10, 21
 Горня Собра 127
 Градецъ 90 сл., 151
 Грамади* (Осоговско) 10, 391
 Граница 173 сл.
 Граници на Константиновото княжество 124 сл.
 Граово 2
 Грацко 10
 Груинци 216, 217, 232, 391
 Гюмюшъ-дере (Дупница) 188

Давидъ, игуменъ рилски, 83, 173 сл.
 Дантелети, вж. дентелети
 Дворище 232
 Дебъръ 259
 Деве-багъръ 154
 Дентелети 3, 4, 9
 Дервенджии 235, 304
 Десислава 122 сл.
 Джамии въ Кюстендилъ 169 сл. 400
 Джерманъ 81, 185, 408
 Джумая 9, 236, 389
 Диканитъ 190
 Димитъръ, войвода, 116, 202; — владика велбуждски, 47; — князь кратовски 196; учит. кюст. 375 сл.
 Диогенъ гл. Романъ
 Диониси, влад. кюстендилски, 321, 328, 329 сл., 368 сл.
 Добръшани 150
 Доганджии 234
 Дойранъ 127, 212
 Долня-Грашица 10, 20, 21, 407
 Долня-Лисина 217 сл., 403
 Долня-Собра 127
 Драголевици 232
 Друмоаръ 25, 30
 Дунава 4, 252
 Дунах гл. Дунава
 Дупница 25, 135, 151 сл., 183 сл., 227, 236, 252 сл., 260, 261, 272, 408
 Дурганъ 185, 190
 Дъянъ 110 сл.
 Дяково 126

Евангелъ, влад. пауталийски, 12, 79
 Евдокия 110 сл.
 Евреи въ Кюстендилъ 293
 Три-дере гл. Паланка

Елена, Конст. дъщеря, 137, 139
 Елея 10, 20
 Елинизация 29 сл., 46
 Епифани, влад. велбуждски, 47

Жабокрътъ 20
 Жарко 111
 Жеглигово 108, 111, 114, 128, 149 154
 Желѣзо, въ Кратово, 240; — въ Божича 250 сл.; — Власина 250; — Дупнишко 252 сл.
 Жития на св. Гаврила Лѣснов. 100 сл.
 Жито 15
 Житомискъ 46

Запара 29
 Захари, влад. кюстендилски, 321, 327.
 Захари Струмски 336
 Земевладѣние, при князь Константинъ, 131 сл.; — при турцитъ 221 сл.
 Земенъ 46, 51
 Земетресения 161, 170
 Зенонъ 11
 Злато, въ Кюстендилско, 15, 177, 180, 248 сл.; — въ Крайщето 250; — Дупнишко 253
 Злетово 77 сл., 215, 315
 Зли-долъ 217
 Злогошъ 232
 Знеполье 142, 236

Игитъ, войвода, 141
 Игнати, влад. кюстендилски, 321, 337 сл.
 Изворъ (Крайще) 217 сл., 232, 315, 316, 318 сл.
 Изворъ (Мраката, Радомирско) 56, 125, 315
 Изполджийски села 227 сл.
 Иларионъ, влад. кюстендилски 321, 339 сл., 377 сл.
 Ильо войвода 300 сл., 311
 Йоанъ Драгашъ 112 сл.
 Йоанъ, влад. солунски, 63, 66, 67
 Йоасафъ, игуменъ рилски, 88, 174 сл.
 Истевникъ 214
 Исуфъ 140

Мадинъ-мостъ 135, 152, 155 сл., 236, 389, 390, 393, 397, 401
 Кадревница 232
 Канкчи 236
 Каменикъ 253
 Каменица, покраина при Кюстендилъ, 50, 51, 239, 254, 255, 369
 Капиново 233
 Каргалия 187 сл.
 Карпосъ 180
 Кера-Тамаръ 118 сл.
 Керванъ-сарая въ Кюст. 171 сл. 179, 400
 Кесимджии 227 сл.

- Кирилъ Кападокийски 63 сл., 68
 Киселица 232
 Ковачевъ Йосифъ 361 сл. 377 сл.
 Козница 126, 153
 Козякъ 77, 107
 Койно 30, 214
 Коласия 254 сл.
 Колуша 261, 316
 Конопница 149, 150, 219
 Копиловци 232, 236
 Константинова земя 141
 Константинъ Драгашъ 112;
 женитбата му 117;
 смъртта му 138, 412
 Конче 208 сл.
 Коняво 20, 21, 393 сл.
 Костадиново калъе 15, 160, 399
 Костанди, влад. кюст., 321 сл. 413
 Костаница-Баня (Кюст.) 150
 Кочани 213 сл., 227, 235 сл., 239, 314
 сл., 317
 Крайще (Кюстендилско) 134, 141, 216
 сл., 227 сл., 249 сл., 279, 317 сл., 369
 Крайщници 134, 216
 Крапецъ 10, 190
 Кратово 128, 146, 195 сл., 235, 238 сл.,
 259 сл., 267, 278, 314 сл., 358, 359,
 363 сл., 413
 Крива-Паланка гл. Паланка
 Крива (рѣка) 192 сл. 408
 Круникъ 88, 173, 214
 Кръклъкъ, светилище въ Кюст., 14
 Кръкля 150
 Кръчино 126, 402
 Кули въ Кюстендилъ 164 сл.; — въ Кра-
 тово 198
 Култъ на топливѣ води 257
 Куманичево 127
 Куманово 111, 151, 154, 180, 220, 335,
 237, 239
 Куруджии 235
 Кутугерци 320
 Кюприджии 235
 Кюпрѣли (Велесъ) 205
 Кюстединъ (Кюстендилъ) 151
 Кюстендилска-Баня 45
 Кюстендилъ 114, 125, 135, 142 сл. и др.
 Лелинци 232
 Лилячъ 397
 Лобошъ 315
 Лозно 395
 Лѣкаре у турцитѣ 284
 Лѣсновски манастиръ 78, 261, 355
 Любеновъ Петъръ, свещеникъ, 347 сл.
 Маденджии 239 сл., 251
 Македония III, IV, 4, 6, 37, 58 сл., 67'
 68, 72 сл., 76 и др., 414
 Малешево 77 сл., 215, 235, 300 сл.
 Мара, жена на Константина 117 сл.
 Мария 112 сл.
 Мартолози 234
 Мартолци 233, 235
 Махали въ Кюстендилъ 178, 179, 274
 Мелникъ 128, 212
 Метоя 231, 232
 Мехомия 83
 Милевци 216, 391
 Михаилъ, влад. коласийски, 266 сл.
 Михаилъ Шишманъ 48 сл.
 Могили 20, 25, 27
 Момци 227 сл.
 Манастири въ сѣверна Македония 83
 сл.; — Билински 26; — Бобошев-
 ски 86, 109; — Бѣльовски 316; —
 Жаблянски 109, 316, 371; — Кар-
 пински 109, 111, 409 сл.; — Лѣс-
 новски 95 сл., 268, 317, 409; — На-
 горички 50; — Осоговски 90 сл.,
 193, 194, 266, 308, 355, 408 сл.;
 — Пантелеймонъ 317; — Пешер-
 ски 316; — Погановски 124, 129;
 — Пчински 105 сл.; — Радибош-
 ки 316; — Рилски 85 сл.
 Монетарница въ Кратово 177, 197, 239;
 въ Кюстендилъ 12 сл.
 Монети отъ Пауталія 12 сл.; — отъ
 Константина 130 сл. 411
 Морозвиздъ 76 сл., 215
 Мостъ римски на Струма 20, 407
 Мосуль 217, 250
 Мощени 23, 397
 Мракъ 56, 125
 Мурадъ прѣвзема Кюстендилъ 114 сл.,
 411; дохожда въ Кюстенд. прѣвъ
 1389 г. 135 сл.; вжтрѣшноститѣ му
 закопани въ Дупница, 189, 190
 Нагорички манастиръ 50
 Нагоричино 107, 240
 Надписи изобщо 381 сл., 414; — на
 звѣнци 166, 168
 Наисосъ (Нишь) 10
 Население въ Константиновото княже-
 ство 132; — въ Кюстендилъ 172
 сл., 271 сл., 313 сл.
 Нежилово 233
 Неофитъ Рилски 366 сл.
 Никифоръ, влад. велбуждски, 46
 Николичанци 394
 Нишь 12, 273
 Ново-село (Щипско) 264
 Норча 128
 Обловъ-врѣхъ 97
 Овче-поле 41, 42, 75, 76, 203, 215
 Оливеръ 98, 99, 110, 112, 113, 201,
 204, 205, 211, 213, 214

- Олово въ Кратово 241 сл.; — Кюстен-
дилъ 247
Оморани 233
Ореовъ-долъ 232
Оризаре 236
Оризари 237
Орѣше 233
Осиче 97
Осогово 90 сл., 254 сл., 266, 391
Охридъ 260
- Павликяне въ зап. България 320
Паланка (Крива) 151 сл., 180, 192 сл.,
227, 236, 239, 260, 258, 364
Палатово 253
Панчарево 214
Паралово 30
Параспуръ 229
Пастухъ 82 сл., 406
Паутолия 7 сл. 381 сл.
Пелатиково 30, 290
Пеония 2, 3, 7, 215
Пеонци 1 сл.
Периволь 30, 181
Перникъ 46, 86, 180
Петричъ 4, 127, 212
Печенѣзи 41 сл.
Пирехмесь 1
Пиротъ 135, 136, 236
Пиянецъ 32, 77, 214 сл., 346, 369
Пологъ 215
Полошко 127
Поромино 252
Прилѣпъ 207
Прищина 149, 151
„Пропастъ“ 392
Просѣкъ 211
Прѣколница 315, 316. вж. Каменица
Прѣшово 128, 150
Първа Юстиниана 22 сл.
Пѣтица 20 сл., 149 сл., 190, 278 сл.
- Равенъ, градъ, 65
Радловци 398
Радовишъ 128, 208 сл., 235, 260
Радомиръ 41, 125, 190 сл., 227, 235,
260, 272, 279, 314 сл., 413
Раецки села 227 сл.
Разкопки при Кадинъ-могъ 23 сл.
Разловци 214, 309 сл., 315
Разлогъ 80, 83
Разметаница 38 сл., 253
„Ракли,“ на Струма, 20, 407
Раково 214, 315
Рашка-Грацица 396
Революционно движиние 307 сл.
Резъ 1
Ремесияна 10
Рибарци 232
Рикачево 232
- Рила 4, 370, 390
Ровине 138
Романизация 30
Романъ Диогенъ IV, 43 сл., 52 сл.
107, 108
Рударство 237 сл.
Рудници 177, 180, 182, 186, 194, 195,
198 сл., 217, 237 сл., 413
Руенъ, Осоговски връхъ, 247
Руенъ, на Струма, 86
Румена войвода 304 сл.
Рѣждавица 25, 295, 316, 317, 394, 405, 406
- Самоковъ 151 сл., 186, 236, 273, 295,
364
Самуилъ 38 сл.
Санитарно управление у турцитъ 283 сл.
Сапарево 184, 408
Сарандапоръ 91, 92, 408
св. Врачъ 128
св. Гаврилъ Лѣсновски 95 сл.
св. Георги Кратовски 196 сл.
св. Иванъ Рилски 84 сл.
св. Прохоръ Пчински 45, 105 сл.
св. Четиридесетъ 14
св. Якимъ Осоговски 90 сл.
Сеадединъ 114 сл.
Серапионъ, влад. коласийски, 268 сл.
Сеспурнесъ 12
Сиришникъ 126, 191, 260
Ситалка 2
Ситъ 6
Скакавица 126, 232
Скаптопара 9, 389
Скопье 46, 59, 149 сл., 215, 227, 228,
236, 240, 259, 413 сл.
Скрино 86, 126, 402
Скриняно 395
Славище 77, 92
Славѣне 31, 32, 35 сл.
Сливи въ Кюстендилъ 181
Слово Кярила философа 63 сл.
Слокошица 16, 150, 255, 261, 262 сл.,
317
Совастасъ 12
Согле 233
Смоличино 316, 396, 397
Соволяно 315
Соколаре 234
Солунска легенда, гл. слово Кир. ф-
лософа
- Срѣднѣ (Сжтѣска, Стѣниско) 80
Спасовица 14, 25, 51, 54
Спахильци 222 сл.
Србинци (мах. въ Босилиградъ) 219
Сребро, въ Кюстендилъ, 15, 177, 180,
182; — въ Кратово 240 сл.
Сребърно коло 247
Срѣдецъ 46
Срѣдорѣкъ 314 сл.

Стефанъ Дечански 49 сл.
 Стоби 10, 59
 Стобъ на р. Рила, 80, 12, 126, 252
 Стоянъ Разловски 309, 352 сл.
 Страцинъ 150 сл.
 Стримонъ 13, 149
 Стронгило 97, 98
 Струма 13, 154
 Струмица 74 сл., 115 сл., 128, 209 сл., 235
 Стръзъ 210 сл.
 Стърмошъ 240
 Стънско 52, 81, 231, 271
 Суйолджии 237
 Сърби, велможи въ Дупница, 185
 Съръ 210, 227, 236
 Сюлейманъ Кюстендилски 143
 Таваличаво 10, 21 сл., 316, 393
 Таврезинумъ 21 сл.
 Тарпоронъ 12
 Теово 233
 Теодорихъ 11
 Телесфоръ 13
 Теофанъ, игуменъ рилски, 88, 173 сл.
 Теримеръ 80, 82
 Тивериополь 74, 209
 Тиквешъ 127, 212, 237
 Титли на Константина 130 сл.; — на съверо-македонски владци, 413 сл.
 Тишаново 214, 315
 Топли води въ Кюстендилъ 277
 Траки 1 сл., 25 сл.
 Транупара 10
 Тръновлакъ 232
 Тръсно 232
 Трънско 126, 142
 Трънь 272
 Турско-село 232
 Турци 271 сл.
 Турханъ паша 142 сл., 178
 Управление на Конст. княжество 130 сл.
 Утманинъ 240
 Училища 355 сл.; — София 356, 357; — Шитъ 356 сл.; — Кратово 363 сл.; Кюстендилъ 365 сл., 414
 Уши 232.
 Ферманъ за изворската черква 318 сл.
 Фролошъ 26, 30

Жанове въ Кюстендилъ 171 сл., 369, 400
 Харемъ султански въ Кюстендилъ, 176
 Хердускера 12
 Хигея 13
 Хилбудъ 35, 61
 Хисарлъкъ въ Кюстендилъ 13
 Хрельо войвода 87 сл., 200
 Християнство въ Македония 58 сл.; — въ сръдиземна Дакия 59; — у бръгалнишките славъне 61 сл.
 Царево-село 214 сл., 308 сл. 315
 Царибродско 388, 389
 Царичина (мѣстность) 40
 Цигане 293
 Црквище* 398, 399
 Цръвникъ 214
 Цръква 10, 190
 Цървени-бръгъ 25, 149
 Църна (рѣка) 137
 Чакърджии 235
 Чамурли 141
 Часовна кула въ Кюстендилъ 164 сл.
 Черихори 236
 Черънецъ 126
 Черкези 274, 294
 Четирци 82, 232
 Чешлянци 232
 Чифлици 228 сл.
 Чума 162 сл., 186, 188
 Шишковци 51, 54, 232
 Шийшманица 54
 Шопъ 42, 43, 407
 Шипъ 116, 128, 181, 200 сл., 227, 235, 260, 261, 264, 269, 272, 313 сл., 359 сл.
 Юстинияна Първа 22 сл.
 Юстиниянъ 21, 22
 Юстинъ 21, 22
 Юсуфъ 140 сл.
 Ябълки въ Кюстендилъ 179
 Якимъ, Хаджи, 358 сл., 363 сл.
 Ямборано*) 25, 30, 316
 Яменъ 30, 392
 Ярещникъ 250
 Яхиново 26

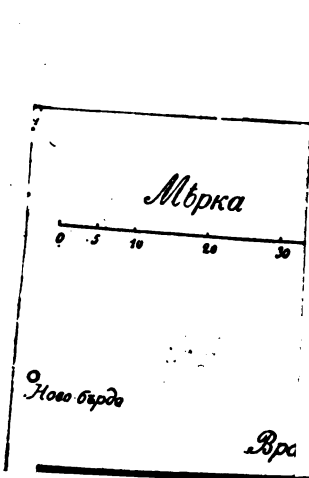


*) Титъ Ливи разказва, че Филипъ V Македонски прѣзъ 211 г. обсаждалъ столицата на племето меди (по сръдня Струма) — Ямфорина (et urbem Jamphorinam, caput arceinque Maedicae, opugnare coepit, XXVI, 25).

Ποгрѣшкѣи :

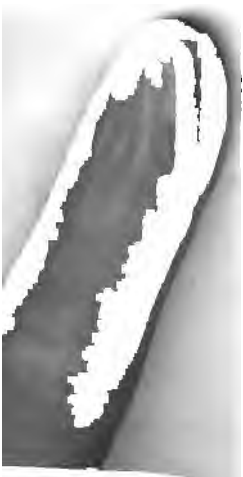
<i>Стр. :</i>	<i>Редъ :</i>	<i>Вмѣсто :</i>	<i>Чети :</i>
37	Забѣл. 2-а	εσθλανθη	εσθλαβωθη
78	5	1198	1199
86	Забѣл. 1-а	MA	MAA
128	15	Петричъ	Перинъ
129	Забѣл. 1-а	граганския	грачанския
162	3 отдолу	дефъ-хамами	Джинъ-хамами
173	14	половина	четвъртъ
180	Забѣлѣжка 1 и 3	да се размѣнятъ	
234	9	Гракарци	Геракарци





Πορραίνκι :

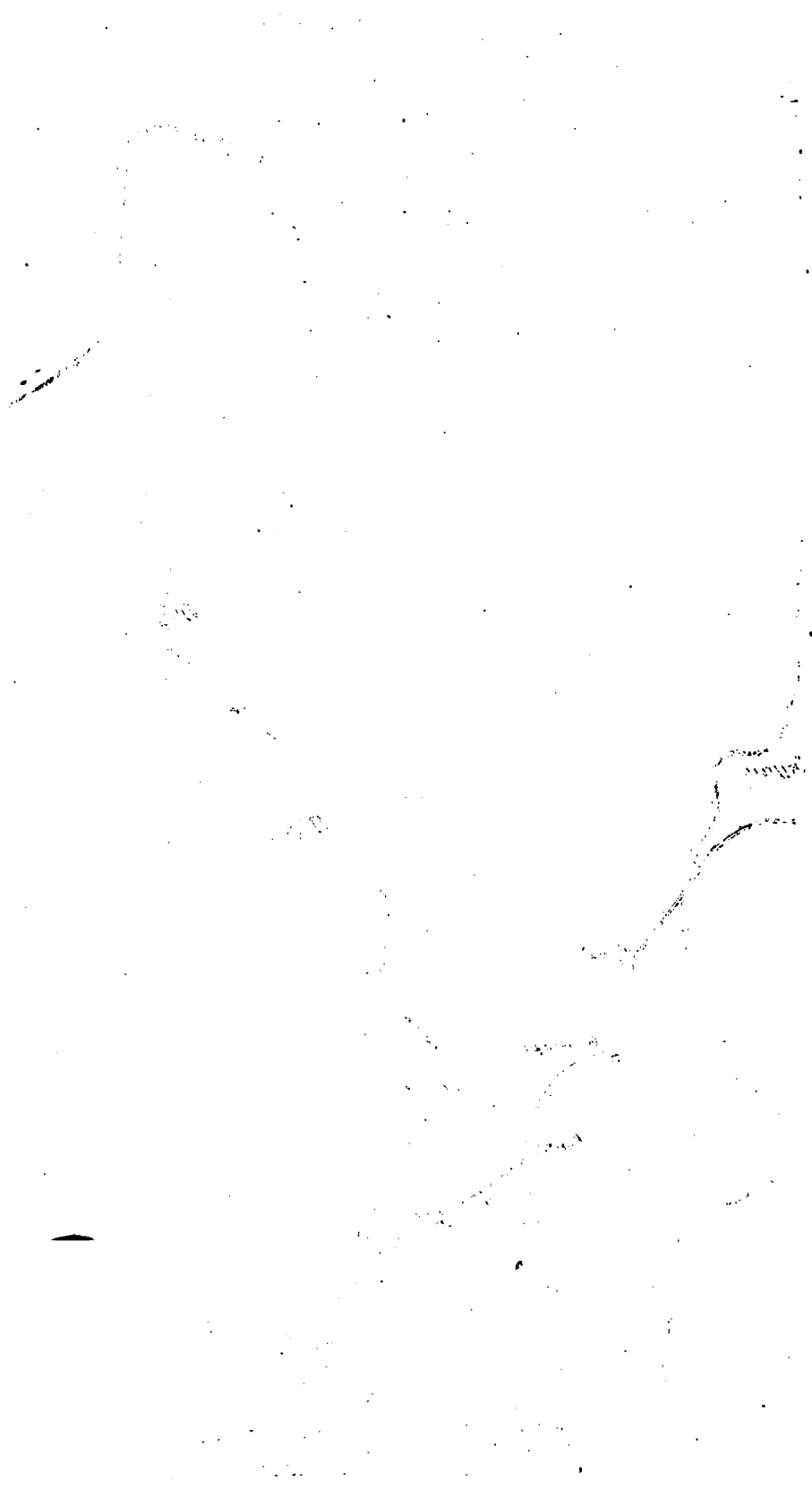
Стр.:	Редъ :	Вмѣсто :	Чети :
37	Забъл. 2-а	εοθλανθη	εοθλαβώθη
78	5	1198	1199
86	Забъл. 1-а	MA	MM
128	15	Петричъ	Перинъ
129	Забъл. 1-а	граганския	грачанския
162	3 отдолу	дефъ-хамами	Джинъ-хамами



Мърка

0 5 10 20 30





AS ORDERED BY THE COURT IN THE MATTER OF THE ESTATE OF [Name] (No. [Number])

FCI BOOK SERVICE
1 HOLLAND RD.,
LONDON W.14

↔ Цѣна 5 лева ↔

(За изпращане съ пощата се прибавятъ още 50 стотинки).

40 8489

Намира се за проданъ въ книжарницата на ██████████
██████████ Хр. Олчевъ, София.







1.
2.
3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

